ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA"

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOL. VIII

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ISTORIE
„N. IORGA"

STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOL. VIII

VOL. VIII
1975

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Volumul *Studii şi materiale de istorie medie*, VIII, a primit avizul Consiliului ştiinţific al Institutului de istorie „N. Iorga" pe data de 28 decembrie 1974.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
Calea Victoriei, nr. 125, Sectorul 1, Bucureşti

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA"

STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOL. VIII 1975

SUMAR

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADÉMIE DES SCIENCES SOCIALES ET POLITIQUES
DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE

INSTITUT D'HISTOIRE « N. IORGA »

ÉTUDES ET MATÉRIAUX D'HISTOIRE MÉDIÉVALE

TOME VIII 1975

SOMMAIRE

АКАДЕМИЯ СОЦИАЛЬНЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ РУМЫНИИ

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. Н. ЙОРГИ

ИССЛЕДОВАНИЯ И МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ СРЕДНИХ ВЕКОВ

Том VIII 1975

СОДЕРЖАНИЕ

RĂZBOIUL MOLDO-POLON DIN ANUL 1497. CRITICA IZVOARELOR

DE

GHEORGHE DUZINCHEVICI

Publicarea în Polonia, acum cîțiva ani, a unor documente găsite la Zagreb [1], referitoare, parțial, la raporturile ungaro-moldo-polone în timpul lui Ștefan cel Mare, ne-a permis să reluăm discutarea acestui război, cu toate că, mai ales istoricii poloni s-au ocupat amănunțit de el, timp de mai multe decenii. Analizarea critică, precum și confruntarea izvoarelor narative între ele, apoi ale acestora cu cele documentare, ne-a ajutat nu numai să aducem o lumină nouă asupra acțiunii celor trei personaje principale care s-au înfruntat în scurtul, dar sîngerosul război din anul 1497 : regele polon Ioan Albert, fratele lui, Vladislav, regele Boemiei și Ungariei, și Ștefan, ci chiar să stabilim valoarea probatorie a unor cronici polone, turcești, precum și a altor izvoare pe care le folosim în acest studiu. Cu ajutorul acestei metode, de asemenea, am putut corecta unele greșeli în prezentarea sau interpretarea complicatelor raporturi moldo-polone care au dus la războiul din anul 1497. Cercetările noastre sînt cu atît mai necesare cu cît personalitatea excepțională a lui Ștefan, o figură europeană deosebită a vremii sale, nu numai că nu a fost totdeauna înțeleasă și just apreciată, dar a fost chiar depreciată în mod nejustificat [2].

---

[1] Józef Garbacik, *Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486—1516. (Kodeks Zagrzebski)*. Opracował... (Materiale relative la diplomația polonă din anii 1486—1516. Codicele de la Zagreb), Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966. (Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. Materiały Komisji Nauk Historycznych. Nr. 11). Profesorul Garbacik, șeful catedrei de istorie medievală de la Universitatea din Cracovia, a avut amabilitatea să ne pună la dispoziție lucrarea, încă netipărită, a unui distins elev al său : Zbigniew Kiereś, *Zagadnienie czarnomorskie monarchii jagiellońskiej. Stefan Wielki i Mengli Girej wobec Polski i Litwy 1470—1497* (Problema Mării Negre a dinastiei Jagiellonilor. Ștefan cel Mare și Mengli Ghirai față de Polonia și Lituania 1470—1497).

[2] Iată ce citim într-o lucrare : „Ștefan cel Mare, manevrînd cu un talent neobișnuit între cele trei state care aveau pretenția de suzeranitate, a izbutit nu numai să se mențină, dar la sfîrșit să cîștige prin luptă independența țării sale. Nu-și alegea mijloacele... dar trebuie recunoscut că altfel nu putea să se gîndească la atingerea scopurilor sale ambițioase" (vezi Bolesław Stachoń, *Polityka Polski wobec Turcyi i akcyi antytureckiej w wieku XV do utraty Kilii i Białogrodu (1484)* (Politica Poloniei față de Turcia și lupta antiturcească în secolul al XV-lea), Lwów, 1930, în „Archiwum Towarzystwa naukowego we Lwowie", Wydział II, historyczno-filozoficzny, Tom VII, p. 170 (234). Vezi și opinia altui istoric străin : Ferdinand Lot, *L'Art militaire au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient*, Tome deuxième, Paris, 1946, nota 1, p. 245. Studiul nostru va dovedi cît sînt de neîntemeiate afirmații ca cele de mai sus.

Menţionăm că în studiul nostru vom folosi şi vom discuta numai pe cronicarii poloni Matei de Miechów, Bernard Wapowski și Martin Bielski, singurii care au o originalitate în expunerea evenimentelor anului 1497, urmaşii lor, în aceeaşi problemă, neaducînd nimic nou, mulțumindu-se doar să parafrazeze ce-au spus aceştia [3].

Iată acum cîteva date mai însemnate asupra celor trei cronicari poloni, necesare pentru a înţelege cauzele care i-au determinat să introducă în nararea complicatei probleme a anului 1497 fapte care nu s-au petrecut aşa cum sînt prezentate.

Matei de Miechów (1457—1523), numit mai ales Miechowita, călugăr, istoric, geograf şi medic [4] este primul cronicar polon care a dat în ediția I a operei sale, *Chronica Polonorum*, apărută la Cracovia în anul 1519 [5], amănunte, dacă nu prea multe, în schimb adevărate, încît a avut de suferit neplăceri. Supărînd prin adevărurile spuse atît dinastia Jagiellonilor cît şi pe cei ce o sprijineau [6], ediția I a cronicii a fost scoasă din circulaţie şi numai după unele *modificări impuse* [7] a fost tipărită din nou, tot acolo şi cu acelaşi titlu, în anul 1521 [8]. Modificările, cum se va vedea, sînt stîngace [9].

Bernard Wapowski (1450? — 1535), canonic, cartograf renumit, secretar şi istoriograf oficial al regelui polon Sigismund I cel Bătrîn (1506—1548) [10], fratele regelui răposat Ioan Albert, ne-a lăsat o cronică „fără prea mare valoare", după cum se spune în cel mai nou tratat de istoria

---

[3] O scurtă prezentare a operei acestor cronicari, cu unele observaţii critice, la P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din ţările vecine* în „Studii şi cercetări ştiinţifice", Istorie, XI/2, Iaşi, 1960, p. 204—211.

[4] Marceli Handelsman, *Historyka. Zasady metodologji i teorji poznania historycznego.* Podręcznik dla szkół wyższych. Wydanie drugie poprawione i uzupełnione (Istoria. Bazele metodologiei şi teoriei cunoaşterii istorice. Manual pentru şcolile superioare. Ediţia a II-a îmbunătăţită şi completată), Warszawa, 1928, p. 75; Ludmila Krakowiecka, *Maciej z Miechowa. Lekarz i uczony Odrodzenia* (Matei de Miechów. Medic şi învăţat al Renaşterii), Warszawa, 1956, p. 80 şi urm. cf. *Mały słownik pisarzy polskich.* Część pierwsza (Mic dicţionar al scriitorilor poloni. Partea I), Warszawa, 1956, sub voce; Julian Krzyżanowski, *Dzieje literatury polskiej od początków do czasów najnowszych* (Istoria literaturii polone de la începuturi pînă la timpurile cele mai noi), Warszawa, 1970, p. 49.

[5] Raritate bibliografică. Am folosit textul tipărit în *Scriptores rerum Polonicarum*, Tomus II, Cracoviae, 1874.

[6] Stanisław Lukas, *Rozbiór podługoszowskiej części kroniki Bernarda Wapowskiego* (Analiza părţii de după Długosz a cronicii lui Bernard Wapowski), în „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności", X, Kraków, 1879, p. 231.

[7] Idem, *O rzekomej wyprawie na Turka w r. 1497* (Despre o pretinsă expediţie împotriva turcilor în anul 1497), în „Album uczącej się młodziezy polskiej poświęcone Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu", Lwów, 1879, p. 2—3.

[8] În continuare cele două ediţii ale cronicii lui Miechowita se vor cita astfel: Miechowita I, Miechowita II. Interesantă analiza cronicii lui Miechowita făcută de Jacob Caro, *Geschichte Polens.* Zweite Hälfte: *1481—1506*, Gotha, 1888, p. 720—733.

[9] Încă valoroase părerile lui Antoni Borzemski, *Kronika Miechowity rozbiór krytyczny* (Cronica lui Miechowita, analiză critică), Kraków, 1890, p. 74—76 (Akademja Umiejętności w Krakowie, tom. XXVI).

[10] Marceli Handelsman, *Historyka*, p. 75.

Poloniei [11]. Wapowski a cunoscut ambele ediții ale cronicii lui Miechowita. Temîndu-se ca opera sa, *Chronica Polonorum* [12], să nu aibă soarta ediției I a cronicii lui Miechowita, a întregit informațiile luate mai ales din ediția a II-a a cronicii lui Miechowita [13] cu amănunte care puteau să placă regelui său [14]. Cu toate acestea nu a izbutit să-și vadă cronica tipărită în timpul vieții sale.

Martin Bielski (cca 1495—18 dec. 1575), poet cronicar, traducător [15], este autorul unei mari opere asupra istoriei universale: *Kronika wszystkiego świata* (Cronica lumii întregi), apărută în primă ediție în anul 1551. Este prima cronică scrisă în limba polonă. Unul din volumele acestei opere cuprinde istoria Poloniei pînă la 1548. Pentru redactare s-a inspirat din cronicarii Miechowita, Decjusz și Wapowski, dar are și informație nouă. Fiul lui Martin Bielski, Ioachim (1540 — 8 ian. 1599), a prelucrat volumul relativ la istoria Poloniei, adăugînd informații noi, luate mai ales din cronica lui Martin Cromer, scrisă latinește [16], și l-a publicat în anul 1597 sub numele tatălui său Martin Bielski [17]. Noi am folosit o ediție mai nouă a acestei cronici [18]. Micile completări ale lui Bielski la informațiile luate din cronica lui Wapowski, cu scopul de a prezenta într-o lumină mai favorabilă pe regele Ioan Albert, se dovedesc ușor, așa cum se va vedea, că nu corespund adevărului istoric [19].

CAUZELE EXPEDIȚIEI REGELUI POLON

Tendința de expansiune spre sud a statului polon, mai ales cînd acesta era o mare putere europeană, s-a născut atît din nevoia de a-și menține Moldova în dependență, prin înlăturarea suzeranității ungurești asupra acestei țări,

[11] *Historia Polski*, Tom. I, *do roku 1764*. Część II, *od połowy XV w.* (Istoria Poloniei. Tomul I pînă la anul 1764. Partea a II-a de la jumătatea secolului al XV-lea), Warszawa, 1958, p. 378.

[12] Am folosit ediția publicată în *Scriptores rerum Polonicarum*, Tomus II, Kraków, 1874. În continuare această cronică se va cita Wapowski.

[13] Stanisław Lukas, *Rozbiór*, p. 234—239.

[14] De exemplu l-a prezentat pe regele Ioan Albert ca pe un erou al creștinității. Vezi Stanisław Lukas, *O rzekomej wyprawie*, p. 4—5; idem, *Rozbiór*, p. 258.

[15] *Mały słownik pisarzy polskich*, s. v.

[16] *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum*, libri XXX, Basel, 1555 (primă ediție, urmează și altele, inclusiv o traducere polonă). Cf. Ludwik Finkel, *Marcin Kromer historyk polski XVI wieku. Rozbiór krytyczny* (Martin Cromer istoric polon din veacul al XVI-lea. Analiză critică), în „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności", Tom XVI, Kraków, 1883, p. 380.

[17] Bielski Marcin, *Kronika polska nowo przez Joach. Bielskiego syna jego wydana* (Martin Bielski, Cronica polonă editată din nou de fiul lui Ioachim Bielski), W Krakowie w Drukarnii Jakuba Sibeneychera, 1597; *Polski Słownik Biograficzny*, II, Kraków, 1936, s.v. Pentru Martin și Ioachim Bielski vezi și introducerea lui P. P. Panaitescu la volumul Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1955, p. 32—33. În continuare se va cita Ureche.

[18] *Kronika Marcina Bielskiego* (Cronica lui Martin Bielski), Tom. II, Sanok, 1856. În continuare se va cita Bielski.

[19] Julian Krzyżanowski, *Dzieje literatury polskiej*, p. 50—51.

cît și din nevoia de a-și asigura căile de acces spre centrele comerciale de la Marea Neagră.

Cînd turcii, în dorința de a sărăci Moldova spre a-i slăbi puterea, au cucerit în anul 1484 Chilia și Cetatea Albă, desăvîrșindu-și astfel stăpînirea asupra Mării Negre, creîndu-și, în același timp, un cap de pod solid, pe unde, ajutați de tătarii din Crimeia, își puteau trimite oștile de pradă spre Transilvania, Ungaria, Polonia și Lituania, nimicirea puterii turco-tatare a devenit pentru Polonia și Lituania o necesitate de stat. Regele polon Cazimir al II-lea Jagiellonul (1447—1492) n-a avut puterea necesară spre a înfrunta pe turci. Regele Ioan Albert, fiul și urmașul său pe tronul Poloniei (1492 1501), s-a socotit în stare să rezolve favorabil această grea problemă. Pentru acest rege lupta cu turcii era o ocazie favorabilă spre a atinge mai multe țeluri : scoaterea Moldovei de sub suzeranitatea Ungariei, prin înlocuirea lui Ștefan cu Sigismund, fratele său [20], unicul fiu rămas după moartea regelui Cazimir fără o situație demnă de un principe, acțiune care era o chestiune de prestigiu pentru Polonia și o ușurare pentru greutățile familiale ale Jagiellonilor ; posibilitatea de a dispune de forțele moldovene, fără de care nu se putea duce o luptă victorioasă cu turcii la Dunărea de Jos ; folosirea resurselor materiale ale Moldovei, atît de necesare susținerii războiului. Din considerentele de mai sus, la care am mai adăuga situația geografică a Moldovei, ca o punte de legătură între Polonia și Marea Neagră, în planul de luptă cu turcii, conceput de regele polon Ioan Albert, în faza întîia a războiului se prevedea cucerirea Moldovei și intrarea acestei țări în componența statului polon. După aceasta ar fi urmat executarea fazei a doua a planului de luptă : războiul cu turcii, probabil în cadrul cruciadei antiotomane puse la cale de Franța [21].

Cum regele polon, deși fusese sfătuit chiar de propriul său frate, cardinalul Frederic, că mai bine să-l folosească pe Ștefan în lupta cu turcii, decît să-l înlocuiască cu Sigismund [22], credea cu fermitate că datorită nemulțumirii unor boieri moldoveni față de domnul lor aceștia îi vor supune țara [23], a mers fără grijă împotriva lui Ștefan. Moldova însă nu s-a supus, iar dibăcia tactică a domnului moldovean a silit marea oaste polonă la retragere, fără să fi atins vreunul din țelurile ei. Cu acest act atît de neașteptat pentru regele polon se punea capăt și frumosului plan de alungare a turcilor de la Marea Neagră. Înfrîngerea, mai ales morală, a oastei polone,

---

[20] *Hustinskaja lietopiś* în „Scriptores rerum Polonicarum", Tomus II, Kraków, 1874, p. 304 ; Liborius Naker's *Tagebuch über den Kriegszug des Hochmeisters Johann von Tiefen gegen die Türken im Jahre 1497*, în „Scriptores rerum Prussicarum", V. Leipzig, 1874, p. 312, amănuntele de sub data de 26 august 1497. În continuare se va cita : Liborius Naker, *Tagebuch*.

[21] Șerban Papacostea, *Țelurile campaniei lui Ioan Albert în Moldova (1497), un nou izvor*, în „Revista de istorie", XXVII, 1974, 2, p. 262.

[22] Wapowski, p. 24—25 ; Fr. Papée, *Jan Olbracht, z trzema rycinami i mapą* (Ioan Albert, cu trei gravuri și o hartă), Kraków, 1936, p. 135—136.

[23] O. Górka, *Białogród i Kilja a wyprawa r. 1497.* Bélograd (Akkerman) et la campagne de 1497, (Extras din „Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego". Wydział II, Tom XXV, 1932. Zeszyt 1—6, Warszawa, 1933), p. 13—15 ; J. Garbacik, *Materiały*, doc. de la mijlocul lui iunie 1490 (nr. 6, p. 14—15 și nota 3, p. 15) și doc. de la sfîrșitul lui iunie 1490 (nr. 7, p. 16—17) ; Z. Kiereś, *Zagadnienie czarnomorskie*, p. 180 și urm.

a făcut imposibilă reluarea acestui plan. De aceea, cei care au consemnat în scris expediția polonă din 1497 au fost convinși că aceasta a fost întreprinsă *numai* pentru a-l lovi pe Ștefan, trîmbițatul război cu turcii fiind doar un pretext pentru a înșela vigilența lui Ștefan [24] și spre a nu-i lăsa timpul necesar să ia contramăsuri, ceea ce nu corespunde adevărului istoric. Regele polon era conștient că atacarea Moldovei însemna război cu turcii [25] pentru că aceștia n-ar fi permis niciodată ca Moldova să fie anexată de Polonia. De aceea, este o certitudine intenția regelui polon de a angaja lupta cu turcii [26] de îndată ce s-ar fi sfîrșit cucerirea Moldovei și pentru a putea susține această luptă cu cea mai mare putere europeană a vremii a pornit în campanie cu o mare armată dotată cu o puternică artilerie.

Dacă turcii n-ar fi bănuit pe Ștefan că este înțeles, în secret, cu regele polon, ar fi început ei războiul cu polonii îndată ce aceștia au intrat în Moldova. Dar așa, cînd ei au avut certitudinea că Ștefan nu s-a înțeles cu Ioan Albert în dauna lor, acesta deja nu mai era o primejdie nici pentru Moldova nici pentru turci.

În hotărîrea sa de a-l înlocui pe Ștefan regele polon a avut și motive personale. Ioan Albert, pe vremea cînd nu era rege al Poloniei și se străduia să obțină coroana Ungariei, după moartea regelui Matei Corvin, pentru a putea înlătura pe propriul său frate, Vladislav, candidat la aceeași coroană, cerea lui Ștefan „în orice chip e posibil", 12 000 — 15 000 ducați, precum și ajutor în oaste [27]. Domnul Moldovei nu s-a lăsat ademenit de ceea ce-i spuneau solii lui Ioan Albert, că acesta îi este „bun amic" și „foarte dispus la prietenie frățească" [28] ci, gîndindu-se la marea primejdie care amenința Moldova [29] dacă reușeau planurile lui Ioan Albert, nu numai că nu i-a dat nici un ajutor, dar, după ce șansele lui Maximilian de Habsburg de a obține tronul Ungariei s-au arătat reduse, l-a părăsit pe acesta ajutîndu-l pe regele Boemiei, Vladislav, să ajungă rege al Ungariei. Fără a-i acorda o importanță hotărîtoare întîmplării de mai sus în alcătuirea planului de luptă cu turcii, cu primul obiectiv înlăturarea lui Ștefan, totuși, refuzul domnului Moldovei de a-l ajuta pe Ioan Albert l-a făcut pe acesta să fie mai receptiv la sugestiile boierului Mihul, stabilit în Polonia, în ceea ce privește posibilitatea ca boierii nemulțumiți din Moldova să-i predea țara.

---

[24] *Letopisețul anonim al Moldovei* și *Letopisețul de la Putna nr. I*, în „Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan". Ed. revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 20, 52.

[25] Șerban Papacostea, *Țelurile campaniei*, p. 262.

[26] *Cronica moldo-polonă* și *Cronica moldo-germană* (ambele în *Cronicile slavo-romne*, p. 37, 181).

[27] J. Garbacik, *Materialy*, nr. 6, instrucțiunile din iunie 1490, p. 14.—15.

[28] *Ibidem*, instrucțiunile de la sfîrșitul lui iunie 1490, p. 16.

[29] *Istoria României*, București, 1962, II, p. 539.

Aici este locul să arătăm cum a explicat regele Ioan Albert fratelui său, Vladislav, printr-o solie din luna decembrie 1497 [30], deci *ulterior* războiului cu Moldova, atacarea lui Ştefan : după marile cheltuieli făcute cu pregătirea expediţiei — trebuiau să comunice solii poloni regelui Vladislav — şi cînd regele polon ajunsese cu oastea la „graniţele Moldovei", din motive necunoscute sau cedînd unor sugestii — aluzie discretă, în special la unguri [31], Ştefan şi-a schimbat atitudinea şi împreună cu turcii a devastat ţinutul Haliciului, arzînd mai multe localităţi. Trupele invadatoare au fost învinse „şi dacă (turcii) n-ar fi fost apăraţi de moldoveni la care au ajuns prăzile, fără îndoială puţini dintre turci ar fi scăpat". Peste cîteva zile numai — continuă instrucţiunile — „acest voievod a trimis o altă oaste de turci şi tătari", care a devastat Colomeea. În această oştire erau şi mulţi moldoveni [32]. Şi de data aceasta turcii şi tătarii au fost bătuţi iar întreaga pradă luată [33]. Despre soarta ostaşilor moldoveni participanţi la această a doua incursiune instrucţiunile nu spun nimic !

În continuare instrucţiunile cuprind amănunte care au intrat în cronica lui Miechowita, ediţia a II-a, cenzurată şi „aranjată" ca să placă : Ştefan a refuzat să dea ajutorul făgăduit regelui polon, s-a declarat supus al turcilor şi „duşman al nostru (= Ioan Albert) şi al ţării noastre" (=Polonia). Domnul Moldovei ar mai fi spus — e de subliniat că tot acest pasaj din instrucţiuni se referă la ultima solie a logofătului Tăutu şi a vistiernicului Isac, care s-a soldat cu arestarea lor — „că / Ştefan / mai degrabă ar voi să vină ca duşman împotriva noastră" (= a polonilor). Să analizăm, pe rînd, afirmaţiile de mai sus, cuprinse în instrucţiuni, spre a se vedea că ele au fost integral inventate de regele Ioan Albert, pentru a avea faţă de Vladislav o justificare a atacării domnului Moldovei.

— Cele două atacuri moldo-turco-tătare nu sînt cunoscute de cronicile polone — şi nu vedem de ce autorii acestora ar fi omis asemenea evenimente, mai ales că, după cum se spune în instrucţiuni, s-au soldat cu victorii ale ostaşilor poloni — şi nici de izvoarele narative moldovene.

— După cum spun instrucţiunile, cele două atacuri au avut loc tocmai pe cînd oştile polone ajunseseră la graniţele Moldovei. Aceasta s-a putut întîmpla în prima jumătate a lunii august [34] cînd încă Ştefan nu-şi mobilizase oastea, operaţia aceasta făcîndu-se abia după arestarea solilor moldoveni la Coţmani. Dar chiar dacă oastea moldovenilor ar fi fost gata de

[30] J. Garbacik, *Materialy*, nr. 14, p. 30—35. Aceste instrucţiuni au fost publicate mai întîi de Anatol Lewicki, *Jan Olbracht o klęsce bukowińskiej zr. 1497* (Ioan Albert despre înfrîngerea bucovineană din anul 1497), în „Kwartalnik historyczny", VII, 1, 1893, p. 5—15.

[31] Miechowita, II, p. CCCLI.

[32] J. Garbacik, *Materialy*, nr. 14, p. 30—35.

[33] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 139—140, precum şi J. Garbacik, *Problem turecki w polityce państw europejskich na przełomie XV i XVI wieku* (Problema turcească în politica ţărilor europene la sfîrşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea), în „VIII Powszechny zjazd historyków polskich w Krakowie" 14—17 września 1958. Referaty dyskusja. III Historia Polski od połowy XVIII wieku, Warszawa, 1960, p. 52—54. Cf. N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1899, p. 174 şi nota 6.

[34] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 243.

luptă, cum ar fi putut Ştefan, cînd o atît de serioasă primejdie amenința Moldova, să-şi slăbească apărarea țării trimițînd o oaste în Polonia într-o expediție care ar fi lăsat numeroasa armată polonă în flancul şi în spatele acesteia? De aceea credem că regele polon a comunicat fratelui său fapte născocite.

O ultimă dovadă că cele două atacuri împotriva Poloniei sînt o născocire a regelui polon făcută cu scopul de a pune într-o cît mai proastă lumină pe Ştefan, în acelaşi timp scuzîndu-se pe el, este faptul că Haliciul şi Colomeea erau departe de drumul pe care-l urmau oştile polone în înaintarea lor spre Moldova [35], deci acestea nu puteau ataca pe invadatori, iar Polonia nu avea atunci alte oşti.

Liborius Naker în „Jurnalul" său, izvor de prima mînă pentru anul 1497 căci autorul lui a participat la expediția condusă de regele Ioan Albert, spune categoric că n-a avut loc un atac împotriva Colomeei în timp ce oastea polonă înainta spre Moldova [36], ceea ce confirmă ce am spus noi mai sus.

E de subliniat că regele polon, spre a avea o justificare a arestării solilor lui Ştefan, logofătul Tăutu şi vistiernicul Isac — fapt condamnat chiar de Wapowski [37] — implică pe solii moldoveni în inventatul atac moldo-turco-tătar asupra Colomeei [38].

Instrucțiunile regelui polon continuă : față de marea primejdie pentru creştini cauzată de atitudinea lui Ştefan, regele Ioan Albert a fost silit, nu atît pentru a se răzbuna pe el, „cît pentru a-şi pregăti o cale mai sigură spre a duce la capăt lucrul început" să întoarcă armele pe care le pregătise pentru ajutorarea domnului moldovean, împotriva lui [39]. (E de subliniat că ideea aceasta se găseşte şi în ediția a doua a cronicii lui Miechowita, dovadă că cenzorul ediției întîia a cronicii s-a inspirat din instrucțiuni [40]). Fraza aceasta a regelui polon explică bine rostul născocirilor din instrucțiunile analizate critic de noi.

---

[35] *Ibidem*, harta anexată lucrării.

[36] Liborius Naker, *Tagebuch*, p. 289, 301—302; Ion Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, Bucureşti, 1914, p. 142—143.

[37] Wapowski, p. 25—26.

[38] J. Garbacik, *Materialy*, nr. 14, p. 31—32.

[39] *Ibidem*, p. 32. O traducere a acestui document în Eduard Fischer, *Bătălia din Codrul Cosminului. Războiul dintre Ştefan cel Mare şi Regele polon Ioan Albert în anul 1497 cu schițe de plan*. Traducere de căpitanul I. Strişca, Bucureşti, 1904. Instrucțiunile date de Ioan Albert solilor săi au fost republicate de Anatol Lewicki în *Codex epistolaris decimi quinti*, Tomus III, w Krakowie, 1894, nr. 427, p. 443—447. (Editionum Colegii historici Academiae Litterarum cracoviensis Nr. 52. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Tomus XIV). În discursul pe care l-a ținut Nicolae Rossenberger, consilier şi ambasador al regelui Poloniei la dieta din Freiburg, se susțineau aceleaşi lucruri ca şi în instrucțiuni. După cum se vede, cu orice mijloace, regele Ioan Albert voia să-şi refacă prestigiul zdruncinat, vezi N. Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor*, III, Bucureşti, 1897, p. 66.

[40] Miechowita, II, p. CCCLI.

EFECTIVELE OŞTILOR CARE S-AU ÎNFRUNTAT ÎN ANUL 1497

a). *Efectivele oastei polone* cu care a intrat regele Ioan Albert în Moldova nu se cunosc cu precizie. Cifrele care se dau variază şi sînt discutabile. Un lucru e sigur : oastea trebuie să fi avut un efectiv mare căci lupta cu turcii însemna confruntarea cu cea mai mare putere europeană a vremii. Oastea turcească era numeroasă, bine pregătită şi cu un moral ridicat, asta o ştiau şi polonii, deci nu puteau pleca să înfrunte o atît de mare putere decît cu forţe corespunzătoare tăriei inamicului. Cronicarul Wapowski dă ca total al oastei polone cifra de 80 000 [41]. Doi florentini care erau în oastea polonă cu ocazia campaniei din anul 1497 dau aceeaşi cifră de 80 000[42]. Interpretîndu-se eronat o informaţie găsită în Arhivele din Viena, datată Buda, 18 octombrie 1497 [43], un istoric polon se opreşte la numărul de 50 000 ostaşi, în care include, nu numai nebazat pe nimic, dar chiar contrar celor afirmate de Wapowski [44], şi personalul auxiliar al oastei, rîndaşi, vizitii etc [45]. Or, documentul găsit la Viena spune că oastea regelui polon avea „mai mult de 50 000 ostaşi de valoare" [46] şi nici un cuvînt despre faptul că în acest număr ar fi intrat şi auxiliarii.

În ceea ce priveşte personalul auxiliar al oastei polone cronicarul Wapowski îl socoate pe acesta cam la jumătatea numărului ostaşilor, deci vreo 40 000. Cronicarul polon însă subliniază că personalul auxiliar nu intra în numărul de 80 000 al ostaşilor [47].

Faţă de cele de mai sus noi înclinăm spre numărul de ostaşi dat de Wapowski, nesocotindu-l deloc exagerat [48]. În sprijinul afirmaţiei noastre vine şi un document din 16 decembrie 1497, găsit de Iorga în Arhivele statului din Königsberg. Documentul spune că oastea polonă ar fi fost de „peste o sută de mii" [49]. Deci, dacă la numărul de 80 000 luptători dat de Wapowski se adaugă personalul auxiliar care, tot după cum spune Wapowski, se ridica la vreo 40 000, se ajunge la numărul dat de documentul prusian.

---

[41] Wapowski, p. 27.

[42] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 138; cf. Tadeusz Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce* (Istoria războaelor şi a ştiinţei militare în Polonia), tom. I, Kraków, 1912, p. 190.

[43] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p. 106.

[44] Wapowski, p. 27.

[45] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 138.

[46] „mer dann 50 000 werlichen lewt". Documentul nu este inedit. A fost publicat de Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p. 106.

[47] Wapowski, p. 27.

[48] Pe cîmpiile Podoliei regele polon şi-a trecut oştile în revistă. Wapowski, p. 25, scrie despre această trecere în revistă arătînd că oştile erau numercase şi nu era îndoială că turcii vor fi învinşi : „copias omnes suas recensuit, *que tales ac tantae erant*, ut cum omni Turcorum potencia facile congredi ac vincere non dubitaret".

[49] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei*, nr. XIX, p. 310; Leonid Arbusow, *Liv-, est- und kurlandisches Urkundenbuch*. Zweite Abtheilung, Band 1.1494 Ende Mai—1500, Riga, Moskau, 1900, documentul din 18 dec. 1497, p. 454. În acest document se spune că puterea regelui polon era „uff hundirt tusint man". În continuare se va cita : Arbusow, *Urkundenbuch*.

Artileria oastei polone, de asemenea, era impunătoare prin numărul de guri de foc, aproape 200, după cum spune istoricul polon Papée [50].

Reducînd, fără temei, numărul de ostași poloni participanți la campania din anul 1497, istoricul Papée a redus și numărul de care dat de Wapowski, de la „aproximativ" 30 000 [51], la un număr de cîteva mii, pe care nu-l fixează, în temeiul relației Cavalerilor teutoni din 18 dec. 1497, care spune că în lupta din Codrul Cosminului polonii au pierdut 6 000 de care ale regelui [52] și o mare cantitate de care ale șleahtei [53]. Nu vedem cum pe baza pierderilor de care se poate combate afirmația lui Wapowski!

b) *Efectivele oastei moldovene* [54] cu care a făcut față Ștefan numeroasei armate polone nu se cunosc, căci izvoarele istorice ori tac în această chestiune, ori dau cifre exagerate, de la 40 000 [55], cum spune cronicarul Wapowski, la 60 000, așa cum afirmă un izvor turcesc [56].

S-a încercat să se dovedească buna informație a lui Wapowski în ceea ce privește totalul oastei care a luptat sub comanda domnului Moldovei făcîndu-se următoarea socoteală: oastea alcătuită din moldoveni, 18 000 oameni [57]; ajutoarele turco-tătaro-muntene „cel puțin 10 000" oameni; 12 000 ostași aduși în Moldova de voievodul Transilvaniei Bartolomeu Drágffy, plus garnizoana Sucevei. În total, Ștefan s-ar fi opus regelui Poloniei cu peste 40 000 de ostași [58]. Deși socoteala matematică este corectă, izvoarele istorice ne arată, fără putință de tăgadă, că este cu totul greșită și iată de ce: cei 12 000 ostași aduși în ajutor lui Ștefan de voievodul Transilvaniei [59] s-au retras din Moldova îndată ce s-a încheiat armistițiul de la Suceava și n-au participat la lupta cu polonii nici la Suceava,

---

[50] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 134. Pentru a se putea face o comparație menționăm că la expediția din Moldova din anul 1686 Sobieski avea 40 000 ostași, 150 000 auxiliari și numai 100 de tunuri, vezi Fr. Papée, *Jan Olbracht*, nota 3, p. 134.

[51] Wapowski, p. 27.

[52] Informație greșită. Vom reveni asupra acestui amănunt acolo unde vom discuta pierderile polone.

[53] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 137. O relație din aceeași sursă, datată 16 dec. 1497, dă cam același număr de care pierdute (vezi N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei*, nr. XIX, p. 310).

[54] Deoarece sub ordinele lui Ștefan, în afară de moldoveni, au luptat turci, români din Țara Românească, tătari și unguri, de acum înainte oastea moldovenă vom numi-o „oastea de sub comanda lui Ștefan" (sau a domnului Moldovei).

[55] Wapowski, p. 27. Pentru oastea lui Ștefan să se vadă și L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów* (Istoria Marelui Principat al Lituaniei în timpul Jagiellonilor), I, Warszawa, 1930, nota 5, p. 433.

[56] O. Górka, *Nieznany żywot Bajezida II źródłem dla wyprawy czarnomorskiej i najazdów Turków za Jana Olbrachta* (O biografie necunoscută a lui Baiazid al II-lea, izvor pentru expediția la Marea Neagră și pentru năvălirile turcilor în timpul lui Ioan Albert), în „Kwartalnik historyczny", LII/3, 1, 1938, p. 402—404. Exagerarea izvorului turcesc este recunoscută și de Górka.

[57] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 146. Istoricul polon nu indică de unde ia informația.

[58] *Ibidem*. Istoricul care face socoteala de mai sus vrea să ne convingă că oștile moldo-polone au fost aproape egale. (Istoricul polon se gîndește la numărul de 50 000 ostași poloni la care s-a oprit el, ceea ce, am arătat, nu corespunde realității).

[59] Stanisław Lukas, *O rzekomej wyprawie*, p. 7.

nici ulterior[60], şi nu pot fi socotiţi ca făcînd parte din armata moldoveană care a înfruntat oastea polonă. Apoi ostaşii care alcătuiau garnizoana Sucevei, după grelele încercări prin care au trecut, nu ştim dacă au mai fost folosiţi de Ştefan la lupta cu regele polon.

Totalul de „cel puţin 10 000" [61] de turci, tătari şi români veniţi din Ţara Românească nu corespunde, nici măcar cu aproximaţie, realităţii, deoarece izvoarele istorice, atunci cînd vorbesc de numărul ostaşilor turci, se contrazic. Astfel în timp ce un document din Buda, datat 18 oct. 1497, dă numărul de 20 000 de turci, „sau chiar mai mult" [62], cronica lui Sa'aded-din Hodja Efendi, *Tadj-üt-tevarih*, precum şi cronica lui Kodja Husein, *Beda'i ul-veka'i*, vorbesc numai de 600 ostaşi turci trimişi în ajutor domnului Moldovei [63]. Luînd în considerare că izvoarele turceşti, de obicei, în ceea ce priveşte efectivele oştilor, sînt neprecise [64], nu putem să acordăm încredere datelor citate mai sus. Noi am fi înclinaţi să admitem ca adevărat numărul de 2 000 ostaşi turci dat de *Letopiseţul anonim al Moldovei* [65], cu atît mai mult cu cît un izvor slav răsăritean socoteşte toate ajutoarele militare date lui Ştefan, turci, munteni— izvoarele moldovene nu dau numărul de ostaşi români din Ţara Românească — şi unguri, numai la „cîteva mii de oameni" [66], ceea ce ne dă dreptul să afirmăm că domnul Moldovei n-a avut un număr prea mare de ostaşi turci în războiul din anul 1497. Era şi firesc să fie aşa, deoarece turcii, aşa cum am mai spus, bănuind pe domnul Moldovei de înţelegere cu regele Ioan Albert [67] şi temîndu-se să nu cadă în vreo cursă pusă la cale de cei doi, a trimis în Moldova un corp mai mic, mai mult cu rol de supraveghere decît de oaste luptătoare, rămînînd să intervină, la caz de nevoie, cu forţele pe care le ţineau masate în sudul Dunării.

Avem şi o dovadă sigură că Ştefan, tocmai din cauza micului număr de ostaşi turci veniţi în Moldova, pentru a induce în eroare pe regele polon

---

[60] Ion Sabău, *Relaţiile politice dintre Moldova şi Transilvania în timpul lui Ştefan cel Mare* în *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1956, p. 235. Necunoscîndu-se toate izvoarele istorice, afirmaţia greşită a istoricului Papée a intrat şi într-o lucrare mai recentă (vezi : Zdzisław Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej 1497 roku. Pierwsze najazdy turków na Polskę* (După înfrîngerea din Bucovina în anul 1497. Primile năvăliri ale turcilor în Polonia), în „Studia i materiały do historii wojskowości", IX/1, Warszawa, 1963, p. 47 (Wojskowy Instytut Historyczny. Zakład historii dawnego wojska polskiego).

[61] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 146 ; vezi părerea lui Górka, *Białogród i Kilja*, p. 17.

[62] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p. 106.

[63] Mihail Guboglu şi Mustafa Mehmet, *Cronici turceşti privind Ţările române. Extrase*, vol. I, *Sec. XV — mijlocul sec. XVII*, Bucureşti, 1966, p. 330 — 465 (*Acad. R. S. România. Institutul de Istorie „N. Iorga" şi Institutul de studii sud-est europene. Izvoare orientale privind istoria României, I*). În continuare se va cita : *Cronici turceşti*, I.

[64] O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 402—403.

[65] *Cronicile slavo-române*, p. 12, 21 ; Ureche, p. 104.

[66] *Spisok Bîhovţa* în „Polnoe sobranie russkih leatopisei", XVII, S. Peterburg, 1907, col. 556.

[67] L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, I, p. 432 ; idem, *Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne* (Polonia Jagiellonilor. Istorie politică), Lwów, 1936, p. 159. Cf. Ludovici Tuberonis *Commentariorum*, (citat după N. Orghidan, *Ce spun cronicarii streini despre Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1915, p. 90).

și a-l face să creadă că detașamentul trimis de Poartă era mai mare, și-a îmbrăcat ostași de ai săi — un izvor dă numărul de 4 000 oameni [68], un altul 5 000 — 6 000 oameni [69] — în haine turcești și în același timp a răspîndit vestea, care a ajuns la urechile regelui polon, că turcii au venit în număr mare în Moldova [70]. Ostașii moldoveni îmbrăcați în straie turcești au luptat împreună cu ostașii turci adevărați [71].

De remarcat că nici un izvor moldovean, polon, turc sau slav răsăritean nu dă numărul tătarilor care ar fi luptat de partea moldovenilor. Prezența lor însă în Moldova este confirmată de Wapowski [72].

De partea lui Ștefan au mai luptat și unguri [73] — amănunt necunoscut de izvoarele moldovene — al căror număr nu se cunoaște.

După spusele lui Ureche, la lupta din Codrul Cosminului ar fi participat și țărani neîncadrați în oastea regulată moldoveană [74].

MAI ERA ȘTEFAN VASALUL REGELUI POLON ÎN ANUL 1497?

Întrebarea este firească întrucît s-a afirmat că domnul Moldovei, prin refuzul său, în ultimul moment, de a-i permite regelui polon trecerea prin Moldova spre Chilia și Cetatea Albă și-ar fi încălcat obligațiile de vasal [75] atrăgîndu-și, pe drept, prin această opunere, urgia regească. Vom arăta deocamdată că domnul Moldovei s-a opus cu toată energia, prin solii săi, înaintării oastei polone, numai atunci cînd a constatat că regele polon apucase pe alt drum decît pe acela pe care îl indicase el spre a ajunge la cetățile Chilia și Cetatea Albă. Această schimbare de drum l-a convins pe Ștefan că regele Ioan Albert venea împotriva sa. Era dreptul său să se apere de această agresiune nejustificată, cu atît mai mult cu cît el era hotărît să participe cu toate forțele sale, alături de poloni, la lupta cu turcii.

Înainte de a intra în tratarea problemei vom face o subliniere : pentru dovedirea vasalității lui Ștefan față de regele polon avem un document. Ieșirea din vasalitate, cum nu se făcea prin acte scrise, o putem dovedi

---

[68] Cronica lui Saad-ed-din, ed. I. I. Sękowski, *Collectanea z dziejopisów tureckich*. Tom pierwszy (Extrase din cronicarii turci, vol. I), w Warszawie, 1824, p. 74.

[69] Kodja Husein, *Beda'i ul-veka*'i, în *Cronici turcești*, I, p. 465.

[70] Ludovici Tuberonis *Commentariorum*... (citat după N. Orghidan, *Ce spun cronicarii streini*, p. 91).

[71] Cronica lui Saad-ed-din, ed. Sękowski, p. 75 ; Kodja Husein, *Beda'i ul-veka'i* (în *Cronici turcești*, I, p. 466).

[72] Wapowski, p. 29.

[73] O însemnare din „Jurnalul" lui Liborius Naker, datată 26 oct. 1497 (L. Naker, *Tagebuch*, p. 313) ; Un raport la dieta ungară din 20 noiembrie 1497 (O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 398) ; Gh. Duzinchevici, *A participat Ștefan cel Mare la lupta din Codrul Cosminului?*, în volumul *Omagiu lui Ioan Lupaș*, București, 1943, p. 239—240.

[74] Ureche, p. 104. Pentru schimbările survenite în structura oastei moldovene : Barbu T. Cîmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare* în „Studii cu privire la Ștefan cel Mare", București, 1956, p. 96; idem, *Ideile călăuzitoare ale politicii lui Ștefan cel Mare* în „Studii", X/4, 1957, p. 63 ; *Istoria Romîniei*, II, p. 530—538.

[75] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 143, 219.

numai cu fapte precise, şi acestea sînt destule pentru a risipi orice îndoială. Dar mai întîi să vedem ce era actul de închinare de la Colomeea *în concepţia* domnului Moldovei : un tratat de alianţă cu regele polon, dat în forma pe care i-a cerut-o acesta, adică jurămînt de vasalitate. Actul de la Colomeea a fost înlăturarea ultimului obstacol care împiedica Polonia să-l ajute pe Ştefan în lupta cu turcii pentru recîştigarea cetăţilor Chilia şi Cetatea Albă [76]. Şi nu numai domnul Moldovei gîndea aşa, ci chiar şi regele polon care, la 4 septembrie 1485, în salvconductul pe care i-l trimitea din Colomeea unde-l aştepta, îi scria, atît pentru a-l îndemna să vină, cît şi pentru a i arăta că şi el este interesat în lupta cu turcii :„ . . . şi trebuie să cădem la înţelegere, să avem un tratat împotriva păgînilor, duşmanii noştri". Încheierea unui asemenea tratat era condiţionată însă, în salvconduct chiar, de depunerea jurămîntului omagial [77]. Ştefan a depus jurămîntul ştiind că Polonia era direct interesată să recucerească cetăţile sudice moldovene [78]. Din aceste motive, ulterior depunerii jurămîntului, Ştefan aştepta cu încredere încheierea tratatului antiotoman pe care i-l făgăduise regele polon prin salvconductul din 4 sept. 1485. Clauza din actul de închinare de la Colomeea prin care regele Cazimir îşi asuma *implicit* angajamentul de a recupera cetăţile cucerite de turci nu e o dovadă a intenţiei sale reale de a intra în acţiune împotriva Imperiului otoman? Ulterior însă, cu toate strădaniile sale de a-şi aduna forţe, convingîndu-se că Polonia este prea slabă spre a se măsura cu turcii [79], regele polon s-a temut să-i provoace, iar din anul 1486 a solicitat chiar Veneţia să medieze la Poartă [80] pentru a se ajunge la împăcare.

Cei ce-l acuză pe Ştefan că şi-ar fi încălcat angajamentele de vasal asumate prin actul de închinare de la Colomeea uită că şi regele polon Cazimir şi-a asumat anumite obligaţii faţă de proaspătul său vasal şi nu le-a îndeplinit. Trebuie luat în considerare faptul că odată cu depunerea jurămîntului de vasalitate de către domnul Moldovei iniţiativa luptei antiotomane era exclusiv în mîna regelui polon. Ce a făcut acesta în spiritul înţelegerii de la Colomeea? A dat lui Ştefan un neînsemnat ajutor de cavalerie grea [81] cînd acesta s-a reîntors în Moldova după închinarea de la Colomeea

---

[76] Zdzisław Spieralski, *Z dziejów wojen polsko-moldawskich. Sprawa pokucka do wstąpienia na tron Zygmunta I* (Din istoria războaielor polono-moldoveneşti. Chestiunea Pocuţiei pînă la urcarea pe tron a lui Sigismund I), în „Studia i materiały do historii wojskowości", XI/2, Warszawa, 1965, p. 73; Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului. Poziţia internaţională a Moldovei la sfîrşitul secolului al XV-lea*, în „Romanoslavica", XVII/1970, p. 533.

[77] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, vol. II, Bucureşti, 1913, p. 378.

[78] L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego, I, p. 398.* Iată ce spune acest istoric polon relativ la ocuparea Chiliei şi Cetăţii Albe de către turci : faptul acesta „a fost o lovitură pentru toate ţările Jagiellonice din punct de vedere politic, militar, economic, comercial, cultural, social, ba chiar şi religios".

[79] Karol Gorski Marian Biskup, *Położenie i sytuacja międzynarodowa Polski w II połowie XV wi ku* (Poziţia şi situaţia internaţională a Poloniei în a doua jumătate a secolului al XV-lea), în vol „VII Powszechny zjazd historyków polskich w Krakowie"14—17 września 1958, Warszawa, 1960, p 15, 16, 20 22, 26.

[80] Şerban Papacostea, *De la Colomeea*, p. 535.

[81] Zdzisław Spieralski, *Z dziejów wojen*, p. 73.

şi atîta tot. În timp ce domnul Moldovei aştepta ca regele Cazimir să-i ceară să se pregătească pentru războiul cu turcii, acesta căuta să obţină de la Poartă, prin tratative — acţiune care de la început era sortită eşecului — cetăţile sudice moldovene [82]. Astfel Ştefan, văzîndu-se rămas singur în faţa primejdiei turceşti, căreia numai cu propriile sale forţe nu-i putea face faţă, a fost silit — după cum singur o mărturisea — să se apropie de turci [83]. Nu încercăm să stabilim această dată [84] deoarece pentru rezolvarea problemei, fiind nevoie de o discuţie mai amplă, ne-am îndepărta de la rostul studiului nostru. Ţinem doar să afirmăm că atacul regelui polon l-a găsit pe Ştefan în bune raporturi cu turcii.

Nemaisimţindu-se legat cu ceva de regele Cazimir[85] domnul Moldovei a acţionat repede spre a ieşi din izolare şi pentru a nu fi singur în faţa marii puteri turceşti care se putea dezlănţui oricînd. În anul 1489 a recunoscut suzeranitatea regelui Ungariei Matei Corvin [86]. De fapt, prin noua orientare politică se reîntorcea de nevoie la vechea legătură cu acest rege, consfinţită prin actul pe care l-a dat din Iaşi la 12 iulie 1475 [87]. Interesant este că domnul Moldovei — şi aici se vede că acesta avea încă bune sentimente pentru Polonia — se angaja prin actul din 1475 să ajute cu oşti pe regele Ungariei, „cu care predecesorii noştri — spune Ştefan — au avut totdeauna <asigurată> liniştea <izvorîtă din> legătura prietenească” (confederacionis pacem), împotriva tuturor duşmanilor cu excepţia Poloniei. Ştefan, după cum se vede, îşi rezerva dreptul să menţină şi prietenia Poloniei, în vederea unei colaborări în lupta antiotomană, ţel permanent al său. A trebuit să vină dramaticul an 1497 pentru ca, ulterior războiului, în anul 1499, de nevoie mai mult decît de voie, regele Ioan Albert, să adere la coaliţia antiotomană pe picior de egalitate deplină cu Ştefan [88].

Temîndu-se ca regii poloni, Cazimir şi urmaşul acestuia, Ioan Albert, să nu întreprindă împotriva sa vreo acţiune armată, ca represalii pentru trecerea de partea regelui Ungariei, Ştefan a făcut incursiuni preventive pe teritoriul polon în anii 1489, 1490 şi 1493.

---

[82] N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare povestită neamului romînesc*, Bucureşti, 1904, p. 213; I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p. 125—127.

[83] Şerban Papacostea, *De la Colomeea*, p. 536.

[84] Pentru raporturile Moldovei cu Poarta se pot consulta lucrările: A. Decei, *Tratatul de pace — sulhnâme — încheiat între sultanul Mehmed II şi Ştefan cel Mare, la 1479*, în „Revista istorică română”, XV, p. 483—485, 494; *Istoria Romîniei, II*, p. 528; Zdzisław Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej*, p. 46; Şerban Papacostea, *De la Colomeea*, p. 535, nota 3; Constantin C. Giurescu şi Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri şi pînă astăzi*, Bucureşti, 1971, p. 317.

[85] I. Ursu, *Relaţiunile Moldovei cu Polonia pînă la moartea lui Ştefan cel Mare*, Piatra-Neamţ, 1900, p. 131, 141—142; Jan Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej, tom drugi* (*od roku 1333—1506*) (Istoria Poloniei medievale, vol. II de la anul 1333—1506), Kraków, 1926, p. 422.

[86] I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1925, p. 202; A. Boldur, *Politica externă a lui Ştefan cel Mare într-o nouă lumină* în „Studii şi cercetări istorice”, XVIII, Iaşi, 1943, p. 48; Şerban Papacostea, *De la Colomeea*, p. 535—536.

[87] I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p. 331—336. Asupra sensului acestui act vezi I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p. 61, precum şi *Istoria Romîniei*, II, p. 518.

[88] I. Ursu, *Relaţiunile Moldovei cu Polonia*, p. 107.

În anul 1492, Ştefan încheie alianţă cu tătarii şi Moscova [89].

Faţă de toate cele de mai sus credem că se poate afirma cu certitudine : cu mulţi ani înainte de anul 1497 Ştefan nu mai era de fapt vasalul regelui polon [90], deci nu mai avea nici o obligaţie faţă de acesta.

În legătură cu „reîntoarcerea lui Ştefan în orbita Ungariei" [91], cronicarul german Caspar Weinreich afirmă că, deoarece polonii l-au înştiinţat că nu-i pot da nici un ajutor împotriva tătarilor şi turcilor aşa cum i se făgăduise, acesta, numai după ce papa l-a deslegat de jurămîntul pe care-l făcuse regelui polon, a depus jurămînt regelui Ungariei [92]. Este greu de admis că Ştefan, care totdeauna s-a sprijinit pe sabia şi mintea sa ascuţită de diplomat înnăscut, pentru a scoate Moldova victorioasă faţă de toţi acei care rîvneau la teritoriul ei, să-şi fi subordonat alegerea alianţelor de hotărîrile papei [93]. Pendularea lui Ştefan între cei doi regi, ai Ungariei şi Poloniei, nu este o dovadă de nehotărîre, de slăbiciune, ci de o mare abilitate diplomatică. Domnul Moldovei a manevrat atît de bine în politica externă a ţării sale încît a ştiut să profite de faptul că fiecare din cei doi regi dorea să-i fie suzeran. Se apropia de acela care-i dădea cele mai mari garanţii că Moldova va trage foloase. Ştefan a folosit cu abilitate rivalitatea dintre Polonia şi Ungaria, nu numai în vremea lui Matei Corvin, dar şi în zilele succesorului acestuia,cînd pe tronul celor două ţări se aflau doi fraţi din familia Iagiellonă. În Vladislav Iagiello, regele Boemiei şi al Ungariei, el a găsit chiar un apărător vajnic, a cărui atitudine l-a ajutat să iasă victorios în 1497 ; pe un alt Iagiellon, Alexandru, mare principe al Lituaniei l-a împiedicat să ia parte la campania regelui Ioan Albert [94]. Ei bine, Weinreich a înregistrat în opera sa, în mod eronat însă, zvonurile care i-au ajuns la ureche, în legătură cu demersurile regilor Matei Corvin şi Cazimir [95], la papă, în legătură cu drepturile lor de suzeranitate asupra lui Ştefan, adăugînd şi o interpretare personală a sa. Pasajul respectiv din cronică a fost explicat bine de istoricul Şerban Papacostea. Papa — spune acesta — „pentru a facilita apropierea dintre Moldova şi Ungaria" constatînd că regele Cazimir nu

---

[89] A. Boldur, *Politica externă a lui Ştefan cel Mare*, p. 48—51 ; V. Costăchel, *Relaţiile dintr Moldova şi Rusia în timpul lui Ştefan cel Mare* în „Studii cu privire la Ştefan cel Mare", p. 180 181, 189, 190, 191—192.

[90] Ioan D. Condurachi, *Suzeranitatea ungaro-polonă şi efectele ei asupra suveranităţii Principatelor române pînă la 1500*, Cernăuţi, 1923, p. 8—9.

[91] I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p. 202.

[92] Caspar Weinreich, *Danziger Chronik* în „Scriptores rerum Prussicarum", IV, Leipzig, 1870, p. 778 779.

[93] E de luat în considerare că la sfîrşitul secolului al XV-lea, cînd apartenenţa la un cult sau altul conta mult, era o imposibilitate pentru domnul Moldovei, strîns legat de biserica sa trăn oşească, să se fi adresat capului bisericii romano-catolice pentru dezlegarea de jurămînt iar acesta s o fi acordat unui „schismatic".

[94] Pentru încercările domnului Moldovei de a-şi apropia Lituania vezi Şerban Papacostea, *D la C l meea*, p. 542 543.

[95] *Hurmu aki Densuşianu*, II, nr. CCLXI, p. 291—293, nr. CCLXXXI, p. 316.

și-a îndeplinit obligațiile sale de suzeran, a declarat nul și jurămîntul depus de Ștefan la Colomeea, anulînd prin aceasta chiar legătura de vasalitate care lega Moldova de Polonia [96]. Așadar, dezlegarea de jurămînt n-a cerut-o Ștefan. Este corectarea pe care o aducem cronicii lui Weinreich.

TRATATIVELE MOLDO-POLONE ÎN VEDEREA COLABORĂRII ÎN LUPTA CU TURCII

Sugerîndu-i-se de cînd era copil că are de îndeplinit o misiune istorică [97] regele Ioan Albert era avid de glorie, putere [98] și ardea de dorința de a îndeplini acțiuni care să-i mărească faima. Nu e de mirare deci că atunci cînd italianul Filippo Buonaccorsi Callimach, pripășit la curtea regelui Cazimir, a ajuns, începînd de pe la sfîrșitul anului 1493, sfetnicul regelui Ioan Albert, l-a putut ușor influența pe acesta pentru a întreprinde campania din anul 1497, neîndoindu-se că papa și Veneția, dacă nu vor sprijini financiar expediția, vor face măcar presiuni asupra Ungariei spre a colabora cu Polonia [99]. Pînă în noiembrie 1496, cînd a murit, Callimach a lucrat la organizarea expediției [100]. Sfetnicul de taină regal, încadrîndu-se în aspirațiile dinastice ale Jagiellonilor [101] de a se întinde pînă la Marea Neagră [102], aspirații bine exprimate de episcopul-cardinal Zbigniew Oleśnicki încă mai de mult [103], era pentru cucerirea prin război a cetăților sudice moldovene [104] căzute în mîna turcilor. În viziunea regelui polon lupta cu turcii

---

[96] Șerban Papacostea, *De la Colomeea*, p. 536, nota 1.

[97] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 218, 225; P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor*, p. 209–211.

[98] Bielski, p. 896; Martini Cromeri, *De origine et rebus polonorum libri XXX. Tertium ab authore diligenter recogniti*, Basileae, 1568, p. 431.

[99] J. Garbacik, *Jan I Olbracht*, în *Polski Słownik Biograficzny*, X, Wroclaw-Warszawa-Kraków, 1962–1964.

[100] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 127; J. Garbacik, *Kallimach jako dyplomata i polityk* (Callimah ca diplomat și om politic), Kraków, 1948, p. 137 (Polska Akad. Um., Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego. Seria II. T.XLIX. Nr. 4); idem, *Ze studiów nad Polską polityką zagraniczną na przełomie XV i XVI w. w świetle nowo odkrytxch zródeł w Zagrzebiu* (Din studiile asupra politicii externe a Poloniei la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul sec. al XVI-lea, în lumina izvoarelor nou descoperite la Zagreb), în *Dziesięciolecie Wyższej szkoły pedagogicznej w Krakowie 1946–1956. Zbiór rozpraw i artykułów*, Kraków, 1957, p. 352–355.

[101] J. Garbacik, *Kallimach*, p. 136, cf. L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, I, p. 398.

[102] J. Garbacik, *Jan I Olbracht*, în *Polski Słownik Biograficzny, X*. Fără temei se afirmă că Ștefan nu era binevoitor față de aspirațiile polone la Marea Neagră (vezi Zdzisław Spieralski, *Po klęsce Bukowińskiej*, p. 45) și de aceea s-a plănuit înlocuirea lui cu Sigismund. Învățatul polon nu ia în considerație că „aspirațiile" regelui Ioan Albert erau subordonarea absolută a Moldovei și că Ștefan s-a opus nu luptei cu turcii ci planului regal, care, dacă reușea, însemna pierderea independenței Moldovei. Or, domnul acestei țări n-a îngăduit nici unei puteri realizarea unui asemenea plan. Ungaria s-a opus aspirațiilor polone asupra Moldovei nu pentru că ar fi îndemnat-o turcii (vezi J. Garbacik, *Problem turecki w polityce państw europejskich*, p. 55) ci pentru că prietenia cu Moldova lui Ștefan era o apărare față de primejdia turcească (*ibidem*, p. 47).

[103] Karol Górski-Marian Biskup, *Położenie i sytuacja międzynarodowa Polski*, p. 15.

[104] J. Garbacik, *Kallimach*, p. 145.

trebuia să aibă drept rezultat ocuparea chiar şi a Bugeacului, spre a se pune capăt năvălirilor turco-tătare, precum şi a Cafei [105].

Regele polon şi-a dat seama că numai cu ajutorul masiv al şleahtei poate să-şi organizeze o armată numeroasă. Dar şleahta, care încetase să mai fie războinică şi nu vedea în expediţia contra turcilor o acţiune vitală pentru apărarea Poloniei ci mai degrabă o întreprindere a familiei Jagiellonilor pentru a-şi consolida puterea, ceea ce o îngrijora mult, nu s-a lăsat înduplecată uşor, mai ales că Ştefan era stimat şi temut în Polonia. Pentru a învinge inerţia şleahtei şi pentru a o stimula, regele Ioan Albert, odată cu răspîndirea veştii că Polonia este ameninţată de un atac moldo-turc căruia trebuie să i se facă faţă printr-o pregătire serioasă, l-a schimbat pe vicecancelarul Grigore din Lubraniec, precum şi pe mai mulţi staroşti generali [106].

Planul de luptă al regelui polon a fost greşit conceput şi slab executat.

După cum spun cercetătorii poloni competenţi, armata regelui polon era slab organizată şi înarmată şi lăsa de dorit sub raportul disciplinei. Comandantul ei suprem, regele, era şovăitor, neîndemînatic, încît a produs nemulţumire între ostaşi [107].

Dar nu numai aceste lipsuri au dus la eşec : mai ales momentul începerii acţiunii n-a fost bine ales [108]. Regele Ioan Albert nu şi-a dat seama că turcii nu puteau fi înfrînţi numai de oastea unei singure ţări. El a pornit în campanie numai cu propriile sale forţe [109], fratele Vladislav, regele Ungariei, neputîndu-l ajuta căci avea pace cu turcii (mai tîrziu, după ce Ioan Albert a intrat în Moldova, i-a fost acestuia chiar potrivnic), iar celălalt frate din Lituania, Alexandru, deşi ar fi dorit să-l ajute, deoarece era direct interesat în zdrobirea turco-tătarilor [110], nu era secondat de nobilimea

---

[105] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 218; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, I, p. 426; idem, *Polska Jagiellonów*, p. 158; *Hurmuzaki-Densuşianu*, II/2, doc. nr. CCCXLIII, p. 385.

[106] Karol Górski- Marian Biskup, *Położenie i sytuacja międzynarodowa Polski*, p. 26.

[107] Jan Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, II, p. 449; Marjan Kukiel, *Zarys historji wojskowości w Polsce*. Wydanie trzecie, zmienione i powiększone, (Schiţă a istoriei organizaţiei militare în Polonia, ed. a III-a, schimbată şi mărită), Kraków, 1929, p. 33; O. Górka, *Białogród i Kilja*, p. 12—13; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 218; *Historia Polski*. Tom I do roku 1764. Część II od połowy XV w., Warszawa, 1958, p. 310; *Zarys dziejów wojskowości polskiej*, I, p. 256 257 şi nota 11 p. 257.

[108] Bine documentat acest lucru de Zdzisław Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej*, p. 46—47 şi notele 12 şi 14 p. 47, cf. Karol Górski-Marian Biskup, *Położenie i sytuacja międzynarodowa Polski*, p. 25.

[109] Să se vadă comparaţia pe care o face O. Górka între puterea polonă — foarte mică şi cea a Porţii — enormă — cu concluzia că este o ficţiune sentimentală afirmaţia unor istorici că Polonia era un „zid de apărare a creştinătăţii''. Se mai subliniază că şleahta poloră şi-a pierdut vechiul caracter războinic, mai ales şleahta din Wielkopolska. O. Górka, *Dziejowa rzeczywistość a racja stanu na południowym wschodzie* (Realitatea istorică şi dreptul la existenţă a Poloniei în sud est) (extras din „Polityka narodów'', Warszawa, 1933, p. 13).

[110] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 218; L. Kolankowski, *Polska Jagiellonów*, p. 158.

lituaniană [111], pe de o parte, iar pe de altă parte era împiedicat să se alăture acțiunii fratelui său chiar de marele cneaz al Moscovei, sorocul său, înrudit cu Ștefan.

Fără îndoială că regele Ioan Albert cunoștea măcar o parte din dificultățile care îi stăteau în cale, dar a crezut că le poate învinge prin abilitate și acțiune rapidă împotriva Moldovei.

Cum lupta antiotomană pe care a început s-o pregătească îndată după adunarea fraților Jagielloni de la Lewocza din anul 1494, trebuia, potrivit planului de război conceput de regele polon, să înceapă cu înlăturarea lui Ștefan, ceea ce ar fi ridicat împotrivă-i pe regele Vladislav al Ungariei, regele Ioan Albert a căutat să-l asigure pe fratele său, prin scrisoare și solul său Chodecki, că expediția sa nu primejduiește situația Moldovei [112], iar pe domnul acesteia a căutat să-l convingă prin soli că expediția are ca scop numai lupta cu turcii, la care îl invita să colaboreze. Regele Ioan Albert urmărea să-i surprindă, pe fratele Vladislav, dar mai ales pe domnul Moldovei, nepregătiți militar și, contînd mult pe elementul surpriză, dar și pe superioritatea numerică a oastei sale, pe puterea de șoc a cavaleriei grele — specialiștii poloni sînt de părere însă că aceasta era inferioară cavaleriei ușoare moldovene care era foarte ușor manevrabilă — și pe numeroasa artilerie care, în adevăr, era impresionantă prin puterea ei de foc, credea că-i va pune în situația de a nu putea lua grabnic contramăsurile necesare și că astfel se vor resemna în fața unei situații de neschimbat. Regele Ioan Albert a izbutit parțial în planul său : pînă la intrarea oștilor sale în Moldova, nici regele Vladislav [113] și nici Ștefan nu erau pregătiți de război și deci nu i s-au putut opune imediat. Un singur factor a fost subestimat de regele Ioan Albert, Ștefan. Deși surprins de atacul regelui, domnul Moldovei și-a arătat talentul de organizator și comandant de oști. Într-un timp record și-a mobilizat oastea, care, probabil era în stare de alarmă mai de mult și, cu unele ajutoare străine, a pus în derută o oaste cu mult mai mare ca aceea pe care o comanda el și care era incomparabil mai bine înarmată, folosind cu îndemînare terenul și mai ales greșelile comandanților poloni.

Să analizăm acum, în amănunt, izvoarele polone, spre a vedea cum prezintă acestea tratativele moldo-polone în vederea executării planului regelui polon de luptă cu turcii și care este, de fapt adevărul istoric asupra acestor tratative. Acest lucru e cu atît mai necesar cu cît pretinsa schimbare de atitudine a domnului Moldovei, în ultimul moment, adică refuzul de a-l lăsa pe rege, așa cum ar fi convenit cu el, să treacă cu trupele sale prin Moldova spre cetățile sudice ocupate de turci, prezentată ca motiv al atacării lui

---

111 Teodor Narbutt, *Pomniki do dziejów litewskich* (Monumente de istorie lituaniană), Wilno, 1846, p. 65 ; St. Lukas, *O rzekomej wyprawie*, p. 8 și nota 24, p. 19 ; Antoni Prochaska, *Sprawy wołoskie w XV w.* (Chestiuni românești în sec. al XV-lea), în „Przewodnik naukowy i literacki", XVI, t. XVI/12, 1888, p. 1062—1063.

112 J. Garbacik, *Materiały*, nr. 13, p. 26. Acest document nou îl socotim ca fiind din a doua jumătate a lunii august 1497.

113 Acesta, după cum singur spunea, a crezut că fratele său va ataca numai pe turci și s-a rugat pentru victoria lui ; vezi J. Garbacik, *Materiały*, nr. 13, p. 27.

Ştefan [114], este — după cum am arătat — o scornire interesată, pornită chiar de la regele Ioan Albert. Scornirea aceasta, făcută cu scopul de a explica atacarea Moldovei şi de a arunca vina eşecului campaniei antiotomane pe umerii lui Ştefan apare şi în cronicile polone, deoarece în problema de care ne ocupăm acestea reflectă părerile oficiale ale curţii polone şi ale celor interesaţi s-o sprijine.

Ediţia I a cronicii lui Miechowita, azi o raritate bibliografică, este laconică în ceea ce priveşte executarea expediţiei. Se spune doar atît : după inspectarea întregii oşti la Liov — aceasta a avut loc la 26 iunie 1497 — regele Ioan Albert şi întreaga sa oaste a apucat-o spre Moldova [115]. De-abia în ediţia a II-a a acestei cronici al cărei text fusese „aranjat" în aşa fel ca să fie cît mai puţin supărător, se spune că după adunarea fraţilor Jagielloni de la Lewocza din anul 1494, regele Poloniei a trimis la Ştefan, pe la începutul lui iunie din acelaşi an [116], pe episcopul Krzesław z Kurozwęk, cancelar, şi pe Jan z Przytyka Podłodowski [117], castelan de Radom spre a-l pune la curent cu expediţia plănuită şi a-i cere colaborarea. Răspunsul lui Ştefan la invitaţia de a participa la lupta cu turcii, aşa cum îl consemnează în această a doua ediţie cronicarul Miechowita (=cenzorul cronicii) este parţial, discutabil. Pentru ca turcii, care ştiau despre pregătirile de război ale regelui polon şi îşi luaseră toate măsurile de prevedere spre a le face faţă, masînd trupe la Dunăre şi mărind puterea de apărare a cetăţilor Chilia şi Cetatea Albă, să nu intre în Moldova, deoarece îl bănuiau pe Ştefan de înţelegere cu Polonii, acesta, — scrie Miechowita — ar fi condiţionat participarea oastei moldovene la luptă, numai după ce oastea polonă ar fi ajuns la amintitele cetăţi, sau la Dunăre [118]. Desigur că explicaţia cronicarului este întemeiată şi deci trebuie admisă. Dar nu este completă. Vom reveni imediat asupra acestei probleme capitale pentru a înţelege just poziţia adevărată a lui Ştefan în tragicele întîmplări ale anului 1497.

În ediţia a doua a cronicii lui Miechowita se mai afirmă că Ştefan nu numai că a încuviinţat oastei regelui polon trecerea spre cetăţi „prin ţara sa", dar chiar i-a dat voie să-şi procure hrana „în mod liber" (quin etiam aeque permitteret commeatum libere ministrari) [119]. Fraza de mai sus este pusă cu tîlc de cel ce a supravegheat refacerea textului ediţiei I a cronicii lui Miechowita. Acesta, ştiind că oştile polone, pe măsură ce

[114] Wapowski, p. 27 ; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 146 ; Miechowita, II, p. CCCLI.

[115] Miechowita, p. 260.

[116] Miechowita, II, p. CCCL ; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 72. Acest istoric aduce dovezi în sprijinul afirmaţiei lui Miechowita. Wapowski, p. 22—23, datează solia în anul 1496. Această solie este prima pe care a trimis-o regele Ioan Albert la Ştefan în legătură cu campania din anul 1497. Cf. Horia Ursu, *Ştefan cel Mare. 500 de ani de la înscăunarea sa ca domn al Moldovei*, Bucureşti, 1957, p. 30. Autorul e de părere că regele polon nu a încunoştiinţat „in nici un fel" pe Ştefan despre plănuita campanie împotriva turcilor.

[117] Fr. Papée, *Jan Olbarcht*, p. 72—73 ; P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare în lumina cronicarilor*, p. 206 dă greşit numele acestor soli.

[118] Miechowita, II, p. CCCL.

[119] Miechowita, II, p. CCCL.

înaintau în teritoriul Moldovei, au prădat și incendiat [120], a căutat să mai atenueze impresia negativă pe care o produceau asupra cititorilor asemenea fapte, prin afirmația că domnul Moldovei le-ar fi dat mînă liberă în ceea ce privește rechizițiile de hrană și furaje, cu care ocazie s-ar mai fi făcut și excese.

Cronicarul Wapowski, care se inspiră mai ales din ediția a II-a a cronicii lui Miechowita, cu toate că era dispus la concesii în dauna adevărului, dîndu-și seama că afirmația lui Miechowita relativ la libertatea ostașilor poloni de a-și procura ei singuri hrana este o imposibilitate, căci ar fi însemnat ca Ștefan să aprobe jefuirea țării sale, spune că acesta își luase angajamentul să procure el hrană oștilor regelui polon. În rest parafrazează pe Miechowita. Spre deosebire de el însă, spune că domnul Moldovei ar fi comunicat regelui polon și prin al doilea sol al acestuia, episcopul de Chełmno, Matei, că îi dă voie să treacă prin Moldova și că se va uni cu el la cetățile sudice moldovene căzute în mîna turcilor [121].

Cronicarul Bielski, mai laconic, nu pomenește nimic de aprovizionarea oștilor polone, în schimb face aluzie la obligația lui Ștefan de a-și ajuta suzeranul [122]. Domnul Moldovei — și aici se repetă cele spuse de Miechowita în ediția a II-a a cronicii sale, precum și de Wapowski — din prudență față de turci, făgăduia să facă joncțiunea cu armata polonă cînd aceasta ar fi ajuns la Dunăre [123].

Să analizăm critic, punct cu punct, cele spuse mai sus de cronicarii poloni :

a) Între regele Ioan Albert și Ștefan s-au schimbat, în adevăr, solii în legătură cu plănuita luptă cu turcii, lucru confirmat de izvoarele narative moldovene în felul următor : *Letopisețul anonim al Moldovei* nu știe decît de o singură solie polonă și de două moldovene [124] ; *Cronica moldo-germană* nu menționează decît o singură solie moldoveană trimisă la regele polon [125] ; la fel și *Letopisețul de la Putna Nr. I* [126], *Letopisețul de la Putna Nr. II* [127] și *Cronica moldo-polonă* [128] ; *Letopisețul Țării Moldovei* al lui Grigore Ureche scrie despre două solii polone și despre două moldovene [129].

---

120 Faptul este constatat documentar și este primit de istoricul polon Papée care s-a ocupat de domnia lui Ioan Albert. Vezi J. Garbacik, *Materiały*, nr. 13, instrucțiunile regelui Ungariei, Vladislav, din 1497 pentru solul său Lossonczy, trimis în Moldova la regele Ioan Albert, p. 27 ; N. Iorga, *Acte și fragmente*, *III*, scrisoarea lui Gheorghe von Neydegk către guvernatorul Vienei, Buda, 18 oct. 1497, p. 106 ; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 147.

121 Wapowski, p. 23—24. Între 2—16 mai, pe cînd oastea polonă în înaintare era la Przemyśl, s-a înapoiat episcopul Matei, fost în solie în Moldova (vezi Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 133—135, 242.

122 Bielski, p. 897.

123 *Ibidem*.

124 *Cronicile slavo-române*, p. 11, 20.

125 *Ibidem*, p. 37.

126 *Ibidem*, p. 47, 52.

127 *Ibidem*, 59, 65. Vezi și traducerea românească a letopisețului de la Putna, *ibidem*, p. 72—73.

128 *Ibidem*, p. 171, 181.

129 Ureche, p. 100—101.

b) Ştefan, primind cu bucurie colaborarea cu polonii[130] în lupta cu turcii ar fi admis trecerea oastei polone prin Moldova, în condiţiile pe care le-am văzut. Deşi izvoarele narative moldovene nu spun nici un cuvînt despre aprobarea trecerii oastei polone prin Moldova şi despre condiţiile pe care le-ar fi pus Ştefan pentru a-şi uni oastea sa cu cea polonă, în vederea luptei cu turcii, şi cu toate că informaţiile acestea apar în cronica lui Miechowita de-abia în ediţia a II-a, noi totuşi credem că schimburile de solii între domnul Moldovei şi regele polon nu au avut loc numai pentru a schimba cuvinte amabile şi daruri. Nu-l vedem pe Ştefan atît de naiv, ca într-o problemă aşa de serioasă ca aceea a reluării luptei antiotomane să nu pună condiţii regelui polon şi, tocmai pentru că îl bănuia pe acesta de nesinceritate, să nu-şi ia toate măsurile pentru a nu-şi strica, înainte de timp, bunele raporturi cu turcii. De aceea noi nu credem că Ştefan ar fi putut promite regelui polon că-l lasă să treacă cu oastea prin Moldova, în drumul spre cetăţile sudice ale acesteia căzute în mîna turcilor. Intrarea oştilor polone în Moldova, cu aprobarea domnului, ar fi furnizat Porţii cea mai bună dovadă a nesincerităţii lui şi deci, aceasta ar fi fost îndreptăţită să ia măsuri de represalii, spre a preîntîmpina atacul creştin din nord. Or, aceasta ar fi însemnat ca Moldova să fie transformată în teatru de război, iar iniţiativa luptei care se pregătea să fie lăsată în mîna turcilor, ceea ce nu-i convenea lui Ştefan. Dar, în aprecierea informaţiilor de mai sus date de cronicile polone, mai trebuie luat în considerare şi un alt fapt, pe care-l cunoştea foarte bine Ştefan. În toamna anului 1497, independenţa Moldovei era primejduită de regele Ioan Albert şi nu de turci. Prevenit de voievodul Transilvaniei, Bartolomeu Drágffy, despre cele discutate, în secret, de fraţii Jagielloni la Lewocza în anul 1494 relativ la Moldova, Ştefan era în stare de alarmă şi de aceea nu-şi putea ridica, în acelaşi timp, împotrivă-i marea putere turcească prin acte nesăbuite. Unul din aceste acte ar fi fost aprobarea trecerii prin Moldova a trupelor polone. Dar, dacă Ştefan nu voia să-i supere pe turci, cu care era în bune raporturi, nici pe regele polon nu voia să şi-l facă duşman mai înainte de a constata că realmente nutreşte gînduri neprieteneşti împotriva lui şi a Moldovei. De aceea, pentru a fi apărat şi faţă de turci şi faţă de poloni, Ştefan a indicat regelui Ioan Albert ca drum de înaintare acela care mergea pe stînga Nistrului, spre sud, condiţionînd joncţiunea oastei sale cu cea polonă, numai cînd aceasta va fi ajuns la cetăţile foste ale Moldovei. Procedînd astfel Ştefan, pe lîngă că nu-şi strica raporturile cu turcii, silea pe regele Ioan Albert să-şi dea pe faţă adevăratele gînduri în legătură cu el şi cu Moldova, cum s-a şi întîmplat. Totodată, nedorind ca ofensiva antiotomană să se transforme într-o aventură pe care el ar fi plătit-o cel mai scump, informat bine de agenţii săi[131], despre lipsa de coeziune a acestei mari oşti, nedisciplinată (Wielkopolanii), fără un comandament unic priceput, voia să-i încerce puterea spre a şti dacă se poate conta pe ea în marele şi lungul război care se întrevedea, căci

[130] Bielski, p. 897.

[131] Bielski, p. 898. Un asemenea informator a fost demascat şi prins la Halici (vezi Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 134).

era sigur că oşti turco-tătare ar fi încercat să-i taie drumul oastei polone. Dacă, învingînd toate piedicile, oastea polonă ar fi ajuns la Cetatea Albă şi Chilia, Ştefan ar fi avut dovada că poate conta pe ea.

Dar este sigur că drumul pe care i l-a indicat Ştefan regelui Ioan Albert este acela de dincolo de Nistru? Să-l lăsăm pe cronicarul polon Bielski să răspundă la întrebare. Iată ce spune acest cronicar : pe lîngă că aflase ,,de la unguri" ,,toate tainele de la Lewocza", Ştefan mai aflase de la informatorii săi care urmăreau armata polonă în înaintare ,,că ai noştri (—polonii) s-au pus în marş de la Liov spre Pocuţia şi nu spre Cameniţa pe unde le era drumul cel mai scurt (bliższa droga) spre Chilia şi Cetatea Albă"[132]. Deci dovada afirmaţiei noastre este făcută de un cronicar polon. Drumul acesta, deşi era mai anevoios, avea avantajul că în întregime trecea numai prin Lituania, condusă atunci de fratele regelui polon, marele principe Alexandru[133]. Din cele ce au urmat după schimbarea drumului de înaintare a oastei polone se deduce cu uşurinţă că alegerea acestui drum menţionat de Bielski a fost aprobată de regele polon prin solii săi, trimişi la Ştefan, cel puţin de formă, la începutul tratativelor, spre a nu-i trezi nici o bănuială acestuia. *Dacă n-ar fi fost aşa domnul Moldovei n-ar fi luat atitudinea fermă împotriva direcţiei noi urmate de oastea polonă în înaintare.* O altă dovadă indirectă că drumul de înaintare a oastei polone a fost stabilit prin bună înţelegere de Ştefan şi regele Ioan Albert este şi faptul că domnul Moldovei, după cum am văzut, se obliga să asigure hrana pe tot parcursul oastei polone, deci se ştia precis de către domnul Moldovei care este drumul acesta. Menţionarea de către izvoarele narative polone, pomenite mai sus, a condiţiei puse de Ştefan în legătură cu joncţiunea trupelor moldovene cu cele polone este o ultimă dovadă că tratativele asupra alegerii drumului de înaintare a oastei polone[134] şi a condiţiilor în care domnul Moldovei înţelegea să colaboreze cu regele polon erau încheiate în deplină înţelegere, înainte de a se pune în marş de la Liov oastea polonă.

În Bielski mai găsim relatată dramatica discuţie a solilor moldoveni, logofătul Tăutu şi vistiernicul Isac (Wapowski şi Bielski spun că au fost trei soli[135]) cu regele polon, începută atunci cînd acesta era la Uścieczko), la 7 august 1497[136], dincolo de Nistru, şi continuată la Mihalcea şi Coţmani (între 16 şi 22 august 1497)[137] unde regele polon, supărat că solii i-ar fi spus ,,că dacă a venit să poarte război cu Moldova, acest

---

[132] Bielski, p. 898. cf. Eduard Fischer, *Bătălia din Codrul Cosminului. Războiul dintre Ştefan cel Mare şi Regele polon Ioan Albert în anul 1497 cu schiţe de plan.* Traducere de căpitanul I. Strişca, Bucureşti, 1904, p. 19.

[133] *Historia Polski, Tom I do roku 1764. Część III,* harta cu nr. 7. Despre acest drum cf. Fr. Papée, *Jan Olbracht,* p. 141.

[134] Fr. Czerny, *Panowanie Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyków* (Domnia Jagiellonilor Ioan Albert şi Alexandru), (1492—1506), Kraków, 1871, p. 64.

[135] Wapowski, p. 25; Bielski, p. 898. Al treilea sol, credem noi, care a sosit în tabăra polonă de dincolo de Nistru, odată cu cei doi soli moldoveni, era chiar primul secretar al regelui polon, Nicolae Krajewski, viitorul episcop de Przemyśl, care fusese în solie la Ştefan (vezi Fr. Papée, *Jan Olbracht,* p. 140).

[136] Fr. Papée, *Jan Olbracht,* p. 243.

[137] *Ibidem,* p. 244.

lucru îl va regreta ... mult timp" (zawżdy), acesta, „călcînd obiceiul și dreptul tuturor oamenilor din lume, deoarece solul trebuie să fie liber pretutindeni", a ordonat să fie duși la Liov[138]. Cele puse de cronicar în gura solilor moldoveni confirmă tot ce am spus mai sus relativ la drumul pe care conveniseră Ștefan și regele polon să-l urmeze acesta în direcția cetăților sudice moldovene, precum și sub ce condiții se va putea da hrană oastei polone și se va face joncțiunea cu oastea moldoveană. Solii moldoveni veniți la regele polon spre a afla rostul încălcării înțelegerii[139] „l-au întrebat dacă merge spre Moldova ca prieten sau neprieten; căci dacă a pornit împotriva turcilor (na Turki) putea să ia drumul drept (= direct), *unde, pe drum* (din loc în loc),/ Ștefan/ era gata să-i trimită hrană, decît /s-o apuce *pe aici* (= prin Moldova) *spre* Chilia"[140].

Și cronicarul Wapowski știe că drumul pe la Camenița, „spre soare răsare" era acela care „ducea spre turci" (in turcos ducebat)[141].

Din toate cele de mai sus rezultă următoarele: a) Ștefan se înțelese cu regele polon asupra drumului pe care să înainteze oastea polonă spre cetățile sudice moldovene; acest drum nu era acela care mergea spre sud în lungul Moldovei. Opoziția energică a domnului Moldovei făcută prin solii săi, cum am arătat, dovedește că regele polon apucase pe alt drum decît pe cel stabilit, căci nu e de admis, așa cum se afirmă în ediția a II-a a cronicii lui Miechowita, în care s-au trecut situații născocite, corespunzătoare vederilor curți polone, că Ștefan și-a încălcat obligațiile asumate anterior față de regele Ioan Albert, deoarece a fost ațîțat împotriva acestuia de către „turci, moldoveni și secui, precum și de transilvăneni"[142]; b) Ștefan a făgăduit să dea hrană oastei polone numai pe un anumit drum și nu pe oricare ar fi apucat oastea polonă; o) privarea de libertate a solilor moldoveni a fost începutul, dar nu și cauza crîncenului război între regele Ioan Albert

[138] Bielski, p. 898. Pe cronicar, în același timp, nu-l supăra planul de ocupare a Moldovei prin înlăturarea lui Ștefan; *Hustinskaja lietopiś* în *Scriptores rerum polonicarum, II*, p. 304. Credem că la discuția cu solii moldoveni regele polon și-a dat pe față gîndul său adevărat în legătură cu Ștefan, care după ce depusese jurămînt la Colomeea regelui Cazimir și-l călcase trecînd de partea Ungariei, „trebuia constrîns să-l depună /din nou/ țării și regelui Poloniei, iar dacă s-ar împotrivi, trebuia înlăturat din domnie cu puterea și armele" (Wapowski, p. 20). Duritatea regelui Ioan Albert a stîrnit și dîrzenia solilor moldoveni, care s-a soldat cu arestarea lor. Ulterior, cînd regele Ioan Albert căuta justificări ale tuturor acțiunilor sale nedrepte, a însărcinat pe solii săi, arhiepiscopul liovean Andrei Róża Boryszewski și mareșalul Rafał Leszczyński, trimiși în solie la fratele său Vladislav, să-i explice acestuia motivul arestării solilor. Am arătat mai sus netemeinicia motivării atît a arestării solilor cît și a atacării Moldovei.

[139] Lukasz Gołębiowski, *Dzieje Polski za panowania Kazimirza, Jana Olbrachta i Aleksandra* (Istoria Poloniei în timpul domniilor lui Cazimir, Ioan Albert și Alexandru), Warszawa, 1848 p. 375.

[140] Bielski, p. 898. Se înțelege din cele relatate de Bielski că regele polon a reafirmat că merge împotriva turcilor, dar, pentru a-și justifica schimbarea drumului, fără a avea aprobarea lui Ștefan, a spus că trece prin Moldova deoarece s-a hotărît să meargă mai întîi spre Chilia.

[141] Wapowski, p. 25. Chiar și specialistul polon în problema legăturilor polono-române, Olgierd Gorka, admite drumul de la Camenița (vezi punctul 6 din polemica sa cu Papée, publicată în „Kwartalnik historyczny", XLVII/2, p. 316—317).

[142] Miechowita, II, p. CCCLI.

şi Ştefan, pe care acesta din urmă nu-l dorise, dovadă că ulterior provocării regelui — arestarea solilor — domnul Moldovei, după cum se dovedeşte documentar, şi-a început organizarea rezistenţei.

Ca o încheiere a acestui capitol se cuvine să explicăm de ce începînd cu ediţia a II-a a cronicii lui Miechowita se repetă ca un leit-motiv de cronicarii Wapowski şi Bielski acuzaţiile împotriva lui Ştefan, care prin atitudinea sa „şi-a întors asupra sa armele pe care regele/polon/ nu le ridicase împotriva lui ci împotriva turcilor" [143].

Faptele de arme ale domnului Moldovei îl făcuseră cunoscut în Polonia, unde exista o opinie favorabilă acestuia. De aceea, după cum am mai spus, pentru că circula zvonul că se urmăreşte scoaterea lui din domnie, mobilizarea generală a şleahtei a fost posibilă, după cum ne spune Bielski, numai după ce regele, prin oamenii săi, a răspîndit vestea, dealtfel neadevărată, că turcii şi moldovenii se pregătesc să atace, cu mare putere, Podolia [144], dar mai ales după ce în anul 1496, i-a reconfirmat privilegiile [145]. Expediţia a fost un eşec, iar regele Ioan Albert, după cum scria nu de mult un istoric polon, îşi pierduse, din această cauză, popularitatea şi autoritatea [146]. Cum nereuşita expediţiei nu putea fi negată şi nici uitată de supravieţuitorii asediului Sucevii, dar mai ales a cruntei bătălii de cinci zile, începută în ziua de 26 octombrie 1497, şi nici de rudele celor care au plătit cu viaţa nefastul plan al regelui Ioan Albert, se cuvenea o explicaţie, în special pentru că Sigismund, cel care urma să beneficieze de pe urma înlăturării lui Ştefan de pe tronul Moldovei, era, cu începere din anul 1506, rege al Poloniei. Acestuia nu-i conveneau cele ce se discutau încă, relativ la vina fratelui său răposat în 1501, regele Ioan Albert. Nemulţumirea regelui Sigismund a sporit odată cu apariţia ediţiei I a cronicii lui Miechowita în anul 1519, în care adevărul, chiar dacă nu era spus întreg, exista totuşi. Regele a intervenit şi ediţia I a cronicii a fost distrusă, iar sub inspiraţia curţii regale şi în deplin acord cu acte mai vechi de cancelarie, redactate în vremea regelui Ioan Albert — instrucţiuni pentru solii săi trimişi la fratele din Ungaria, sau pentru solii trimişi la dieta din Freiburg, care aveau scopul să explice insuccesul regelui Ioan Albert ca fiind cauzat de comportarea lui Ştefan — s-a tipărit o a II-a ediţie a cronicii lui Miechowita, în anul 1521, de data aceasta cu un text „aranjat", probabil de către Jan Łaski, secretarul cancelarului polon Krzesław z Kurozwęk [147].

Redactîndu-şi opera în timpul domniei lui Sgismund, cronicarii Wapowski şi Bielski şi-au însuşit versiunea oficială, pe ici pe colo mai adăugînd cîte ceva spre a-şi dovedi zelul şi astfel s-a ajuns la denaturarea adevărului, Ştefan fiind obligat să ducă pe umerii lui o multiplă vină pe care n-a avut-o niciodată.

---

143 Ibidem.

144 Bielski, p. 896.

145 Karol Górski, *Rycerstwo i szlachta wobec możnowładztwa w XIV i XV wieku* (Cavaleria şi şleahta faţă de deţinătorii puterii în secolul al XIV-lea şi al XV-lea), în „Kwartalnik historyczny", LXXVII/4, Warszawa, 1970, p. 841.

146 *Ibidem*, p. 842.

147 Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 68.

REACȚIUNEA REGELUI UNGARIEI VLADISLAV FAȚĂ DE ATACUL ÎMPOTRIVA LUI ȘTEFAN

Pregătirea războiului de către regele Ioan Albert nu era o taină. Secret era doar planul de luptă și, în special, executarea acestuia. De aici și zvonurile asupra țelurilor urmărite de rege, care se contraziceau. Din zvon public a aflat și regele Ungariei, Vladislav, că oastea polonă se pregătește de luptă cu turcii. Cum el avea pace cu aceștia nu-și putea ajuta fratele. În februarie 1497 de-abia regele Ioan Albert și-a înștiințat fratele din Ungaria, prin solul Chodecki, despre pregătirile lui pentru războiul cu turcii, nedezvăluind însă care erau etapele de executare ale acestui plan. Nebănuind adevărul, Vladislav, după cum singur spune, s-a rugat pentru reușita expediției. Se pare că, pentru a nu-și ridica fratele împotrivă-i înainte de timp, regele Ioan Albert, prin scrisori și alte solii pe care nu le cunoaștem decît din vaga lor pomenire pe care o face Vladislav, a căutat să-și convingă fratele că merge numai contra turcilor. Probabil însă că Vladislav își cunoștea bine fratele și urmărea cele ce se petreceau în Polonia. Numai așa se explică cum, de îndată ce oastea regelui Ioan Albert a intrat în Moldova, mareșalul curții regale Ladislau Lossonczy a și sosit la regele polon spre a-i spune că războiul cu turcii este doar un pretext și că el dorește să-l înlăture pe Ștefan și să-și supună Moldova. Vladislav, reamintindu-i fratelui său, prin gura solului, că la Lewocza (1494) n-au căzut de acord asupra Moldovei, îi propune ca litigiul dintre ei asupra acestei țări să-l supună judecății unor principi creștini care vor hotărî de partea cui stă dreptatea. Imputîndu-i fratelui său că pradă și devastează Moldova, Vladislav îi cere să înceteze acțiunea militară contra acestei țări, căci altfel s-ar putea ajunge la război între Ungaria, Boemia și Polonia.

Vladislav arată și motivele pentru care îl apără pe Ștefan : i-a jurat acestuia să-l apere și dacă n-o face, supușii săi ar putea să creadă că s-a înțeles cu fratele Ioan Albert pentru ca acesta să cucerească Moldova; dacă regele polon ocupă Moldova și pune în locul lui Ștefan pe Sigismund, turcii vor riposta primejduind astfel Polonia, Moldova, Țara Românească, Transilvania și Ungaria, iar pe Sigismund moldovenii îl pot sau omorî sau preda turcilor, căci Albert nu-l va putea apăra mereu.

Instrucțiunile sfîrșesc cu sublinierea că solul turc e la Buda pentru a trata prelungirea păcii cu Ungaria. Acesta, în numele sultanului, a consimțit ca Moldova și Țara Românească să rămînă în dependență față de Ungaria cu condiția să plătească Porții, în continuare, tributul obișnuit [148].

Regele Ungariei, Vladislav, dîndu-și seama că Poarta poate interveni cu marea ei putere militară de partea lui Ștefan, punînd astfel în primejdie pe regele polon intrat în Moldova, dar primejduind în același timp și Ungaria, a căutat să împiedice atacul turcesc, propunînd sultanului Baiazid,

---

[148] J. Garbacik, *Materialy*, nr. 13, p. 26—30. O rezumare a acestor instrucțiuni a dat Ș. Papacostea, *De la Colomeea*, p. 544—545. Textul instrucțiunilor, *ibidem*, p. 549—551.

printr-o solie, „să medieze între el şi regele Poloniei" [149]. Turcii au refuzat medierea propusă, probabil pentru a vedea cum evoluează evenimentele, luînd, în acelaşi timp, măsuri militare, pentru a nu fi surprinşi şi pentru a da regelui polon o ripostă viguroasă la momentul potrivit [150].

Sigur de victoria uşoară şi repede, regele Ioan Albert, neţinînd seama de solia fratelui său, şi-a continuat înaintarea şi a asediat Suceava.

RĂZBOIUL MOLDO-POLON

1. Consiliul de război polon. După arestarea solilor moldoveni la Coţmani, regele Ioan Albert a socotit că nu mai are pentru ce să-şi ascundă, în raport cu comandanţii săi, adevăratele intenţii faţă de Ştefan. Regele a convocat un consiliu de război [151]. S-au prezentat două planuri de luptă pentru cucerirea Moldovei. Unul, cel al lui Jan Trnka, comandantul oştilor polone, prevedea ocuparea Hotinului, care, în faţa Cameniţei, ar fi fost un excelent cap pe pod, atît împotriva moldovenilor cît şi a turco-tătarilor [152]. Al doilea, al regelui Ioan Albert, era pentru atacarea imediată a Sucevei. Acest plan, cel mai riscant şi care a fost începutul prăbuşirii planurilor mărețe ale regelui polon, a fost aprobat. Fără îndoială că în acest consiliu de război la care toţi participanţii, fără nici o excepţie, au fost pentru atacarea Moldovei, s-au prezentat şi motivele care „au silit" pe regele polon să-şi schimbe planul de luptă, de fapt să-şi pună în aplicare planul pe care-l concepuse de mult.

Dar de ce se grăbea regele polon şi de ce nu a adoptat planul prezentat de Jan Trnka? Regele polon, bazat pe informaţii eronate, a crezut că opoziţia din Moldova împotriva lui Ştefan este atît de puternică încît va fi de ajuns să intre cu trupele în Moldova pentru ca ţara să i se închine imediat, poate şi fără luptă. Deoarece acest lucru nu s-a întîmplat [153] a căutat „să ajute" opoziţia din Moldova să ia atitudine, mergînd împotriva Sucevei [154]. Or, nici acum nu s-au realizat cele prevăzute şi dorite de regele polon. E de subliniat că în cele aproximativ două luni şi jumătate cît au fost pe teritoriul Moldovei oştile polone, opoziţia împotriva lui Ştefan nu s-a manifes-

---

[149] K. A. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, Bucureşti, 1955, p. 359, cf. L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, I, nota 1, p. 438.

[150] Aceasta s-a întîmplat în anul 1498. (K. A. Bazilevici, *Politica externă*, p. 359—360). Pentru concentrările de trupe turceşti să se vadă şi Ioan Bogdan, *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi Ţara Ungurească în sec. XV şi XVI, I*, Bucureşti, 1905, nr. CLXXX, p. 214—215. Datat cu aproximaţie de Bogdan, aprilie 1498.

[151] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 143—144.

[152] *Ibidem*.

[153] *Ibidem*, p. 145 şi nota 1. Istoricul Papée spune că „au fugit la Albert nu puţini nemulţumiţi". În ceea ce priveşte numărul „mai mare" de fugari moldoveni veniţi la regele Ioan Albert, istoricul polon exagerează, depăşind cele spuse de documentul din care dă, în nota 1, următorul extras (îl reproducem aşa cum se găseşte în nota 1) : „Tyi Wołochowie . . . . . . kotoryi nam służat . . .".

[154] E. Fischer, *Războiul din 1497*, p. 9.

tat prin nici o acţiune dăunătoare domnului. Mai mult, ţara a stat ferm lîngă Ştefan.

2. Primele ciocniri. Măsurile de apărare luate de Ştefan. În partea întîia a acestui război pe care l-am putea numi de apărare a patriei, polonii au fost mereu în înaintare, contramăsurile oştirii moldovene, cîtă va fi fost la începutul acţiunii polone, reducîndu-se, foarte probabil, doar la rezistenţe sporadice, acolo unde terenul o permitea, spre a încetini cît mai mult posibil înaintarea spre Suceava, pe care domnul Moldovei a pregătit-o pentru o îndelungată apărare. Era nevoie de timp spre a se organiza apărarea prin mobilizarea oastei, chemarea ajutoarelor străine şi ocuparea poziţiilor strategice cerute de împrejurări.

Existenţa unor mici ciocniri între trupele polone şi cele moldovene este dovedită de prizonierii pe care îi fac şi polonii şi moldovenii. Regele polon voind să-şi atragă simpatia moldovenilor elibera pe prizonieri după ce le făcea daruri [155]. Ştefan, neavînd de cîştigat nici o bunăvoinţă, a fost mai aspru cu primii şase prizonieri poloni [156]. Bunăvoinţa interesată a regelui polon nu a schimbat cu nimic atitudinea moldovenilor faţă de trupele străine invadatoare, deoarece acestea prădau, ardeau şi necinsteau bisericile ortodoxe [157].

În timp ce oştile polone înaintau încet spre Suceava domnul Moldovei nu era inactiv. Concomitent cu concentrarea şi organizarea oastei sale proprii a cerut ajutor de la voievodul Transilvaniei, care imediat a dat curs cererii. Solul moldovean prin care se cerea ajutor, la 9 septembrie 1497 era încă la voievodul Transilvaniei [158].

Primejdia în care se afla Moldova în anul 1497 era mare nu numai din cauza inavaziei pe teritoriul ei a unei oştiri mari, ci şi din cauză că Poarta îl bănuia pe Ştefan de complicitate cu regele polon [159]. Trebuia acţionat repede spre a opri o eventuală invazie turcească din sud, făcută sub motivul ajutorării voievodului prieten. Recîştigarea încrederii sultanului nu mai era timp să se facă printr-o solie şi daruri. Era nevoie de ceva mai convingător. Şi domnul Moldovei a găsit ieşirea din impas. S-a grăbit să pună mîna pe nişte ostaşi poloni şi pe trei dintre ei i-a trimis sultanului spre a-şi dovedi lealitatea [160]. Dacă domnul Moldovei a cerut ajutor turcilor, apoi numai cu această ocazie a putut-o face [161]. Turcii nedorind să şi-l înstrăineze pe Ştefan, dar nici acordîndu-i deplină încredere, i-au dat

[155] Wapowski, p. 27.

[156] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 144. Istoricul polon crede că aceşti prizonieri n-au fost ostaşi combatanţi ci nişte poloni care păşteau caii.

[157] *Ibidem*, p. 147. În instrucţiunile pe care le dădea din Liov, la începutul lunii decembrie 1497 solilor săi care mergeau la regele Vladislav, regele polon susţinea că n-a intrat cu duşmănie în Moldova, n-a cauzat pagube ţării, cu excepţia rechiziţionării hranei (vezi J. Garbacik, *Materiały*, nr. 14, p. 32).

[158] *Hurmuzaki—Iorga*, XV 1, nr. 269, p. 147—148.

[159] L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, I, p. 432; idem, *Polska Jagiellonów*, p. 159.

[160] Faptul s-a putut întîmpla după 27 august 1497.

[161] Ludovici Cervarii Tuberonis, *Commentaria*, în *Scriptores rerum Polonicarum*, II, Kraków, 1874, p. 333—334; I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, nota 3, p. 140.

numai un ajutor de 1200—1300 ostaşi, conduşi de Nasuch-beg-oglu [162], între care vor fi fost şi tătari. Noi ne-am oprit, după cum am arătat mai înainte, la numărul de 2000 ostaşi turci aşa cum se găseşte în *Letopiseţul anonim al Moldovei*. Cum acest corp de oaste era destul de mic, credem că va fi avut mai degrabă rolul de supraveghetor permanent al domnului Moldovei şi de observator, la faţa locului, al evenimentelor, spre a se şti la timp ce măsuri să ia Poarta în vederea stăvilirii înaintării oştilor creştine spre Marea Neagră. În aşteptarea desfăşurării evenimentelor turcii întăriseră cu oaste şi armament Chilia şi Cetatea Albă şi concentraseră la Dunăre numeroase unităţi militare gata de intervenţie în Moldova. Tot la ordinul turcilor a trimis şi Ţara Românească un corp de oaste în ajutorul lui Ştefan. Acesta nu putea fi decît mulţumit de numărul mic, mai ales de turci, trimis în ajutor [163], căci, un ajutor prea mare ar fi putut periclita independenţa Moldovei. Ceea ce cîştigase pentru moment era bunăvoinţa turcilor şi aceasta îi era destul, mai ales că pentru eventualele operaţii militare de mai mare amploare conta mult pe propria sa oştire cît şi pe ajutorul voievodului Transilvaniei.

3. Asediul Sucevei. Armata polonă slab condusă şi fără nici un dor de luptă înainta încet spre cetatea Sucevei, căci teama de Ştefan era mare. În ediţia necenzurată a cronicii lui Miechowita găsim următoarele relativ la starea de spirit a oastei polone : de îndată ce au intrat în Modova pe poloni i-a cuprins o atît de mare frică, deoarece prizonierii nu erau trataţi cu menajamente de Ştefan, încît puţini moldoveni puneau pe fugă grupuri mai mari de poloni. Zadarnic ,,polonii — continuă cronica — cereau strigînd (clamabant) regelui Albert ca să-i ducă acasă'', retragerea nu mai era posibilă, deoarece în spatele oastei polone în înaintare, din neprevederea comandanţilor, nu s-au asigurat drumurile cu forţe militare lăsate din loc în loc în tabere întărite [164]. Nu era altă ieşire din impas, fără a se călca pe demnitatea regală, decît continuarea drumului spre cetatea de scaun. Astfel s-a început asediul Sucevei, care avea să ţină trei săptămîni, de la 24 septembrie pînă la 18 octombrie. Acţiunea aceasta militară a fost întreprinsă spre a înspăimînta pe moldoveni, cu scopul de a-i sili să se supună [165]. Văzînd că moldovenii nu vin să i se supună, iar cetatea nu i se predă, cu tot bombardamentul intens la care a fost supusă, regele polon a căutat s-o cucerească prin trădare. Rezultatul a fost negativ căci nimeni din viteaza garnizoană nu s-a pretat la această infamie. Apărătorii cetăţii ar fi răspuns

---

[162] Ioan Leunclavius (Löwenklau), *Annales Sultanorum Othomanidarum*, Frankfurt, 1596, citat după N. Orghidan, *Ce spun cronicarii streini despre Ştefan cel Mare*, Craiova, 1915, p. 103—104, cf. Nicolao Schmitth, *Imperatores ottomanici a capta Constantinopoli, cum epitome principum turcarum*. Tomus primus,Tyrnaviae, 1760, p. 64.Acest istoric numeşte pe comandantul detaşamentului turc Nasuches.

[163] Dar încă se crede că ajutorul turcesc a fost ,,substanţial'', vezi Ş. Papacostea, *De la Columeea*, p. 543. Dacă ajutorul turcesc ar fi fost mare, războiul din 1497 s-ar fi soldat cu un dezastru pentru regele polon.

[164] Miechowita, I, p. 261.

[165] Stanisław Lukas, *Rozbiór podługoszowskiej części kroniki Bernarda Wapowskiego*, p. 258.

regelui polon ca mai întîi să-l învingă pe Ştefan şi după aceea chiar şi ţara i se va închina [166].

Domnul Moldovei şi-a făcut repede planul de luptă pentru executarea căruia nu avea nevoie de o mare oştire, pe de o parte, iar pe de altă parte nu-şi expunea oamenii prea mult : a tăiat marii oştiri asediatoare, îngrămădită pe un teritoriu limitat, toate căile de acces, deci posibilităţile de aprovizionare. În felul acesta, asediatorii au ajuns să fie ei înşişi asediaţi [167]. În cel mai scurt timp încercuirea elastică a lui Ştefan şi-a arătat roadele — oamenii şi animalele au început să sufere de foame [168]. Pe deasupra au mai venit şi bolile. Deşi nu ne interesează amănuntele asediului vom sublinia doar un singur lucru, foarte semnificativ : moralul armatei regelui polon era atît de scăzut încît nu s-a încercat măcar atacarea Sucevei cu infanteria, spre a grăbi căderea ei. Polonii mulţumindu-se numai cu bombardarea, de la care aşteptau totul, dădeau astfel posibilitate garnizoanei din cetate ca în deplină linişte să-şi repare zidurile în care puternica artilerie polonă făcea breşe [169].

Povestirea evenimentelor din Moldova [170], începînd cu asediul Sucevei şi sfîrşind cu trecerea oştilor polone peste Prut, ultimul act al retragerii silite a acestor oşti, este prezentată de cei trei cronicari poloni, Miechowita, Wapowski şi Bielski în aşa fel încît să mai micşoreze înfrîngerea suferită, în special prin inventarea de lupte victorioase pentru poloni. De aceea trebuie mult şi atent cîntărite informaţiile cronicăreşti şi ori de cîte ori se poate, aceste informaţii trebuie confruntate cu datele furnizate de documente.

La Wapowski, tăria oştilor lui Ştefan este prezentată în felul următor : numai după ce a căpătat ajutoare din afara Moldovei ,,Ştefan era cu mult mai ameninţător pentru polonii care păşteau caii'' [171]. În mare parte din luptele care s-au dat — spune acelaşi cronicar — polonii au fost victorioşi deoarece aveau cai mai mari şi aveau un armament greu [172].

E sigur că au fost ciocniri între ostaţii poloni, care împinşi de foame, căutau să-şi procure hrana prin jefuirea împrejurimilor cetăţii Suceava [173], şi ostaşii lui Ştefan care încercuiau pe asediatori. Dar niciodată — cronicile

---

[166] Teodor Narbutt, *Pomniki*, p. 65—66; P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare în lumina cronicarilor*, p. 221—222. Panaitescu greşeşte cînd afirmă, comentînd cronica lui Bîhovieţ *Spı k Bîhovţa)*, că boierii apărau cetatea Sucevei şi că aceştia ,,numai de teama oştii lui Stefan nu s-au supus regelui polon'' (*ibidem*, p. 222). Nu se cunoaşte componenţa garnizoanei Sucevei.

[167] Wapowski, p. 26; Bielski, p. 899.

[168] Wapowski, p. 27—28.

[169] Ibidem, p. 27; Ureche, p. 102.

[170] Bibl. Acad. Secţia manuscrise. Ms. 1269, f. 23.

[171] Wapowski, p. 28.

[172] Ibidem. Credem că Wapowski face aluzie la cavaleria uşoară moldoveană. Despre valoarea acesteia, de temut tocmai prin marea ei mobilitate, am scris mai înainte.

[173] I. I. Anastasiu, *Cetatea Neamţ. Bătălia de la Branişte. Două evenimente istorice petrecute în anii 1220—1497*, Galaţi, 1893.

polone cum ar fi putut să nu înregistreze așa ceva — cercul elastic alcătuit din oastea lui Ștefan [174] n-a fost rupt, nicăieri [175].

Cînd situația oastei regelui polon era dintre cele mai critice, fiind cu totul la discreția oștilor lui Ștefan, care o strîngeau din toate părțile, a venit ajutorul din Transilvania, 12 000 ostași, cu artilerie, conduși de voievodul Bartolomeu Drágffy, cuscrul domnului Moldovei. Datorită lui s-a ajuns la încheierea unui armistițiu între Ștefan și regele polon.

4. Armistițiul. Cauzele care au dus la încetarea temporară a stării de război între regele polon și Ștefan prin încheierea unui armistițiu, căci la încheierea unei păci nu s-a putut ajunge, reprezentanții celor două țări, în cele cîteva zile de discuții, neputînd cădea de acord asupra punctelor esențiale, sînt prezentate de cronicarii Wapowski și Bielski defavorabil lui Ștefan, deși acesta, realmente, ținea în mîna sa soarta oastei polone. În timp ce în ediția I, necenzurată, a cronicii sale Miechowita arată adevărul, simplu, în puține cuvinte, subliniind că regele polon, văzînd că asediul este zădarnic (frustra), a căzut la înțelegere cu Ștefan [176], Wapowski născocește o întreagă poveste, amplificată ulterior de Bielski : înștiințat de către informatorii săi că zidul cetății este grav avariat și că dacă nu se vine în ajutor cetatea va cădea, Ștefan a fost consternat ; atunci a intervenit la regele Ungariei, Vladislav, și la magnații acestuia ca să trimită soli la regele Ioan Albert să aplaneze conflictul pentru ca „între timp să se poată acționa pentru pace" [177]. Bielski, parafrazîndu-l pe Wapowski, spune că Ștefan a intervenit la Vladislav pentru ca regele polon să-l „lase în pace". Solii lui Vladislav, spune același cronicar, au venit la regele polon și l-au rugat „să fie cu milă față de voievod pentru ca să nu ajungă la desperare și să facă apel la turci". Aceste argumente — noi le-am reduce la teama de turci în primul rînd și apoi de regele Vladislav care ar fi fost în stare să ia arma pentru a nu lăsa Moldova să cadă în mîna fratelui său — l-au convins pe regele polon și astfel s-a ajuns la înțelegere cu domnul Moldovei [178].

Născocirile de mai sus sînt nelogice căci Ștefan era stăpîn pe situație.

★

---

[174] Nu știm ca ajutoarele turco-tătaro-muntene să fi ajutat la încercuirea oastei polone care asedia Suceava. Prezența acestor ajutoare e semnalată la lupta din Codrul Cosminului.

[175] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 150 reproduce un crîmpei din discursul pe care l-a ținut cineva la înmormîntarea nobilului Nicolae Tęczyński, voievod al Ruteniei, mort de pe urma rănilor căpătate în lupta din Codrul Cosminului. Aflăm că voievodul acesta „mai, mai a deschis porțile /cetății/ Suceava". Valoare de discurs funebru!

[176] Miechowita, p. 261.

[177] Wapowski, p. 28 ; *Spisok Bîhovța*, col. 556. Acest cronicar mai adaugă amănuntul, dealtfel necorespunzător realității, că Ștefan era gata să-i și depună jurămînt regelui polon. Vezi și K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904*. Publicată în românește cu o notiță istorică de Alex. Lăpedatu, București, 1913, p. XXIX.

[178] Bielski, p. 899. Ioan Leunclavius (Löwenklau), citat mai înainte, spune, fără a ni se indica izvorul, că Ștefan, pentru a-l lăsa pe regele polon să se retragă, i-a cerut acestuia bani. Regele i-ar fi trimis un car cu bani. Amănuntul acesta, rezultatul imaginației cuiva, combătut de izvoare de primul ordin, a intrat în lucrarea lui Nicolao Schmitth, *Imperatores ottomanici*, p. 65.

Pe drumul pe care înainta oastea polonă în Moldova, cu destinația Suceava, dar mult înainte de a se începe asediul acestei cetăți, a venit la regele Ioan Albert solia trimisă de fratele Vladislav, în frunte cu mareșalul curții Ladislau Lossonczy [179]. Tot ce avea de comunicat această solie regelui polon se găsește amănunțit în instrucțiunile pe care le căpătase la Buda mareșalul în a doua jumătate a lunii august 1497 [180]. Aceste instrucțiuni pe care le-am analizat mai înainte, în esență, sînt o cerere energică de încetare a expediției împotriva lui Ștefan, regele Vladislav fiind hotărît să-l apere. Ce a gîndit regele polon despre acest ultimatum și ce a discutat cu solii fratelui său nu știm. Cert este că a continuat înaintarea [181] și nu a luat în considerare cele comunicate de solia fratelui său Vladislav, fiind sigur că înlăturarea lui Ștefan și cucerirea Moldovei sînt acțiuni ușoare și de scurtă durată. După această primă victorie regele polon ar fi avut o altă bază de discuție cu fratele său. Măiestria militară a lui Ștefan însă a răsturnat integral planul de luptă al regelui polon, care a fost silit la retragere.

De-abia în decembrie 1497, cînd înfrîngerea din Moldova era o realitate, regele Ioan Albert a trimis o solie la fratele Vladislav ca răspuns la solia lui Ladislau Lossonczy. Strădaniile regelui polon ca să-și arate nevinovăția pentru tot ce s-a întîmplat în Moldova sînt naive și nu pot înșela pe nimeni. Intenția era să inducă în eroare pe fratele său de care avea nevoie acum, pentru a se ajunge la pace cu Ștefan. Își dădea tîrziu seama regele polon de greșeala sa, pe care se rușina s-o mărturisească deschis, că o Moldovă neîmpăcată înseamnă drum liber oștilor turco-tătare, așa cum s-a și întîmplat dealtfel, începînd cu anul 1498 [182].

Cele spuse în aceste instrucțiuni din decembrie 1497 relativ la tratativele care au avut drept rezultat încetarea asediului Sucevei și permisiunea retragerii trupelor polone sînt amănunte de cea mai mare însemnătate căci ne îngăduie să facem unele precizări, precun și să înlăturăm acuzația pe care o aduce regele Ioan Albert lui Ștefan, și anume că acesta ar fi încălcat condițiile armistițiului, atăcîndu-l pe cînd se retrăgea. Dar să lăsăm să vorbească întîi regele polon. Acesta se plînge fratelui Vladislav că datorită „vicleniilor acestui voievod (=Ștefan) s-au încălcat învoielile făcute în numele m. sale" (= regele Vladislav) [183], precum și că „acest voievod (= Ștefan) unindu-se cu turci și tătari și ceea ce e și mai grav, cu unguri, ne-a adus nu mici pagube în lucrurile și oamenii noștri", de asemenea că „toate acestea s-au întîmplat deoarece ne-am încrezut în făgă-

[179] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 147 crede greșit că solia aceasta a venit în tabăra polonă pe vremea asediului Sucevei, a tratat și încheiat armistițiul moldo-polon.

[180] J. Garbacik, *Materialy*, nr. 13, p. 26—30. Noi credem că aceasta e data.

[181] E interesant că pentru înaintarea trupelor polone în Moldova regele polon îl găsește vinovat pe fratele său Vladislav. Iată un fragment din instrucțiunile din decembrie 1497 ale solilor poloni care mergeau la Buda: „Dar solii m. sale (Vladislav) întîrziind, deoarece nu puteam ține în loc o atît de mare oaste /și/ nici nu se putea să dăm înapoi fără mare pagubă și fără prea mare rușine, am înaintat treptat...", J. Garbacik, *Materialy*, nr. 14, p. 32.

[182] O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 412—424.

[183] J. Garbacik, *Materialy*, nr. 14, p. 34.

duielile şi înţelegerile făcute de solii m. voastre" (=regele Vladislav) [184]. Din cele de mai sus ar rezulta că peste capul lui Ştefan solia ungară condusă de Ladislau Lossonczy, singura dovedită documentar că a venit la regele polon pe cînd acesta era în Moldova, dar repetăm, înainte de a se începe asediul Sucevei, ar fi tratat, numai cu partea polonă, suspendarea ostilităţilor şi condiţiile retragerii oastei polone, ceea ce nu este logic, după cum şi documentar se poate dovedi că n-a fost aşa. Partea moldoveană nu putea fi omisă de la discuţiile care ar fi pus capăt stării de beligeranţă dintre Moldova şi Polonia, Moldova fiind ţara atacată şi singura în măsură să pună condiţii obligatorii regelui polon. Apoi, e greu de admis că solia condusă de Ladislau Lossonczy, plecată din Buda în a doua jumătate a lunii august 1497, ajunsă în Moldova pe la 1 septembrie, să fi zăbovit în această ţară, după ce a văzut că regele polon, cu toate protestele energice şi ameninţările fratelui său din Ungaria, continuă agresiunea armată împotriva lui Ştefan. Deci nu această solie a tratat, lîngă cetatea Sucevei, armistiţiul, deoarece s-a întors repede la Buda spre a raporta cele ce se petrec în Moldova. Drept urmare regele ungur a trimis imediat în ajutorul lui Ştefan pe Bartolomeu Drágffy, voievodul Transilvaniei, cu o oaste de 12 000 oameni, bine înarmată şi cu artilerie [185]. Drágffy a discutat mai puţin diplomatic cu regele polon [186], şi sub presiunea lui, după cîteva zile de tratative [187], s-a încheiat amistiţiul, regele polon admiţînd de-abia acum, de nevoie, să se retragă din Moldova [188], aşa cum i se ceruse mai înainte de către regele Ungariei, Vladislav, prin solia condusă de Ladislau Lossonczy. Regele polon, avînd de ales între o luptă pe care n-o putea susţine şi retragerea silită a primit-o pe aceasta din urmă căci era singura ieşire din situaţia grea în care se afla. Dacă Ştefan a consimţit să deschidă cleştele care strîngea pînă la sufocare oastea polonă invadatoare a făcut-o, credem noi, pentru a-şi păstra, în continuare, prietenia regelui Vladislav [189], căci numai pe baza acesteia putea ţine în şah pe regele polon în politica sa expansionistă, care periclita independenţa Moldovei.

---

[184] *Ibidem.*

[185] L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego, I*, nota 6, p. 433.

[186] J. Garbacik, *Materialy*, nr. 14, p. 33

[187] Wapowski, p. 28.

[188] *Letopiseţul anonim al Moldovei; Letopiseţul de la Putna nr. II; Cronica moldo-polonă* (toate în *Cronicile slavo-române*, p. 11, 21, 59, 65, 171, 181). Interesant cum explică regele polon, prin solia din decembrie 1497, consimţămîntul său la retragere : draogstea care-l lega de fratele său Vladislav şi dorinţa menţinerii păcii între Polonia şi Ungaria (vezi J. Garbacik), *Materialy*, nr. 14, p. 32—34.

[189] Logofătul Ioan Tăutu îi spunea solului polon Firlej în noiembrie 1503, pe cînd acesta era în Moldova şi cerea părăsirea Pocuţiei, că războiul cu regele Ioan Albert ar fi durat mai mult dacă domnul său n-ar fi cedat rugăminţilor regelui Ungariei (nisi fuisset precibus victus a serenissimo domino Hungarie rege), vezi Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, nr. CXCI, p. 476; cf. P. P. Panaitescu, *Les chroniques slaves de Moldavie au XV-e siècle*, in „Romanoslavica", I, 1958, p. 162. Documentul din noiembrie 1503 nu dă numele logofătului. L-am identificat cu ajutorul lucrării lui A. Sacerdoţeanu, *Divanurile lui Ştefan cel Mare* în „Analele Universităţii C. I. Parhon", nr. 5, 1956, Seria Ştiinţelor Sociale-Istorie, p. 193, 201

În ceea ce privește condițiile retragerii din Moldova instrucțiunile din decembrie 1497 sînt foarte vagi. Se afirmă doar că retragerea din Moldova s-a făcut „potrivit condițiilor stabilite cu solii" regelui Vladislav și în numele acestuia; de asemenea — făcîndu-se aluzie la înfrîngerea din Codrul Cosminului — instrucțiunile spun că toate acestea s-au întîmplat datorită „vicleniilor" lui Ștefan și pentru că polonii s-au încrezut în făgăduielile solilor lui Vladislav [190]. Totul este vag cînd e vorba de condițiile retragerii și de făgăduielile solilor lui Vladislav, dar bine subliniat spre a-l arăta pe regele polon ca pe un om corect și pe domnul Moldovei ca pe un viclean.

Cronica lui Wapowski, în special, se face ecoul versiunii oficiale, pornite de la curtea regelui polon, în ceea ce privește tratativele de armistițiu; deci concordanță, din acest punct de vedere, între instrucțiunile din decembrie 1497 și textul cronicii. Wapowski, pentru a se încadra în vederile curții nici nu pomenește despre rolul de mediator al voievodului Transilvaniei, ci spune doar atît că tratativele, care au durat mai multe zile, au fost duse de „solii regelui" (oratores regis) Vladislav. Aceștia împreună cu solii lui Ștefan au confirmat punctele înțelegerii [191]. Nici un cuvînt despre cuprinsul acestor puncte, la fel ca și în instrucțiuni.

Izvoarele narative moldovene dau o singură condiție impusă de Ștefan: oastea polonă să se retragă pe drumul pe care a venit în Moldova, pentru ca, după cum spune Ureche, „să nu mai strice țara pe alt loc" [192].

Condiția aceasta — dovadă că este un adevăr istoric de necontestat — apare și în cronicarii poloni Wapowski și Bielski dar sub forma care convine familiei Jagiellonilor. Obligația de a se face retragerea pe același drum pe care venise oastea polonă în Moldova nu apare ca o condiție impusă prin convenția de armistițiu, fiind prin aceasta obligatorie, ci este prezentată ca un sfat prietenesc pe care Ștefan l-a dat regelui polon, după Wapowki înainte de a începe retragerea de la Suceava [193], după Bielski după ce domnul Moldovei a văzut că oastea polonă apucă spre Codrul Cosminului [194].

Să analizăm puțin „sfatul" lui Ștefan, așa cum îl prezintă Wapowski. Domnul Moldovei l-ar fi sfătuit pe regele polon să apuce pe drumul pe care a venit pentru că, deși e mai lung, este în schimb mai sigur decît calea mai scurtă care duce spre munți și trece prin regiuni împădurite, teren propice pentru a pune în practică intenții dușmănoase. Dacă pînă aici justificarea sfatului, deși stranie, rămîne totuși posibilă, continuarea justificării este de-a dreptul neadmisibilă: calea aceasta mai scurtă era cu atît mai primejdioasă cu cît era împînzită de „țărani moldoveni, un neam de oameni aspru

[190] J. Garbacik, *Materialy*, nr. 14, p. 34.
[191] Wapowski, p. 28.
[192] Ureche, p. 103; *Letopisețul anonim al Moldovei, Letopisețul de la Putna, nr. II; Cronica moldo-polonă* în *Cronicile slavo-române*, p. 12, 21, 59, 65, 171, 181. Ca un corolar al condiției de retragere, credem că, Ștefan și-a luat obligația să dea hrană oastei polone în retragere, căci altfel aceasta ar fi suferit de foame.
[193] Wapowski, p. 29.
[194] Bielski, p. 899. În rest parafrazează pe Wapowski.

și neînfrînat"[195] — se vede cît de colo că e părerea cronicarului și nu a domnului Moldovei — „și în plus de unguri, turci, tătari și munteni ..., oameni foarte cruzi", deci să nu se meargă pe această cale căci li se poate întîmpla ceva neplăcut[196]. E posibil oare ca după încheierea unui armistițiu, care a pus capăt temporar unui război dar nu a curmat animozitățile și suspiciunile dintre foștii beligeranți[197], în speță putea oare Ștefan, în calitatea lui de conducător de oști, să-i acorde regelui polon, cu totul nejustificat, dintr-o dată, atîta încredere, încît să-i dezvăluie locul grupării și componența forțelor sale? Nu este apoi ciudat, ca tocmai pe drumul pe care a apucat, împotriva „sfatului", regele polon, drum pe care Ștefan nu știa cu anticipație că se va retrage oastea polonă, să fie concentrate oastea moldoveană plus ajutoarele străine? Pentru noi este vizibil că Wapowski, știind la data cînd își redacta opera cum au decurs evenimentele, știind bine că regele polon a călcat condiția principală a convenției de armistițiu, fapt care a produs atîta vărsare de sînge, plus pagube mari materiale polonilor și mare jale în Polonia, a alcătuit povestea de mai sus : condiția din convenția de armistițiu, pentru ca regele Ioan Albert să nu fie acuzat că și-a călcat cuvîntul dat la încheierea armistițiului, a transformat-o în „sfat" prietenesc care nu-l obliga pe regele polon să-l asculte.

În ceea ce privește afirmația lui Wapowski că gruparea oștilor lui Ștefan pe drumul care duce prin Codrul Cosminului s-a făcut înainte de încheierea convenției de armistițiu, mai ales a celor moldovene, aceasta este combătută de izvoarele narative moldovene, care spun că după ce a aflat Ștefan că oștile polone au apucat pe alt drum decît cel pe care au venit, „a gonit pe urma lor cu oștenii săi și 2 000 de turci"[198], sau „a gonit pe urma lor și i-a ajuns la marginea bucovinei Cozminului"[199]. Deci Ștefan nu și-a concentrat oștile pe drumul spre și în Codrul Cosminului înaintea încheierii convenției de armistițiu, căci nu știa că pe acolo se vor retrage polonii[200].

Din prea mult zel, Wapowski, fără să-și dea seama, îl deservește pe regele Ioan Albert prin inventarea „sfatului" de mai sus. Căci ce fel de comandant de oaste este acela care, atrăgîndu-i-se atenția să nu meargă

---

[195] Bielski, p. 899, pune în gura lui Ștefan care căuta să-l convingă pe regele polon de primejdia care amenință oastea polonă dacă se merge pe drumul care trece prin Codrul Cosminului, următoarele : nu e bine să se meargă pe acolo pentru că moldovenii (Wołosza), „ca mari trădători ce sînt" să nu le facă polonilor vreun rău. Evident că nu putea domnul Moldovei să vorbească așa de țărănime, în special, care avea o pierdere grea în noua armată moldoveană și cu ajutorul căreia a alungat puternica caste invadatoare din Moldova. Aceste cuvinte nu sînt decît ecoul neadevărului lansat de curtea polonă și de cei ce o sprijineau, pentru a explica poporului nemulțumit eșecul expediției contra turcilor, că totul s-ar datora călcării convenției de armistițiu de către domnul Moldovei.

[196] Wapowski, p. 29.

[197] J. Garbacik, *Materiały*, nr. 14, p. 34.

[198] *Letopisețul anonim al Moldovei*, în *Cronicile slavo-române*, p. 12, 21.

[199] *Letopisețul de la Putna nr. II*, *ibidem*, p. 59, 65.

[200] Si cu toate acestea lupta din Codrul Cosminului este încă socotită o „cursă" (zasadzka) pe care a întins-o polonilor domnul Moldovei (vezi J. Garbacik *Jan I Olbracht* în *Polski Slownik Biograficzny, X*).

printr-un anumit loc din cauză că oşti străine pot să-l atace, el tot să persevereze să treacă prin acel loc? Mai mult ca sigur că dacă Ştefan ar fi dat, în adevăr, „sfatul" amintit, regele polon nu s-ar fi încumetat să treacă pe drumul primejdios.

Din toate cele de mai sus conchidem că presupusul „sfat" nu este decît ecoul, deformat intenţionat de Wapowski şi Bielski, al condiţiei principale a convenţiei de armistiţiu. Domnul Moldovei voind să-şi cruţe ţara de noi jafuri a impus regelui polon retragerea pe drumul pe care a venit. Regele polon a primit condiţia căci altfel cercul puternic al forţelor lui Ştefan nu s-ar fi deschis. Odată însă scăpat de primejdia imediată, regele polon a apucat pe unde a voit el, sigur pe forţa oastei sale, spre a ajunge mai repede în Polonia [201].

Acum putem lămuri şi afirmaţia pe care o face Ioan Albert în instrucţiunile din decembrie 1497, că el a respectat la retragerea din Moldova „condiţiile" stabilite cu solii lui Vladislav. Condiţiile acestea n-au existat însă niciodată. Instrucţiunile din a doua jumătate a lunii august 1497 nu cuprind condiţii ci o cerere energică de a se evacua Moldova căci altfel se putea ajunge la război cu Ungaria, precum şi explicaţii amănunţite — după cum am mai arătat — asupra primejdiilor care se pot naşte dacă regele polon perseverează în îndeplinirea planului în legătură cu Moldova. Sub Suceava Bartolomeu Drágffy i-a impus regelui polon să respecte cele cerute de regele Vladislav prin solia lui Lossonczy, dar condiţiile retragerii n-au putut fi stabilite decît de comun acord cu Ştefan şi acestea au alcătuit convenţia de armistiţiu. Regele polon s-a hotărît să respecte *numai* cele cerute de fratele său, crezînd că astfel se achită de obligaţiile faţă de domnul Moldovei şi a încălcat convenţia de armistiţiu. Procedînd astfel şi-a asumat tot riscul pentru ceea ce se putea întîmpla.

5. Retragerea oastei polone. Ştiind că a încălcat convenţia de armistiţiu [202] şi că mai are un drum destul de lung de făcut printr-o ţară ostilă, regele Ioan Albert a fost, de data aceasta, mai prudent ca la înaintarea spre Suceava. În cronica lui Miechowita ediţia I, se spune limpede, în legătură cu măsurile de prevedere luate de oastea polonă în retragere: „toate erau păzite cu sîrguinţă" [203]. La ediţia a II-a, cuvîntul „dilligenter" a fost înlocuit cu „negligenter [204], spre a explica oarecum, în acest fel, înfrîngerea militară.

---

[201] Wapowski, p. 29 dă motivele călcării convenţiei de armistiţiu: sau posibilitatea de a găsi hrană pentru ostaşi şi animale (am arătat părerea noastră: aceasta trebuia să fie asigurată de domnul Moldovei), sau dorinţa de a ajunge mai repede în Polonia, apucînd pe drumul cel mai scurt.

[202] Călcarea convenţiei de armistiţiu de către regele polon este admisă şi de lucrări mai noi romaneşti, vezi Miron Constantinescu, Const. Daicoviciu, H. Daicoviciu (şi alţii), *Istoria Românii. Compendiu*, Bucureşti, 1969, p. 168.

[203] Miechowita, I, p. 261.

[204] Miechowita, II, p. CCCLII (omnia negligenter erant custodita); Jacob Caro, *Geschichte Polens*, p. 730.

Oastea polonă, începînd cu ziua de 19 octombrie [205], s-a retras în eşaloane [206], şi operaţia aceasta a durat mai multe zile. Avem o informaţie documentară sigură că unitatea palatinului de Kalisz, Czarnkowski, la 23 octombrie 1497 era încă lîngă Suceava [207] căci în această zi se ţinea scaun de judecată [208]. Nu ştim, pe baza informaţiei prezente, dacă acest eşalon a fost ultimul sau nu.

Cronicarul Wapowski ne arată, în amănunt, ordinea în care s-au retras oştile polone, împărţite în patru grupe : *eşalonul I*, nobilimea Poloniei Mari, (Wielkopolska), cu carele şi alte bagaje; *eşalonul II*, artileria, carele regale, regele, fratele lui, Sigismund, cu curtenii lor (garda regală), „floarea armatei" ; *eşalonul III*, nobilimea Poloniei Mici, (Małopolska) ; *eşalonul IV*, ostaşii mercenari, călăreţii şi pedestraşii [209]. Ordinea aceasta de retragere a oastei polone nu este întru totul exactă. Vom face la locul cuvenit corectările necesare.

Am arătat mai înainte şi am discutat „sfatul" pe care l-ar fi dat Ştefan regelui polon cu ocazia retragerii din Moldova, precum şi ce spune cronicarul polon Miechowita despre măsurile severe de pază care s-au luat pentru ca retragerea să nu fie stînjenită.

Iată acum în ce fel este relatată retragerea într-un studiu care a făcut vîlvă la vremea lui: „oastea lui Albert începe la 19. X înapoierea, mai degrabă decît retragerea, liniştită, îndeplinită fără nici cea mai mică măsură de prevedere, cu armele aşezate, pentru comoditate, în căruţe (relaţie teutonă), foarte posibil cu călăuze moldovene. Ştefan informat minunat, în tot timpul acţiunii de iscoadele sale despre toate amănuntele şi intenţiile, atrage atenţia lui Albert asupra drumului păduros, recomandîndu-l pe cel deschis. Căci la aripa dreaptă a oştilor polone rămăsese un rest al aliaţilor lui /Ştefan/, adică cinci mii" de turci conduşi de Mezet Paşa şi 4 mii de munteni pe care Ştefan îi ura ca şi pe turci. „Fără îndoială /Ştefan/, — continuă studiul polon pe care-l folosim — în caz că va lipsi prada, avea să-i plătească cu propriii săi bani şi cu propria sa populaţie, aşa nimic de mirare avertizarea polonilor în nădejdea că la cîmp deschis îl vor scăpa de aliaţii acum netrebuincioşi" [210]. E foarte limpede tot ce se spune mai sus, dar adevărul este altul.

---

[205] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 148; *Letopiseţul anonim al Moldovei*, în *Cronicile slavo-române*, p. 12, 21.

[206] Wilhelm Schmidt, *Suczawa's historische Denkwürdigkeiten von der historischen Kenntnis, bis zur Verbindung der Bukowina mit Oesterreich. Ein Stück Stadte-Chronik und moldauischer Geschichte*, Czernowitz, 1876, nota 253, p. 77.

[207] „in loco campestri circa opidum Soczawa".

[208] Michael Bobrzyński, *Acta expeditionum bellicarum palatinatus calissiensis et posnaniensis in valachos et in turcas a. 1497—1498 in archivo regio posnaniensi asserrata*, Cracoviae, 1882, nr. 169, p. 63. (Starodawne prawa polskiego pomniki, VI). Informaţia am luat-o din *Liber iudiciorum Sandivogii Czarnkowski Palatini Calissiensis tempore expeditionis bellicae in valachos. A. 1497*"; E. Fischer, *Bătălia din Codrii Cosminului*, p. 27—28. Fischer crede că ultimul eşalon a plecat la 22 oct.

[209] Wapowski, p. 28—29; Antoni Borzemski, *Siły zbrojne w wołoskiej wojnie Jana Olbrachta* (Forţele armate ale lui Ioan Albert în războiul moldovenesc), „Archiwum Towarzystwa naukowego we Lwowie", Dział II. Tom. V. Zeszyt 1, Lwów, 1928, p. 36.

[210] O. Górka, *Białogród i Kilja*, p. 17. Istoricul Górka nu ia în considerare cele afirmate de cronicarul Miechowita.

Turcii, tătarii și muntenii, dacă amănuntele transmise de Wapowski — discutate de noi mai sus — corespund realității, erau la aripa stîngă a oastei polone și nu la aripa dreaptă. Și acum o lipsă de logică: Ștefan îndemna pe poloni să meargă pe drumul deschis unde nu erau turci, tătari, munteni. Se pune însă întrebarea: cum ar fi putut fi lichidați aceștia de oastea polonă care ar fi apucat pe drumul deschis cînd cei ce trebuiau lichidați erau cu totul în altă parte, în munții din apropierea drumului care ducea spre și prin Codrul Cosminului [211], așa cum scrie Wapowski? [212].

6. Lupta din Codrul Cosminului. Lupta [213] aceasta este, de fapt, începutul unei mari bătălii care a ținut din 26 octombrie pînă în ziua de 30 octombrie cînd, cu mari eforturi, oștile polone împuținate serios, demoralizate și cu mult armament pierdut, au putut, grație unui ajutor sosit pe neașteptate de la marele principe al Lituaniei, Alexandru, fratele regelui polon, să treacă Prutul.

Se înainta foarte încet, desigur cercetîndu-se terenul înainte de a veni grosul oștirii. După „itinerarul" regelui Ioan Albert, în 23 octombrie oștile polone erau de-abia în localitatea Siret [214].

Fără îndoială că detașamente mobile moldovene urmăreau de la distanță mișcările oștilor polone. Cînd, după localitatea Siret, în loc să apuce spre dreapta, pe drumul pe care au venit, au luat-o pe alt drum, Ștefan a fost informat urgent de iscoadele sale. Acesta, știind că de la Siret, în direcția Cernăuți, nu era decît un singur drum, care trecea prin Codrul Cosminului, și-a dat seama că oștile polone se vîră singure într-o mare capcană. Ștefan n-a lăsat să-i scape ocazia [215] spre a da o lecție regelui polon pentru că a încălcat convenția de armistițiu. În consecință a luat măsurile pentru marea lovitură. Dar oricîtă iuțeală a pus Ștefan în executarea dislocărilor de trupe și de ocupare a pozițiilor de-a lungul singurului drum, îngust, rău și foarte pieptiș [216], care traversa Codrul Cosminului pe o distanță de două mile, pregătirile n-au fost gata și astfel în ziua de 25 octombrie oastea din Wielkopolska a putut trece codrul nestingherită.

Eșalonul I, odată ajuns în partea cealaltă de codru, s-a oprit în tabără întărită la satul Cozmin, spre a aștepta restul trupelor.

---

[211] Górka era obsedat de ideea că domnul Moldovei era nesincer și cu polonii și cu turcii (vezi O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 400). Domnul Moldovei, dorea sincer reînceperea luptei antiotomane. Cu toate acestea, acțiunea regelui polon l-a silit să stea de partea turcilor. Deci, nici nu poate fi vorba de un joc pe două fronturi în evenimentele anului 1497.

[212] Wapowski, p. 29.

[213] Cronicile lui Sa'adeddin și Kodja sînt nefolosibile pentru această problemă fiind cu totul fanteziste (vezi *Cronici turcești*, I, p. 329—331, 465—466. Vezi și Saad-ed-din, ediția Sękowski, p. 13—16).

[214] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 244. Am arătat că la această dată un eșalon era încă lîngă Suceava.

[215] Wapowski, p. 29.

[216] Ibidem; Bielski, p. 900.

Eşaloanele II—IV au înnoptat într-o mare tabără întărită la intrarea Codrului Cosminului [217]. În zorii zilei de 26 octombrie regele polon bolnav [218] a dat ordin de marş. Oştile lui Ştefan ocupaseră deja, în noaptea de 25 spre 26 octombrie poziţiile de o parte şi de alta a drumului, iar pe ici şi colo s-au şi tăiat copaci spre a fi prăvăliţi peste oastea polonă. Mulţi nu va fi fost timp să fie tăiaţi, dar destui pentru a provoca panică în rîndurile ostaşilor poloni care, ştiind că oastea din Wielkopolska a trecut codrul în ziua de 25 octombrie, în deplină linişte, nu bănuiau nici o primejdie [219].

Vom repeta descrierea luptei dată de Wapowski, dar numai în liniile ei generale, completînd, unde e cazul, cu informaţiile luate din Bielski.

În zorii zilei de 26 octombrie a intrat în codru garda regală, apoi regele culcat într-un car, fiind bolnav. Urma restul oastei, fără arme şi fără nici o ordine [220] (Wapowski s-a inspirat aici, pentru că-i convenea, din ediţia a II-a a cronicii lui Miechowita). Cînd bagajele regale — deci carele — au ajuns la jumătatea drumului, oştile de sub comanda lui Ştefan, alcătuite din turci, tătari, unguri, munteni şi moldoveni, după ce au prăvălit copacii înţinaţi peste ostaşii poloni angajaţi pe drumul din codru [221], i-au atacat, în acelaşi timp, atît pe aceştia cît şi pe cei rămaşi în tabăra de la intrarea codrului. Copleşiţi de mulţimea atacanţilor şi vigoarea atacului, polonii angajaţi pe drumul din pădure au început să se retragă spre tabăra de la intrarea codrului, care încă nu fusese desfăcută. Situaţia pentru poloni ar fi devenit din ce în ce mai grea, „dacă regele Albert, la vestea perfidiei duşmăneşti /a lui Ştefan/ şi că deja se dădea lupta în rîndurile din urmă, n-ar fi trimis din mijlocul pădurii, în ajutorul celor ce se luptau, călărimea regală" (întreagă, adaugă Bielski [222]). „Aceasta ieşind la trap din pădure" a atacat oştile lui Ştefan, care n-au rezistat atacului călăreţilor poloni înzăuaţi şi „au fost siliţi să dea dosul şi să se retragă" de la tabăra de la intrarea codrului. Polonii, care erau „îngrămădiţi" în metereaza de care, văzînd că lupta a fost cîştigată de ai lor, şi-au deschis o poartă şi „părăsindu-şi cîteva care şi toate bagajele, au început să se împrăştie, fiecare pe unde l-a dus soarta". Trecînd prin pădure au ajuns la tabăra de dincolo de codru „la care tocmai ajunsese şi regele". În această luptă în care oştile de sub comanda lui Ştefan au fost respinse, călărimea regală s-a întors pe drumul din codru „neîmpiedicată de nimeni" la tabăra regală.

---

[217] Wapowski, p. 29.

[218] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 148—149. Acest istoric crede că regele polon, slăbit din cauza febrei, nu poate fi făcut responsabil de faptul că oastea polonă a schimbat direcţia de marş şi a mers luîndu-se după oastea Wielkopolanilor, care au apucat-o spre Codrul Cosminului. Subliniem că cel ce recunoaşte schimbarea de direcţie, recunoaşte implicit, chiar dacă n-o spune, condiţia pusă de Ştefan cu ocazia armistiţiului.

[219] Wapowski, p. 29.

[220] Bielski, p. 900, spune că regele a trimis înainte carele şi artileria. Pe baza informaţiei prezente nu se ştie care dintre cronicari are dreptate. Lucrarea lui I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p. 240—242 este slab documentată. S-au folosit superficial şi necritic izvoarele documentare.

[221] Bielski, p. 900—901.

[222] Bielski, p. 900.

Regele polon a stat în această tabără „în această zi şi în cea următoare", adică 26 şi 27 octombrie, aşteptînd să i se adune ostaşii rătăciţi prin pădure[223].

Să analizăm critic cele spuse mai sus de cronicarii poloni. În descrierea luptei din Codrul Cosminului Wapowski a dovedit talent literar şi a pus la contribuţie multă imaginaţie spre a ajunge la rezultatul pe care-l urmărea : să arate că oastea lui Ioan Albert a fost în stare să dea o ripostă lui Ştefan, chiar şi în condiţiile grele în care a luptat. Dar mai întîi o întrebare : ce forţe vor fi avut polonii în lupta aceasta care s-a dat pe un mare spaţiu? Dacă luăm de bună cifra de 50 000 ostaşi cît admite istoricul Papée că a avut oastea polonă — am arătat mai înainte părerea noastră — şi evaluăm la 20 000 de luptători totalul eşalonului I care a trecut nestingherit prin codru, în ziua de 25 octombrie, oprindu-se în tabără întărită de partea cealaltă a pădurii, dovadă de cîtă grijă se punea pentru a face faţă unui eventual atac, spre a aştepta grosul oastei, înseamnă că eşaloanele II—IV mai aveau un efectiv de cca 30 000 luptători. La acest număr trebuie adăugate şi cîteva mii de oameni înarmaţi, însărcinaţi cu diferite munci în cadrul armatei. Acesta era cu aproximaţie efectivul polon care a început, după Wapowski, în zorii zilei de 26 octombrie, să înainteze pe drumul îngust din Codrul Cosminului. Pînă la jumătatea drumului din codru, dacă acest drum era aşa cum îl descriu cronicarii Wapowski şi Bielski, nu a putut fi surprinsă de atacul forţelor lui Ştefan decît o mică parte din efectivul eşaloanelor II—IV. Restul, partea cea mai mare, rămăsese în tabăra întărită de la intrarea în codru. Atacul, după cum am spus, s-a dat concomitent, fiind lovite în acelaşi timp, spre a se împiedica dislocări de trupe acolo unde ar fi fost nevoie mai mare, atît trupele polone rămase în tabără cît şi cele angajate pe drumul din codru. Textul cronicii lui Wapowski este limpede în această chestiune. Spre a produce panică în rîndurile oastei polone, dar mai ales, credem noi, spre a face drumul din codru impracticabil, deci spre a se împiedica mişcările de trupe polone, *dar, în special, venirea de ajutoare din tabăra Wielkopolanilor de dincolo de codru*, s-au răsturnat copacii. Cronica lui Wapowski, care ne permite acest raţionament, spune că Ştefan „a poruncit să se închidă drumul oştilor în mişcare" [224]. Măsura a fost măiastră, pentru că oprindu-se înaintarea oştilor polone, deci fuga spre tabăra de dincolo de codru, se împiedeca, în acelaşi timp, venirea de ajutoare de acolo spre locul de luptă.

Unde era regele polon în dimineaţa zilei de 26 octombrie? Wapowski spune că el şi cu garda personală s-au angajat primii pe drumul din codru, urmaţi de carele regale. Rezultă, după Wapowski, că regele polon a fost prins de atac undeva, pe drumul din codru, în prima lui jumătate. Şi de aici încolo încep să iasă la iveală, în cronică, „născocirile" lui Wapowski, presărate, dar nu cu destulă îndemînare, printre faptele care au putut avea loc : a) regele polon a dat ordin gărzii sale să atace numai „la vestea perfidiei duşmănoase" a domnului Moldovei. Adică regele a aflat de atacarea

---

223 Wapowski, p. 30—31.
224 Wapowski, p. 29.

oştilor sale prin alţii, deşi, după cum spune Wapowski, regele a fost surprins de atac în timp ce era pe drumul din codru în prima lui jumătate; b) garda regală, elita oastei polone, înainta, cu regele bolnav, înarmată şi înzăuată. Altfel n-ar fi putut porni la atac de îndată ce a primit ordinul regelui. Iată dovada că, aşa cum spune Miechowita în ediţia I a cronicii sale, armata polonă se retrăgea „diligenter", deci ostaşii ei erau gata să facă faţă oricărui atac; c) cînd forţele de sub comanda domnului Moldovei atacau, cum ar fi putut regele polon, el însuşi într-o situaţie primejdioasă, căci era înconjurat de ostaşi străini care atacau, să se dispenseze măcar de o parte din garda sa, Wapowski nu spune; d) dacă drumul din Codrul Cosminului era îngust, cum spun cronicarii Wapowski şi Bielski — şi nu punem la îndoială spusele lor — înseamnă că pe el, ostaşii, carele, caii, mergeau în rînduri strînse, ocupîndu-i întreaga lăţime. E de subliniat că se mergea numai într-un sens. Odată cu căderea copacilor care au sfărîmat, oameni, care, animale, desigur că drumul a devenit impracticabil. Cu toate acestea Wapowski scrie despre trecerea în sens contrar, a cavaleriei înzăuate, şi încă la trap, pe distanţă de kilometri, în direcţia taberei de la intrarea în codru. Cum s-a putut face această operaţie pe drumul îngust, blocat, din codru. mai ales că dintr-o parte şi din alta a drumului atacau viguros ostaşii lui Ştefan, Wapowski nu spune [225], dar ne lămureşte cronicarul Bielski care scrie: „Astfel, nevăzînd altă scăpare, toţi ai noştri (= ostaşii poloni) se năpustesc acolo unde aveau prima tabără (= cea de la intrarea în codru) şi tot acolo se opun puţin moldovenilor (Wołochom), cărora (= polonii din tabăra de la intrarea în codru) regele le-a trimis în ajutor întreaga curte (= garda regală). Apoi /ostaşii/ noştri ieşiţi din acea pădure, punîndu-se repede în ordine, s-au ciocnit cu moldovenii (z Wołochy) acolo unde [226], la auzul tobelor şi trîmbiţelor /oastei polone/, fugiseră din pădure toţi moldovenii" (Wołosza wszystka) [227]. Acum se lămureşte bine cum de au putut trece miile de cavaleri înzăuaţi spre tabăra de la intrarea în codru pe care o atacau forţele cele mai mari ale lui Ştefan: ostaşii care atacau pe poloni în codru, numai la auzul trîmbiţelor şi tobelor au fugit de frică şi astfel drumul a fost liber pentru călăreţii poloni! Dar Bielski s-a gîndit că nu-i destul de mare „născocirea" lui Wapowski întregită de el, cum am văzut, şi atunci, uitînd ceea ce scrisese chiar el, şi anume că regele polon, fiind bolnav. era transportat în car (sam na wozie kazał się wieść że był chory) îl însănătoşeşte, spunînd că după garda sa a venit şi regele la locul luptei [228]; e) născocirea patriotică a lui Wapowski este, uneori aşa lipsită de logică, încît se vede uşor că ceea ce spune e ceva neadevărat. Iată ce scrie acest cronicar relativ la multele mii de ostaşi poloni prinşi de atacul

---

[225] Nici prof. J. Garbacik, care s-a ocupat mult de istoria Poloniei în anii de domnie ai lui Ştefan, nu admite participarea cavaleriei regale polone şi a artileriei în lupta din ziua de 26 octombrie. Vezi articolul său *Jan Olbracht* din *Polski Słownik Biograficzny, X*, citat mai înainte.

[226] Se înţelege locul unde era tabăra polonă de la intrarea în codru.

[227] Bielski, p. 900.

[228] Bielski, p. 900.

lui Ştefan în tabăra de la intrarea în codru : cînd soarta luptei care se desfăşura în jurul taberei a înclinat de partea polonilor, ostaşii poloni din interiorul taberei, cîţi mai erau valizi, „fricoşi şi grăbiţi", îşi deschid o ieşire din meterezele de care şi bagaje [229]. De ce atîta frică şi derută, întrebăm noi, dacă garda regală a alungat oştile care luptau sub comanda lui Ştefan ? De ce supravieţuitorii luptei au fost lăsaţi de garda victorioasă să fugă la întîmplare şi în necunoscut, în loc să-i ia pe aceştia sub protecţia ei şi să-i treacă prin codrul care nu mai prezenta nici o primejdie, pînă la tabăra Wielkopolanilor de dincolo de codru ? Nu, garda victorioasă, ea singură trece neîmpiedecată de nimeni prin codru spre tabăra de dincolo, lasînd în voia sorţii miile de ostaşi, fraţi de luptă şi suferinţă.

E sigur că marea mulţime de ostaşi poloni pe care i-a prins atacul lui Ştefan în codru cît şi în tabăra de la intrarea codrului au angajat o luptă disperată cu atacatorii. Dar oare această luptă a fost aşa cum o descriu cronicarii Wapowski şi Bielski şi oare polonii au ieşit învingători ? Noi nu credem. Mai sus am căutat, cu ocazia descrierii luptei, să arătăm toate îndoielile noastre în ceea ce priveşte veracitatea informaţiilor relative la lupta din Codrul Cosminului, aşa cum ni le dau cronicarii de mai sus. Acum vom dovedi şi pe bază de izvoare istorice, că lupta victorioasă a gărzii regale, aşa cum o prezintă aceşti cronicari este sigur o născocire a lor. În primul rînd regele polon n-a fost în oastea polonă care a avut de înfruntat marele atac din 26 octombrie, căci, după cum ne spune cronicarul Miechowita în prima ediţie a cronicii sale [230], el străbătuse Codrul Cosminului în ziua de 25 octombrie, odată cu oastea Wielkopolanilor. Acum de-abia ne explicăm de ce a trebuit să i se aducă la cunoştinţă atacul lui Ştefan : el nu era în oastea polonă angajată pe drumul din codru, aşa cum spun cronicarii Wapowski şi Bielski. Dar unde era garda regală în zorii zilei de 26 octombrie ? Noi credem că împreună cu regele ei care avea nevoie de ocrotire faţă de surprizele care se puteau ivi oricînd, aşa cum s-a şi întîmplat. Totuşi se impune o întrebare : de ce comandantul gărzii, Jan Tęczyński este printre prizonieri ? Iată cum s-au petrecut, probabil, lucrurile : „la vestea perfidiei duşmănoase" a lui Ştefan, după cum spune Wapowski, regele a ordonat gărzii sale să intervină spre a salva oastea polonă din eşaloanele II—IV de dezastru. Sub conducerea lui Jan Tęczyński s-a încercat forţarea trecerii prin codru. Barierele de copaci şi rezistenţa îndîrjită a ostaşilor de sub comanda lui Ştefan au împiedecat trecerea gărzii spre teatrul de luptă. Cu ocazia acestor ciocniri, undeva în codru, a fost luat pri-

---

[229] Wapowski, p. 30; Ureche, p. 104.

[230] „Itaque dum redirent atque omnia diligenter custodirentur et Majores Poloni sylvam cum rege febricitante et aegrotante primum pertransirent"; Miechowita, I, p. 261; N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, Vol. IV. *Les chevaliers*, Bucarest, 1937, p. 277. Wapowski (p. 30) confirmă informaţia din cronica lui Miechowita. El spune că după aşa-zisa victorie a gărzii polone, aceasta „s-a întors în tabăra regală" (in castra regia redit). De unde această numire ? Noi credem că Wapowski a numit tabăra Wielkopolanilor de dincolo de Codrul Cosminului, „regală", pentru că în aceasta a înnoptat regele polon începînd cu seara de 25 octombrie, dar şi spre a o deosebi de cealaltă tabără de la intrarea în codru, unde îşi petrecuseră noaptea eşaloanele polone II—IV.

zonier Tęczyński[231]. Urmele acestei încercări nereușite o găsim în „Jurnalul" lui Liborius Naker, sub data de 26 octombrie: „der konigk zcuforderst sin czoge mit den seynen Polan, *hat die hindersten nicht mögen retten*"[232].

Un raport german la dieta din Buda, datat 20 noiembrie 1497, ne aduce un amănunt care confirmă, indirect, afirmația cronicarului Miechowita că regele polon ar fi trecut Codrul Cosminului în ziua de 25 octombrie, odată cu oastea Wielkopolanilor: toate carele regelui au scăpat neatinse[233]. Or, acest lucru nu era posibil decît dacă trecerea regelui și a carelor sale s-ar fi făcut în ziua precedentă luptei, cînd trecerea prin codru mai era încă liberă[234].

7. A participat Ștefan și oastea sa la lupta cu regele Ioan Albert? Decenii în urmă a stîrnit discuții în istoriografia română și polonă afirmația istoricului Polon, O. Górka, și anume că *nici Ștefan cel Mare și nici armata sa n-au luat parte la lupta din Codrul Cosminului.* Acest istoric admite că unele detașamente ale domnului Moldovei au luat parte, la o zi sau două după luptă, doar la prădarea carelor polone[235]. Ulterior s-a admis de către un alt istoric, Fr. Papée, că Ștefan, din cauza vîrstei și a ranei de la picior, n-a luat parte la luptă, dar armata lui da[236]. Și mai limpede și-a exprimat gîndul său Papée în monografia regelui Ioan Albert: „Oare de ce Ștefan a călcat armistițiul încheiat de solii lui Vladislav la Suceava cînd

---

[231] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 215. Papée susține, bazat pe o tradiție culeasă și transmisă de un ofițer austriac (vezi E. Fischer, *Războiul din 1497*, nota 4, p. 37) că Jan Tęczyński, comandantul gărzii polone, a căzut prizonier din cauză că i s-ar fi înecat calul în Siret. Deci, după Fischer, respectiv Papée, lupta din 26 oct. s-ar fi dat în afara codrului, începînd de la acesta, pe tot terenul care se întinde pînă la Siret. Izvoarele istorice la care trimite Fischer, Bielski și Cromer nu confirmă, însă, tradiția.

[232] L. Naker, *Tagebuch*, p. 313. Nefiind documentați suficient în problema luptei din Codrul Cosminului, autorii merituoasei lucrări colective, *Zarys dziejów wojskowości polskiej*, nota 49, p. 282, mai cred în intervenția gărzii regale și a curtenilor (curienses) poloni în forma expusă de cronicarii citați.

[233] Gh. Duzinchevici, *A participat Ștefan cel Mare la lupta din Codrul Cosminului?* în *Omagiu lui Ioan Lupaș*, București, 1943, p. 240.

[234] Cronica turcească *Menakib-i sultan Bayezid-han ibn-i Muhamed-han* (vezi *Cronici turcești*, I, p 138), publicată și de istoricul polon O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 405, este un prilej pentru acesta să facă următorul comentariu pe care-l reproducem în traducere: „Așa dar este limpede că în cercurile constantinopolitane exista chiar de la început convingerea că Ștefan cel Mare este sincer de partea turcilor — am arătat mai înainte că dimpotrivă era bănuit de înțelegere cu regele polon — și trimiterea de către el a unor soli și agenți de legătură în tabăra polonă se făcea cu știrea comandanților turci". Comentariile lui Górka sfîrșesc cu afirmația categorică „că Ștefan înainte și după armistițiul de la Suceava a jucat pe două fronturi" în raport cu turcii și polonii (O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 406, cf. I. Ursu, *Ștefan cel Mare și turcii*, p. 139—140). Dezmințirea unor asemenea afirmații am făcut-o amplu, la locul cuvenit, și nu mai revenim. Deoarece am citat mai sus cronica turcească *Menakıb-i sultan Bayezid-han*, menționăm că aceasta se inspiră din același izvor fantezist din care s-au inspirat cronicarii Sa'adeddin și Kodja (*Cronici turcești*, I, p. 329—331, 465—466).

[235] O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 407; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 149, 151.

[236] Fr. Papée, *Zagadnienie Olbrachtowei wyprawy z r. 1497* (Problema expediției lui Albert din anul 1497), în „Kwartalnik historyczny", XLVII, T. I, 1933, p. 17—30. Cf. recenzia lui Gh. Duzinchevici în „Cercetări istorice", VIII — IX, 1932—1933, nr. 3, Iași, 1934, p. 296—297.

ajutoarele ungurești au plecat loial?". Și istoricul polon emite părerea că Ștefan n-a fost în lupta din Codrul Cosminului, ci numai aliații săi, „precum și țărani moldoveni pe care nu i-a putut stăpîni" [237].

Și noi sîntem de acord că domnul Moldovei, avînd în vedere vîrsta și suferința pe care i-o dădea rana de la picior, nu a fost în marea bătălie dintre moldoveni și poloni ostaș luptător, dar a fost creierul întregii operații militare [238] și a activității diplomatice care a precedat războiul, acțiune soldată cu izolarea regelui polon.

Să vedem acum care sînt temeiurile afirmațiilor lui Górka, ce l-a putut determina pe acest istoric să susțină că „*Ștefan față de ai săi și de turci* a început să se dea drept învingătorul lui Albert" și că după evenimentele tragice pentru poloni din octombrie 1497, de-abia atunci „s-a născut tîrzia, falsa versiune despre participarea lui Ștefan cel Mare și a moldovenilor în lupta de la Cosmin, care apoi a intrat în întreaga opinie și în cronicile atît polone cît și române" [239].

Două sînt documentele care l-au îndemnat pe Górka să susțină cele de mai sus :

Un raport german adresat dietei din Buda, datat 20 noiembrie 1497, care, după ce dă unele amănunte asupra luptei din Codrul Cosminului, arată cauzele „dezastrului regelui Poloniei" (die Niederlegung dess Kunigs von Bolheim) : totul s-ar fi datorat faptului că ostașii poloni „au fost nepreveniți (= surprinși) și au avut toate platoșele în care" (dass Sy ungewarnet vnnd iren Harrnasch allen inn wagen gehabt haben) [240].

Înainte de a discuta valoarea acestui document subliniem faptul că, după retragerea din Moldova, regele polon a simțit nevoia, pentru a-și reface prestigiul atît de zdruncinat, să lămurească străinătatea [241] că a fost surprins de atac din cauza perfidiei lui Ștefan, care a încălcat convenția de armistițiu — am arătat că totul s-a petrecut invers, regele polon fiind acela care a încălcat armistițiul de îndată ce s-a văzut scăpat din încercuire — și că a fost învins pentru că ostașii poloni erau neînarmați, armele lor fiind în care [242]. Nu se poate acorda totală încredere pledoariilor regelui

---

[237] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 220. E greu de admis că Ștefan n-a știut să-și țină țăranii în frîu.

[238] Istoricul Papée vrea să-l impună comandant pe vornicul Boldur (vezi Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 220). Amănuntul acesta îl cunoaștem din *Cronica moldo-polonă* (*Cronicile slavo-române*, p. 171, 181). Dar Boldur nu era decît executantul viteaz și dibaci al planului de luptă întocmit de domnul țării. Acesta era mereu în apropierea locului de luptă unde i se raporta totul și de unde dădea ordine. Nu lui i s-a adus la cunoștință vestea că se apropie un pîlc de ostași mazovieni, trimiși din Polonia spre a-l ajuta pe regele polon, și nu el a trimis pe Boldur împotriva acestora? Cum ar fi putut să dea ordine în timp util dacă n-ar fi fost în imediata apropiere a locului de luptă? În cronica lui Bîhovieț se spune precis că Ștefan, fiind bolnav de picioare, era transportat „w saniach", deci el era mereu lîngă ostașii săi încleștați în lupta cu regele polon (vezi *Spisok Bîhovța*, col. 556).

[239] O. Górka, *Bialogród i Kilja*, p. 19.

[240] O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 398.

[241] Discursul pe care l-a ținut la dieta din Freiburg ambasadorul regelui polon Nicolae Rossenberger în anul 1498 și în care se referă la evenimentele anului 1497 (vezi N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 66).

[242] Wapowski, p. 29.

Ioan Albert făcute în străinătate prin reprezentanții săi. Nu e de crezut că ostașii poloni se retrăgeau neînarmați. Cronicarul Miechowita, în ediția I a cronicii sale spune limpede că ostașii poloni se retrăgeau „diligenter". Asta însemna că oastea polonă era în stare de alarmă spre a face față oricărui atac, mai ales pentru că se retrăgea pe alt drum decît cel impus prin convenția de armistițiu.

Raportul continuă cu arătarea celor care au pricinuit dezastrul polon : „ . . . die die Niederlegung gethan haben, sind gewesen, Turcken, Tattarn, vnnd, Wallacher auss der grossen Walchey. Man maynnt ouch das vast Unnger mit inen gewesst soen" [243].

Atribuindu-se substantivelor proprii din această informație scrisă în limba germană de la sfîrșitul secolului al XV-lea înțelesul pe care îl aveau în germana secolului al XX-lea, pe de o parte, iar pe de altă parte neluîndu-se în considerare nesiguranța care a domnit pînă tîrziu în ceea ce privește numirea Moldovei și Țării Românești, în limbile germană, latină și polonă, apoi nelegîndu-se între ele informațiile documentare, dintre care multe au fost înlăturate arbitrar, s-a ajuns la părerea eronată arătată mai sus. Iată dovezile pentru cele susținute de noi. Începem cu Iacob Unrest care în lucrarea sa *Chronicon Austriacum* scrie următoarele în legătură cu expediția regelui polon : „In mittler Zeit het Kunig Albrecht zw Polant ain Zug gegen den Turckn furgenomen, mit vil Volck aus seinen Lanndt und Dienstlewttn damit kham in die Gross-Walachey" [244]. Cum regele polon nu a intrat în anul 1497 cu oastea sa în Țara Românească ci în Moldova, rezultă că „die Gross-Walachey" este numele pe care Unrest îl dă Moldovei [245]. După cum se vede, concordanță deplină cu fraza din raportul citat mai sus. De aceea noi traducem fragmentul ultim al raportului german prezentat dietei din Buda, astfel : „cei care au pricinuit dezastrul au fost turci, tătari și români din Moldova. Se crede că a fost, de asemenea, cu ei, o ceată de unguri".

E locul să subliniem că raportul la dieta din Buda nu pomenește de prezența oștilor române venite în ajutorul lui Ștefan din Țara Românească, deși acest ajutor a fost real. Dacă n-am ști din izvoarele narative moldovene [246] și dintr-o cronică turcească [247] despre acest ajutor venit din Țara Românească, numai pe baza documentului citat mai sus l-am contesta.

Al doilea document, datat 18 dec. 1497, care ar controla, cum spune istoricul Górka, „din punct de vedere al adevărului", raportul către dieta din Buda, este o relație internă, confidențială, a Cavalerilor Teutoni, care au luat direct parte la luptă, și care menționează clar ca atacatori ai polo-

---

243 O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 398.

244 N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 100.

245 Într-o lucrare anonimă, „*Staat Von Siebenburgen Wallachey Und Moldau*, (1701, f.l.), p. 86, găsim următoarea frază : „Die Wallachey wird getheilet in die grosse und kleine, die grosse wird heutiges Tages die Moldavv genannt...". În aceeași lucrare (p. 88) Moldova este numită și „Wallachia major", ceea ce nu este decît traducerea latinească a numirii germane de mai sus.

246 *Letopisețul de la Putna, nr. II*, în *Cronicile slavo-române*, p. 59, 65 ; Ureche, p. 102.

247 *Menakib-i sultan Bayezid-han ibn-i Muhamed-han* (*Cronici turcești*, I, p. 138 139 .

nilor pe „Türken, Tattern und andern des Walachisschen woiwoden gesten in gebirgen und engen welden" [248]. În adevăr oastea moldoveană nu este menționată printre atacatori ci numai oștile străine venite în ajutorul domnului Moldovei. Dar tot un document ieșit din aceeași cancelarie a Cavalerilor Teutoni, datat 16 dec. 1497, arată precis că învingătorul polonilor a fost „voievodul moldovean". Iată fragmentul de document care ne interesează „unnd haben unns vil grösser Erschrecken in irem Beywessen geschen gessagt: das K. M im Abecsuge noch dem Fried vom wallachssenn woyawoidenn geschlagen, wol bey vj^{m} verdackte herwagenn, ane alle Czall der andern, verlouren habe" [249].

În fragmentul de document din 18 dec. 1497, citat mai sus, se spune că în afară de turci și tătari au mai atacat pe poloni „und andern des walachischen woiwoden gesten". Dacă adjectivul „walachisch" înseamnă „moldovean", „moldovenesc", de ce substantivele „der Walache" și „die Walachei" din documentele redactate de scribii Ordinului Cavalerilor Teutoni, folosite mai sus, să nu însemne „moldovean", respectiv „Moldova? E vorba de perioada în care exista, după cum am mai spus, multă nesiguranță în ceea ce privește numirea Moldovei și Țării Românești, nu numai în germana secolului al XV-lea dar chiar în limba latină și în limba polonă din aceeași perioadă și chiar ulterior.

Vom insista, pentru a dovedi cele de mai sus, numai asupra izvoarelor documentare redactate în limba germană, căci documentele din care s-au făcut citatele sînt scrise în această limbă.

Într-un document din 26 oct. 1497 se spune că regele polon n-a pornit împotriva turcilor ci a domnului moldovean („ ... sunder dem walachischen Waiwoden") [250], în locul căruia voia să pună, după cum completează informația Liborius Naker, pe fratele său Sigismund [251].

Un alt document din 26 decembrie 1497 spune că regele polon și-a îndreptat expediția spre Moldova („ ... in *die Walachey* seynen Czugk geseczt" [252]). În alte două documente datate tot 26 decembrie 1497 se spune precis că lupta cu polonii a avut loc *„in der Walochey"* [253] și că ostașii din Ordinul Teutonic au căzut prizonieri *„in der Walachey"* [254]. Liborius Naker în „Jurnalul" său, sub data de 26 decembrie 1497, spune că lupta din 26 octombrie a avut loc cu ocazia retragerii *„usz der Walachey"* [255]. Tot „Walachei" i se spune Moldovei și în „Cronica din Danzig" : „Disser vorgeschriben homeister her Johan von Tiffen — spune cronica sub data

---

[248] O. Górka, *Białogród i Kilja*, p. 18. Górka nu dă data documentului. Noi am luat citatul din Arbusow, *Urkundenbuch*, nr. 624, p. 454—455, unde documentul este datat.

[249] N. Iorga, *Studii istorice*, nr. XVIII, p. 308.

[250] *Ibidem*, nr. XXI, p. 312.

[251] Liborius Naker, *Tagebuch*, 26 aug. 1497, p. 312. („...der sinen Stephanum den *Walachisschen* woiwoden zcu setzen...").

[252] N. Iorga, *Studii istorice*, nr. XIX, p. 310.

[253] *Ibidem*, nr. XXII, p. 313.

[254] *Ibidem*, nr. XXIII, p. 315.

[255] Liborius Naker, *Tagebuch*, p. 313.

de 25 august 1497 — zcog dem hern konige von Polen Johansen Alberto zcu hulf *in die Wallachei* ..." [256].

O publicaţie de la sfîrşitul secolului al XV-lea spune că năvala turcilor în Polonia în mai 1498 a distrus multe localităţi — se dă numele lor — începînd de la graniţele „*der Walachey*"(= Moldovei) pînă la Sanok şi Jarosław [257].

„*Walachey*" îi spune Moldovei şi „Cronica lui Ştefan cel Mare" [258].

Ce concluzie se impune faţă de cele spuse pînă aici? : dacă „walachisch" şi „die Walachei" (am modernizat ortografia), din izvoarele istorice redactate de membri ai Ordinului Teutonic, înseamnă sigur, „moldovean", „moldovenesc" (adjectiv), respectiv „Moldova", fără îndoială că „der Walache — die Walachen" (ortografia modernizată) din actele redactate de aceeaşi cancelarie şi în aceeaşi problemă, înseamnă „moldovean — moldoveni" (substantiv). În „Jurnalul" lui Liborius Naker, izvor de primul ordin pentru lupta din Codrul Cosminului, se spune că polonii au fost atacaţi de „eyne grosze menige von den *Walachen*, Thurken und Ungern"[259].

Acum, după ce am dovedit că participarea armatei moldovene la lupta cu polonii este sigură, se cuvine să ne oprim asupra unei aparente contraziceri care există între documentul din 18 dec. 1497 în care se spune că oastea polonă a fost atacată numai de „Türken, Tattern und andern des Walachisschen woiwoden gesten" şi celelalte documente arătate de noi mai sus. Luînd în considerare acest document izolat de celelalte, aşa cum s-a făcut, se poate ajunge la concluzii greşite. Privite însă critic, toate documentele împreună, se vede limpede că nu se contrazic ci se completează şi iată cum. Bătălia care a început în ziua de 26 octombrie, după cum am spus, s-a desfăşurat pe un front de mulţi kilometri şi în general, ostaşii poloni prinşi, în special, pe drumul îngust din codru, n-au avut prea multe posibilităţi de a se mişca. Din acest motiv ostaşii din armata polonă, care au supravieţuit luptei din codru şi din afara lui, în tabăra de la intrare, cînd au relatat lupta, au spus numai ceea ce au văzut ei, cele ce s-au petrecut numai pe o foarte mică suprafaţă de teren, neştiind ce se întîmpla nici la un kilometru la dreapta sau la stînga lor. Ei au fost de perfectă bună-credinţă în relatarea faptelor aşa cum le-a rămas în memorie şi relatarea lor este veridică, dar nu este o apreciere care poate fi extinsă asupra întregului teatru de luptă. De aceea, pentru a fi informat bine asupra forţelor

---

[256] *Danziger Chronik vom Pfaffenkriege* în *Scriptores rerum prussicarum*, II, Kraków, 1874, p. 289. Istoricul trebuie să fie foarte atent cu numirile germane ale Moldovei şi Ţării Româneşti, în perioada medievală, deoarece, cum e în cazul nostru, „die Walachei", cu toate că înseamnă sigur Moldova, dar tot atît de sigur înseamnă şi Ţara Românească. De exemplu tot în *Chronicon Austriacum* se spune că regele Ungariei, Matia Corvin, este acela care „die Klain-Moldaw, *das ist die Walachey*, und mer Herschaft der ungerischen Kron undertenig gemacht"; N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p. 100. Este vorba de raportul de vasalitate al Ţării Româneşti faţă de Ungaria în timpul lui Vlad Ţepeş; N. Iorga, *Histoire des Roumains*, IV, Bucarest, 1937, p. 156—162.

[257] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p. 68; cf. Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 161—162.

[258] Ion Const. Chiţimia, *Cronica lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1942, p. 53.

[259] Liborius Naker, *Tagebuch*, p. 313.

angajate în marea bătălie începută în ziua de 26 octombrie trebuie luate în considerare toate rapoartele parțiale ale martorilor oculari. Numai atunci vom avea o vedere de ansamblu și completă. Așa a făcut Wapowski, care menționează ca atacatori ai polonilor, în afară de „țărani moldoveni", pe unguri, turci, tătari și pe românii veniți din Țara Românească [260].

Încheiem această discuție cu citarea a încă două izvoare, spre a dovedi cum o informație, nelegată de altele, poate duce la concluzii greșite. Primul este un raport al Ordinului Teutonic, datat 26 decembrie 1497, adresat împăratului roman. Se spune în el că cea mai mare parte a atacatorilor oastei polone era alcătuită din turci, tătari și moldoveni [261]. Informatorul care este la baza acestui raport, deși lupta din Codrul Cosminului avusese loc cu două luni înainte, încă nu știa nimic de participarea la luptă a contingentului de români veniți din Țara Românească. Raportul acesta teutonic este întărit și de „Jurnalul" lui Liborius Naker, care menționează ca atacatori pe aceiași ca mai sus minus ostașii din Țara Românească [262]. Al doilea izvor este *Cronica lui Jörg von Nürnberg*, care spune că regele polon s-a luptat numai cu turcii și moldovenii (mit dem turcken und walachen) [263], informație lacunară, în comparație cu alte izvoare pe care le-am arătat.

La documentarea prezentată pînă aici, relativ la participarea oastei moldovene și a lui Ștefan la lupta din Codrul Cosminului, am mai adăuga documentele care cuprind tratativele dintre regii frați, Vladislav și Ioan Albert, pentru a se ajunge la încheierea păcii între Polonia și Moldova [264]; scrisoarea lui Sigismund Jagiellonul, rege al Poloniei între anii 1506—1548, adresată papei Leon al X-lea [265]; tratatul de pace dintre Moldova și Polonia, dat din Hîrlău la 12 iulie 1499 și în care Ștefan spune că mai înainte, între el și regele Ioan Albert „a fost o serioasă dușmănie, o neînțelegere însemnată" — culminată, subliniază documentul — de „notoriumque bellum" [266]; sărbătorirea victoriei împotriva regelui polon la Hîrlău în ziua de 6 decembrie 1497, cu care ocazie, Ștefan, în prezența boierilor săi, „a instituit mulți viteji și i-a dăruit atunci cu daruri scumpe" pe fiecare după meritul său [267], lucru pe care Ștefan nu l-ar fi putut face dacă oastea sa n-ar fi participat cu vrednicie la bătălia de mai multe zile cu polonii [268].

8. Sfîrșitul expediției regelui polon. Wapowski spune că regele polon a rămas în tabăra Wielkopolanilor de dincolo de Codrul Cosminului în

[260] Wapowski, p. 29.
[261] N. Iorga, *Studii istorice*, nr. XXII, p. 313.
[262] Liborius Naker, *Tagebuch*, p. 313.
[263] Constantin I. Karadja, *Cronica lui Jörg von Nürnberg* în *Omagiu lui Ioan Lupaș*, București, 1943, p. 401.
[264] J. Garbacik, *Materialy*, nr. 16, p. 40; nr. 17, p. 46; nr. 22, nota 1, p. 56—57.
[265] Hurmuzaki, II 3, nr. CLVII, p. 170—171; cf. *Acta Tomiciana*, III, nr. 230, p. 171.
[266] J. Garbacik, *Materialy*, nr. 28, p. 82; cf. Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 415 441.
[267] *Letopisețul anonim al Moldovei* în *Cronicile slavo-române*, p. 12, 21; Ureche, p. 106.
[268] Wapowski, p. 53, care inventează atîtea victorii polone, copleșit totuși de personalitatea lui Ștefan, vorbind de moartea acestuia, recunoaște că l-a înfrînt „și pe regele Albert".

zilele de 26 și 27 octombrie [269], apoi a plecat spre Cernăuți, cu oștirea flancată de care. Regele a zăbovit în această tabără spre a-și strînge ostașii care, scăpați din încleștarea cruntă cu oastea de sub comanda lui Ștefan, fugeau spre tabăra salvării căci rămînerea în codru însemna, dacă nu moartea, atunci prizonieratul care putea fi, dacă îi revendicau turcii, pînă la sfîrșitul vieții lor.

Domnul Moldovei a atacat mereu oastea polonă în retragere [270], care se apăra cu „bombardis et aliis missilibus", provocînd pierderi oștilor atacatoare [271]. E de remarcat că oștile polone se grăbeau atît de tare să iasă de pe teritoriul Moldovei, încît n-au încercat niciodată o luptă decisivă cu oștile care le urmăreau.

Ștefan făcea tot ce putea spre a înspăimînta și demoraliza oastea polonă și spre a-i cauza pierderi. Astfel într-o noapte — și asta, s-ar deduce din Wapowski, nu putea fi decît noaptea de 27 spre 28 sau cea de 28 spre 29 octombrie cînd oastea polonă a ajuns la Cernăuți — oastea lui Ștefan a profitat că vîntul bătea spre tabăra polonă și a dat foc ierbii uscate. Dacă polonii n-ar fi cosit iarba spre a împiedica focul să ajungă la tabără, aceasta ar fi avut de suferit [272].

Cînd în ziua de 29 octombrie oastea polonă a ajuns la vadul Prutului lîngă Cernăuți, altă surpriză pentru aceasta : ostași ai domnului Moldovei ocupau malul Prutului. De ce? Am fi înclinți să credem că Ștefan a luat această măsură spre a sili oastea polonă, demoralizată de retragerea tragică la care fusese silită după eșecul din fața Sucevei, să primească o luptă decisivă. Domnul român spera în victorie căci, pînă în ziua de 30 octombrie, ziua marei lupte de la vadul Prutului, el deținea inițiativa luptei, oastea polonă mulțumindu-se doar să se apere cît mai bine de atacurile neîncetate ale ostașilor de sub comanda sa. Cronica lui Wapowski este, pentru această luptă, izvorul de bază. Iată cum consemnează acesta reacțiunea unei părți, nu mici, din oastea polonă — dovadă a unui moral scăzut — față de oștile atacatoare ale lui Ștefan : în noaptea de 29 spre 30 octombrie — deducem noi data după itinerarul regelui polon întocmit de istoricul Papée [273] — s-a răspîndit vestea în tabăra polonă că se apropie mari forțe ale domnului Moldovei, precum și că regele polon ar vrea să plece pe ascuns din tabără. Îndată Wielkopolanii, cei mai nedisciplinați ostași din armata polonă, au intrat în panică și au început să-și lege bagajele personale pe cai spre a fugi. Regele bolnav a trebuit să se arate ostașilor săi, iar fratele Sigismund să meargă prin tabără spre a liniști ostașii înspăimîntați [274].

---

269 Wapowski, p. 30; Bielski, p. 901 spune că regele s-a oprit numai o zi.
270 Miechowita, I, p. 262; II, p. CCCLXXV; Wapowski, p. 31; Hustinskaja lietopiś, p. 305.
271 Wapowski, p. 31.
272 Ibidem.
273 Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 245.
274 Wapowski, p. 32.

Cumințiți de duritatea zilelor precedente, comandanții oastei polone au știut, cu curajul pe care-l dă disperarea, să facă față cu succes și vitejie, marii primejdii care o amenința. Cel mai tîrziu în dimineața de 30 octombrie oștile moldovene care barau trecerea spre vadul Prutului au fost scoase din pozițiile lor. Wapowski spune că de la primul atac ostașii moldoveni „au fost învinși cu ușurință” „și împinși în pădurile neumblate” de unde Ștefan, din cauza „gravei înfrîngeri” și a pierderilor suferite n-a mai îndrăznit să miște de acolo [275]. E sigur că Wapowski spune adevărul. Fără înlăturarea oastei moldovene care apăra accesul la vadul Prutului nu putea fi vorbă de trecere peste acest rîu. În ceea ce privește afirmația relativă la Ștefan, un fapt concret, relatat chiar de Wapowski [276], dovedește că acesta nu era fugar, ascuns în păduri neumblate, ci undeva, în apropierea teatrului de luptă, de unde urmărea fazele bătăliei și unde iscoadele îl țineau la curent cu ce se întîmpla chiar și pe teritoriul polon. Astfel, încă înainte de a afla regele polon de apropierea unui corp de călăreți mazovieni, vornicul Boldur trimis de Ștefan, le ieși înainte cu 3 000 de călăreți și-i trecu pe toți prin sabie în ziua de 29 octombrie, așa cum am arătat mai sus.

E bine să explicăm cum inițiativa luptei a trecut, dintr-o dată, din mîna domnului Moldovei în aceea a comandanților poloni. Motivele acestei bruște schimbări se datoresc unor cauze obiective: a) oastea polonă depășea ca număr pe aceea a lui Ștefan, mai ales că acesta, fără îndoială, lăsase puternice unități militare în spatele său, spre a apăra Moldova față de un eventual atac turcesc; b) foarte posibil ajutoarele turco-tătaro-muntene luaseră drumul întorsului, pline de pradă și cu mulți prizonieri poloni; c) trimiterea a 3 000 de călăreți sub comanda lui Boldur în misiunea amintită și neînapoierea lor la timp a slăbit simțitor cavaleria moldoveană; d) în același timp cavaleria polonă a fost întărită cu „cîteva mii de cneji și nobili și curteni aleși” trimiși în ajutor de marele principe al Liuaniei, Alexandru [277]. S-ar părea, din felul cum scrie Wapowski, că pînă la venirea acestui ajutor, polonii nu aveau siguranța că vor putea forța trecerea Prutului. Sosirea acestui ajutor, scrie Wapowski, „a pricinuit multă bucurie regelui și taberei regale, ba chiar le-a dat nădejde /polonilor/ că dacă dușmanul (=Ștefan) ar ataca, va fi bine” [278]; e) superioritatea indiscutabilă a numărului gurilor de foc care, împreună cu cavaleria, ușurau trecerea Prutului carelor și pedestrașilor poloni, ținînd la distanță oștile lui Ștefan. Fără îndoială că în această luptă de la Prut ambele oști au avut pierderi simțitoare.

---

275 Wapowski, p. 32.

276 Ibidem.

277 *Spisok Bîhovța*, col. 555; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, I, p. 437 și nota 9; idem, Polska Jagiellonów, p. 162; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 154. Cf. K. Wł. Wójcicki, *Klęska na Włoszczyźnie za Jana Olbrachta r. 1498* (Înfrîngerea din Moldova în timpul lui Ioan Albert în anul 1498), în „Tygodnik illustrowany”, IX, Warszawa, 1864, p. 35.

278 Wapowski, p. 32. Despre bucuria regelui polon la sosirea ajutorului lituanian vorbește și o cronică rusă (*Spisok Bîhovța*, col. 557). Cronica mai adaugă că regele polon, încurajat de sosirea neașteptată a ajutoarelor, „a pornit la drum fără frică”.

Această reală victorie polonă este redată astfel de ediția a II-a a cronicii lui Miechowita : regele polon „s-a înapoiat din țara moldovenească în ținuturile regale ale Ruteniei, teafăr, fericit și victorios" [279].

9. Pierderile oastei polone. Acestea nu pot fi stabilite nici măcar cu aproximație. Se spune că ar fi murit 11 000 de oameni [280] din care cam 5 000 ar fi aparținut cavaleriei [281]. Letopisețul de la Novgorod spune că au murit cam 40 000 de oameni [282], ceea ce este exagerat. Dacă pierderile ar fi fost atît de mari, oastea polonă n-ar fi putut continua retragerea rezistînd continuului atac al lui Ștefan și mai ales n-ar fi putut forța trecerea Prutului. De aceea noi facem toate rezervele în ceea ce privește cifrele de mai sus.

Wapowski scrie următoarele în legătură cu armata polonă cîtă s-a putut strînge în tabăra de la ieșirea din Codrul Cosminului, după lupta din 26 octombrie : regele polon și-a pus mai întîi în ordine oastea și a inspectat-o. „Era o atît de mare mulțime de oameni — continuă cronicarul — încît se părea la început că nimeni n-a căzut sau n-a fost prins în luptă, pe cînd /în realitate/ un mare număr din șirurile din urmă au fost omorîți și foarte mulți nobili (illustres viri) au fost prinși" [283].

Despre pierderi mari în oameni, atît dintre ostași, cît și dintre slujitori, vorbește și raportul german la dieta din Buda (20 noiembrie 1497) [284].

În timp ce istoricul Papée admite, fără a face trimitere la vreun izvor, că oastea polonă a pierdut mai mult de jumătate din care [285], neagă pierderea artileriei, de data aceasta trimițîndu-ne la un document a cărui valoare e îndoielnică. Iată ce spune Papée : „despre pierderea artileriei nu poate fi vorba, doar vreo cîteva guri de foc din categoria «taraśnica» [286], lăsate pentru apărarea taberei" [287] de la intrarea în codru, completăm noi citatul. Istoricul polon se bazează în afirmația sa pe un inventar al tunurilor aflate la Liov, oraș în care, după campania din Moldova, regele polon și-a lăsat toată artileria pe care o putuse salva. Dar inventarul este întocmit după 12 ani de la evenimentele din anul 1497 [288], în anul 1509, timp în care se vor mai fi turnat multe tunuri în Polonia.

Și noi sîntem de părere că cea mai mare parte a artileriei polone a fost salvată. Dacă n-ar fi așa, izvoarele narative moldovene ar fi menționat căderea în mîinile lui Ștefan a acestei capturi excepționale, altfel decît

---

[279] Miechowita, II, p. CCCLII.

[280] *Chronicon Austriacum* a lui Iacob Unrest, în N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 100.

[281] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 150. Autorul nu spune pe ce se bazează în afirmația sa.

[282] P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor*, p. 220.

[283] Wapowski, p. 31. Fraza lui Wapowski de mai sus Papée o rezumă surprinzător de greșit : „potrivit /spuselor/ lui Wapowski se părea că nu lipseau mulți"; Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 150.

[284] O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 398.

[285] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 150—151, cf. Arbusow, *Urkundenbuch*, doc. din 18 dec. 1497, nr. 624, p. 454—455.

[286] Un fel de tunuri mai mici, cf. *Zarys dziejów wojskowości polskiej*, p. 311—312. Între multele tipuri de tunuri menționate în tabelul din această lucrare nu figurează tipul „taraśnica".

[287] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 150, 221.

[288] *Ibidem*, p. 150.

o fac [289]. Raportul german la dieta din Buda, citat de noi mai sus, spune că în pădure au rămas 8 tunuri. Un distins istoric polon și un adînc cunoscător al evenimentelor anului 1497, Kolankowski, ia de bună această afirmație și o repetă fără nici un comentariu [290]. Noi ne îndoim că polonii au putut pierde numai 8 tunuri.

Salvarea celei mai mari părți a artileriei polone, dacă ordinea de retragere a oastei polone este cea dată de cronicarul Wapowski, așa cum am arătat la locul cuvenit, ne obligă, pentru a doua oară [291], să punem la îndoială alcătuirea celor patru eșaloane a trupelor polone în retragere și să afirmăm că Wapowski a fost greșit informat. Tunurile polone, cu excepția celor două foarte mari, care n-ar fi putut fi transportate pe drumul greu din pădure și care, credem noi, au fost sacrificate chiar de poloni, și cu excepția tunurilor mai mici lăsate pentru apărarea lagărului de la intrarea în codru, toate celelalte tunuri, arme mai greu de fabricat la nivelul tehnicii de la sfîrșitul secolului al XV-lea, precum și alte arme de foc, au fost trecute prin Codrul Cosminului, spre a fi puse în siguranță față de un eventual atac, sigur încă din 25 octombrie, în carele regești care toate, după cum am arătat, au fost salvate. Începînd cu ziua de 26 octombrie artileria polonă n-ar mai fi putut fi salvată căci oștile de sub comanda lui Ștefan erau deja înșiruite de o parte și de alta a drumului din codru — sigur pînă la jumătatea acestuia — și domnul Moldovei n-ar fi lăsat să-i scape ocazia de a-și completa datarea oastei cu o armă greu de procurat și de care avea lipsă.

Ne îndoim că în mîinile „beiului Moldovei" ar fi căzut și „toată vistieria oștii leșești" așa după cum ne spun o cronică turcească [292], *Letopisețul de la Novgorod* [293], precum și cronica lui Bîhovieț [294]. Vistieria trebuie s-o fi luat regele cu el, sub paza gărzii sale, în tabăra de dincolo de codru. Banii pentru expediție, atît de greu procurați de regele polon, nu puteau fi lăsați în grija ultimilor eșaloane ale oastei polone.

Ca o încheiere a capitolului pierderilor oastei polone în cele cinci zile de lupte, atît în oameni cît și în cai, arme și alte materiale necesare ducerii unui război, credem că acestea au fost destul de grele. Dar cea mai

---

[289] Iată ce spun aceste izvoare : *Letopisețul anonim al Moldovei* : „. . . și toate tunurile cele mari, cu care bătuseră cetatea Sucevei, au fost luate atunci și altele mai mici, multe, pe care nu este cu putință a le înșira" ; *Letopisețul de la Putna nr. II* : „. . . și au fost luate . . . . . și tunurile lui (— regele polon) cele mari ; traducerea românească a Letopisețului de la *Putna* : „. . . și le-au luat schiptrurile . . . și pușca ce mare a lui" ; *Cronica moldo-polonă* : . . . le a luat Ștefan/ . . . multe steaguri . . . și tunuri . . ." ; (*Cronicile slavo-române*, p. 12, 21, 59, 65, 73, 172, 181) ; Ureche, p. 104, spune doar că polonii au pierdut „pușcile".

[290] L. Kolankowski, *Polska Jagiellonów*, p. 162, cf. Bielski, p. 900. Acesta spune că „Wolochowie . . . działa naszym odjęli" (moldovenii au luat alor noștri tunurile).

[291] Am arătat, corectîndu-l pe Wapowski, că regele polon a trecut Codrul Cosminului odată cu oastea Wielkopolanilor în ziua de 25 octombrie.

[292] *Cronici turcești*, I, p. 139.

[293] P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor*, p. 220.

[294] *Spisok Bîhovța*, col. 556.

mare pierdere a fost cea morală — slăbirea avîntului războinic [295]. În sprijinul afirmației noastre vine și faptul că regele polon n-a putut face față atacurilor turco-tătare din anul 1498 [296]. Aceste năvăliri [297], prevăzute de regele Ungariei Vladislav și asupra eventualității cărora atrăsese la timp atenția regelui Ioan Albert prin solia din august 1497, au cauzat mari pagube Poloniei.

Expediția oastei moldovene, în iunie 1498, pe teritoriul Poloniei, a dovedit regelui acestei țări că Moldova rămăsese încă o forță militară de care trebuia să se țină seama [298]. Cumințit, dar mai ales datorită înțeleptei mediații a regelui Vladislav [299], regele Ioan Albert a trebuit să încheie pace cu Ștefan, pe care cu această ocazie îl numește „amic al nostru" [300]. Fără a intra în analizarea tratatului de pace din 12 iulie 1499 vom sublinia ceea ce s-a trecut în acest tratat prin voința lui Ștefan: condițiile în care se poate face colaborarea moldo-polono-ungară în cazul unui război cu turcii, arătîndu-se căile de acces la Dunăre a oștilor ungare și polone. De ce a făcut acest lucru? Pentru a răspunde cu precizie e nevoie să ne întoarcem la evenimentele întîmplate cu doi ani mai înainte, cînd, așa cum am arătat în capitolul respectiv al acestui studiu, s-a stabilit numai verbal, prin solii, drumul pe care-l admitea Ștefan pentru înaintarea oastei regelui polon spre cetățile sudice moldovene. Călcarea de către regele Ioan Albert a aranjamentului verbal a marcat începerea războiului moldo-polon, deoarece Ștefan n-a admis actul arbitrar al regelui. Cum — se vede din textul tratatului — moldovenii, polonii și ungurii, la îndemnurile pornite de la Ștefan care avea gata planul de război cu turcii în zona Mării Negre încă din anul 1477, întrevedeau într-un viitor apropiat o campanie antiotomană la Dunărea de Jos, în cadrul cruciadei pusă la cale de papa Alexandru al VI-lea Borgia, domnul Moldovei, pentru a nu se mai repeta situația din anul 1497, a impus menționarea precisă în tratatul de pace a drumului pe care putea merge oastea polonă. Schimbarea rutei se putea face numai dacă frații Jagielloni erau de acord pentru aceasta și dacă Ștefan consimțea. Menționarea, de data aceasta în scris, a drumului, dovedește că bunacredință a lui Ștefan fusese înșelată în anul 1497, cînd Moldova a scăpat de o mare primejdie, datorită abilității militare și diplomatice a domnului ei. Cum tratatul de pace cu Polonia era, în același timp, și actul de naștere

---

[295] Bine a prins istoricul polon O. Górka, *Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski*, p. 18, în puține cuvinte, rezultatul negativ pentru Polonia al campaniei din anul 1497: „Cu anul 1497 Polonia a pierdut atuurile politice în sud-est, dar și situația țării în apus. De acum în această parte a Europei Polonia este în defensivă".

[296] Fr. Papée, *Jan Olbracht*, p. 156—171. Papée greșește cînd afirmă că ostași moldoveni au participat la năvala oastei turcești din mai 1498; L. Kolankowski, *Polska Jagiellonów*, p. 165—166; O. Górka, *Nieznany żywot*, p. 412—420.

[297] Atacarea Poloniei în 1498 de către turci, ca represalii pentru atacarea Moldovei în anul precedent, a fost grăbită de solia regelui Ungariei, care s-a plîns sultanului de acțiunea regelui polon împotriva Moldovei; K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p. 359—360.

[298] N. Iorga, *Histoire des Roumains*, IV, p. 282.

[299] J. Garbacik, *Materiały*, nr. 16, p. 40—44; nr. 17, p. 44—46; nr. 19, p. 50—55.

[300] *Ibidem*, nr. 22, p. 57—60.

al unui bloc antiotoman moldo-polono-ungar, acest act capătă o valoare internațională. Prin el Moldova lui Ștefan, odată cu înlăturarea primejdiei dinspre nord, se impunea, din nou, ca un partener de bază în lupta cu turcii[301].

LA GUERRE MOLDO-POLONAISE DE 1497. CRITIQUE DES SOURCES

RÉSUMÉ

L'auteur, analysant, dans un esprit critique, les sources moldaves et étrangères, concernant l'année 1497, et les comparant entre elles ainsi que avec les documents de chancellerie, spécialement ceux que le professeur Garbacik a trouvés à Zagreb, et utilisant ensuite une riche bibliographie, a abouti aux conclusions suivantes : 1. L'expédition de l'année 1497 a certainement été dirigée contre les Turcs. L'anéantissement des forces turco-tartares des bouches du Danube et de la Mer Noire était une nécessité d'État pour la Pologne et la Lituanie. Ce n'est que de cette manière que les deux pays auraient échappé au danger des invasions turco-tartares. Afin d'avoir une base sûre dans cette lutte, le roi Jean Albert a considéré qu'il était nécessaire, dans la première partie du plan de lutte, de remplacer Étienne le Grand par son frère Sigismond, raison pour laquelle il l'a emmené avec lui ; 2. L'armée du roi polonais était bien plus nombreuse que ne le croit le biographe du roi Jean Albert, l'historien Papée, tandis que l'armée moldave était bien moins nombreuse que le soutient le même historien. L'assistance militaire turque à la Moldavie fut si insignifiante qu'Étienne le Grand, pour induire en erreur le roi polonais a habillé plusieurs milliers de soldats moldaves d'uniformes turcs ; 3. Le roi Jean Albert, après la défaite, lorsqu'il avait tellement besoin de son frère Vladislas, roi de Hongrie, soutien d'Étienne le Grand, a expliqué à celui-ci, par l'ambassade de 1497, qu'il avait attaqué le voïvode de Moldavie, parce que celui-ci après avoir promis sa participation à la lutte antiottomane, a ouvertement passé du côté des Turcs, et avec ceux-ci, tandis que l'armée polonaise avançait pour engager la bataille avec les Turcs, il a attaqué la région de Halicz et Kolomyja. L'auteur démontre, sur la foi de sources historiques, que le roi de Pologne ne disait pas la vérité ; 4. Étienne le Grand avait appris par le voïvode de Transylvanie, Bartolomeu Drágffy, qu'en 1494, à la réunion de famille des Jagellons à Lewocza, Jean Albert et Vladislas ne tombèrent pas d'accord sur la Moldavie, chacun des deux frères estimant qu'il avait des droits sur elle. Le voïvode de Moldavie devait apprendre ultérieurement que les préparatifs de guerre du roi polonais n'é-

[301] Pentru toate cele de mai sus să se vadă : Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan c l Mare*, II, p. 419–441 ; Gh. Duzinchevici, *Ștefan cel Mare*, p. 60–61, 77–78. Cf. C. Esarcu, *Șt fanu cellu Mare. Documente descoperite în Arhivele Veneției*, București, 1874, p. 92 ; P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor*, p. 126.

taient pas dirigés contre les Turcs, mais tendaient a soumettre la Moldavie. Dans cette situation, lorsque le roi Jean Albert, dans l'intention de ne pas éveiller ses soupçons et de le surprendre, invita Étienne le Grand à participer à la lutte antiottomane, celui-ci répondit affirmativement, tout en traçant au roi un chemin par lequel il pouvait avancer vers Chilia et Cetatea Albă. Ce chemin, soutient l'auteur, contrairement aux chroniqueurs Wapowski et Bielski, ne pouvait pas passer par la Moldavie, car les Turcs, qui soupçonnaient Étienne d'avoir une entente secrète avec les Polonais, auraient eu ainsi la preuve de cette entente. Dans cette situation, Étienne, pour ne pas se brouiller avec les Turcs prématurément et pour mettre le roi polonais dans l'impossibilité d'attaquer la Moldavie, a fixé à celui-ci comme itinéraire d'avancement de l'armée polonaise, un chemin qui depuis Kamieniec menait vers le sud, à gauche du Dniestr, par la Lituanie. Le roi polonais, afin de ne pas renforcer les soupçons d'Étienne, accepta sa proposition, mais lorsqu'il se rapprocha des frontières de la Moldavie, il changea de direction, et se dirigea vers ce pays. Violant l'entente verbale sur le chemin d'avance, le roi polonais a donné le signal de la guerre avec la Moldavie. Cette violation de l'entente verbale trouve ultérieurement sa confirmation dans le traité de paix moldo-polonais de 1499, dans lequel, afin que ne se répète plus ce qui était arrivé en 1497, est fixé, cette fois-ci par écrit, le chemin à suivre au cas d'une guerre avec les Turcs, à laquelle participeraient les armées polonaises et hongroises, pour arriver au sud de la Moldavie ; 5. Tout ce que disent les chroniqueurs Wapowski et Bielski, concernant le siège de Suceava, la retraite forcée de l'armée polonaise, ainsi que les conditions de la retraite ne correspond pas à la réalité ; 6. L'auteur, s'élevant contre Wapowski et Bielski, et corrigeant les opinions des historiens polonais et roumains, présente la grande bataille avec les Polonais, qui a commencé la 26 octobre et a duré cinq jours, sous un jour complètement nouveau : Étienne le Grand bien qu'âgé et malade, a été le cerveau de toute l'opération militaire ; l'armée moldave a porté tout le poids de la guerre ; le roi polonais n'a pas pris part au combat de Codrul Cosminului (forêt de Cosmin), parce qu'il avait traversé cette forêt avec l'armée de la Grande Pologne (Wielkopolska), dès le 25 octobre ; Étienne, ayant bloqué l'unique chemin de la forêt, a empêché le roi de venir en aide à son armée engagée dans la bataille acharnée du 26 octobre ; la plus grande partie de l'artillerie polonaise a été sauvée ; l'armée polonaise n'a pas été anéantie ; elle a même été capable, après sa réorganisation, les 26 et 27 octobre, de l'autre côté de la forêt de Cosmin, au camp des soldats de la Grande Pologne, de résister sur le chemin de la retraite, à toutes les attaques de l'armée moldave, ainsi que de forcer le passage du Prut, il est vrai, à l'aide des renforts venus de Lituanie, après avoir brisé la résistance de l'armée moldave qui s'était fortifiée sur la rivière.

ARTA EPOCII LUI ȘTEFAN CEL MARE. RELAȚII CU LUMEA OCCIDENTALĂ

DE

CORINA NICOLESCU

Dintre toate perioadele culturii şi artei româneşti s-a acordat, pe bună dreptate, o importanță cu totul deosebită aceleia corespunzînd vremii lui Ștefan cel Mare și urmașilor săi imediați. În studiile care înfățișează numai această strălucită etapă, sau vechea noastră artă în totalitatea ei, moștenirea bizantină a reținut atenția cercetătorilor români și străini încă de la începutul veacului nostru. Rezultatele descoperirilor arheologice și studiilor de istoria artei realizate în ultimele trei decenii au adus importante contribuții asupra originii romano-bizantine a culturii românești. Așa cum am arătat într-o lucrare consacrată în mod special acestei probleme [1], azi trebuie să înscriem în zona sudică a teritoriului românesc un vast domeniu al artei bizantine timpurii a secolelor IV—VI, reînviind înfloritoare în veacul X—XI, moment după care va cuprinde treptat întreaga lume românească, pătrunzînd adînc în inima țării pînă în nordul Moldovei și în Transilvania. În lumina recentelor încheieri de ordin arheologic şi istoric, pecetea bizantină imprimată atît de timpuriu și stăruitor culturii noastre, mai ales în partea de sud a țării, nu mai poate fi privită și interpretată ca rezultatul unor înrîuriri tîrzii balcanice, intervenite abia în secolul al XIV-lea. Este vorba de un proces cu mult mai îndelungat în timp, avînd rădăcini mai adînci, cultura bizantină împreună cu cea daco-romană constituind unul dintre factorii originari ai celei româneşti.

Prin cucerirea treptată a Transilvaniei de regalitatea maghiară, crearea episcopatelor catolice, pătrunderea unor ordine călugărești ale bisericii apusene [2] și colonizarea sașilor, în această parte a teritoriului românesc, s-au înălțat monumente de artă romanică şi gotică, ale căror ecouri ajung în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în veacul următor la sud și la est de Carpați. La vremea în care etapa premergătoare întemeierii celor

---

[1] Corina Nicolescu, *Moștenirea artei bizantine în România*, București, 1971; Ion Barnea, Octavian Iliescu, Corina Nicolescu, *Cultura bizantină în România*, București, 1971, catalogul expoziției cu aceeași temă, organizată cu prilejul celui de al XIV-lea Congres Internațional de Studii bizantine de la București (septembrie—noiembrie 1971); în ambele lucrări este dată bibliografia completă pînă la această dată.

[2] Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, p. 163—195.

două state de sine stătătoare — Ţara Românească şi Moldova — era încă prea puţin cunoscută, s-a acordat întîietate construcţiilor occidentale, afirmîndu-se că cele dintîi monumente de zid au fost de stil romanic, incluzîndu-se printre ele în mod eronat biserica Sînicoară din Argeş [3], un monument tipic bizantin, răspîndit în secolul XIII — XIV în lumea sud-dunăreană şi la noi. Despre aspectul arhitecturii romanice şi gotice din Ţara Românească [4] şi Moldova, patronată fie de ordinele călugăreşti catolice, fie chiar de unii domnitori români, ştim încă puţine lucruri, deoarece cu rare excepţii (bisericile din Baia, Rădăuţi, Cîmpulung-Muscel), majoritatea construcţiilor au dispărut. Informaţiile existente sînt mai ales menţiunile succinte ale unor documente papale şi descrierile călătorilor, care le-au vizitat în secolul al XVII-lea, într-o vreme în care ele erau ruinate sau foarte mult transformate. În genere, constatăm că prezenţa acestor construcţii în unele centre orăşeneşti din Ţara Românească (Tîrgovişte, Cîmpulung, Argeş) şi din Moldova (Episcopia Milcoviei, Siret, Suceava, Baia, Bacău etc.) este direct legată, fie de sedentarizarea şi catolicizarea cumanilor, fie de stabilirea aici a populaţiei săseşti şi de ofensiva propagandei ordinelor călugăreşti. Este locul să menţionăm deosebirea evidentă între Ţara Românească şi Moldova, sub aspectul interferenţelor artistice şi culturale cu Transilvania. La sud de Carpaţi, înrîurirea artei occidentale ne apare cu mult mai limitată, atît teritorial, cît şi în timp. Cu excepţia operelor de argintărie, în care goticul transilvănean tîrziu persistă pînă în secolul al XVII-lea, concomitent cu Renaşterea, datorită faptului că în această etapă majoritatea lucrărilor erau realizate de argintarii saşi vestiţi din Braşov şi Sibiu pentru domnitorii şi boierimea din Ţara Românească, în celelalte domenii de artă asimilarea unor elemente occidentale este cu mult mai slabă şi mai tîrzie. Acest fapt se explică prin prezenţa foarte de timpuriu a artei bizantine, care cîştigase încă din secolele IV—VI şi apoi în veacul al X-lea un loc de seamă în primul rînd în oraşele dunărene, cuprinzînd apoi treptat tot spaţiul carpato-dunărean. Aşa se poate explica înălţarea în secolul al XIII-lea la Argeş a bisericii bizantine, care a precedat pe aceea existentă încă azi, fiind foarte probabil distrusă în urma invaziei tătare [5]. În Moldova, aşa cum reiese din ultimele cercetări, construcţiile de piatră de stil occidental, pătrund anterior acelora bizantine, iar după întemeiere coexistă cu acestea, înlocuind treptat construcţiile tradiţionale de lemn.

Cu tot interesul istoric pe care îl reprezintă cunoaşterea relaţiilor ţărilor române cu lumea occidentală, pe cale directă sau prin intermediul

[3] Virgil Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeş*, ,,Buletinul Comisiunii monumentelor istorice'', X XVI, 1917—1923, p. 40—42, autorul consideră că aici a fost sediul episcopiei catolice mutată de la Severin la Argeş în anul 1390.

[4] Pavel Chihaia, *Monuments romans et gothiques du XIII-e au XVI-e siècles en Valachie*, ,,Revue Roumaine d'Histoire de l'Art'', tome V, 1968, p. 37—60, fig. 1—8; *idem*, *Din cetăţile de scaun ale Ţării Româneşti*, Bucureşti, 1974, p. 306—318, 352—367, fig. 124—138.

[5] N. Constantinescu, *La résidence d'Argeş des voïévodes roumains des XIII et XIV-e siècl s. Problèmes de chronologie à la lumière des récentes recherches archéologiques*, ,,Revue des Etudes sud-est européennes'', 1970, VIII, 1, p. 5—13, fig. 1—9.

Transilvaniei, şi a pendulării lor de-a lungul istoriei medievale între est şi vest, o lucrare de ansamblu privind acest aspect al culturii româneşti nu s-a realizat încă. Într-o măsură şi mai mare a fost trecut cu vederea aportul Orientului apropiat la îmbogăţirea concepţiei decorative şi a cromaticii artei noastre vechi, puternic manifestate tot în Moldova, datorită unui complex de cauze, între care desigur stabilirea harnicilor meşteşugari şi neguţători armeni a fost una hotărîtoare. Dată fiind calea lungă, cu multe ocolişuri, alcătuind un adevărat labirint, în care mai există încă unele zone tăinuite pentru cercetarea istorică, privind secolele X—XIV, etapă care ne lămureşte întreaga evoluţie ulterioară a artei româneşti pînă în secolul al XVIII-lea, în studiul de faţă ne vom limita doar la prezentarea legăturilor cu arta occidentală din epoca lui Ştefan cel Mare. Pentru a determina de la început cadrul cronologic al lucrării, este locul să menţionăm că prin epoca lui Ştefan cel Mare, trebuie să înţelegem de fapt un răstimp cu mult mai îndelungat decît domnia lui, cuprinzînd şi vremea urmaşilor săi direcţi pînă la Alexandru Lăpuşneanu, ultimul ei reprezentant. În rîndurile ce urmează ne-am propus să înmănunchem laolaltă şi să evidenţiem acele elemente de origine occidentală-romanică, gotică şi de Renaştere, integrate în structura şi concepţia decorativă a artei din Moldova, ca urmare a legăturilor cu oraşele Transilvaniei. Pe de altă parte dorim să subliniem existenţa unor obiecte şi opere de artă aduse din Italia, pigmentînd atmosfera curţii lui Ştefan cel Mare şi a urmaşilor săi cu elementele Renaşterii italiene, care au rămas încă prea puţin cunoscute.

★

Aşa cum spune cronica, fiul lui Bogdan al II-lea, cel ucis mişeleşte în complotul boierilor la Răuseni, „în anul 6965 (1457) luna aprilie 12 Marţea Mare, biruind pe Aron la Doljeşti a luat schiptrul Moldovei" [6], fiind uns apoi pe Siret „unde se numeşte Dreptate pînă în ziua aceasta" [7]. În zorile carierei sale politice şi militare, tînărul domn Ştefan împlinise poate vîrsta de douăzeci de ani. El va deveni apoi acea mare personalitate a vremii care deschide ţării Moldovei cea mai strălucită pagină de istorie românească. Despre el unii istorici poloni contemporani vor folosi nenumărate caracterizări afirmînd că „natura l-a făcut norocos, isteţ şi viteaz" [8] fiind „cel mai neadormit, cel mai strălucit şi mai însemnat Principe şi Luptător ..." „cel mai vrednic ... să i se încredinţeze domnia şi conducerea lumii întregi" [9]. Către apusul vieţii, medicul său italian, Matei de Murano îi va preţui

---

[6] *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan* (ed. P. P. Panaitescu), Bucureşti, 1959, p. 15.

[7] *Ibidem*, p. 49, letopiseţul nr. 1 Putna cu unele mici variante; p. 61, letopiseţul nr. 2 Putna.

[8] Cf. N. Orghidan, *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1915.

[9] Długosz, *Historiae Polonicae*, cf. D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, Bucureşti, 1973, p. 125, notă.

mai presus de toate experienţa de viaţă apreciindu-l ca „omul cel mai înţelept, demn de multă laudă"[10].

Primind ca orice principe din evul mediu educaţia armelor, dublată de o instruire spirituală pe care, cel puţin ipotetic, o putem atribui mediului călugăresc de la mănăstirea Neamţ, unul dintre cele mai vechi focare de cultură şi artă din Moldova[11], Ştefan cel Mare va apare în unele acţiuni ale sale un tradiţionalist, continuator al moştenirii bizantine, animat în acelaşi timp de un puternic spirit înnoitor. Urcînd treptele tronului de la Suceava în împrejurările dramatice ale întregului sud-est european, ameninţat de nestăvilita înaintare a armatelor otomane, contemporan al celui mai zguduitor eveniment militar, politic şi cultural al vremii, căderea Constantinopolului sub puterea lui Mahomed II Fatih, *Ştefan moşteneşte de la înaintaşii săi în primul rînd respectul şi admiraţia faţă de tot ceea ce reprezenta tradiţia concepţiei bizantine în ideea domniei de drept divin, fastul şi ceremonialul de curte, de la ungerea ca domn pînă la înmormîntare, concepţia religioasă şi organizarea bisericii, legislaţia, cultura şi arta.* Tot acest preţios tezaur de gîndire, reprezentînd de fapt continuitatea ideii romane, în ultima sa formă răsăriteană, a fost nu numai păstrat, dar şi fructificat pe pămîntul Moldovei şi al Ţării Româneşti, devenite ca şi Patriarhia de la Constantinopol, Muntele Athos, Creta sau Veneţia mici insule de salvare a spiritualităţii bizantine.

În acelaşi timp însă printr-o serie de manifestări, Ştefan cel Mare ne apare ca un inovator, atît în domeniul social, politic şi militar, cît şi în cel cultural. În literatura istorică figura lui Ştefan şi întreaga sa activitate, lăsînd urme pretutindeni pe pămîntul Moldovei, ca şi faptele sale de arme au dat loc unei vaste bibliografii[12]. Studii relativ recente au pus în lumină laturi mai puţin cunoscute privind reformele sale economice şi sociale[13], iar rezultatele cercetărilor arheologice cuprinse în nenumărate rapoarte, articole şi monografii au pus la dispoziţie noi şi grăitoare mărturii

---

[10] Scrisoarea medicului personal al lui Ştefan cel Mare, Matei de Murano, către senioria Veneţiei, Hurmuzachi, *Documente*, VIII, p. 36.

[11] I. D. Ştefănescu, *Le roman de Barlaam et Joasaph, illustrée en peinture*, „Byzantion", 1932, VII, fasc. 2, p. 366. „Une scène mérite de nous retenir. C'est la scène des cavaliers ayant à leur tête un jeune empereur, peinte à l'Ouest, à côté de la synaxe des anges. Elle nous a rappellé les saints cavaliers du monastère de Pătrăuţi. Le prince est très probablement Stefan le Grand. L'expédition qu'il conduit nous reporte à des guerres contre les Turcs. La seconde allusion, contenue dans la frise des donateus est plus claire, mais d'un sens à la fois plus intéressant et plus hypothétique. En effet, Joasaph empereur a été le disciple du moine Barlaam. Stefan le Grand n'a-t-il été élevé par des moines? L'image formerait une allusion historique et un aveu du plus haut intérêt concernant l'éducation du prince roumain et l'œuvre du plus célèbre monastère de Moldavie".

[12] Bibliografia completă a epocii lui Ştefan cel Mare a fost publicată de Şerban Papacostea, *Bibliografia istorică a epocii lui Ştefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1964, p. 641—675.

[13] Barbu Cîmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ştefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1956, p. 11—111.

pentru cunoașterea aspectului cetăților, locuințelor și curților domnești, meșteșugurilor și vieții orășenești [14].

În domeniul artei, la lucrările fundamentale făcute de G. Balș asupra arhitecturii și de I. D. Ștefănescu pentru pictură și broderie, s-a adăugat o bogată serie de noi studii [15]. Încercînd să privim creația artistică din Moldova acestei epoci în context contemporan, pentru a înțelege mai bine „sinteza moldovenească", despre care se vorbește în cercetările recente privind epoca lui Ștefan cel Mare, trebuie să aruncăm o privire retrospectivă asupra rădăcinilor ei, care ne-o fac mai clar înțeleasă, lămurindu-i în același timp și notele particulare. Este vorba de fondul local al culturii lemnului, în care au pătruns de timpuriu unele elemente ale culturii bizantine în domeniul ceramicii și al artei metalelor prețioase, care încep să devină tot mai limpezi pe baza descoperirilor arheologice din ultima vreme. În stadiul actual al cunoștințelor se poate afirma că cele mai vechi monumente de piatră cunoscute din etapa medievală apar către mijlocul secolului al XIV-lea, iar seria lor este deschisă de un edificiu de concepție occidentală, biserica domnească din Rădăuți. Tradiția atribuie construcția acestui monument lui Bogdan I (1359—1365), cel de al doilea descălecător, venit din Maramureș. Existența aici a mormintelor domnești, începînd chiar cu cel al lui Bogdan I, particularitățile arhitectonice, încadrînd construcția bisericii în stilul romanic tîrziu [16], confirmă datarea. Cea mai veche mențiune scrisă recunoscînd rolul de veche necropolă [17], acordat acestei biserici este un hrisov din anul 1413 [18], reconfirmat într-o danie făcută Episcopiei de Ră-

[14] Mircea D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963; Corina Nicolescu, Paul Petrescu, *Ceramica românească tradițională*, București, 1974, bibliografia la zi asupra tuturor descoperirilor în domeniul ceramicii. Cele mai importante și mai bogate vestigii arheologice au fost date la iveală în orașul Suceava și împrejurimi, precum și la Iași, Hîrlău, Piatra, Vaslui, Bacău și la mănăstirile Putna, Neamț, Voroneț ș.a.

[15] Bibliografia în volumul *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 447—462; *Istoria Artelor Plastice în România*, București, 1968, vol. I, p. 429 446.

[16] Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările române*, vol. I, București, 1959, p. 301—302; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice", București, 1925, p. 158—160; P. Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord*, Paris, 1930, p. 39—44,acest ultim cercetător fără o argumentare temeinică atribuie monumentul epocii lui Alexandru cel Bun.

[17] Ultimele studii urmărind să lămurească rolul de necropolă al lăcașului primilor domnitori ai Moldovei și identitatea unora dintre ei sînt convingătoare, vezi Ștefan S. Gorovei, *Taina mormîntului domnesc de la Rădăuți și piatra de la Probota*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei", XLV, 1969, 5—6, p. 369—371; *idem*, *Observații privind ordinea mormintelor voievodale de la Rădăuți*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei", XLVI, 1970, 1—2, p. 576—577. Același autor a reluat în discuție existența mormîntului lui Dragoș Vodă în ctitoria sa de la Volovăț, vezi Ștefan S. Gorovei, *Biserica de la Volovăț și mormîntul lui Dragoș Vodă*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei", XLVII, 1971, 5—6, p. 374—383.

[18] *Documente privind istoria României, veacul XIV—XV, A. Moldova*, București, 1954, vol. I, p. 31—32, nr. 37, hrisovul din 6 iulie 1413, prin care Alexandru cel Bun dăruiește doamnei Anastasia, soacra sa, satul Coțmanul Mare, care după moartea acesteia va trece în proprietatea Episcopiei de Rădăuți cu hramul Sf. Nicolae „unde sunt îngropați moșii noștri, și să rămîie ca bunuri ale sale...".

dăuţi, în timpul lui Ştefan cel Mare [19]. Sondajele întreprinse cu cîţiva ani în urmă pe latura sudică a monumentului au dat la iveală locuinţe în lemn, din prima jumătate a secolului al XIV-lea, distruse şi acoperite cu molozul provenind din lucrările de înălţare ale bisericii [20]. Rezultatele cercetărilor arheologice realizate relativ recent, în vechile reşedinţe voievodale de la Cuhea şi Giuleşti, în Maramureş [21], au confirmat o idee pe care o sugerasem într-un studiu mai vechi, consacrat artei din Moldova în secolul al XV-lea [22], şi anume faptul că aceşti nobili români veniţi din Transilvania au putut aduce cu ei ceva din viaţa şi civilizaţia occidentală a lumii în care trăiseră, în contact cu regalitatea maghiară. La Cuhea s-a constatat arheologic că, pe lîngă curtea lui Bogdan I, a existat o biserică de stil gotic timpuriu, cu navă unică, de proporţii destul de modeste, avînd rolul de paraclis al curţii „voievodale". Ea a fost încadrată cronologic cam în anii 1330—1340. La Giuleşti, centrul lui Giula, s-au dezvelit temeliile unei alte biserici, care deşi pare să fie ceva mai tîrzie, cca. 1360—1370, păstrează încă unele note arhaizante ale stilului romanic, aparţinînd unui grup de tranziţie spre gotic. În vechiul Maramureş, la Peri, Hust şi Cîmpulung pe Tisa există, de asemenea, biserici de zid aparţinînd tot veacului al XIV-lea.

Toate aceste descoperiri pun într-o lumină nouă procesul de trecere de la construcţiile de lemn la cele din piatră, petrecut în Moldova secolului al XIV-lea, la stimularea căruia a avut desigur un rol important venirea principilor din Maramureş. Chiar dacă biserica domnească din Rădăuţi nu prezintă trăsături comune directe cu cele proprii monumentelor descoperite la vest de Carpaţi, ea ilustrează însă, ca şi aceea de la Giuleşti, aceeaşi atmosferă culturală şi artistică, de caracter provincial, în care mai persistă încă în acest îndepărtat colţ de ţară, reminiscenţe ale stilului romanic, în acelaşi timp cu goticul incipient [23], ambele tipuri supravieţuind paralel pînă în secolul al XIV-lea chiar şi în alte părţi din Transilvania.

După cum în explicarea procesului de plămădire a artei româneşti, nu mai putem face abstracţie azi de prezenţa Imperiului bizantin în oraşele dunărene şi pontice, în secolele IV—VI şi X—XIV, tot astfel la est de

[19] *Ibidem*, vol. II, p. 131, nr. 124, Ştefan cel Mare întăreşte Episcopiei de Rădăuţi unde zac santrăposaţii înaintaşi şi străbuni ai noştri... cincizeci de biserici cu popii lor... ..care au fost date de bunicul nostru Alexandru Voevod".

[20] Informaţia o datorez colegului Mircea D. Matei, care a condus cercetările cu cîţiva ani în urmă, cercetări încă nepublicate, mulţumindu-i şi pe această cale.

[21] Radu Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*, Bucureşti, 1970, p. 223—231, partea a doua din capitolul Cultura maramureşului, în care sub titlul *Monumente religioase* se discută rezultatele cercetărilor arheologice, care au dus la descoperirea urmelor celor două biserici, şi a altor monumente considerate ipotetic din piatră, pe baza tradiţiei sau a unor informaţii mai tîrzii.

[22] Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ştefan cel Mare. Antecedente şi etape de evoluţie*, în *Cultura moldovenească în vremea lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1964, p. 285, idee legată de unele elemente de unitate dintre cele două provincii istorice, evidente şi în construcţiile de lemn ca şi in alte trăsături ale culturii ţărăneşti. Aceeaşi idee sub formă de ipoteză am sugerat-o în lucrarea *Istoria costumului de curte în Ţările române sec. XV—XVIII*, Bucureşti, 1970, p. 121, în legătură cu existenţa veştmintelor occidentale în Moldova la începutul secolului al XV lea, concomitent cu cele de tradiţie bizantină.

[23] V. Vătăşianu, *op. cit.*, p. 301—302.

Carpaţi în etapa întemeierii statului trebuie să ţinem seama nu numai de rolul politic al principilor maramureşeni, dar şi de consecinţele culturale i artistice ale stabilirii lor în Moldova. Aceştia sînt purtătorii români ai piritului artei occidentale, aducînd cu ei probabil chiar meşteri, care au daptat construcţiile romanice şi gotice cerinţelor cultului ortodox.

Pe de altă parte, înălţarea încă din secolul XIII—XIV a unor monumente occidentale — catedrale, mănăstiri şi reşedinţe episcopale — în principalele centre ale Moldovei, la Episcopia Milcoviei, Siret, Baia, Bacău şi în oraşele porturi, Chilia şi Cetatea-Albă, pentru populaţia catolică, săsească şi italiană, confirmată de izvoarele scrise, n-a putut rămîne fără ecou şi asupra celorlalte construcţii ridicate de români [24]. Într-un studiu recent, s-a încercat pe baza unor fragmente de sculptură să se demonstreze aracterul romanic al monumentelor catolice din Baia [25]. În lumina tuturor acestor ultime cercetări înrîurirea stilului romanic şi gotic în Moldova are deci un îndoit izvor. Primul este cel românesc, pătruns din Maramureş prin intermediul voievozilor descălecători [26], iar al doilea se datorează propagandei catolice dusă de papalitate la răsărit de Carpaţi cu destulă vehemenţă, în secolele XIII—XIV.

Aşa cum am afirmat, elementele romanice sau gotice asimilate în totalitate sau parţial arhitecturii din Moldova, în etapa anterioară epocii lui Ştefan cel Mare, sînt încă foarte puţin cunoscute. În această vreme, cu excepţia catedralei şi necropolei domneşti din Rădăuţi şi a ruinelor bisericii catolice din Baia, atribuită în studiile mai vechi domniei lui Alexandru cel Bun, iar mai recent anilor 1438—1457 [27], toate celelalte monumente româneşti sînt de concepţie balcano-bizantină, iar decoraţia lor în piatră este extrem de simplă şi de nesemnificativă sub acest aspect, fapt care nu exclude însă începutul unui proces de osmoză între cele două curente artistice.

În arhitectura unui grup de biserici din epoca lui Ştefan cel Mare (Lujeni, Dolheşti, Bălineşti, Volovăţ) (fig. 1) se resimte înrîurirea romanică în planul dreptunghiular cu o singură navă, boltirea semicilindrică cu sau fără arcuri dublouri, masivitatea excesivă a zidurilor, cu goluri puţine şi înguste, trăsături care în stadiul anterior al cercetărilor apăreau ipotetic,

[24] Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ştefan cel Mare*, p. 285 287.

[25] Rada Teodoru, *Vechile biserici din Baia*, „Studii şi cercetări de Istoria artei", 1973, tom 20, 2, p. 233—254, pag. 1—17. Autoarea consideră că mănăstirea Sf. Petru şi Pavel din Baia, a putut fi construită către sfîrşitul secolului al XIII-lea sau începutul veacului următor, iar fragmentele sculptate aparţinînd acestui monument au fost refolosite ulterior in construcţia bisericii Albe şi a bisericii Sf. Maria, zisă a lui Alexandru cel Bun, pe care o datează în 1438—1457.

[26] În studiul citat la nota 24, puneam în legătură caracterul romanic al bisericii din Rădăuţi cu monumentele ridicate de catolici; faţă de noile descoperiri din Maramureş, ni se pare mai firească şi mai directă aducerea unor meşteri de aici, în nordul Moldovei, unde ştim că a fost reşedinţa şi locul de îngropare a lui Bogdan I.

[27] Rada Teodoru, *op. cit.*, p. 253—254.

Fig. 1. Biserica de curte a logofătului Tăutu de la Bălinești (jud. Botoșani). 1499. Pridvorul se caracterizează prin numeroase elemente gotice.

legate mai mult de sistemul construcțiilor în lemn [28]. Față de recentele descoperiri de la Cuhea și Giulești, se poate reconsidera ipoteza anterioară, căutînd mai degrabă o legătură directă cu Transilvania prin construcțiile maramureșene în piatră aparținînd etapei de tranziție de la romanic la gotic. Fără îndoială că această supraviețuire atît de tîrzie a unor trăsături ale stilului romanic în arhitectura din Moldova își va putea găsi explicații mai precise numai în momentul cînd se vor cerceta arheologic o serie de monumente și vestigii din secolul al XIV-lea de la Siret, Rădăuți, Baia etc. În construcțiile înălțate în vremea lui Ștefan cel Mare constatăm deci, pe de o parte supraviețuirea unor elemente proprii arhitecturii romanice, pe de altă parte o puternică amprentă a stilului gotic, evidentă în linia, forma și profilatura cadrelor de uși și ferestre, aspectul soclurilor, a capitelurilor, nervurilor și cheilor de boltă [29]. La acestea se adaugă introducerea contraforților pe fațadele monumentelor, tendința de înălțare a unor biserici, folosirea bolții în cruce de ogivă sau a celei cu lunete în pridvoarele unor biserici (Bălinești, Probota, Moldovița), modificarea sub raportul tehnicii și al concepției ornamentale a decorului ceramoplastic al fațadelor. Cercetarea construcțiilor militare — cetățile Suceava și Neamț — și a celor destinate locuinței sau apărării, din cuprinsul unor mănăstiri și curți domnești (Bistrița, Putna, Probota, Slatina, ș.a.) vădesc o înrîurire și mai puternică a arhitecturii occidentale însistemul de boltire, distribuția spațiului, profilatura elementelor sculptate în piatră etc. [30].

Dar atunci cînd încercăm să desprindem notele occidentale ale artei acestei epoci nu putem să ne limităm numai la monumentele de arhitectură. Arta lumii apusene, întocmai ca și aceea bizantină și-a lăsat pecetea în toate domeniile, mai puțin poate în broderie și pictură. În primul rînd, în Moldova ne apar cu totul particulare forma și decorul mormintelor domnești și boierești, păstrate în număr mare în vechile ctitorii [31].

Așa cum în Țara Românească în secolul precedent se îmbină tipul de mormînt simplu oriental, al unei lespezi cuprinsă în paviment, marcînd locul criptei, cu cel occidental al sarcofagului de tip romanic sau al „gisant-"ului, întîlnit în biserica domnească din Argeș, în Moldova epocii

---

[28] V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 623—629; Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare*, p. 271; Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 226—227 susține originea acestor monumente dintr-o formă simplificată a bisericii romanice din Rădăuți, preluînd teza lui G. Balș din studiul *Biserica din Lujeni*, „Academia Română. Memoriile secțiunii istorice", s. a III-a, 1931, XI, p. 37—39; *idem*, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1928, p. 125, p. 130, pl. 133.

[29] Studierea amănunțită a acestor elemente, raportate la cele din Transilvania și din Polonia a fost făcută pentru prima dată de G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare* și *Influence gothique sur l'architecture roumaine*, „Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine", XV, 1929; vezi de asemenea și V. Vătășianu *Istoria artei*, I, p. 623—731.

[30] Corina Nicolescu *Locuințe domnești în cuprinsul mănăstirilor în veacurile XV—XVI*, „Studii și cercetări de istoria artei", I, 1954, 3—4, p. 63—82; *idem*, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare*, p. 323—328; *idem*, *Case, conace și palate vechi românești* (sub tipar).

[31] Vezi capitolul privitor la morminte în lucrările citate ale lui G. Balș și în capitolul privitor la sculptura pietrelor de mormînt din *Repertoriul monumentelor*, p. 246—275, în care se dă inventarul și fotografiile lor.

lui Ştefan cel Mare apar mai ales sarcofage şi lespezi înălţate pe un soclu, adăpostite de un baldachin sau de o nişă adîncită în grosimea zidului. Cîteva morminte sînt decorate pe părţile laterale sau chiar pe lespedea principală cu motive gotice în patru lobi [32].

Un studiu asupra diferitelor tipuri de morminte din Ţara Românească şi Moldova, ca şi asupra semnificaţiei decorului lor simbolic şi a originii lui nu s-a realizat încă [33], de aceea este greu să afirmăm cu certitudine originea orientală sau occidentală a motivului sculptat pe lespezile din vremea lui Ştefan cel Mare, întîlnit frecvent în sculptura timpurie şi mai tîrzie bizantină, de unde a trecut în arta romanică din Spania ca şi în sud-vestul Suediei [34]. Este locul să subliniem faptul că mormintele încununate de un baldachin gotic, pe stîlpi, apar mai frecvent în Polonia şi Europa Centrală [35] decît în Transilvania, unde este răspîndit sarcofagul, de multe ori sculptat cu portretul defunctului. Tradiţia occidentală în forma şi ornamentaţia mormintelor coexistă însă în Moldova cu aceea orientală, pînă în secolul al XVII-lea.

Procesul de asimilare a elementelor decorative caracteristice goticului este evident şi în alte genuri de artă din epoca lui Ştefan cel Mare. Este ştiut faptul că ceramica monumentală aplicată pe faţadele bisericilor sau constituind sobe de mari proporţii a cunoscut în această vreme cea mai mare înflorire. Decorul compus din frize de cărămizi smălţuite, şi alte elemente ceramoplastice, de forma unor ciupercuţe, flori tubulare şi străchini îşi are originile îndepărtate în arta Orientului Apropiat, fiind mai larg aplicate în arhitectura bizantină după secolul al X-lea, cînd influenţa artei islamice se face tot mai mult resimţită, în special în ornamentaţia faţadelor şi în artele decorative. Originea bizantină şi orientală a acestui mod de a sublinia volumul monumentului şi a pune unele accente de culoare pe faţada aspră de piatră brută este evidentă în construcţiile care ni s-au păstrat din secolul XIV—XV, atît în Ţara Românească (Cozia, Cotmeana, Sf. Vineri din Tîrgovişte) cît şi în Moldova (Siret, Humor, Neamţ) [36]. În vremea lui Ştefan cel Mare asistăm în acest domeniu la un proces paralel. Pe de o parte la unele monumente se continuă tradiţia orientală anterioară, exemplul cel mai caracteristic fiind friza de la Neamţ, compusă din farfu-

[32] V. Vătăşianu, *Istoria artei*, I, p. 715, partea frontală a mormîntului Mariei de Mangop de la Putna; p. 716, fig. 669, piatra din anul 1496 din biserica Precista din Bacău; p. 716 latura frontală a mormîntului lui Alexandru şi al doamnei Chiajna de la mănăstirea Bistriţa.

[33] I. D. Ştefănescu, *Cu privire la stema Ţării Româneşti. Arborele din peceţile şi bulele sigilare de aur, Studii şi cercetări de numismatică*, vol. I, Bucureşti, 1957, p. 380—386, fig. 3; Corina Nicolescu, *Les anciens symboles orientaux sur les pierres funéraires de Roumanie*, comunicare la cel de al XXIX-lea Congres internaţional al orientaliştilor, 16—22 iunie 1973, rezumatul publicat în vol. I, p. 44 45.

[34] Folke Hogberg, *Stavkorshällar och Liejestenar i Västergötland*, Göteborg, 1960, p. 171, fig. 59.

[35] V. Vătăşianu, *Istoria artei*, I, p. 715—727 discutarea diferitelor forme de chivoturi şi decoraţia lespezilor funerare.

[36] Corina Nicolescu, *Decorul mănăstirii Neamţ în legătură cu ceramica monumentală din Moldova în secolul al XV-lea*, SCIA, 1954, p. 115—136; idem, *Începuturile ceramicii monumentale în Moldova*, în *Omagiu lui George Oprescu*. Bucureşti, 1961, p. 373—394.

rii cu un bumb central, purtînd un decor incizat ca şi olăria din aceeaşi vreme. Pe de altă parte se introduc acum discurile cu piciorul cilindric, cu decorul în relief, lucrate în tipare de lemn sau de lut ars (fig. 2).Motivele care apar pe aceste discuri, ca şi pe plăcile de sobă sînt cu totul noi pentru arta Moldovei, aparţinînd bestiariilor artei romanice şi gotice timpurii

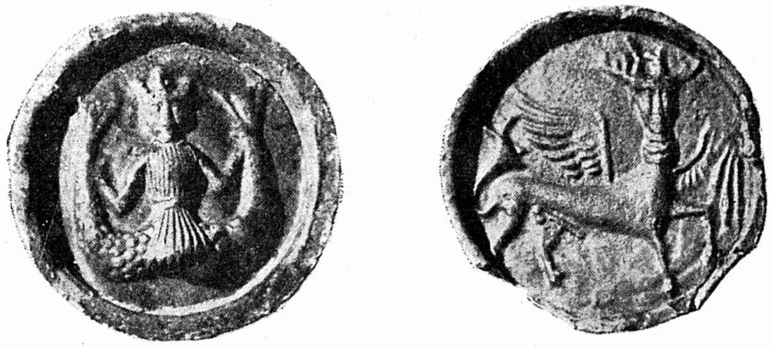

Fig. 2. Discuri de ceramică smălţuită, decorate cu motive simbolice — sirena şi animalul androcefal —, folosite pentru împodobirea faţadelor bisericilor din vremea lui Stefan cel Mare. (Muzeul de Artă al R. S. R.).

din Occident. Leul, grifonul, zgripţorul, sirena, cerbul, balaurii încolăciţi, animalul androcefal încoronat [37], la care se adaugă stema Moldovei, motivul rozetei sau împletiturile, se repetă pe faţadele bisericilor. Astfel de motive simbolice zoomorfe se întîlnesc frecvent în Germania nord-estică. Ele nu lipsesc din decorul antependiilor şi altor broderii de caracter religios îmbinate cu teme liturgice [38]. Alteori aceleaşi motive, încadrate în cercuri sînt sculptate pe lăzile de zestre din secolul al XIV-lea [39]. Unele dintre ele sînt pictate în tempera [40] şi pe lăzile de zestre săseşti datînd din secolul XV—XVI. Tot în Transilvania, leul, cerbul, zgripţorul, grifonul, balaurul, sirena cu cap de om şi trupul terminat într-o dublă coadă de

---

[37] Al. Odobescu, *Heraldica naţională. Patrupedele androcefale figurate în monumente şi origina lor*, „Convorbiri literare", 1908, p. 498 şi urm.

[38] Astfel de broderii datînd din secolul al XIII-lea pînă în secolul al XV-lea se păstrează în număr mare în muzeele din Hamburg, Hanovra, Braunschweig, mînăstirea Lüne din oraşul Lüneburg etc.

[39] Lăzi de zestre din secolul al XIV-lea cu motive de acest gen în Muzeul meşteşugurilor de artă din Hamburg; în muzeul din Braunschweig; în Muzeul de antichităţi naţionale din Stockholm. *Le meuble depuis l'antiquité jusqu'au milieu du XIX-e siècle, Introduction historique par Gabriel Henriot*, Paris, 1955, p. 38, fig. 3—4 lăzi germane din regiunea Alpilor de Jos şi a Saxoniei de Jos; Adolf Feulner, *Kunstgeschichte des Möbels*, Berlin, 1927, p. 63, fig. 55 o ladă din Saxonia de Jos, datată cca 1300.

[40] Lăzi săseşti din acest grup se află în colecţia Muzeului de artă al R. S. România şi provin din comuna Hendorf; un alt exemplar se păstrează în Muzeul de istorie din Sighişoara.

peşte apar pe plachetele din bronz, decorînd cristelniţe din secolul al XV-lea [41].

În ceramică le întîlnim mai frecvent pe dalele pavimentare romanice din Germania, realizate însă în adîncime sau incizate, iar pe faţada bisericilor romanice din zona Rostockului ele apar în relief, pe cărămizi smălţuite de formă dreptunghiulară. În stadiul actual al cercetărilor este încă puţin cunoscută ceramica decorativă de factură gotică din Transilvania, de asemenea, cu tot numărul mare de discuri păstrate încă pe faţadele bisericilor numai din vremea lui Ştefan cel Mare, studiul lor tipologic şi iconografic nu s-a realizat încă, ceea ce nu îndreptăţeşte de fel afirmaţia că ele ar reprezenta „o învălmăşală pitorească [42]", avînd rol pur decorativ.

Numărul important de locuinţe, curţi domneşti şi cetăţi cercetate mai ales în ultimul sfert de veac în Moldova ne-a pus la dispoziţie o varietate nebănuită de interpretări ale altor teme occidentale, care apar frecvent pe plăcile de sobă din aceeaşi etapă, cunoscute în trecut doar pe baza descoperirilor lui K. Romstorfer [43] şi R. Gassauer [44] la Suceava şi ale lui V. Drăghiceanu la Hîrlău [45]. Sobele de mari dimensiuni, de formă paralelipipedică, adevărate construcţii bogat decorate cu cornişe şi coronamente gotice, formate din numeroase plăci cu un decor variat, erau nelipsite reşedinţelor domneşti, locuinţelor boiereşti şi caselor mai modeste de lemn din oraşe [46]. Pînă în prezent din acest bogat material o singură sobă a făcut obiectul unui studiu [47], lămurind caracterul gotic al decoraţiei, îmbinat însă cu cîteva motive de reminiscenţă bizantină.

[41] V. Vătăşianu, *Istoria artei*, I, p. 438—439, fig. 399—400 cristelniţa meşterului Leonhardus, din biserica evanghelică Sf. Maria din Sibiu; cristelniţa din biserica mănăstirii dominicanilor din Sighişoara, p. 439, fig. 404; cristelniţa din biserica Neagră din Braşov, şi cea din Şeica Mică, p. 853. Pe ultimile două s-au reprodus doar o parte dintre motivele de pe plachetele lui Leonhardus.

[42] V. Vătăşianu, *Istoria artei*, I, p. 729.

[43] K. A. Romstorfer, Al. Lapedatu, *Cetatea Sucevei*, Bucureşti, 1913, pl. VI (plăci pentru sobe şi pereţi); pl. V—VI (plăci cu ornamente şi figuri).

[44] R. Gassauer, *Teracote sucevene*, „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice", XXVIII, 1935, fasc. 86, p. 151—164, fig. 14—40; idem, ***Şi în Suceava a înflorit nobila artă a ceramicii***, „Cronica numismatică şi arheologică", 1935, nr. 103—104, p. 151.

[45] Întregul material de la curtea domnească din Hîrlău se păstrează în colecţia Secţiei de Artă veche românească a Muzeului de Artă, fiind publicate de Corina Nicolescu în capitolul *Ceramica* din *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, p. 27 37, fig. 7—9. Cercetările recente realizate de Eugenia Neamţu de la Institutul de istorie „A.D. Xenopol" din Iaşi au scos la lumină plăci similare celor cunoscute anterior.

[46] Eugenia Neamţu, *Contribuţii la cunoaşterea stemei dezvoltate a Moldovei în epoca lui Ştefan cel Mare*, „Arheologia Moldovei", VI, 1969, p. 329—338; Mara Nicorescu, *Noi descoperiri de ceramică ornamentală din secolele XV—XVI la Suceava*, „Arheologia Moldovei", IV, 1966, p. 317—325; Corina Nicolescu, *Ceramica decorativă în arhitectura românească*, „Arhitectura în R. P. România", 1954, 2, p. 20—26; *idem*, *Dekorative Keramik in der alten rumänischen Architektur*, „Antiquity and Survival", Haga, 1965, 6, p. 474—478; *idem*, *Din trecutul mănăstirii Probota* (în colaborare cu Florentina Dumitrescu), „Studii şi cercetări de istoria artei", III, 1956, 1 2, p. 292 298.

[47] Radu Popa, *O casă domnească din secolul al XV-lea lîngă Cetatea Sucevei*, SCIV, 20, 1969, 1, p. 43—66, fig. 15 20. După un calcul aproximativ soba de la Suceava ar fi avut 2,50 2,80 m. înălţime, iar baza cu latura de 1,50 m.

O categorie de motive, realizate în relief sau ajurate, care apare pe plăcile de sobă de formă dreptunghiulară, sprijinite pe un postament tronc-piramidal, este similară cu aceea de pe discurile de faţadă [48] (fig. 3). Cea de a doua grupă, proprie doar sobelor, reprezintă un bărbat şi o femeie în

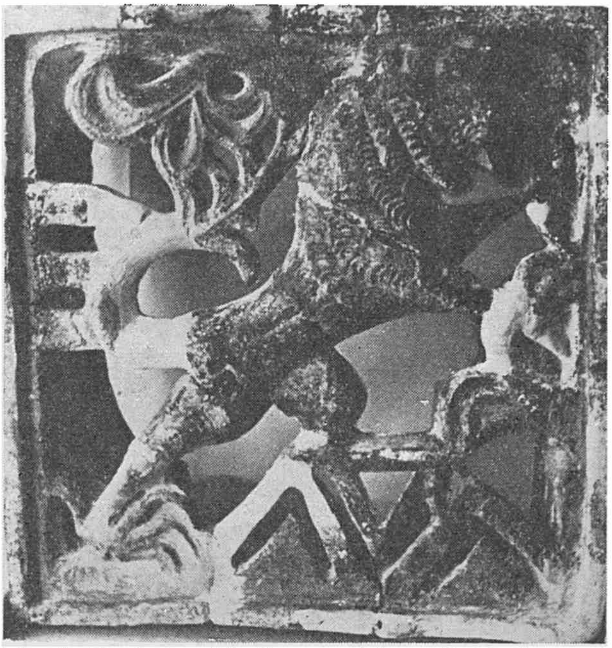
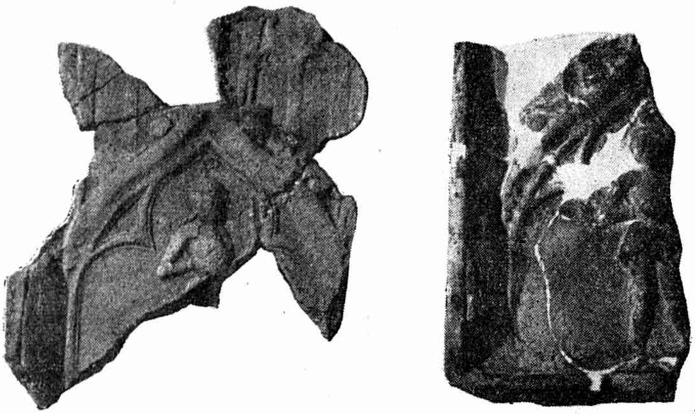

Fig. 3. Placă de sobă din ceramică smălţuită, decorată cu un leu. Face parte din soba descoperită în casa ,,domnească'' de pe platoul din faţa cetăţii de scaun de la Suceava. (Muzeul judeţean de istorie, Suceava).

costume occidentale de orăşeni ţinîndu-se de mînă, avînd între ei o floare de crin sau un vrej, simbol al arborelui vieţii. Tema cavalerului în armură occidentală reprezentat în picioare sau călare (fig. 4), în faţa intrării unui castel gotic este una dintre cele mai caracteristice, în grupul plăcilor de sobă de la Suceava [49]. Exemplare similare celor moldoveneşti au fost găsite la castelul lui Iancu Corvinul de la Hunedoara; din aceeaşi familie fac parte şi plăcile de la palatul lui Matei Corvin din cetatea Buda [50]. O altă categorie, destul de bogată este formată din plăcile cu teme religioase : Sf. Gheorghe ucigînd balaurul, Maica Domnului pe tron, Buna Vestire şi Legenda Sfîn-

[48] Cele mai importante colecţii se găsesc în Muzeul de istorie de la Suceava, Colecţia Slătineanu din Bucureşti, Muzeul de artă al R. S. România, Muzeul de istorie al Moldovei şi Institutul de Istorie ,,A.D. Xenopol'' din Iaşi şi Muzeul de Istorie a R. S. România din Bucureşti şi provin din vechile reşedinţe domneşti de la Suceava, Hîrlău, Vaslui, Iaşi, Piatra.
[49] Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ştefan cel Mare*, p. 331—333, fig. 35—39.
[50] *Budapest Müemlékei*, vol. I, Budapest, 1955, pl. XI, p. 384—385, placa aceasta este bicromă şi traforată.

tului Hubertus, ultimele trei tratate în manieră occidentală. Cele mai multe dintre aceste plăci sînt încadrate de o ramă profilată, sau decorată cu motivul gotic al frunzei de iederă. Fragmente traforate, descriind trifoi și ogive gotice s-au găsit atît la Suceava cît și la Hîrlău. Pe altele apar aceleași frun-

a b

Fig. 4 Plăci de sobă din ceramică nesmălțuită, reprezentînd un cavaler medieval în fața intrării unui castel gotic, descoperite în zona curții domnești de la Suceava (Muzeul județean de istorie, Suceava).

ze de trifoi legate cu vreji șerpuind, care se îmbină cu rozete în relief[51], motiv întîlnit și în sculptura jilțurilor domnești și stranelor de la Moldovița și Voroneț.

Arta gotică nu și-a lăsat amprenta doar în domeniile arătate mai sus, legate direct de arhitectură, ci a pătruns și în artele decorative, mai ales în argintărie. Cea mai veche lucrare de acest stil, păstrată la Putna, este cădelnița dăruită de Ștefan cel Mare ctitoriei sale (fig. 5) în anul 1470, foarte probabil opera unui atelier din Transilvania [52]. Ea se aseamănă cu cea pe care frații Craiovești au dăruit-o fundației lor de la Bistrița[53], fiind însă superioară ca realizare artistică. Pe o ferecătură mai tîrzie decît manuscrisul pe care-l îmbracă, provenind de la mănăstirea Neamț surprindem elemente de decorație gotică și interpretarea în spirit occidental a unei teme de iconografie tradițională bizantină [54]. Dealtfel, ștanța din bronz, aparținînd probabil unui argintar, pe care este reprezentată scena „Adormirea Maicii Domnului", refolosită ca element de decor pe cristelnița lui

---

[51] K. Romstorfer, Al. Lapedatu, *Cetatea Sucevei*, pl. 7 (plăci pentru sobe și pereți, brîuri de cărămidă etc.)

[52] *Repertoriul monumentelor*, p. 340, fig. 239, cat. 117; Corina Nicolescu, *Arta metalelor prețioase în România*, București, 1973, cat. 31, p. 52, fig. 33.

[53] Corina Nicolescu, *op. cit.*, cat. 32, p. 52, fig. 34.

[54] Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările române, sec. XV—XIX*, București, 1968, p. 272, cat. 328, fig. 210—211.

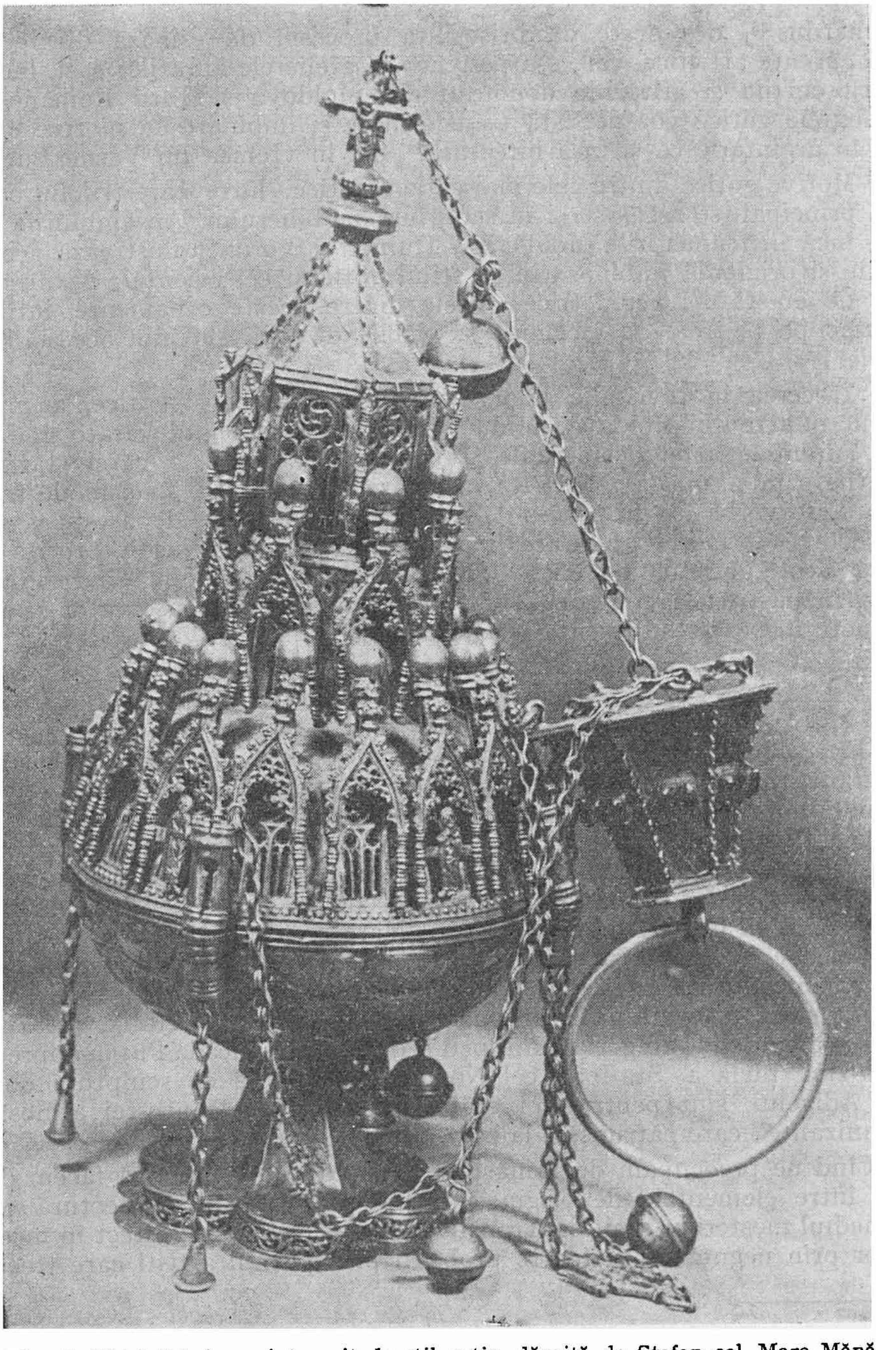

Fig. 5. Cădelniță de argint aurit de stil gotic, dăruită de Ştefan cel Mare Mănăstirii Putna (jud. Suceava). 1470. (Colecția Mănăstirii Putna).

Leonhardus [55], dovedește cu prisosință procesul de osmoză dintre cele două curente artistice, care s-a petrecut în atelierele aurarilor sași, lucrînd pentru curțile și ctitoriile domnești din Moldova și Țara Românească. Elementele gotice vor persista transformate și îmbinate cu motive orientale, în argintărie ca și în arhitectură, pînă în vremea lui Vasile Lupu [56].

Motive gotice dintre cele mai caracteristice, între care trifoiul ocupă locul principal, se regăsesc și în sculptura mobilierului. Ansamblurile păstrate încă în mănăstirile Moldovița, Humor și Voroneț ilustrează această stranie și originală îmbinare între stilul gotic și cel oriental, pe un fond local de crestături geometrice. Unele dintre aceste ornamente întîlnite sporadic pe pietrele de mormînt și plăcile de sobă sînt din aceeași mare familie.

Trecerea în revistă a unor elemente romanice și gotice, asimilate organic în arta din Moldova, ne duce la concluzia unei adevărate simbioze între curentele artei occidentale și tradiția bizantină, a cărei stăruință pînă tîrziu în secolul al XVII-lea nu apare ca rezultatul unei mode trecătoare. Este vorba de un proces de asimilare locală, care depășește venirea unor echipe de meșteri pietrari din orașele Bistrița și Brașov, proces care duce la acel „gotic moldovenesc" al vremii lui Vasile Lupu, cînd se înalță la Iași mănăstirea Trei Ierarhi, un monument atît de conservator ca plan și structură, pe cît de oriental ca decorație.

★

Epoca lui Ștefan cel Mare corespunde cu cea mai puternică și mai importantă mișcare culturală și artistică a Italiei — Renașterea —, care reînviind valorile spirituale ale clasicismului greco-roman a pus bazele lumii moderne. Ecourile Renașterii în Moldova, privite exclusiv sub raportul arhitecturii, ne apar sărace. Dacă depășim granițele acestui domeniu, încercînd să îmbrățișăm în ansamblu arta secolului XV — XVI, constatăm dintr-o dată că la curtea lui Ștefan cel Mare se foloseau curent catifelele și mătăsurile florentine și venețiene, veșmintele de croială apuseană fiind purtate concomitent cu acele tradiționale bizantine, iar în interioarele palatelor existau foarte probabil opere de artă aduse din Italia. Țesăturile de mare valoare din categoria „drappi d'oro" păstrate încă la Putna împreună cu așa-zisa raclă a Sf. Ioan cel Nou, o capodoperă de sculptură de pe valea Adigelui, sînt pentru noi grăitoare mărturii ale acestei atmosfere „italianizante" care pătrunsese la curtea de la Suceava.

Cînd ne preocupăm de Renaștere în Moldova, trebuie să facem deosebire între elementele de origine italiană pătrunse în arhitectură prin intermediul meșterilor sași din Transilvania și acelea aduse direct în mediul curților prin negutători și foarte probabil prin puținii artiști care treceau

---

55 V. Vătășianu, *Istoria artei*, p. 438—439, fig. 402—403.
56 Corina Nicolescu, *Arta metalelor*, p. 35, fig. 41 ; p. 54, Cat. 72, fig. 90.

vremelnic sau rămîneau chiar în Moldova [57]. Într-un studiu relativ recent, urmărind această temă, autorul se limitează numai la cîteva exemple luate din arhitectură și sculptură : pisania bisericii Sf. Dumitru din Suceava, chenarul ușii pronaosului de la mănăstirea Moldovița, fragmentele de ancadramente aparținînd probabil tot epocii lui Rareș, de la Cetatea Suceava [58].

Unele detalii în profilatura chenarelor de uși și ferestre, vestind o etapă de tranziție de la gotic la Renaștere, ca și lintelele profilate, decorate uneori și cu denticuli, încununînd cadrele ușilor și ferestrelor, mai apar însă și la alte monumente din această vreme ca : intrarea mănăstirii Probota, biserica din Horodniceni, episcopia Romanului, mănăstirile Bistrița și Voroneț, biserica domnească din Rădăuți etc [59]. De remarcat faptul că asistăm cîteodată la îmbinarea unor trăsături gotice, așa cum sînt profilele și forma portalelor principale și ferestrelor în ansamblul aceluiași monument, cu chenarele încununate cu lintele, profilate în noua concepție a Renașterii. Dar cel mai reprezentativ monument din Moldova, pentru această atmosferă „italianizantă", este ctitoria lui Alexandru Lăpușneanu de la Slatina (jud. Suceava) [60]. Din corespondența acestui domnitor cu pîrgarii orașului Bistrița știm că el și-a adus de aici în mai multe rînduri meșteri pentru mănăstirile sale. Ceea ce ne izbește la Slatina în primul rînd, este folosirea în cantitate mare a marmurei albe și roșiatice cu vine verzui, pentru realizarea pavimentelor, a lespezilor funerare și a coloanelor, care împodobesc nișele mormintelor. Toată această marmură adusă din Transilvania a fost luată, foarte probabil, în cea mai mare parte din ruinele monumentelor romane care existau pe locul vechii Sarmizegetusa Ulpia Traiana. Ca în nici o altă mănăstire sau oraș din Moldova, aici s-a construit în gră-

---

[57] La Suceava s-a descoperit în vecinătatea unei clădiri, înălțată peste un vechi lăcaș de cult catolic, o importantă piatră funerară, purtînd inscripția în limba latină „Anno domini 1512 obiit honestus dominus Babtista Italus de Vesentino magister in diversis artibus, requiescat in pace". Este vorba de un toscan asupra misiunii căruia s-a discutat foarte mult, unii considerîndu-l astrolog, alții profesor de limba latină. Un singur cercetător, discutînd titulatura, care va apare în statutele universităților medievale și în statutele de bresle meșteșugărești, pe bună dreptate îl socotește mai degrabă un meșter specializat în mai multe meserii. Vezi Raportul săpăturilor de la Suceava, SCIV, 1955, 3–4, p. 783–784, desen la p. 787 ; G. Diaconu, *Contribuții la cunoașterea culturii medievale de la Suceava în veacurile XV–XVI*, „Materiale și cercetări arheologice", VI, 1959, p. 913–924 ; C. Cihodaru, *Învățămîntul în Moldova în sec. XV–XVIII. Școala domnească din Iași* în *Contribuții la istoria dezvoltării universității din Iași*, 1860–1960, vol. I, București, 1960, p. 11 ; St. Bîrsănescu, *Ce-nseamnă „magister in diversis artibus" (cu prilejul unei importante descoperiri arheologice la Suceava)*, „Iașul literar", 1958, aprilie, nr. 4, p. 100–103; *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 686–687. Într-o scrisoare datînd cam din jurul anului 1500 țarul Moscovei se plînge de reținerea unor pictori venețieni în drum spre Rusia, de către principele Moldovei, *Istoria României*, vol. II București, 1962, p. 732.

[58] V. Vătășianu, *Éléments de style Renaissance dans l'art moldave*, „Acta Historiae Artium", XIII, 1967, fasc. 1–3, p. 93–98, fig. 1–10.

[59] G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice", 1928, fasc. 55–58, passim.

[60] Corina Nicolescu, *Mănăstirea Slatina*, București, 1966, ed. I, p. 12, fig. 6, p. 15, fig. 8, p. 19, fig. 11.

dina pavimentată cu mari lespezi, care exista între biserică şi casa domnească, o splendidă fîntînă arteziană cu bazinul poliedric, format din plăci mari de marmoră albă, înălţate pe un soclu profilat cu multă grijă. Pe una dintre ele este sculptată imaginea unei gorgone antice [61]. Chenarele încu-

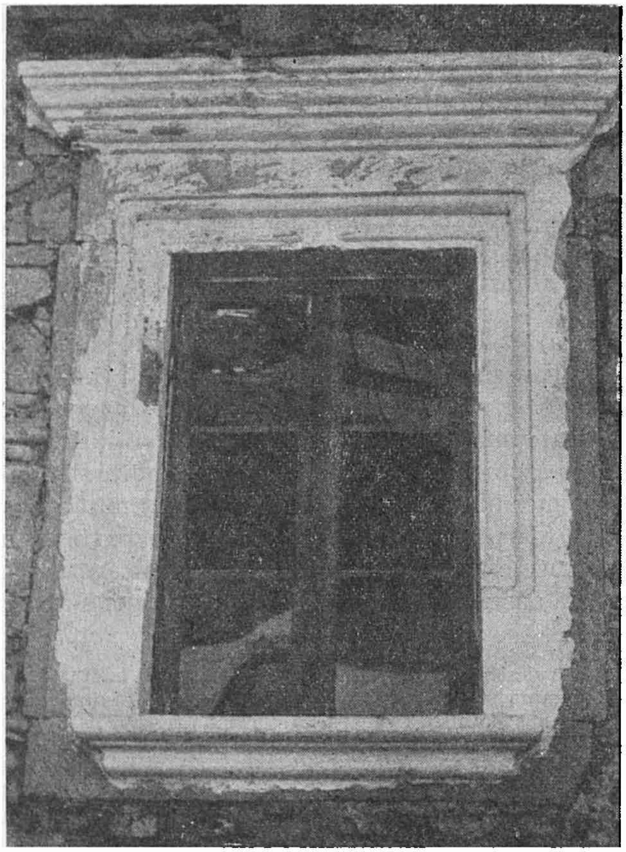

Fig. 6 Chenar de fereastră în stilul Renaşterii de la casa domnească aflată în incinta Mănăstirii Slatina (jud. Suceava), ctitorie a lui Alexandru Lăpuşneanu.

nunate de lintele ale ferestrelor casei domneşti (fig. 6), ca şi uşile, sînt lucrate tot în spiritul Renaşterii [62]. Spaţiile generoase ale încăperilor luminate cu ferestre largi ale reşedinţelor domneşti de la Slatina şi Pîngăraţi, păstrînd structura mai veche a locuinţelor mănăstireşti anterioare, poartă în germene pecetea noii tendinţe, manifestată, este drept, destul de timid

[61] *Ibidem*, p. 16, fig. 9, p. 17, fig. 10, p. 21 descrierea fîntînii.
[62] G. Balş, *op. cit.*, p. 230—257, 203, fig. 287.

în arhitectura românească [63]. Amestecul acesta între conservatorismul goticului medieval şi inovaţiile aduse de Renaştere este surprins în partea de sud a Poloniei [64], fosta Galiţie, unde arta Renaşterii a putut pătrunde mai repede şi mai puternic, deoarece aici nu era înrădăcinată în paralel cu goticul, ca în Moldova, tradiţia artei bizantine.

Ca şi pentru etapa anterioară, izvoarele scrise menţionează pictori veneţieni chemaţi în Moldova de Lăpuşneanu. Acest domnitor, care întreţinea legături economice cu Germania, prin intermediul unui florentin şi al unui veneţian, iar la curtea sa chemase, ca şi Ştefan, un medic italian, a trimis la Veneţia pe Toma, însoţit de sibianul Ioan Nyró în mai 1560, aducînd soboli pentru care primeşte bogate daruri de catifele purpurii. El solicită ,,pentru a împodobi în Moldova sfintele lăcaşuri ale lui Dumnezeu, să meargă acolo careva dintre pictorii şi alţi meşteri ai voştri potriviţi pentru astfel de opere" [65]. Răspunsul dogelui a fost favorabil, fără să ştim însă dacă zugravii au ajuns în Moldova şi fără să avem o dovadă materială a activităţii lor aici. Zugravii chemaţi din mediul veneţian pentru a împodobi bisericile ortodoxe din Moldova puteau fi meşteri greci de şcoală cretană, care alcătuiau o confrerie, a cărei activitate ştim că în secolul al XVI-lea şi în veacurile următoare s-a concentrat în jurul bisericii San Giorgio dei Greci din Veneţia [66]. Cercetări recente asupra difuzării unor lucrări provenind din aceste ateliere la noi în ţară au dus la descoperirea unor icoane importante din secolele XVI — XVII ; înrîurirea acestor zugravi se face simţită în arta românească a epocii [67].

★

Luxul veşmintelor, ceremonialul şi strălucirea vieţii de curte moştenite de la bizantini vor suferi în vremea lui Ştefan cel Mare înrîurirea directă a oraşelor italiene [68]. Neguţătorii genovezi şi veneţieni, stăpînitorii

---

[63] Episcopul catolic Bandini, venit în Moldova în vremea lui Vasile Lupu, înregistrînd cu multă exactitate impresiile călătoriei sale este izbit de aspectul italian al curţii domneşti de la Hîrlău, vezi *Codex Bandinus*, ed. V. A. Urechia, Bucureşti, 1894, p. 252; alţi călători din secolul al XVII-lea amintesc grădinile italiene, aflate în stare de paragină, ale curţii domneşti din Iaşi, P. P. Panaitescu, *Călători poloni în Ţările române*, Bucureşti, 1936, p. 73—74. Nu se poate preciza în stadiul actual al cercetărilor dacă aceste note ,,italiene" sînt din epoca lui Ştefan cel Mare, sau au fost adăugate ceva mai tîrziu, dar constatările acestor străini merită să fie reţinute.

[64] Adam Milobedzki, *L'influence de l'Europe centrale et de l'Italie sur l'architecture de la Pologne méridionale (1430—1530)*, ,,Acta Historiae Artium", XIII, 1967, p. 69—80, fig. 1—20.

[65] N. Iorga, *Istoria comerţului românesc. Epoca veche*, Bucureşti, 1937, p. 175.

[66] Manolis Chatzidakis, *Icônes grecques à Venise*, Veneţia, 1962, p. 17—18, în anul 1498 grecii refugiaţi la Veneţia capătă autorizaţia de a întemeia o confrerie (scuola). Activitatea acesteia este încă parţial cunoscută, fiind intensificată după anul 1573, cînd se înalţă biserica San Giorgio dei Greci.

[67] Corina Nicolescu, *Icônes grecques dans les collections roumaines* comunicare la cel de al doilea Congres internaţional de studii balcanice şi sud-est europene de la Atena, mai 1970. (în curs de tipărire).

[68] La vremea cînd nu studiasem încă ţesăturile italiene şi lada de la Putna, relevam cu titlu de ipoteză primele elemente de Renaştere la curtea lui Ştefan cel Mare, vezi *Arta epocii lui Ştefan cel Mare*, p. 333—334.

de odinioară ai porturilor din bazinul Mării Negre și deținătorii hegemoniei relațiilor comerciale între vest și est, acceptînd condițiile grele impuse de turci, își vor mai continua timp de cîteva decenii activitatea, fără să și abandoneze interesele lor economice în Moldova [69]. Pe de altă parte, legăturile diplomatice ale Veneției cu Ștefan cel Mare, după transformarea bazinului pontic într-un „lac turcesc", vor fi tot mai strînse [70]. Prin soliile reciproce cu misiuni diplomatice, curtea de la Suceava a venit în contact direct cu fastul Veneției [71]. În același timp însă nu se poate omite prezența în Moldova a unor reprezentanți ai negustorimii genoveze, care puteau aduce la comandă prețioasele catifele de mătase cu fir de aur și podoabele de preț ale veșmintelor de ceremonie. În prima etapă a domniei lui Ștefan cel Mare astfel de personalități ale finanței genoveze dețineau încă un rol de seamă în capitala Moldovei. Bancherul Dorino Cattaneo, stabilit la Suceava, avea funcția de „camerarius et theloneator terrae Moldaviae" (cămăraș și vameș), asociindu-și un mare negustor din Caffa, Gebeletto [72]. Într-o mare măsură negustorii moldoveni participau la viața comercială a orașului Caffa. După cronicarul polon Długoz, ei ar fi fost înnu măr de peste o sută, în cetate, cînd aceasta este cucerită de turci [73].

Mai grăitoare și mai timpurii, față de izvoarele scrise privitoare la relațiile artistice ale Moldovei cu orașele italiene [74], ne apar însă chiar obiectele păstrate, dintre care cele mai semnificative pentru domnia lui Ștefan cel Mare sînt țesăturile florentine, fragmentele de podoabe și lada sculptată de la Putna. Cercetate cu atenție, ele dobîndesc rolul unor adevărate documente istorice de primă importanță pentru înțelegerea legăturilor cu Italia și reconstituirea vieții de curte din a doua jumătate a secolului al XV-lea, pînă către mijlocul veacului următor. Acordînd fiecărui fragment în parte rolul pe care-l merită, stabilindu-i rostul inițial și locul de proveniență, tot acest valoros tezaur de catifele păstrat la Putna ne-a dezvăluit

[69] B. Cîmpina, *Despre rolul genovezilor la Gurile Dunării în secolele XIII—XV*, „Studii", 1953, VI, 1, ianuarie martie, p. 79 119; „Studii", 1953, VI, 2, aprilie—iunie, p. 191—236.

[70] George Lăzărescu, Nicolae Stoicescu, *Țările române și Italia pînă la 1600*, București, 1972, p. 84 96, în capitolul intitulat „Ștefan cel Mare și Italia" sînt strînse toate știrile privind relațiile politice.

[71] Solii trimiși de Ștefan cel Mare în anul 1501 la Veneția cumpără printre altele „brocart de aur și mătase și giuvaere pentru curte", „Arhiva", Iași, IX; I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau* im *XIV., XV, und XVI Jahrhundert, nach Quellen dargestellt*, Gotha, 1911, p. 201. Solii lui Bogdan al III-lea la Veneția cumpără postav de aur și de mătase și giuvaere pentru „marele domn din țara lor", iar delegații lui Ștefăniță, în anul 1519, aduc tot de aici damaschin „lionato", pe care l-au căpătat în dar de la doge, vezi Hurmuzachi, *Documente*, VIII, p. 46.

[72] Pentru rolul foarte important al acestor dregătorii în activitatea economică a Moldove din acea vreme vezi B. Cîmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 51 și urm.

[73] G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 38, nota 47.

[74] V. Vătășianu *Eléments de style Renaissance dans l'art moldave*, „Acta Historiae Artium", 1967, p. 93, făcînd abstracție de toate aceste materiale și de reprezentarea stofelor florentine sau venețiene în veșmintele lui Ștefan cel Mare și ale familiei sale aflate în ctitoriile anterioare anului 1500 (la Voroneț, Pătrăuți, Sîntilie, Sf. Nicolae din Dorohoi etc.) afirmă „le premier document qui mentionnent des relations artistiques de la Moldavie avec Venise est une lettre datant d'environ 1500 . . .".

limpede o lume nouă, aceea a Renaşterii italiene asimilată în fastul de tradiţie bizantină al curţii de la Suceava. Deoarece analiza amănunţită a tuturor acestor mărturii am făcut-o într-o altă lucrare [75], se vor sintetiza aici doar unele concluzii care se pot desprinde cunoscînd în ansamblu toate aceste preţioase ţesături, în comparaţie cu acelea existente în Italia şi în alte colecţii ale marilor muzee europene.

În primul rînd trebuie subliniat faptul că ele se păstrează în marea lor majoritate în colecţia istorică a mănăstirii Putna, pe care Ştefan cel Mare şi urmaşii săi pînă la Lăpuşneanu au înzestrat-o cu valoroase opere de artă realizate în Moldova, în lumea bizantină şi în Italia. Apoi, este locul să remarcăm însuşirile acestor ţesături sub raportul calităţii materialelor, al rezistenţei culorilor şi al desăvîrşirii tehnice, la care se adaugă valoarea lor artistică. Unele dintre ele, ca aceea care a folosit ca învelitoare pentru piatra de mormînt a Mariei Voichiţa, şi cea reutilizată pentru mormîntul lui Ştefan cel Mare [76], prin raritatea ornamentaţiei lor, sînt foarte probabil executate la comandă, după desenele unor vestiţi artişti italieni [77]. În al treilea rînd, din studierea lor amănunţită s-a putut determina locul lor de provenienţă, unele fiind produse la Florenţa, cel mai activ centru de ţesături din această vreme, iar altele cu unele note orientale în ornamentaţie, venind de la Veneţia. Ele au fost la origine veşminte domneşti a căror reconstituire s-a putut realiza în unele cazuri [78]. Reutilizarea lor ca obiecte care împodobeau biserica s-a petrecut mai tîrziu, într-o vreme cînd vechile broderii se distruseseră, uneori păstrîndu-se doar inscripţia lor originară, care a fost cusută ulterior pe aceste fragmente de caftane sau granaţe domneşti (fig. 7—8).

Cercetarea portretelor domneşti şi boiereşti, păstrate în pictura murală din această etapă în număr important, ne duce la aceeaşi încheiere, descoperind veşminte confecţionate din preţioase ţesături italiene similare cu acelea pe care le cunoaştem în materialitatea lor la Putna şi în alte colecţii. Pînă către mijlocul secolului al XVI-lea domnii şi boierii cu jupaniţele lor sînt reprezentaţi în costume fastuoase, de croială orientală (granaţa rezervată domnului şi caftanul purtat de doamne şi de boierime), din catifele florentine sau veneţiene [79]. În unele cazuri, pictorul a redat cu atîta exactitate

---

[75] Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în ţările române, sec. XIV—XVIII*, Bucureşti, 1970, p. 29—46, cat. nr. 1—42, p. 182—204, pl. I—XL, fig. 1—8.

[76] *Ibidem*, p. 45, cat. nr. 8—11, p. 186—188, pl. XVII-XVIII, XXI.

[77] Ornamentele de pe vălul de mormînt al Mariei Voichiţa se aseamănă cu cele de pe ţesăturile comandate de Matei Corvin la Florenţa, care însă în locul vasului central au stema familiei Huniade. Pentru artiştii italieni care executau cartoanele broderiilor şi ţesăturilor scumpe şi de mare valoare artistică, vezi Antonino Santangelo, *Tessuti d'Arte Italiani dal XII al XVIII secolo*, Milano, 1959, p. 34—36.

[78] Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 137, fig. 48; p. 138, fig. 49.

[79] Corina Nicolescu, *op. cit.*, portretele murale ale lui Ştefan cel Mare şi familia sa din bisericile Voroneţ, pl. CV, şi fig. 2; Sf. Nicolae din Dorohoi, fig. 37, mănăstirea Dobrovăţ, pl. LXXXVIII, pl. CVIII şi fig. 4—5; Sîntilie de lîngă Suceava, pl. CVI; portretele votive din biserica domnească de la Rădăuţi, pl. CVII, şi fig. 3; portretele ctitorilor de la Dolheşti p. 256, cat. 139, Bălineşti, p. 256, cat. 140, fig. 33 şi Arbore, p. 257, cat. 141—142, pl. CXXXII, CXXXIII.

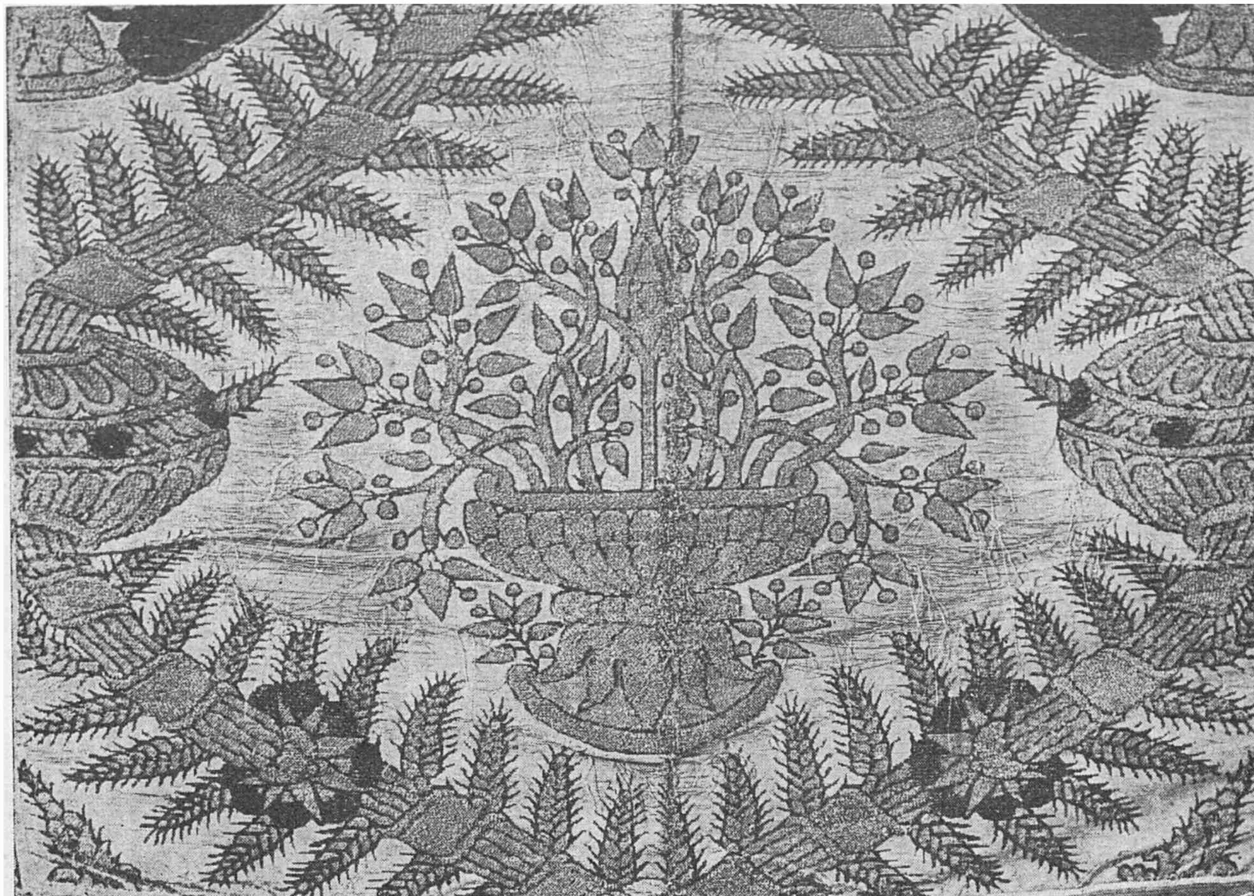

Fig. 7 Catifea de mătase roșie cu motive broșate în fir de aur. Atelier florentin. Detaliu din acoperămîntul de mormînt al doamnei Maria Voichița. 1513. (Colecția Mănăstirii Putna).

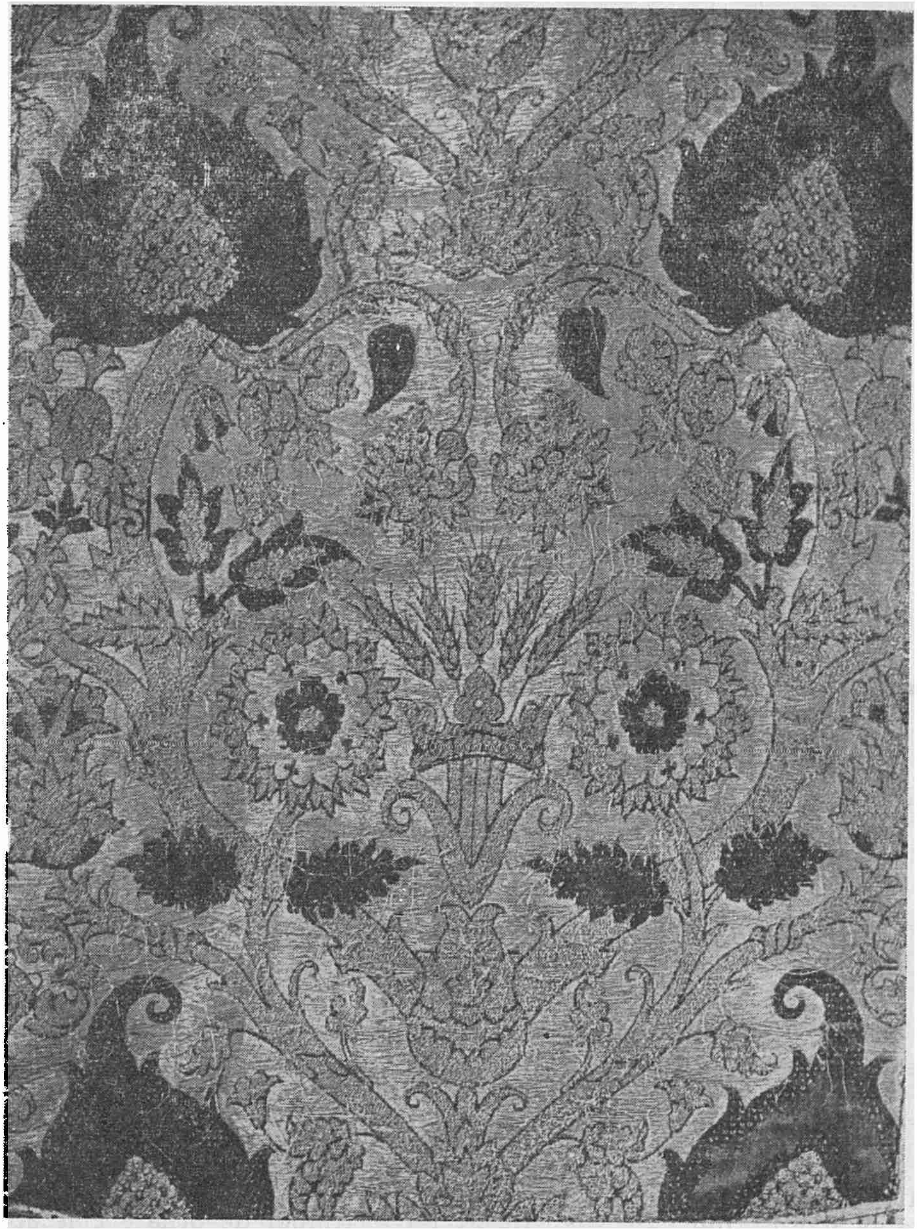

Fig. 8 Catifea de mătase roşie cu motive florale în fir de aur. Atelier florentin. Detaliu din acoperămîntul de mormînt al lui Ştefan cel Mare. 1504. (Colecţia Mănăstirii Putna).

Fig. 9 Țesătură florentină reprodusă în pictura Mănăstirii Voroneț. Detaliu din vestmîntul doamnei Maria Voichița.

motivul, încît s-a putut identifica aidoma pe o țesătură florentină din grupul „drappi d'oro", din care s-a realizat un ansamblu de ornate episcopale pentru biserica Sf. Maria din Sibiu (fig. 9—10). Aceste luxoase veșminte liturgice, într-o stare foarte bună de conservare, fiind folosite scurtă vreme înainte de introducerea reformei, aparțin azi colecției Muzeului Brucken-

Fig. 10. Ţesătură florentină de mătase şi fir de aur, din categoria ,,drappi d'oro", provenind din tezaurul Bisericii evanghelice Sf. Maria de la Sibiu (Muzeul Bruckenthal, Sibiu). Motivul floral este identic cu cel reprodus în pictura murală de la Voroneţ.

thal din Sibiu [80]. Astfel de stofe erau însă atît de răspîndite, încît le cunoşteau în toate detaliile şi zugravii bisericilor din Moldova, reproducîndu-le în unele cazuri chiar în reprezentarea costumelor de sfinţi militari, aşa cum le întîlnim în pictura de la Arbore, vechea mitropolie din Suceava etc. [81]. Ele pătrunseră, desigur cu mult mai rar, şi în mediul micii boierimi dintre slujitorii curţii şi cetăţii domneşti de la Suceava. În cimitirul care a existat pe platoul din faţa cetăţii de scaun, din timpul lui Petru Muşat pînă în primele decenii ale secolului al XVI-lea, s-a descoperit într-un mormînt din epoca lui Ştefan o cunună mortuară făcută tot din catifea italiană.

Constatăm însă că în această vreme nu este vorba doar de utilizarea ţesăturilor italiene, ci chiar de introducerea croielii occidentale în linia mantiilor scurte pînă la genunchi, fără mîneci, căzînd în falduri la spate, purtate peste o tunică strîmtă, încinsă de o centură îngustă, cu pantalon colant sau cisme înalte din piele moale. În miniatura atît de familiară tuturor, din tetravanghelul de la Humor, Ştefan cel Mare poartă un costum de acest tip, făcut dintr-o catifea florentină roşie, cu mult fir de aur [82]. „Şepcile frînceşti" împreună cu „capelli pilosi", sînt înşiruite printre produsele occidentale încă de la începutul secolului al XV-lea [83] şi le întîlnim reproduse în picturile murale din această vreme. Ceea ce constituie nota cea mai particulară de origine apuseană, în modul de a împodobi capul femeilor, este pălăria cu boruri mari, de sub care coaboară un văl dintr-o ţesătură fină, brodată cu aur. Moda aceasta tipică vremii Renaşterii în Italia şi în restul Europei dăinuieşte în Moldova pînă la jumătatea secolului al XVI-lea, caracterizînd mai ales costumul jupaniţelor [84]. În afară de pălărie, pentru împodobirea capului se mai foloseau dantelele veneţiene din fir de aur. În mormîntul Mariei, prima soţie a lui Petru Rareş, de la Putna, s-a găsit o astfel de învelitoare de cap [85], decorată cu motive geometrice, care prin forma ei dreptunghiulară cu două fîşii laterale mai lungi şi înguste, aminteşte conciurile bănăţene.

Podoabe aparţinînd acestei vremi s-au păstrat în genere în număr mare, dar nepublicate încă într-un studiu complet şi sistematic [86]. Cele mai multe, rămase încă în parte inedite, au fost descoperite în cimitirul din secolul XV — XVI, de pe platoul din faţa cetăţii de scaun de la Suceava. Privite în ansamblu ele ne apar ca producţii locale, realizate în argint aurit sau bronz, repetînd tipuri de tradiţie bizantină mai veche, de care

---

[80] *Ibidem*, pl. VI—VII, fig. 1.

[81] Corina Nicolescu, *Lucrări de artă românească în Muzeul de icoane de la Recklinghausen (RFG)* „Revista muzeelor", 1970, VII, p. 45, fig. 2.

[82] Corina Nicolescu, *Istoria costumului*, p. 146—147, cat. nr. 82, p. 227, pl. CLVI.

[83] *Ibidem*, p. 148—150, fig. 55—56, pl. LXXXIV.

[84] *Ibidem*, p. 168—170, fig. 73 74, pl. CXXXII, CLXXVI, CXCVI.

[85] Corina Nicolescu, Florentina Dumitrescu, *Date cu privire la istoria costumului în Moldova (secolele XV—XVI). Costumul în epoca lui Ştefan cel Mare*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", 1957, IV, 3—4, p. 128—129, fig. 41 a) b).

[86] În lucrarea despre podoabe de M. M. Popescu, *Podoabe medievale în ţările române*, Bucureşti, 1970, cat. 19, p. 45—46, cat. 23, p. 46 nu se face nici tipologia acestor obiecte şi nici nu se urmăreşte evoluţia lor în funcţie de podoabele bizantine şi sud-dunărene.

se deosebesc însă prin execuția lor tehnică inferioară. Din aceeași mare familie a podoabelor bizantine fac parte și cerceii de aur cu topaze, găsiți în mormîntul Mariei de Mangop, păstrați la Mănăstirea Putna [87]. Este știut faptul că arta metalelor prețioase, lucrate în meșteșugul extrem de fin al filigranului de origină orientală și bizantină, excela în această vreme și la Veneția. Un grup de podoabe, cele mai multe aplice [88], constituind probabil decorul unei mantii, după modelul apusean, la care se adaugă un fragment dintr-o montură de perle și aur, care provine dintr-un pandeloc feminin, poate fi ipotetic atribuit unui atelier venețian. Cele cîteva sute de aplice, provenind din mormintele de la Putna, s-au risipit încă din veacul al XVII-lea, ajungînd și într-o groapă de pe platoul din fața cetății Sucevei [89], în vremea asediului cazacilor, veniți aici ca aliați ai lui Vasile Lupu. Altele au fost refolosite pe o rizà de icoană din secolul al XVIII-lea din care se mai păstrează doar aureola împreună cu piese disparate, în colecția Putnei. Legînd concepția decorativă și desăvîrșirea tehnică a aplicelor de la Putna de decorația exterioară a panaghiarului dăruit de Ștefan cel Mare mănăstirii Neamț [90], ipotetic putem atribui și acest obiect, unic în orfevrăria din Moldova, unui atelier venețian sau unui meșter format în acest mediu artistic.

În afară de fastul curții lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi, la strălucirea căruia contribuiau veșmintele din luxoase catifele florentine și venețiene, imprimînd acea atmosferă „italianizantă" despre care am amintit mai sus, tot în aceeași vreme se mai evidențiază și alte lucrări, de un interes istoric cu totul excepțional pentru cunoașterea atmosferei orașelor porturi ale Moldovei în secolul XIV—XV. Este vorba de mult discutatele „racle" ale sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava, puse greșit pe seama geno-

---

[87] *Ibidem*, cat. 17, p. 45, în mod greșit se atribuie acești cercei unui atelier transilvănean, cu tot caracterul lor evident oriental, ca formă, decorație și tehnică de lucru.

[88] *Ibidem*, cat. 151—152, p. 68, sînt atribuite greșit unui atelier transilvănean și considerate a fi lucrate prin ștanțare. La Putna se mai păstrează 72 bucăți, dintre care 12 cu o alemandină centrală.

[89] Tezaurul compus din cîteva sute de aplice, 400 perle și alte fragmente de ferecături de cărți, potire cu inscripții armenești, etc. a fost învelit într-o legătură din pînză și pus între două talere de cositor, fiind îngropat pe Cîmpul Sanțurilor. Identitatea aplicelor din acest mic tezaur cu acelea aflate încă în colecția Putnei (70 buc.) ne duce la concluzia certă a provenienței lor din același mormînt, desfăcut de Vasile Lupu chiar în timpul conflictului cu Gh. Ștefan pentru a valorifica aceste prețioase obiecte.

[90] Panaghiarul poartă inscripție de danie de la Ștefan cel Mare, din anul 1502; în prezent se află la Muzeul de Artă al R. S. România, vezi întreaga bibliografie, descrierea, inscripția și reproducerea lui în lucrarea Corinei Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările române, sec. XIV—XIX*, București, 1968, p. 198—199, cat. 216, fig. 146—147. Între acest panaghiar și cel de la biserica Precista din Bacău, datînd din anii 1491—1496, este o mare deosebire sub raportul execuției tehnice, chiar dacă ambele sînt similare ca iconografie și ornamentație, fiind lucrate în filigran, *ibidem*, p. 196—197, cat. 215, fig. 144—145.

vezilor, datate din secolul al XIV-lea [91], sau începutul celui următor şi în genere publicate extrem de confuz, fără cercetarea lor directă [92].

Găsirea cu cîţiva ani în urmă a unui nou fragment din racla Sfîntului Ioan cel Nou, în afara celui cunoscut, descoperit la Botoşani [93], aparţinînd laturei frontale decorată cu douăsprezece scene pictate, care ilustrau viaţa şi patimile negustorului din Trapezunt, martirizat de tătari la Maurocastron, ne-a determinat să reluăm întreaga discuţie, încercînd să lămurim mai exact funcţia celor trei obiecte, originea şi datarea lor [94]. Fragmentul de care ne-am ocupat reprezintă cea de-a şasea scenă din şirul celor douăsprezece şi anume episodul aducerii Sfîntului Ioan cel Nou în faţa eparhului, la a doua confruntare, după ce el fusese bătut cu vergi în temniţă, pentru a fi determinat să-şi părăsească credinţa creştină pentru islamism (fig. 11). Plecînd de la analiza acestui episod, raportat la fragmentul găsit de V. Drăghiceanu la Botoşani, azi pierdut, legînd aceste două scene de ciclul istoric redactat de Grigorie Ţamblac şi de picturile murale ilustrînd întreaga istorie în monumentele veacului XV — XVI (paraclisul cu hramul Sf. Ioan cel Nou de la Bistriţa, mănăstirile Voroneţ, Suceviţa, Episcopia Romanului, Slatina ş.a.). se desprind următoarele concluzii.

---

[91] O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain de Poutna*, Paris, 1927, p. 27—30 cu o descriere amănunţită a decorului lăzii italiene, interpretat just sub raport iconografic.

[92] Nicolae Iorga, *Icoana românească*, „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice", 1933, fasc. 75, p. 7—8 afirmă că „rămăşiţele Sf. Ioan, înainte de a fi aşezate într-un sicriu comandat de Vodă Barnovschi, fuseseră într-altul de chiparos, admirabil lucrat care se păstrează la Putna. Dar săpăturile din adînc ale acestuia înfăţişează scene din mucenicia lui Ioan care sînt cu desăvîrşire apusene genoveze. Prin urmare în plăcile de argint şi în lemnul de chiparos este aceeaşi inspiraţie . . ." iar mai departe „s-ar putea crede mai curînd că argintăria este făcută după icoană, eu însă cred contrariul şi iată dece : fiindcă la Cetatea Albă nu existau zugravi de icoane, în ceea ce priveşte înfăţişarea aceasta în argint ea este făcută de un foarte bun meşter apusean şi prin urmare comunitatea creştină de la Cetatea Albă, care înconjoară pe sfînt cu o devoţiune specială, trebuie să fie comandat la Genova". Confuzia creată de N. Iorga mai persistă încă în studiile recente, V. Vătăşianu, *Istoria artei*, I, p. 394—396, consideră icoana aflată la Botoşani, ca „cea mai veche mărturie" de pictură, atribuind-o vremii lui Alexandru cel Bun. V. Drăghiceanu, *O icoană din sicriul Sfîntului Ioan cel Nou din Suceava*, BCMI, IX, 1916, p. 20—24, fig. 1—2, se apropie mai mult de datarea reală situînd-o în sec. XV XVI. De asemenea, este surprinzătoare datarea în vremea lui Alexandru cel Bun a ferecăturii de pe faţa anterioară a raclei, astfel considerată în *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, Bucureşti, 1968, p. 196—197 şi Teodora Voinescu, *Cea mai veche operă de argintărie medievală din Moldova*, „Studii şi cercetări de istoria artei, s. Artă plastică", tom. II, 1964, p. 268—296, fig. 1—24 ; acelaşi studiu publicat şi în limba franceză în „Revue Roumaine d'Histoire de l'Art", II, 1965, p. 41—52.

[93] V. Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 20—24, fig. 1—2, se dau detalii asupra provenienţei fragmentului şi descrierea lui.

[94] Corina Nicolescu, *Un nou fragment din racla pictată a Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", 1970, XLVI, 7—8, p. 377—390, fig. 1—8 ; idem, *Icoane vechi româneşti*, Bucureşti, 1971, p. 37—38, cat. 21, pl. 30—31.

În primul rînd sîntem azi în posesia unicului fragment original [95], nealterat de refacerile ulterioare, a unei racle pictate pe lemn de tei (nu de chiparos, cum s-a spus), a cărei faţă principală reproducea viaţa sfîntului. Analiza tehnică şi stilistică a acestei picturi o situează către mijlocul sau

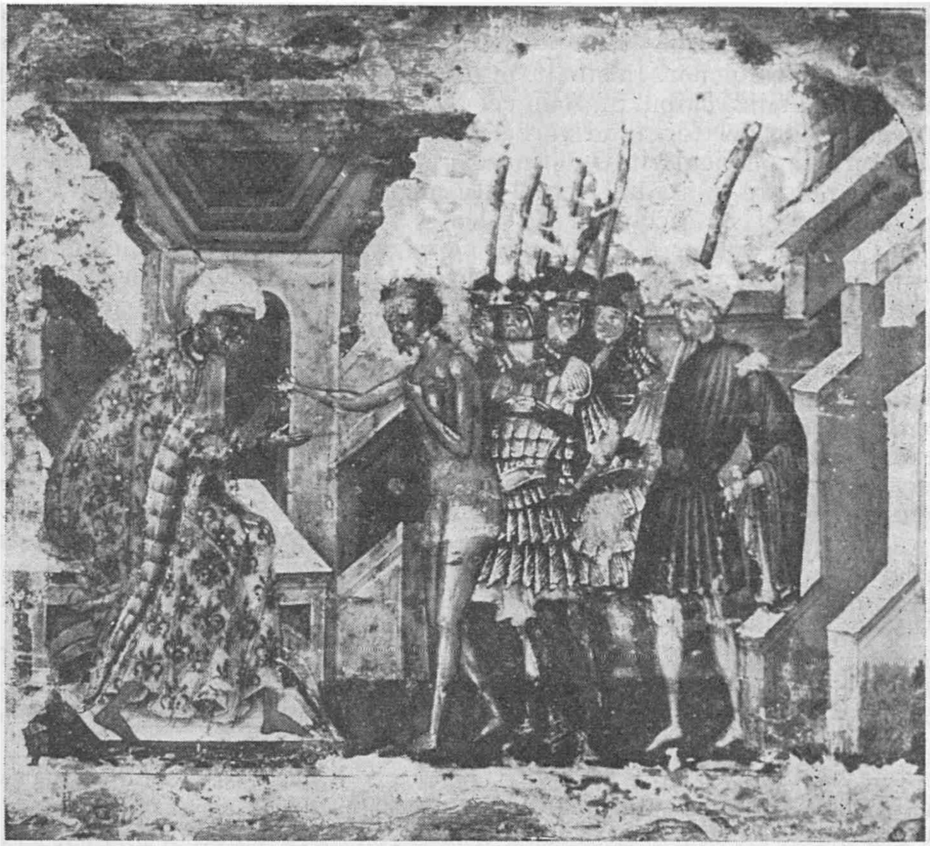

Fig. 11 Fragment din racla Sf. Ioan cel Nou de la Suceava. Eparhul Cetăţii Albe interogînd pe sfînt; în spate grupul oştenilor şi neguţătorul genovez. A doua jumătate a secolului al XVI-lea (Muzeul de Artă al R. S. România).

chiar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Atît scena de pe icoana existentă, cît şi întregul ciclu reprodus în picturile murale şi pe placa ciocănită în argint aurit, se deosebesc de iconografia obişnuită ilustrînd vie-

[95] Icoana a fost achiziţionată în anul 1965 pentru Secţia de artă veche românească a Muzeului de Artă al R. S. România, fiind înregistrată cu nr. I. 1 271/70 243. Ea a fost expusă prima dată în anul 1966 în cadrul unei expoziţii de icoane în Muzeul de Stat din Berlin, în 1970 la Torino, în cadrul expoziţiei de icoane, vezi Corina Nicolescu, „*Tesori d'Arte di Romania*", cat. 12, p. 28, iar în 1971 la Düsseldorf, *idem*, *Ikonen der Rumänen*, cat. 6, p. 3.

țile și martiriile sfinților în secolele XV — XVI, la noi și în lumea balcanică. Nu este vorba aici doar de conținutul diferit al povestirii, ci de o serie de detalii semnificative și particulare, în modul de a reda arhitecturile, care amintesc timid de cele occidentale, tratate cu intenția clară, nu întotdeauna izbutită, de a le reda în perspectivă. Costumele și pălăriile tipice Italiei din secolele XIV — XV, pe care le purtau „frîncii", adică negutătorii genovezi aflați la Maurocastron, tratate cu fidelitate, diferă de cele orientale ale tătarilor și localnicilor. În sfîrșit, în fragmentul păstrat se remarcă tendința de a individualiza chipul Sf. Ioan cel Nou, deosebit ca expresie față de cel al genovezului delator, fiind vorba în ambele cazuri de adevărate portrete. Toate aceste particularități ne îndreaptă către un izvor de inspirație occidentală, pe care în stadiul actual al cercetărilor îl bănuim în lumea artistică a Veneției, în secolul al XIV-lea.

Cele mai apropiate asemănări, ne referim la cîteva scene, le-am descoperit, într-o lucrare pictată de Paolo Veneziano, cercetată în anul 1972, în tezaurul expus la etajul bazilicii San Marco. Este vorba de acoperămîntul de lemn pictat al celebrei capodopere de orfevrărie bizantină și venețiană, cunoscută sub numele de Pala d'Oro [96]. Pe două tăblii separate sînt zugrăvite, portrete de apostoli și scena „Pietà", în centru, iar pe cea de jos șapte episoade din martiriul și aducerea moaștelor apostolului Marcu, de la Alexandria la Veneția. Unele detalii de compoziții și arhitecturi amintesc cîteva scene din viața Sf. Ioan cel Nou. Lucrarea este semnată de Paolo Veneziano cu fiii săi Luca și Ioan, purtînd data 1345.

Într-un studiu mai vechi [97], scris înainte de a fi descoperit fragmentul raclei pictate și a aprofunda cercetările legate de cele trei opere de artă, pe care tradiția le atribuia secolului XIV — XV, am afirmat că iconografia vieții și martiriului Sf. Ioan cel Nou a fost realizată probabil în vremea lui Alexandru cel Bun, curînd după aducerea moaștelor lui la Suceava. Cel puțin ipotetic această constatare se confirmă, chiar dacă atît racla pictată, cît și cea de argint ciocănit se datează cu certitudine în secolul al XVI-lea,

[96] *Il Tesoro di San Marco. La Pala d'Oro*, vol. I, Firenze, 1965, p. 11—13, pl. LXXX. Pala d'oro este o vestită operă de orfevrărie și email, folosită la origină ca antependium la altarul bazilicii San Marco din Veneția, comandată la Bizanț de dogele Ordelaffe Falier în anul 1105, fiind formată dintr-o parte centrală, la care ulterior s-au adăogat părțile laterale, în anii 1209 și 1342 1345. Panouri zugrăvite pe lemn de Paolo Venziano și fiii săi, au fost destinate să ocrotească capo d'opera de orfevrărie bizantină. Ceea ce se păstrează acum în muzeul organizat în încăperile de la etaj ale catedralei San Marco, este doar un fragment din pictura originară, fiind vorba de două registre zugrăvite pe tăblii separate, de cîte 50 cm. înălțime și 322 cm. lungime. Unele dintrele scenele reprezentate pe unul din panouri, ca aceea a judecății Sf. Marcu și bătaia cu vergi, sînt foarte asemănătoare cu cele din ciclul Sf. Ioan cel Nou de la Suceava.

[97] Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare*, p. 294—298, fig. 13—14. Ocupîndu mă de apariția și circulația acestui ciclu în pictura murală, l-am găsit reprezentat în forma sa cea mai completă în două monumente, care la origină aparțin vremii lui Alexandru cel Bun biserica epicopală din Roman și mănăstirea Bistrița, paraclisul cu hramul sf. Ioan cel Nou (un adaos din vremea lui Ștefan cel Mare). De aceea considerăm că sub raport artistic el s a creat în vremea lui Alexandru cel Bun, îndată după ce a avut loc aducerea moaștelor la Suceava, iar acoperămîntul de argint ciocănit al raclei pictate este o reluare a întregului ciclu în veacul al XVI-lea.

reproducînd în această perioadă alte lucrări mai vechi. A existat mai întîi racla zugrăvită, care a putut servi drept model celei din secolul al XVI-lea, stînd de asemenea la baza tuturor picturilor murale ilustrînd acest ciclu tot în secolul al XIV-lea? Sau s-a realizat mai întîi întreaga povestire în pictura murală originară a bisericii din Roman şi a paraclisului sau chiar a mănăstirii Bistriţa, fiind apoi reprodusă pe raclă şi apoi pe ferecătura metalică? Iată încă o serie de întrebări, la care se va putea eventual răspunde efectuînd o cercetare exhaustivă, mai aprofundată a tuturor picturilor murale, raportate la toate celelalte lucrări păstrate şi la izvoarele literare şi istorice privind acest interesant episod din istoria oraşelor porturi ale Moldovei, în secolul XIV — XV.

Placa de argint ciocănit şi aurit, purtînd urme de uşoare intervenţii de cizelare, a fost aplicată ulterior pe latura frontală a raclei zugrăvite, reproducînd fidel scenele pictate. Această a doua lucrare este opera unui argintar local din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, fără să aibă nimic comun cu un atelier genovez, aşa cum afirma N. Iorga. O serie de argumente de ordin tehnic, precum şi analiza concepţiei artistice a sistemului de decoraţie şi a unor detalii de realizare artistică, analizate în articolul citat, ne îndreptăţesc să datăm această operă de argintărie în a doua jumătate a secolului al XVI-lea sau chiar către sfîrşitul aceluiaşi veac. Placa [98] aceasta pare la rîndul ei să reprezinte un fragment dintr-un întreg, care poate să fi fost o altă raclă ferecată, în care se păstra cea pictată. Sînt pentru moment doar ipoteze, care se vor putea lămuri cu prilejul unor noi cercetări.

În sfîrşit aşa zisa raclă a Sfîntului Ioan cel Nou, în tezaurul mănăstirii Putna, despre care conform tradiţiei mănăstireşti se spune că ar fi păstrat relicvele sfîntului în lungul drum de la Cetatea Albă la Suceava, în anul 1402, reprezintă în realitate unica piesă de mobilier de provenienţă italiană,

---

[98] Corina Nicolescu, *Un nou fragment din racla Sf. Ioan cel Nou*, p. 387—389. Este surprinzător faptul că în *Istoria artei*, vol. I, Bucureşti, 1970, p. 197, se mai poate data această operă de argintărie în vremea lui Alexandru cel Bun, afirmîndu-se chiar următoarele: „Prin înaltul ei nivel artistic şi tehnic, ea a servit de model la generaţii întregi, contribuind, împreună cu lucrările ieşite din atelierele saşilor din Transilvania, la desăvîrşirea stilului moldovenesc din epoca lui Ştefan cel Mare". Într-o singură frază sînt cuprinse o serie întreagă de afirmaţii total gratuite:

a) nu se mai cunosc alte replici de argintărie a acestei lucrări, nici interpretări care să poată fi considerate a se inspira din această operă.

b) nu se cunoaşte nici o lucrare de argintărie săsească sau de stil gotic din vremea lui Alexandru cel Bun sau a urmaşilor săi imediaţi, prima fiind cădelniţa din 1470.

c) nu există legătură între operele de argintărie cunoscute din epoca lui Ştefan cel Mare şi această ferecătură, care aşa cum am arătat prezintă trăsături comune cu lucrările de la sfîrşitul secolului al XVI-lea.

d) nu există nici o legătură de concepţie artistică şi de stil între operele de broderie şi miniaturile cunoscute din vremea lui Alexandru cel Bun şi această lucrare cu mult mai tîrzie.

existentă în Moldova, încă din vremea lui Ştefan cel Mare, constituind un exemplar rar şi extrem de valoros între lăzile de acelaşi gen, aflate în cîteva muzee europene. „Racla" de la Putna este o lucrare de sine stătătoare, care

Fig. 12 Lada italiană de la Putna din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Detaliu reprezentînd pe Maica Domnului şi femeile mironosiţe din scena centrală „Iisus pe cruce". (Colecţia Mănăstirii Putna).

nu are nimic comun ca iconografie cu ciclul Sf. Ioan cel Nou de la Suceava, fiind foarte probabil destinată iniţial pentru sacristia unei biserici catolice.

Lucrată în lemn de chiparos, ea este decorată numai pe panoul anterior cu scena Crucificării lui Iisus, într-o vastă compoziţie, (fig. 12) încadrată de o parte şi de alta de cîte trei scene din Patimi. Pe trei părţi un bogat chenar format dintr-un vrej cu flori de lotus chinezesc, alternînd cu îngeri

cîntînd din harpă (fig. 13); la colţuri apar doi sfinţi militari şi Iisus cu Petru (?), iar în partea de jos animale fantastice; în centru doi îngeri care ţin un scut, pe care nu s-a reprezentat însă nici un blazon. Capacul este

Fig. 13 Detaliu de pe marginea lăzii de la Putna şi decorul floral care încadrează scenele din cîmpul central.

împodobit pe latura frontală cu frunze de stejar, avînd cuie cu floare, care par să fi prins o învelitoare din piele. Feţele laterale sînt simple, iar în interior este reprezentată Maria tronînd cu Iisus copil în braţe între doi arhangheli. Sub raportul tehnicii lucrarea este realizată într-un relief plat, contururile desenului fiind incizate, iar fondul punctat. Încercînd să încadrăm geografic provenienţa acestei opere de artă, remarcabilă prin compoziţia centrală în care apar detalii excepţional de preţioase în tratarea chipurilor, expresia Maicii Domnului şi a femeilor mironosiţe etc., am găsit

în alte colecţii europene cîteva exemplare similare uneori pînă la identitate ca tehnică şi concepţie artistică [99].

Chiar dacă ele diferă sub raportul compoziţiei centrale, care în genere reprezintă scene de curte, fiind lăzi de zestre, toate apar strîns înrudite prin formă, tehnică, dispoziţia şi compunerea motivului decorativ, încadrînd scena principală, modul de redare a arhitecturilor din fundalul scenei, desenul siluetelor şi interpretarea drapării veşmintelor. Din grupul studiat, numai o singură ladă este decorată cu scena Bunei Vestiri, considerînd-o a fi fost la origină o ladă de sacristie, ca şi cea de la Putna. Toate aceste piese de mobilier sînt localizate în nordul Italiei, şi anume pe valea Adigelui. În ceea ce priveşte datarea lor, unii cercetători le situează către mijlocul secolului al XV-lea, aşa cum a afirmat şi la noi V. Vătăşianu [100], iar alţii către sfîrşitul aceluiaşi veac. Toate aceste opere de artă, ca şi cea de la Putna, păstrează evidente caractere gotice, însă motivul oriental al florii de lotus sau de anghinare, este înrudit direct cu cel de pe ţesăturile din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Considerăm că şi lada de la Putna aparţine acestei etape, fiind vorba de un atelier izolat şi tradiţionalist, continuînd să lucreze pînă tîrziu în spiritul artei gotice.

Mai important de semnalat ni se pare faptul că astfel de opere de sculptură italiană au influenţat chiar arta locală a cioplitorilor în lemn. Deşi nu avem decît un singur exemplu, acesta ne apare grăitor pentru tema noastră. Este vorba de jilţul păstrat, într-o stare foarte rea de conservare, în colţul de sud al naosului mănăstirii Voroneţ [101], pe care tradiţia locală îl atribuie lui Ştefan cel Mare. Pe latura din dreapta a acestei piese de mobilier, una dintre tăblii reproduce într-o altă variantă motivul marginal al lăzii de la Putna şi al pieselor similare citate mai sus, provenind de pe valea Adigelui. Această mică friză ne apare ca interpretarea unui meşter mai puţin rafinat, familiarizat cu crestăturile geometrice, unghiulare, care

[99] Am putut cerceta direct cîteva exemplare înrudite cu aşa zisă raclă de la Putna, şi anume: o mică ladă servind pentru obiecte de preţ, date fiind dimensiunile ei reduse, în Muzeul din Palatul Sforza de la Milano, datată de la sfîrşitul secolului al XV-lea, dintr-un atelier din nordul Italiei; un alt exemplar deosebit de valoros prezentînd o serie de similitudini cu cea de la Putna, ca proporţii, decoraţia marginală aproape identică şi o serie de alte detalii tehnice etc., expusă în Muzeul de arte decorative Cluny din Paris, datată în aceeaşi vreme şi localizată în aceeaşi arie geografică; al treilea exemplar se păstrează în Muzeul Victoria şi Albert din Londra. Alte lăzi similare, cunoscute doar din publicaţii, se păstrează în colecţia Figaro de la Viena şi Schloss Museum din Berlin, vezi Frida Schottmüller, *Wohnungskultur und Möbel der italienischen Renaissance*, Stuttgart, 1921, f. XX, p. 48, fig. 99—100, autoarea le datează către anul 1450. Aceleaşi lăzi sînt considerate de la sfîrşitul secolului al XV-lea în lucrarea *Le meuble depuis l'antiquité jusqu'au milieu du XIX-e siècle*, introduction historique par Gabriel Henriot, Paris, 1955, p. 78, fig. 2, p. 80, fig. 3; lada din colecţia vieneză este reprodusă şi în lucrarea lui Adolf Teuner, *Kunstgeschicte des Möbels*, 1927, ed. a III-a, p. 116, fig. 111.

[100] V. Vătăşianu, *Istoria artei*, p. 441—442, fig. 406, este citată după Guillaume de Jerphanion, *Le trésor de Poutna*, p. 314 şi o altă ladă similară de la Bologna.

[101] G. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, p. 312, fig. 369; Florentina Dumitrescu, *Ornamentica figurativă la mobilierul religios în secolul al XVI-lea în Moldova*, SCIA, 1954, I, nr 3—4, p. 260 261, cu un desen. În această prezentare autoarea afirmă că originea decorului este greu de precizat, făcînd o vagă aluzie la sculptura figurativă din vechea Rusie, a zonei Vladimir-Suzdal; idem, *Istoria artei*, I, p. 395—396, desen şi fig. 379.

a izbutit însă să reproducă destul de fidel vrejul decorativ marginal al lăzilor italiene, în volutele căruia apare un arcaş gol, care urmăreşte şi săgetează un cerb. Sîntem în faţa unei teme străvechi, preluată de arta romanică şi gotică, la care se adaugă însă un element nou al Renaşterii, prezenţa nudului. Jilţul este decorat cu motive abstracte, rezultate din împletituri, înrudindu-se direct cu alte piese de mobilier aflate altădată la mănăstirea Probota, din vremea lui Rareş. Îmbinarea în acelaşi ansamblu a motivului inspirat din mobilierul italian cu celelalte motive locale, dovedeşte că în această vreme artiştii au avut sub ochi poate şi o altă ladă decît cea de la Putna, care le-a servit ca model pentru sculptura de la Voroneţ.

★

Nu a fost în intenţia noastră de a epuiza în studiul de faţă toate dovezile scrise, monumentele sau operele de artă decorativă care stau ca mărturie pentru legăturile noastre spirituale cu lumea occidentală în secolele XV—XVI. Limitîndu-ne la Moldova într-o anumită etapă am urmărit mai degrabă să accentuăm şi să trezim interesul asupra acestui aspect din istoria culturii româneşti încă puţin cercetat. Dacă aşa cum am afirmat la începutul studiului de faţă arta romanică şi gotică şi-au găsit un teren de dezvoltare mai redus în sudul Carpaţilor, în schimb aici, în vremea care corespunde epocii lui Ştefan cel Mare, întîlnim mărturii importante ale unor relaţii artistice cu Veneţia şi Germania. Făcînd o scurtă paralelă între epoca lui Neagoe Basarab şi aceea a lui Ştefan cel Mare [102] am găsit o serie de puncte comune, care după părerea noastră vădesc şi în Ţara Românească o perioadă de înflorire artistică, din păcate încă puţin cunoscută, despre care s-au făcut afirmaţii cu totul gratuite în unele studii recente [103]. Chiar dacă abuzul refacerilor întreprinse de Matei Basarab şi de Constantin Brîncoveanu au învăluit într-o nouă formă, aceea a manierismului bizantin, multe dintre monumentele din secolele XV—XVI ale Ţării Româneşti, cercetarea atentă a operelor de artă decorativă păstrate în număr relativ mare, unele ansambluri arhitectonice sau de pictură murală mai puţin transformate în decursul vremii şi importante icoane, ca cele de la Bistriţa, Argeş, Govora etc. ne pun în adevărata ei lumină vremea pe care istoricii s-au obişnuit s-o numească a lui Neagoe Basarab. În realitate ea începe mai devreme, cu fraţii Craioveşti, şi durează pînă spre mijlocul secolului al XVI-lea [104].

Din materialele prezentate în studiul de faţă, vom încerca să desprindem cîteva încheieri, care privesc atît domeniul limitat al Moldovei, cît

---

[102] Corina Nicolescu, *Le monastère d'Argeş (1517—1967)*, „Revue Roumaine d'Histoire", tome VI, 1967, nr. 6, p. 969—971.

[103] *Istoria artei*, vol. I, 1968, p. 178 — din context apare că şcoala românească de artă din Ţara Românească n-a existat decît în secolul al XVII-lea. Un studiu recent, temeinic argumentat pe baza unor mărturii din domeniul istoriei politice şi economice, răstoarnă teza greşită, formulată mai sus, teză care trebuie combătută cu atît mai mult cu cît s-a inserat într-un tratat de informare generală, de largă circulaţie, vezi Ştefan Andreescu, *Limitele cronologice ale dominaţiei otomane în Ţările Române*, „Revista de Istorie", 1974, tom. 27, nr. 3, p. 399—411.

[104] Corina Nicolescu, *Arta şi cultura Ţării Româneşti în secolele XV — XVI*, (lucrare în manuscris). Studiul acesta bazat pe mărturiile artistice nu face decît să confirme concluziile desprinse de Şt. Andreescu pe baza izvoarelor scrise.

și procesul mai larg cuprinzător în timp și în spațiu al formării și evoluției artei și culturii românești de-a lungul epocii feudale.

1. Limitele politice stabilite între Transilvania, stăpînită de regalitatea maghiară, și Moldova nu au putut stăvili legăturile economice, culturale și artistice dintre cele două provincii istorice ale pămîntului românesc. Procesul nu este unilateral, el se poate urmări și din Moldova și Țara Românească spre vest și nord de Carpați, românii de aici beneficiind în tot cursul zbuciumatei lor istorii de cultura și arta românească de tradiție bizantină, iar sașii de bogățiile materiale ale celor două țări române.

2. Elementele occidentale ale artei din Moldova au pătruns pe căi diferite, prima fiind aceea a Transilvaniei, în care Maramureșul românesc joacă un rol de frunte. A doua cale este aceea a legăturilor directe, mai ales cu Italia, prin orașul Veneția, fereastra lumii occidentale spre Europa de răsărit.

3. Etapa îndelungată de vasalitate față de Imperiul otoman, extrem de grea sub raport economic și politic, nu înseamnă însă întreruperea totală a legăturilor spirituale cu lumea apuseană . Pînă în vremea lui Constantin Brîncoveanu, Italia prin Veneția și Germania prin vestitele centre de aurari de la Nürnberg, Augsburg și Breslau au procurat țărilor române opere de artă, veșminte, podoabe ș.a., care dădeau strălucire curților de la Suceava, Argeș, Tîrgoviște, Iași și București, în care se îmbinau uneori în același ansamblu broderiile și țesăturile locale de tradiție bizantină, cu covoarele și mătăsurile aduse din Asia Mică, faianța de Iznik, armele de Damasc etc

4. Operele de artă de primă importanță, ca monumentele de arhitectură și ansamblurile de pictură, împreună cu măruntele obiecte de podoabă, fragmentele de țesături scumpe ale unor luxoase costume domnești mutilate în decursul vremii, zăcînd uneori prin unghere ascunse, uitate și neînțelese, sînt chemate toate să reînvie trecutul românesc sub multiplele lui aspecte, completînd, sau chiar suplinind uneori, lipsa sau sărăcia mărturiilor scrise.

L'ART À L'ÉPOQUE D'ÉTIENNE LE GRAND. RELATIONS AVEC L'OCCIDENT

RÉSUMÉ

La pénétration de l'art roman et de l'art gothique au XIV-ème siècle, en Moldavie, a été stimulée par des liaisons très étroites avec le Maramureș, la contrée nord-est de la Transylvanie, d'où sont venus les premiers fondateurs d'Etat, de même que par l'influence catholique. Dès la fin du XIII-ème siècle selon les sources écrites nous savons que les ordres monastiques ont fait bâtir pour la population coumane récemment convertie au catholicisme, des églises en pierre dans la partie de sud-ouest de la Moldavie. Au siècle suivant existaient dans les villes de Siret et de la Baia des résidences épiscopales et des monastères construits sur l'ordre de la papauté.

D'une part les récentes découvertes archéologiques en Maramureş, prouvent que les princes „voïévodes" de cette contrée roumaine, devenus les princes régnants en Moldavie, ont fait bâtir à leur tour des églises orthodoxes, en style roman tardif ou de transition vers le gothique.

D'autre part, les maîtres bâtisseurs et les tailleurs en pierre de Transylvanie ont circulé en Moldavie ou se sont même établis dans les villes moldaves. Toutes ces circonstances ont contribué à la synthèse de l'art moldave, si originale, où sont mariés ensemble dans l'architecture, la sculpture en bois, l'orfèvrerie et la céramique des formes et structures de tradition byzantine avec des procédés techniques et des motifs décoratifs propres au style gothique.

Les trésors des monastères moldaves (Putna, Moldoviţa, Suceviţa, etc.) ont conservé des nombreux velours brochés en fil d'or et bouclé, utilisés pour l'église, qui se sont révélés, à une analyse plus poussée être des luxueux vêtements d'apparat, transformés et réemployés plus tard. Etienne le Grand et ses boyards s'habillaient en même temps à la façon traditionnelle byzantine, aussi bien qu' à la mode italienne de la Renaissance. Dans le milieu de la cour moldave étaient utilisés des meubles provenant d'Italie, comme la coffre conservé dans le trésor du monastère de Putna, une remarquable pièce particulière pour les ateliers de la vallée d'Adige, au nord de l'Italie. Les motifs décoratifs de cette pièce ont été utilisés comme source d'inspiration pour le trône princier, conservé dans l'église du monastère de Voroneţ, œuvre remarquable de sculpture moldave, propre à la première moitié du XVI-ème siècle. Quelques influences italiennes, surtout vénitiennes sont évidentes aussi bien dans la conception d'une petite icône, fragment de la châsse peinte, où ont été gardées les reliques du saint Jean le Nouveau de Suceava.

Toutes ce œuvres d'art prouvent une certaine atmosphère „italianisante" à la cour moldave du XV-ème et XVI-ème siècles.

DE LA MIHAI VITEAZUL LA FANARIOȚI: OBSERVAȚII ASUPRA POLITICII EXTERNE ROMÂNEȘTI

DE

FLORIN CONSTANTINIU

Fără a fi făcut obiectul unei literaturi prea abundente, politica externă a țărilor române în secolul al XVII-lea este astăzi relativ bine cunoscută, sub aspectul istoriei evenimențiale [1], în principalele sale faze : prelungirea sub stindard imperial a politicii de cruciadă antiotomană a lui Mihai Viteazul de către Radu Șerban, străduințele lui Matei Basarab de a vedea închegată o coaliție creștină împotriva semilunii, sortite să nu depășească stadiul negocierilor, răscoala antiotomană a bizarului imitator al Viteazului — al cărui nume l-a și luat —, Mihnea al III-lea, aliat cu Constantin Șerban, rîvnitor de un scaun domnesc ieșit de sub ascultarea Porții, și Gh. Rakoczi al II-lea, cu ambiții la coroana regală a Poloniei, politica lui Șerban Cantacuzino, hotărît să nu schimbe o dominație străină cu alta și visînd la tronul strămoșilor săi imperiali, în sfîrșit, cealaltă politică, de remarcabilă dibăcie, a lui Constantin Brîncoveanu, pe care o ilustrează perfect principiul ,,wait and see".

Care ar fi deci rostul unei noi cercetări, dacă, sub aspectul reconstituirii faptelor, izvoarele și-au depus mărturia? Numai o simplă sudare a diverselor episoade, tratate pînă acum risipit? Răspunsul este negativ.

Secolul al XVII-lea românesc începe de fapt în 1601 — moartea lui Mihai Viteazul — și se sfîrșește în 1711 — instaurarea regimului fanariot. Înlăturarea domnilor pămînteni și ridicarea în scaunele de la Iași și București a marilor dragomani ai Porții a apărut contemporanilor — și de la ei, imaginea a trecut și în istoriografie — drept o ruptură în evoluția vieții politice românești, ruptură care a adus după sine un lung cortegiu de vicisitudini. O discuție asupra caracterului regimului fanariot nu-și are firește

[1] Alături de cunoscutele sinteze de istorie a României, se cuvin semnalate cu precădere : N. Iorga, *Prefața* la *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IV, Buc., 1904; V. Zaborovschi, *Politica externă a celor trei principate române : Țara Românească, Transilvania și Moldova, de la asediul Vienei (1683) pînă la moartea lui Șerban Cantacuzino (1688)*, Buc., 1925; I. Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țărilor la sfîrșitul secolului XVII*, Cluj, 1933. Rămîne deschisă problema integrării istoriei românești în contextul european al epocii, ținîndu-se seama de discuțiile despre ,,criza" din acest secol. Cf. Niels Steensgaard, *The Economic and Political Crisis of the Seventeenth Century* (XIII International Congress of Historical Sciences), Moscova, 1970.

rostul aici. Schimbarea survenită în organizarea politică a țărilor române și în raporturile lor cu Poarta otomană a fost însă prea importantă și a avut consecințe prea profunde pentru a nu ne întreba, încă o dată, asupra temeiurilor care au decis factorii de conducere ai Imperiului otoman să adopte o nouă formulă în relațiile cu Moldova și Țara Românească.

Explicațiile oferite de istorici au variat în cuprinsul a două registre : realitățile interne și cele externe. Stingerea stirpelor domnești care puteau, deci, pretinde scaunele de la Iași și București, criza regimului nobiliar, intensificarea mișcării de emancipare națională au fost principalele realități interne reținute pentru a explica aducerea fanarioților în domniile românești. Amenințarea creată prin înaintarea victorioasă a imperialilor, după despresurarea Vienei (1683), de-a lungul Dunării mijlocii, și cele dintîi manifestări ale politicii de expansiune rusești la gurile aceluiași fluviu au fost invocate ca temeiuri externe ale instaurării regimului fanariot.

În lumina ultimelor cercetări se desprinde ca un adevăr de necontestat faptul că motivele care au împins Poarta să adopte o nouă formă de dominație asupra Moldovei și Țării Românești au fost dictate deopotrivă de situația politică și militară creată de pacea de la Carlowitz (1699) și de intrarea luptei de eliberare națională a poporului român într-o nouă fază.

Pornind de la această constatare, dorim să încercăm, în rîndurile de mai jos, o reconstituire a principalelor direcții și etape ale gîndirii diplomatice românești — componentă a gîndirii politice[2] — a cărei evoluție, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, a fixat o nouă atitudine a factorilor de conducere de la Iași și București față de Poartă, determinînd astfel conducerea Imperiului otoman să modifice statutul de autonomie al celor două țări românești prin instalarea domniilor fanariote.

Înainte de a urmări acest proces de-a lungul secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea, ni se pare necesar să schițăm atitudinea boierimii românești — unul din factorii fundamentali ai cadrului politic studiat — față de invadatorul și, apoi, dominatorul otoman. Dintru început trebuie subliniat că atît imaginea unei boierimi animate de înalte sentimente patriotice, gata oricînd să jertfească totul pentru salvarea țării, cît și aceea a unei boierimi, dispusă să se pună în slujba agresorilor otomani, servindu-le — pentru a întrebuința un termen modern — drept „coloană a V-a" sînt deopotrivă de false și anistorice.

Poziția boierimii nu poate fi judecată decît dialectic prin raportarea la un anumit cadru istoric concret, prin înțelegerea intereselor sale de clasă în funcție de conjunctura internă și internațională. Tendința „maniheică" de a privi boierimea fie ca patriotă fie ca trădătoare nu poate conduce, în ambele ipostaze, decît la false încheieri.

Este știut că invazia otomană în Peninsula Balcanică și luarea în stăpînire de către turci a acestei părți a continentului a fost însoțită de o profundă modificare a regimului stăpînirii funciare. Sistemului feudal sud-

[2] Pentru cadrul general vezi o excelentă privire la E. Stănescu, *Essai sur l'évolution de la pensée politique roumaine dans la littérature historique du moyen-âge*, in *Nouvelles études d'histoire*, vol. II, Bucarest, 1960, p. 271 și urm.

est european i s-a substituit sistemul otoman timariot; această schimbare nu a îmbrățișat numai structurile agrare, ci și persoana fizică a stăpînilor de moșie: locul seniorilor balcanici a fost luat în majoritatea cazurilor de cei otomani. Regimul timariot a avut, în sud-estul Europei, drept hotar, Dunărea. Boierilor români li se oferea astfel în permanență exemplul destinului istoric al omologilor sud-dunăreni deposedați de stăpînirile lor și trecuți adesea de cuceritorii turci prin ascuțișul sabiei. Realitățile balcanice, astfel cum se înfățișau ele după cucerirea otomană, erau pentru marii stăpîni de moșii din țările române, o lecție și un avertisment [3].

Pentru a evita soarta stăpînilor feudali bulgari, sîrbi, albanezi etc. boierii români aveau în față următoarea alternativă: politica de rezistență sau politica de conciliere.

Domniile lui Mircea cel Bătrîn și Vlad Țepeș au oferit, în marginile lor, exemplul succesiunii celor două politici, succesiunea care avea să devină o trăsătură caracteristică a atitudinii boierești față de primejdia otomană. Cum se explică ea?

Atît timp cît exista amenințarea unei stăpîniri *directe* turcești la nordul Dunării — cu repetarea, deci, a confiscărilor de moșii și a nimicirii, fizice sau economico-politice a stăpînilor — boierii se aflau alături de domnul lor pentru a lupta împotriva semilunii; de îndată însă ce izbînda militară românească vădea turcilor imposibilitatea supunerii prin arme a țărilor române și, prin urmare, obligativitatea intrării în negocieri și a acordării de concesii, boierimea era dispusă să trateze și să accepte formele politice care să-i garanteze situația economică, socială și politică, chiar și sub apăsătoarea dominație turcească. Factorul decisiv al acestor schimbări de poziție era constituit de consecințele demo-economice ale războiului antiotoman. Tactica clasică a domnilor români de a pustii totul în calea năvălitorilor turci presupunea distrugerea conacelor și incendierea recoltelor [4], ceea ce însemna lichidarea — aproape ciclică — a întregii gospodării domaniale; se mai adăugau la aceste distrugeri, impuse de sistemul defensiv românesc, și raziile achingiilor de la fruntariile Imperiului otoman, care, prin prădăciunile lor, dezorganizau întregul mecanism economic al marelui domeniu. Golirea de oameni a moșiei — și „inventarul uman" era esențial într-o epocă de tehnică agricolă rudimentară — și scăderea simțitoare a veniturilor subminau forța economică, și deci și socio-politică a marii boierimi. Pentru a se pune la adăpost de aceste grave prejudicii și pentru a evita angajarea într-un efort militar, adesea epuizant, boierimea a căutat să găsească un *modus vivendi* cu Poarta, care însă să nu-i ruineze nici avuția, nici să-i știrbească autoritatea socială și politică.

---

[3] Pentru cucerirea otomană în Peninsula Balcanică vezi observațiile lui P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, Buc., 1947, p. 152, și Barbu Câmpina, *Scrieri istorice*, vol. I, Buc., 1973, p. 187—151. Cf. și Halil Inalcik, *The Ottoman Empire*, Londra, 1973, p. 12—14, care subliniază, între altele, caracterul treptat al transformărilor survenite în urma cuceririi.

[4] Din multele relatări asupra acestei tactici de apărare, cităm cunoscuta relație a lui Angiolello privind campania lui Mehmed al II-lea împotriva Moldovei (1476), în *Călători străini despre țările române*, vol. I, Buc., 1968, p. 135—137.

Un factor care a avut o pondere importantă în fixarea poziției boierimii față de turci a fost și desfășurarea politicii de centralizare desfășurată de domnie. Adversari de principiu ai unei autorități centrale puternice, boierii aveau de cumpănit între adversarul intern al privilegiilor lor și adversarul extern al țării lor, pentru a stabili care din cei doi în conjunctura dată era mai primejdios.

Pentru a reveni la exemplele citate ale domniilor lui Mircea cel Bătrîn și Vlad Țepeș, se cuvine subliniat faptul revelator pentru înțelegerea dialectică a poziției boierești că în ambele cazuri domnul, învingător pe cîmpul de luptă, s-a aflat în fața unei defecțiuni a boierimii, care a făcut din biruitorul militar un înfrînt politic. Părăsirea domnului de către boieri a avut loc *după* înfrîngerea invadatorilor turci, atunci cînd 1) exista pentru boieri primejdia unui spor de putere și de autoritate a domnului; 2) înfrînt în încercarea de a lua în stăpînire directă teritoriul românesc — ceea ce implica introducerea regimului timariot — sultanul era nevoit să caute colaborarea politică a boierimii pentru a elimina un domn indezirabil Porții, fiind deci obligat să accepte condițiile acestei boierimi. Înscăunarea lui Vlad după victoria de la Rovine și a lui Radu cel Frumos, după biruința lui Vlad Țepeș nu ar fi fost posibile fără acordul boierimii muntene; în ambele cazuri Baiazid I și, respectiv, Mehmed al II-lea au fost siliți — în urma victoriilor domnești — să negocieze cu boierimea pentru ca aceasta să accepte înălțarea în domnie a unei simple marionete turcești [5]. Condiția fundamentală a acestei acceptări era menținerea — și deci recunoașterea de către Poartă — a structurilor economice și sociale românești, care asigurau marilor stăpîni de pămînt poziția dominantă în societate.

În lumina acestor constatări, apare drept perfect îndreptățită ipoteza că schimbarea de orientare în politica externă a lui Ștefan cel Mare, care se constată după căderea Chiliei și a Cetății Albe (1484) — adică renunțarea la o politică activă antiotomană — trebuie pusă pe seama refuzului boierimii de a sprijini efortul militar antiotoman al domnului. Prezența turcilor pe însuși pămîntul Moldovei le oferea posibilitatea săvîrșirii acelor razii pustiitoare care însemnau ruina gospodăriilor boierești. Criza deschisă în relațiile dintre domni și marea boierime de orientările divergente de politică externă și-a găsit expresia cea mai acută în episodul Hronoda care l-a dus pe Ștefan la un pas de pierderea domniei [6].

Secolul al XVI-lea aduce și el numeroase mărturii pentru înțelegerea dialecticii acestei atitudini boierești. Domnia lui Radu de la Afumați nu este altceva decît expresia unei reacții generale față de primejdia instaurării regimului de pașalîc în nordul Dunării.

Relația lui Mihail Bocignoli — text de excepțională însemnătate care nu a fost folosit îndeajuns în istoriografia noastră — dezvăluie modificările

[5] Fenomenul a fost pus în lumină de Barbu Câmpina, *Complotul boierilor și „răscoala" din Țara Românească din iulie — noiembrie 1462*, în *Studii și referate privind istoria României*, vol. I, Buc., 1954, p. 599—624; idem, *Scrieri istorice*, p. 265.

[6] Barbu Câmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, Buc., 1957, p. 95—97.

intervenite în raporturile dintre Țara Românească și Poartă. Călătorul raguzan înfățișează astfel noile exigențe ale sultanului, care nu era altul decît Soliman Magnificul: „acela (sultanul— n.n.) numește pe unul (Mihnea — n.n.) din cei care fugiseră la el și-i poruncește să meargă în « provincie » *întocmai ca unul din slujbașii săi* (subl. ns.) investit cu insignele slujbei sale și hotărăște ca *nimeni să nu poată fi domn al Țării Românești decît acela pe care fie că l-ar numi el, fie că l-ar alege românii și l-ar întări el* (subl. ns.). Mai adaugă că, de cîte ori i-ar porunci să vină la Constantinopol, să facă aceasta fără zăbavă, întocmai ca guvernatorii celorlalte provincii și prin aceasta s-a ajuns ca ei să fie aproape subjugați de turci"[7]. O nouă fază este „escaladată" cînd, la moartea lui Neagoe Basarab, potrivit aceluiași izvor, sultanul „îi trece acestuia (lui Theodosie — n.n.) domnia și îi pune epitropi turci (e vorba de Mehmed beg, beiul de Nicopole — n.n.) care să cîrmuiască țara pînă ce ar ajunge copilul vîrstnic, cu gîndul ca astfel să se învețe românii cu domnii turci"[8]. Sursa citată indică cu limpezime și motivele care determină Poarta să modifice statutul Țării Românești: „îi venise (sultanului — n.n.) gîndul să ocupe țara cu desăvîrșire, deoarece vedea că pe aici e trecerea cea mai ușoară contra ungurilor cu care începuse să poarte război, și socotea că dacă această țară (Țara Românească — n.n.) ar fi cîrmuită de turci în același fel ca celelalte pașalîcuri, el ar trage mai mult folos din ea"[9].

Așadar, în perioada de apogeu a Imperiului otoman, a existat pentru Țara Românească — și se va vedea mai departe că și pentru Moldova — primejdia transformării ei în pașalîc[10]. Boierimea a reacționat imediat; peste succesiunea confuză a domniilor efemere — să nu se uite, repetăm, că în raporturile dintre domn și boieri, un loc la fel de important revine problemei centralizării puterii de stat — se degajă voința fermă de a păstra *statu quo*-ul în relațiile cu Poarta: „nu este potrivit — informează același Bocignoli — cu datina cea veche ca să fie dată țara turcilor, și ei (boierii — n.n.) spun cu tărie că nici românii nu vor îngădui vreodată acest lucru"[11]. Această decizie s-a materializat în alianța dintre boierii Țării Românești și voievodul Transilvaniei, Ioan Zápolya[12], alianța care a făcut

[7] *Călători străini*, I, p. 177—178.

[8] *Ibidem*, p. 178.

[9] *Ibidem*.

[10] Textul lui Bocignoli pune în lumină șubrezenia argumentului invocat de P. P. Panaitescu (*Interpretări românești*, Buc., 1947, p. 158) pentru a explica motivele care i-au făcut pe turci să nu transforme țările române în pașalîcuri și anume, faptul că nu se aflau pe direcția principală a ofensivei otomane spre centrul Europei. Călătorul raguzan arată dimpotrivă că Soliman a vrut să introducă regimul de pașalîc în Țara Românească tocmai pentru a face din spațiul dintre Carpați și Dunăre o bază de atac împotriva Ungariei. Vezi pe larg desfășurările politice la Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, Buc., 1965, p. 175 și urm.; idem, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" la Mihai Viteazul*, Buc., 1970, p. 89 și urm.

[11] *Călători străini*, I, p. 178.

[12] „... românii îl cheamă din Transilvania pe Ioan, comitele de Sepus, și i se supun lui împreună cu toate ale lor, părăsind fățiș pe turci", *ibidem*.

posibilă victoria de la Grumazi (iunie 1522), cea mai mare dintre biruințele lui Radu de la Afumați [13].

Riposta militară românească a silit Poarta să-și schimbe, temporar, atitudinea : față de perspectiva prezenței trupelor ungare și transilvănene la Dunăre — trupe care beneficiau de concursul Țării Românești — sultanul s-a decis să negocieze cu boierii. Deci, încă o dată, se constată că o victorie militară românească constrînge Poarta la concesii către boierime, a cărei adeziune turcii o solicită, și, în cele din urmă, la acceptarea revendicărilor acesteia : „s-a încheiat înțelegerea aceasta ca sultanul să numească domn pe unul dintre românii pe care i-ar avea la el, iar românii să plătească tribut tot ca mai înainte... iar turcii de atunci încolo să nu aibă nici o altă putere în acea țară în afară de acestea ‹ arătate mai sus ›" [14].

Simplu armistițiu, acest acord nu putea să dureze. Uciderea lui Radu Bădica dădea semnalul unor noi lupte cu turcii, care aveau să facă din Radu de la Afumați o glorie militară a românilor. Lungul șir de victorii obținute de voievodul român n-ar fi fost posibil fără sprijinul cetelor militare ale boierilor, care au alergat sub steagul antiotoman al lui Radu, în fața spectrului repetării în țara lor a isprăvilor sîngeroase, din sudul Dunării, unde boierilor bulgari și sîrbi li se substituiseră timarioții otomani.

Nu cunoaștem în chip satisfăcător împrejurările care au generat conflictul dintre domn și boieri, conflict al cărui deznodămînt avea să fie asasinarea lui Radu și a fiului său Vlad, de către marii boieri, dar credem că nu greșim afirmînd că boierii l-au înlăturat în momentul cînd alianța domnului cu Ferdinand de Habsburg [15] amenința să impună un nou efort forțelor demo-militare ale țării — forțe deja sleite — și, mai ales, să anuleze rezultatele *politice* ale victoriilor militare domnești, adică renunțarea de către Poartă la planul ei de a instaura un pașalîc pe teritoriul Țării Românești.

O situație întru totul asemănătoare în Moldova. Politica externă a lui Petru Rareș și mai ales alăturarea forțelor habsburgice constituiau un adevărat challenge lansat dominației otomane la Dunărea de Jos. Hotărîrea lui Soliman, de a sfărîma coaliția adversarilor săi, prin ruperea celei mai slabe verigi a lanțului, a atras asupra Moldovei campania Magnificului. Boierimea a încercat să-și salveze pozițiile, desolidarizîndu-se de politica domnului și abandonîndu-l pe Rareș [16]. Lunga scrisoare trimisă de boieri regelui Poloniei e unul din cele mai importante texte de gîndire politică românească : Petru Rareș este condamnat în chipul cel mai răspicat pentru

[13] Th. Palade, *Radu de la Afumați*, Buc., 1939, p. 89 : „Cel mai iute și cel mai vîrtos din toate războaiele lui".

[14] *Călători străini*, I, p. 179.

[15] Fidelitatea lui Radu de la Afumați față de alianța cu Ferdinand de Habsburg era cu atît mai primejdioasă pentru Țara Românească cu cît în 1528 Polonia și Transilvania se alăturaseră Porții, iar Ioan Zápolya fusese restabilit la Buda ca rege al Ungariei. Într-un context politic favorabil Porții, domnul român stăruia să facă o politică antiotomană ; T. Palade, *op. cit.*, p. 63—64.

[16] Vezi pe larg E. Stănescu, *Le coup d'état nobiliaire de 1538 et son rôle dans l'asservissement de la Moldavie par l'Empire ottoman*, în *Nouvelles études d'histoire*, I, Buc., 1955, p. 241 și urm.

politica sa externă care l-a dus la conflicte armate cu vecinii, inclusiv cu turcii : „El a fost pricina, Petru Voievod, de au venit turcii asupra lui și a țării". Pentru autorii scrisorii intențiile sultanului de a face din Moldova un pașalîc nu erau un secret : „Împăratul avea gînduri foarte rele față de această țară nenorocită voind să așeze în ea sangeaci". Eșecul acestui plan s-ar fi datorat boierimii, care, ni se spune în termeni mai puțin clari nu s-ar fi lăsat măcelărită „Și dacă n-a putut să așeze în ea sangeaci, e că pe boierii toți n-a putut să-i adune într-un loc și să-i ucidă". La Suceava a fost instalată o simplă păpușă turcească — Ștefan Lăcustă — a cărui numire ca domn este prezentată de boieri în următorii termeni : „ a îmbrăcat un turc în veșmîntul nostru și l-a pus domn în Țara Moldovei". Acceptarea acestui funcționar otoman deghizat se explicase — tot după autorii scrisorii — prin teama de a nu vedea compromisă orice posibilitate de supraviețuire a statului moldovenesc : „Și noi în acel ceas am fost mulțămiți și așa : de ar fi pus domn pe un țigan ori pe un arap, tot l-am fi primit, numai împăratul să nu se întoarcă și să nu prade țara pînă la capăt ; de îndată însă ce a devenit limpede că domnia lui Ștefan Lăcustă nu este altceva decît prologul pașalîcului — „am văzut că a început cu încetul a da țara împăratului ; voia să-i dea tot țărmul de la Dunăre, pînă în munte, precum și Nistrul tot" — boierii au înțeles că față de această primejdie, singurul mijloc era înlăturarea acestui înaintemergător de pașă : „văzînd că nu se poate face nimic cu dînsul, s-a iscat într-o noapte răscoală și s-a făcut dreptate asupra lui și asupra tuturor oamenilor pe care împăratul îi trimisese în țară"[17]. Așadar, această „răscoală", în care boierii Moldovei vărsau sînge domnesc[18], era expresia hotărîrii lor, de a nu îngădui transformarea țării într-un pașalîc.

Nu mai urmărim de-a lungul întregului secol al XVI-lea atitudinea domniei și boierimii față de raporturile cu Poarta[19]. Ni se pare însă necesar să ne oprim asupra marii răscoale antiotomane a țărilor române de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, a cărei moștenire politică, militară și ideologică a apăsat întreg secolul următor.

Cercetările din ultimii ani au pus în lumină cauzele economice ale amintitei răscoale. A doua jumătate a secolului al XVI-lea înregistrează o agravare considerabilă a regimului de obligații ale Țării Românești și Moldovei față de Poartă, sarcinile materiale fiind sporite de sumele uriașe plătite sultanului și demnitarilor otomani de competitorii scaunelor de domnie de la Iași și București. Intensificarea exploatării economice a țărilor

---

[17] Textul scrisorii în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II[1], p. 139—140. Trad. rom. de N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. a III-a, Vălenii de Munte, 1932, p. 25—26.

[18] De remarcat însă, pentru ideologia politică, că ostili ideii de încălcare a inviolabilității persoanei domnești, boierii subliniază mereu că Ștefan Lăcustă nu era un autentic domn, ci doar „turc îmbrăcat în veșmîntul nostru" (*ibidem*, p. 24), astfel că suprimarea lui nu mai putea însemna o încălcare a normelor creștine și de stat.

[19] Cf. pentru conflictul dintre o boierime care ar fi fost dornică să continue epopeea lui Radu de la Afumați și un domn — Mircea Ciobanul — decis să tragă concluziile din atotputernicia Imperiului otoman, Șt. Andreescu, *La politique de Mircea le Pâtre*, în „Revue des études sud-est européennes" X (1972), 1, p. 115—122.

române de către Poartă s-a asociat cu criza monetară otomană, a cărei urmare a fost în parte. Emiterea unei monete devalorizate în 1584 și prețurile arbitrare fixate de turci furniturilor de grîu și vite au produs o puternică nemulțumire printre marii stăpîni de pămînt [20]. Ruina economică amenința acum nu numai pe contribuabilul țăran, dar și pe marele boier. Dacă pînă atunci, boierimea ridicase steagul de luptă antiotoman ori de cîte ori apăruse pericolul instaurării administrației directe otomane la nord de Dunăre, de astă dată decizia ei de a lupta împotriva Porții era dictată de considerente exclusiv economice : exploatarea otomană atinsese un nivel care făcea imposibilă pînă și reproducția simplă a ciclului economic domenial. Regimul de pașalîc amenința boierimea cu exterminarea ei fizică; regimul de obligații de la sfîrșitul secolului al XVI-lea amenința boierimea cu exterminarea ei economică. Și într-un caz și în celălalt ea a reacționat prin arme.

Ca și în trecut, și de astă dată lupta antiotomană s-a împletit strîns cu conflictul dintre domn și boieri în jurul puterii de stat : secondîndu-l pe Mihai în acțiunile sale militare, boierii n-au șovăit să reducă puterea voievodului lor prin tratatul de la Alba-Iulia.

Sfîrșitul secolului al XVI-lea marcase, așadar, un aspect nou în concepțiile de politică externă ale boierimii române. Pînă atunci, marii stăpîni de moșii nu se angajaseră într-un efort militar decît cînd fuseseră amenințați să împărtășească soarta omologilor lor din sudul Dunării. Acceptarea suzeranității otomane la mijlocul aceluiași veac fusese, firește, rezultatul raportului de forțe creat în Europa de sud-est de expansiunea fulgerătoare și de forța acestei superputeri a lumii medievale care era Imperiul otoman. Intrînd sub dominația Porții, țările române se bucurau de un statut de autonomie, care lăsa neatinse izvoarele de putere economică și politică ale marii boierimi. Dacă a existat sau nu o fixare în scris a condițiilor de acceptare a suzeranității otomane, ni se pare mai puțin important în acest caz. Ceea ce era limpede pentru partenerii acestui acord — scris sau nescris — era că respectarea clauzelor lui avea să „varieze" în funcție de relația de forțe dintre ei, care, dată fiind disproporția de putere dintre Imperiul otoman și cele trei țări românești — singure sau în totalitatea lor —, obliga pe cel mai slab să caute o contrapondere în alianța cu puterile creștine.

A decurs de aici un alt aspect al concepțiilor de politică externă românească : *problema alianțelor*. Secolele XIV—XV însemnaseră pentru diplomația românească folosirea dibace a rivalității maghiaro-polone pentru supremația politică la est și sud de Carpați, pentru a realiza sub învelișul formal al vasalității față de coroana Sf. Ștefan sau cea a Iagellonilor —

[20] N. Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane au XVI-ème siècle et son influence sur les Principautés Roumaines*, în „Sudöst-Forschungen", XVI (1957), p. 70—86. Autorul face o paralelă între acțiunea lui Mihai sprijinită pe boieri și cea a lui Ioan Vodă, sprijinită pe răzeși. Pentru orientarea antiotomană a boierimii muntene, cf. și Fl. Constantiniu, *Un proiect de coaliție antiotomană din ultimul sfert al secolului al XVI-lea*, în „Studii", XVI (1963), nr. 3, p. 673 680.

uneori simultan față de amîndouă, cu forme de „omagiu lige", ca în cazul lui Alexandru cel Bun sau Ștefan cel Mare — o neatîrnare de fapt. Alianța cu Polonia (firește sub forma contractului feudo-vasalic)[21], cînd regii ungari voiau să facă o realitate din pretențiile lor de suzeranitate, alianța cu Ungaria, cînd suzeranitatea polonă devenea apăsătoare, a fost alternativa, cu excelente rezultate, a diplomației românești, în perioada de consolidare a Țării Românești și Moldovei.

Apariția turcilor în Europa și rapida lor înaintare pînă la Dunăre au introdus un element nou, cu rol decisiv, pe eșichierul european. Țările române nu puteau face față, într-un efort militar de lungă durată, cu singure mijloacele lor de putere, presiunii tot mai puternice a noului imperiu al semilunii. Era firesc, așadar, ca domnii români să caute în statele creștine aliați împotriva invadatorilor otomani. Cruciada tîrzie — în principiu — oferea domnilor români cadrul extern favorabil, în care ar fi urmat să se integreze și acțiunile militare românești. Eșecurile de la Nicopole (1396) și Varna (1444) aveau însă să releve falimentul total al cruciadei tîrzii.

Iancu de Hunedoara se străduise să creeze un bloc antiotoman al țărilor române, o adevărată confederație sub autoritatea sa, dar în acțiunea voievodului transilvănean nu se poate distinge cu îndeajunsă claritate această nouă idee politică de vechea formulă a suzeranității maghiare asupra statelor românești de la sud și est de Carpați. Oricum, ideea confederației românești — în această formulă — ca mijloc de luptă împotriva Imperiului otoman avea să dispară o dată cu eroul de la Belgrad[22].

Prăbușirea Ungariei în lupta de la Mohács (1526) a deschis drum la Dunărea de mijloc unui nou factor politic : Imperiul habsburgic. Pretențiile la coroana ungară s-au tradus într-o acțiune militară și diplomatică care a interferat țările române, dar slăbiciunea mijloacelor puse în acțiune — Imperiul traversa atunci o mare criză internă declanșată de Reformă — șovăielile și lipsa de orizont, compromisurile și intriga măruntă care au caracterizat această acțiune nu puteau recomanda Imperiul ca un partener și cu atît mai puțin un aliat în lupta împotriva Porții. În absența unei cercetări aprofundate a politicii „românești" a Habsburgilor, să constatăm deocamdată că relațiile Curții Imperiale cu domnii români de pînă la Mihai Viteazul nu au căpătat niciodată caracterul unui efort sistematic de integrare a celor trei țări carpato-dunărene într-un sistem antiotoman.

Conjunctura internațională de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și răscoala țărilor române, care a decurs de aici, a adus sau readus în conștiința politică a factorilor de conducere românești două idei : alianța cu Imperiul habsburgic și unitatea de acțiune a celor trei țări românești.

---

[21] Pentru funcția politică a contractului feudo-vasalic, vezi observațiile lui N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. III, Buc., 1937, p. 167.

[22] Aceasta nu înseamnă, desigur, că n-au existat domni români care să dorească extinderea autorității lor dincolo de hotarul propriului lor stat. Ștefan cel Mare a vrut din considerente militare, să facă din Țara Românească un stat clientelar, iar pentru Petru Rareș există numeroase indicii că voia să păstreze Transilvania pentru sine. Vezi amănunțit I. Lupaș, *Istoria unirii românilor*, Buc., 1938, passim.

Era evident pentru oricine că în acel sfîrşit de secol singura putere europeană pe care putea să se reazime o rezistenţă românească împotriva Porţii era Imperiul habsburgic. Neutralitatea binevoitoare a Poloniei [23] faţă de Poartă şi politica de alianţă cu turcii a Franţei nu lăsau ţărilor române altă posibilitate de alegere. Strivite de povara contribuţiilor către Poartă şi lovite de marasmul economic, Moldova şi Ţara Românească aveau drept singură soluţie calea armelor. Adeziunea la Liga Sfîntă nu mai era rezultatul unei deliberări, ci al unei necesităţi.

În ceea ce priveşte colaborarea celor trei ţări româneşti este de remarcat că la origine se află încercarea lui Sigismund Báthory de a aduce Moldova şi Ţara Românească în microorbita transilvăneană. Nu intenţionăm să urmărim aici locul şi rolul Transilvaniei în istoria românească, dar ceea ce trebuie subliniat pentru înţelegerea politicii externe româneşti din secolul al XVII-lea este că Transilvania a rămas de-a lungul întregii noastre istorii medievale — fireşte şi cu lungi perioade de eclipsă — centrul de raliere al statelor româneşti. Dezvoltarea superioară, şi uneori chiar prosperitate economică, prestigiu, dacă nu autoritate politică (principele transilvănean e în cronicele noastre „craiul" !) au făcut din Transilvania o „soră mai mare" a celorlalte două ţări româneşti. Intervenţia imperialilor după 1526 a pus în lumină faptul că securitatea Moldovei şi Ţării Româneşti era în strînsă dependenţă de situaţia din Transilvania şi a sedimentat cu încetul conştiinţa unui fel de soartă comună a statelor din spaţiul carpato-dunărean.

Aşa cum s-a remarcat, Mihai Viteazul însuşi, în momentul unirii celor trei ţări româneşti sub autoritatea sa, a păstrat individualitatea politică a fiecărcia („domn al Ţării Româneşti şi Ardealului şi a toată Ţara Moldovei"), dar situaţia sa proeminentă venea din calitatea de „crai" al Ardealului pe care voievodul muntean şi-o asumase [24]. Unificarea lui Mihai Viteazul asigura şi consolida acest statut al Transilvaniei, faţă de celelalte două ţări româneşti. El avea să se menţină pînă la căderea principatului sub Habsburgi la sfîrşitul secolului următor.

Marea răscoală antiotomană a ţărilor române de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, începută printr-un şir de strălucite isprăvi de arme, s-a încheiat confuz. Dincolo, însă, de spectaculosul unui tratat de pace, care să dea o transcriere diplomatică biruinţelor româneşti, se aflau rezultate, care justificau din unghiul de vedere al promotorilor răscoalei, sîngele vărsat.

---

[23] Această neutralitate binevoitoare a devenit uneori o dependenţă strictă faţă de Poartă. Alegerea în 1575 a lui Ştefan Báthory, voievodul Transilvaniei, ca rege al Poloniei, a fost decisă de situaţia sa de vasal al Imperiului otoman. Se credea astfel că noul rege va aduce pacea cu Poarta şi va pune capăt raziilor tătare; vezi pe larg R. Ciocan, *Etienne Báthory et l'idée de croisade*, în „Balcania", VIII (1945), p. 155.

[24] Pe larg, P. P. Panaitescu, *Problema unificării politice a ţărilor române în epoca feudală*, în *Studii privind unirea principatelor*, Buc., 1960, p. 65—67.

Mai întîi, ridicarea în arme a domnilor români și, îndeosebi, acțiunile militare ale lui Mihai Viteazul au pus Poarta în fața perspectivei de a vedea ieșite de sub dominația ei Țara Românească, Moldova și Transilvania. Soluția pașalîcului, instaurat în urma armatelor otomane în vara anului 1595, s-a dovedit neviabilă. Ori de cîte ori, ideea transformării țărilor române în pașalîc a încercat gîndurile factorilor de conducere otomani, teama reeditării epopeii Viteazului i-a făcut să abandoneze acest proiect. Dacă statutul de autonomie al țărilor române a fost menținut în cadrul Imperiului otoman [25], aceasta s-a datorat în primul rînd amintirii marii răscoale antiotomane de la sfîrșitul secolului al XVI-lea. *Moștenirea lui Mihai Viteazul înseamnă, alături de întîia înfăptuire a unității, un scut trainic împotriva tendinței de a pune capăt existenței autonome a celor trei țări românești.* În al doilea rînd, reintrarea țărilor române sub dependența Porții s-a făcut în condițiile unui regim de obligații mult mai puțin apăsător decît cel de dinaintea războiului. Haraciul plătit de Radu Șerban — în valoare de 32 000 galbeni — nu reprezenta decît 20% din cuantumul maxim atins în secolul precedent [26]. Și totuși ar însemna o simplificare pînă la denaturare să se creadă că simplul calcul, așternut pe hîrtie, care să indice cîștigul pecuniar realizat ar fi fost suficient pentru a convinge boierimea că scopurile de război fuseseră atinse. Considerentele politice jucau și ele un rol la fel de însemnat. Ele erau legate în primul rînd de raporturile și atitudinea boierimii românești față de Polonia.

Regatul polon oferea boierilor din Moldova și Țara Românească un model de atotputernicie a nobilimii în raport cu autoritatea regală, și este de la sine înțeles că promotorii de la noi ai unui regim nobiliar ar fi voit să realizeze o „ediție românească" a structurilor polone. Dictată, firește, de considerente geografice, dar și de o cunoaștere mai adîncă a realităților polone și de legături mai strînse, chiar de rudenie, cu aristocrația polonă, ideea alianței cu Polonia s-a reafirmat cu vigoare în Moldova la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Polonia fusese întotdeauna un adăpost pentru boierii ostili politicii de centralizare promovate de domnie : adversarii lui Ștefăniță găsiseră în Sigismund I un aliat împotriva „viforosului" domn moldovean [27], boierii lui Alexandru Cornea conjurau pe suveranul polon să nu-i abandoneze, după ce îl trădaseră pe Petru Rareș [28]. Ridicarea lui Ieremia Movilă — primul domn moldovean care nu putea invoca ascendența domnească — s-a datorat în mare parte simpatiei sale față de Polonia [29].

---

[25] Pentru situația țărilor române, vezi Ion Matei, *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les pays roumains*, în „Revue des études sud-est européennes", X (1972), 1, p. 65—81 ; XI (1973), 1, p. 81—95 ; Donald Edgar Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden, 1972, p. 131—132, 138—139.

[26] M. Berza, *Haraciul Moldovei și al Țării Românești în secolele XV — XIX*, în *Studii și materiale de istorie medie*, II (1957), p. 44 ; *Istoria României*, vol. III, Buc., 1964, p. 13.

[27] N. Grigoraș, *Ștefan vodă cel Tînăr și Luca Arbore*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol", IX (1972), p. 12—18.

[28] N. Iorga, *Scrisori de boieri. . .*, ed. cit., p. 27.

[29] A. Mesrobeanu, *Rolul politic al Movileștilor pînă la domnia lui Ieremia vodă*, în „Cercetări istorice", I (1925), p. 189. Articolul nu dă însă nimic din ceea ce anunța titlul, ci doar informații de genealogie despre diverși Movilă.

Această orientare polonofilă a boierimii, mai ales moldoveană, s-a conjugat la sfîrşitul secolului al XVI-lea cu politica externă a marelui cancelar care a fost Ioan Zamoyski. Aşa cum a remarcat N. Iorga „idealul (lui Zamoyski — n.n.) era Dunărea ca graniţă între o creştinătate supusă hegemoniei polone şi Imperiul otoman" [30]. Aceasta însemna, din punctul de vedere românesc, intrarea ambelor ţări româneşti în vasalitatea polonă; e rolul care le-a fost conferit celor doi fraţi Movilă.

Dacă politica lui Ieremia Movilă, care a mers pînă la a declara Moldova „un membru fidel şi inseparabil al Coroanei polone" [31], duce la ultima consecinţă orientarea tradiţională a marii boierimi moldovene, poziţia omologilor din Ţara Românească nu este atît de clară. Clauzele tratatului de la Alba-Iulia, care făceau din Mihai Viteazul un simplu locţiitor al principelui transilvănean, nu lăsau nici o îndoială asupra programului politic al boierimii Ţării Româneşti: restrîngerea autorităţii domneşti în beneficiul marilor stăpîni de pămînt care preferau, desigur, autoritatea mai îndepărtată a principelui de peste munţi. Cînd victoria de la Şelimbăr a făcut caduc tratatul de la Alba-Iulia, adversarii domnului muntean au găsit în poloni aliaţii cei mai fireşti împotriva celui ce ameninţa să le împuţineze puterea. Memoriul adresat regelui Poloniei de boierii munteni ostili lui Mihai cuprinde un şir de idei care fac din el un important text de gîndire politică [32].

Mai întîi poziţia faţă de Mihai: voievodul e arătat a fi „mai rău ca un turc". Propoziţia închide în simplitatea ei o întreagă politică: dacă regimul impus de Poartă a determinat, prin formele căpătate în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, o ridicare în arme, *a fortiori*, un cîrmuitor care, prin metodele sale, întrecea pînă şi pe „păgîni" trebuie răsturnat. Or, cum Mihai Viteazul este aliatul împăratului Rudolf, o fixare a poziţiilor faţă de imperiu este logică şi necesară: decît să accepte supunerea faţă de acesta, preferă să fie prizonierii turcilor. Singura soluţie este obţinerea protecţiei poloneze şi instalarea ca domn a lui Simion Movilă, ceea ce ar face ca Ţara Românească să fie unită cu Moldova, mai ales că amîndouă ţările sînt de aceeaşi limbă şi credinţă [33].

Desfăşurarea evenimentelor avea să deterioreze tot mai mult raporturile dintre acest reprezentant al intereselor polone care era Simion Movilă şi boierimea munteană (să nu se uite că în această „biată ţară munteană", cum o numea chiar noul ei stăpîn, se afla încă o puternică facţiune fidelă

[30] N. Iorga, *Ioan Sobieski şi românii*, în „Revista istorică", XX (1934), nr. 7—9, p. 199.

[31] Idem, *Relations entre boïars moldaves et nobles polonais*, în „Bulletin de la Section Historique", IX (1921), 1—2, p. 131.

[32] Hurmuzaki, *Doc.*, I, Supl. II, p. 489—490; v. D. Ciurea, *Domnia munteană a lui Simion Movilă*, în „Cercetări istorice", XIII—XVI (1940), nr. 1—2, p. 114—115. Documentul este important şi pentru conştiinţa unităţii poporului român.

[33] Schimbarea de orientare a partizanilor lui Simion Movilă dezvăluită de memoriul adresat comisarilor imperiali din Transilvania în 1603—de la poloni la habsburgi—era dictată de simplu oportunism. I. Corfus, *Îndreptări la documente din colecţia Hurmuzaki*, în „Revista istorică română", XVII (1947), 1—2, p. 158—161.

politicii de alianță cu Habsburgii) [34]. Informațiile trimise de Ion Tarnowski cancelarului Zamoyski dezvăluie și mobilurile conflictului dintre domn și boieri : Simion nu confirmase în stăpînirea moșiilor și a demnităților pe cei care trebuiau, în fapt, să fie principalii săi colaboratori ; mai mult încă, anturajul moldovenesc al noului domn se dovedea un concurent primejdios pentru autohtoni în ocuparea dregătoriilor. Răscoala boierimii muntene și alungarea, în cele din urmă, a lui Simion au fost, așadar, consecința firească a incapacității domnului instalat de poloni de a statornici o colaborare cu factorii politici ai Țării Românești. Este însă iarăși, evident, că — așa cum s-a conchis mai demult — „răscoala boierilor munteni fusese în legătură cu împăcarea lui Mihai cu Habsburgii" [35].

Nu intră în cîmpul de cercetare al acestei lucrări să urmărească peripețiile ridicării în domnie a lui Radu Șerban [36]. Este mai presus de orice îndoială că domnia alesului de la Cîrstienești nu a fost altceva decît o prelungire, un epilog al domniei viteazului său patron. Concepția de politică externă a domnului se rezima pe două idei fundamentale : alianța cu Imperiul și recunoașterea suzeranității otomane, atît timp cît lumea creștină nu este capabilă să-și unească forțele pentru a-i alunga pe turci din Europa. Din acest punct de vedere, se poate spune că domnia lui Radu Șerban este întruchiparea moștenirii politice a lui Mihai Viteazul. În fond, nu avem de a face decît cu o nouă variantă, adaptată împrejurărilor politice ale epocii, a vechii politici duse de domnii români care n-au înțeles să fie simpli năimiți ai sultanului.

În Moldova, situația era complicată prin intervenția Poloniei. Politica lui Zamoyski, de a face din Moldova și Țara Românească două state clientelare, s-a dovedit mai bogată în rezultate în Moldova. Domnia Movileștilor n a fost decît o cîrmuire polonă deghizată, deși, firește, n-au lipsit divergențe între trăgătorii sforilor și marionetele lor. La începutul secolului al XVII-lea, Moldova apare ca un condominium polono-turc, cu o evidentă preponderență, a celui dintîi dintre parteneri ; situația devenea intolerabilă pentru Poartă și ea nu mai putea să se prelungească. Împrejurările care o creaseră nu mai existau și Istanbulul s-a grăbit să tragă concluziile ce se impuneau. Cu remarcabilul său simț politic, Miron Costin observă : „turcul cu vremea dă, cu vréme ia, precum este vremea, așea lasă, blîndu cîndu ieste vréme de blîndețe, sămeție și ageru, cîndu este vréme de sămeție. Creștinului niciodată cuvîntul nu-l ține, nice este a-l amăgi rușine, toate precum ieste vremea face" [37]. Trecuseră „vremile de blîndețe" și veniseră cele „de semeție". Pacea de la Szitvatorok (1606) încheiase ope-

---

[34] Spre sfîrșitul anului 1600, boierii olteni prezentaseră lui Basta un memoriu prin care îi cereau protecția și stăruința pentru revenirea la scaun a lui Mihai sau a oricărui alt domn, întrucît domnia lui Simion le era de neîndurat ; A. Veress, *Documente*, vol. VI, Buc., 1933, p. 290.

[35] D. Ciurea, *op. cit.*, p. 121.

[36] Problema a făcut obiectul unor temeinice cercetări ale lui C. Rezachevici, *Poziția marii boierimi față de Mihai Viteazul și Simion Movilă în perioada noiembrie 1600 — august 1601*, „Studii", XXVI (1973), nr. 1, p. 49—63.

[37] M. Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc., 1958, p. 58.

rațiile militare și, cu toată includerea Țării Românești, Imperiul otoman recăpăta în fapt, posibilitatea de a controla situația dintre Carpați și Dunăre. În același timp, conflictul polono-rus reducea posibilitățile Poloniei de a desfășura o politică activă în Moldova. Poarta a înțeles perfect noua situație și în 1611 a lovit : omul imperialilor, Radu Șerban, a fost înlocuit prin alt Radu, Radu Mihnea, al cărui părinte îmbrățișase credința islamică ; omul polonilor, Constantin Movilă [38], a fost înlocuit prin bătrînul Ștefan Tomșa, care, fost capuchehaia la Istanbul, era — o spune Miron Costin — ,,cunoscut amu la căpeteniile Porții" [39]. Așa cum remarcă cronicarul turc Kara-celebi-Zadè ,,potrivit nevoilor vremii, prin lovituri de sabie și prin măsuri bine chibzuite, amîndouă (Valahia și Bogdania) au intrat, ca mai înainte, sub ascultarea firmanului scris" [40].

Readucerea Moldovei și a Țării Românești sub obediența otomană nu a însemnat o simplă restaurare prin arme a *statu-quoului ante*. Deosebirea izbitoare dintre caracterul domniei lui Ștefan Tomșa și cel al domniei lui Radu Mihnea nu poate fi pusă numai pe seama firilor deosebite ale celor doi voievozi : ,,copilandrul", cum îi place să repete N. Iorga [41] și bătrînul ostaș trecut prin aspre încercări. O examinare mai atentă a stărilor moldovene și a celor muntene dă la iveală că dincolo de personalitatea diferită a celor doi domni se află în realitate două *soluții politice* de restaurare a dominației otomane.

Mai întîi se cuvin cercetate condițiile care au determinat Poarta să aplice acest tratament diferențiat.

Pentru Țara Românească, amîndouă cronicile muntene subliniază că noul domn s-a bucurat dintru început de adeziunea boierimii. *Letopisețul cantacuzinesc* notează : ,,Și veniră toți boierii și toți roșii și toți slujitorii, de să închinară lui (lui Radu Mihnea — n.n.) și făcură mare jurămînt ca să-i slujească cu dreptate" [42]. Cronica lui Radu Popescu este mai explicită : numirea lui Radu Mihnea a fost precedată de o cerere a boierilor munteni refugiați în sudul Dunării, cu prilejul atacului lui Gabriel Báthory în Țara Românească, cerere prin care sultanul era solicitat să numească un nou domn. De îndată ce decizia lui Ahmed a fost cunoscută, iar Radu Mihnea a sosit în țară, ,,toți i s-au închinat cu bucurie" [43].

Cum se explică această unanimitate a boierimii muntene față de cel care în cîteva rînduri încercase fără succes să facă o realitate din investirea lui de către Poartă ca domn al Țării Românești?

---

[38] În scrisoarea adresată bistrițenilor la 6 ianuarie 1608, Constantin Movilă arată că a ajuns domn ,,cu mila lui Dumnezeu și a măriei sale împăratului turcesc și cu voia milostivului crai leșesc". Dualitate pe cît de nestabilă pe atît de primejdioasă ! N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. LXX ; cf. și V. Lungu, *Mihăilaș vodă Movilă și Moldova în anul 1607*, în ,,Cercetări istorice", VIII – IX (1932 – 1933), 1, p. 89–103.

[39] Miron Costin, *op. cit.*, p. 58.

[40] *Istoria României*, vol. II, p. 1 011.

[41] N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, passim.

[42] *Istoria Țării Românești 1290 – 1690* (Citat mai departe *Letop. cant.*), ed. C. Grecescu și D. Simonescu, Buc., 1960, p. 89.

[43] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, Buc., 1963, p. 83.

Așa cum am arătat mai sus, răscoala antiotomană a țărilor române de la sfîrșitul secolului al XVI-lea fusese riposta la sporul considerabil al obligațiilor către Poartă. Războiul, marcat de atîtea biruințe, dus de țările române arătase Porții că dominația ei nu putea fi menținută în spațiul carpato-dunărean fără renunțarea la exigențele materiale excesive care îi aduseseră pe români sub arme. Tributul plătit de Radu Șerban, am spus-o, era simțitor redus față de cel achitat de Mihai Viteazul la înscăunare. Primejdia ruinării economice — motivul principal al simțămintelor antiotomane ale boierimii — era înlăturată și o dată cu ea și principalul obstacol în calea restabilirii raporturilor de colaborare dintre Poartă și boieri. Dacă turcii respectau autonomia românească, dacă ei renunțau la exploatarea exagerată a bogățiilor țării, atunci nu exista — credeau boierii — nici un temei pentru o încălcare a sistemului de relații româno-turce, cărora o îndelungă funcțiune începea să le confere un caracter de tradiție.

Cum se explică defecțiunea boierilor care, trecuți în sudul Dunării, au cerut Porții un alt domn în locul lui Radu Șerban ? Succesorul lui Mihai Viteazul acceptase să recunoască dominația otomană, dar în realitate el era identificat cu politica imperială. Intervenția sa împotriva lui Moise Secuiul se făcuse sub steagul credinței față de împărat : intervenția lui Gabriel Báthory în Țara Românească nu era decît un episod al conflictului dintre Imperiul habsburgic și nobilimea maghiară, decisă la rîndul ei, să-și salvgardeze autonomia. Poarta nu putea privi, evident, cu simpatie un domn care stătuse în trecutul cel mai apropiat alături de adversarii ei ; încă din momentul ridicării în arme a lui Mihai Viteazul ea voise să-l instaleze ca domn pe Radu Mihnea. Pentru turci, Radu Șerban nu era decît o soluție provizoriu acceptabilă, cît timp pentru a repeta expresia lui Miron Costin, „vremurile de semeție" trebuiau să cedeze „vremurilor de blîndețe". O știau asta și boierii munteni, care înțelegeau că atît timp cît Radu Șerban rămînea în scaun exista primejdia ca pactul fundamental, nescris, care îi unea cu Poarta, să poată fi repus în discuție de către turci. Și pentru ei, deci, domnia lui Radu Șerban era o soluție de provizorat. De îndată ce armele lui Gabriel Báthory au pus capăt unei domnii care și la Istanbul și la Tîrgoviște devenise indezirabilă, boierii s-au grăbit să restatornicească și din unghiul lor de vedere *statu-quo*-ul.

Erau însă aceleași și intențiile Porții? Marea răscoală antiotomană fusese desigur o lecție dură pentru Poartă din care ea trăsese învățăminte : dovadă reducerea tributului. Imperiul otoman nu se putea mărgini însă la o concluzie de ordin economic ; altele, de caracter politic și militar, se impuneau aproape de la sine. Se știe că în timpul războiului antiotoman, purtat de Mihai Viteazul și de Radu Șerban, Poarta a luat în considerație trei soluții de readucere a Țării Românești sub ascultare : a încercat mai întîi să-l înlocuiască pe Mihai prin Bogdan, fiul lui Iancu Sasu, deci formula tradițională a schimbului de domni, apoi, cînd s-a produs marea expediție a lui Sinan-Pașa, pe măsură ce teritoriul țării era ocupat, fusese instalată administrația otomană : se recurgea deci la formula radicală a transformării în pașalîc ; în sfîrșit, cînd s-a văzut că încercarea aceasta nu poate să reu-

şească, turcii au recurs *aparent* la prima formulă, dar persoana asupra căreia s-a oprit alegerea lor arăta că, în fapt, se experimenta o a treia formulă, intermediară. Cine era acest nou domn? Un fiu de renegat, de paşă, un creştin cu rude mahomedane, crescut între turci şi fidel turcilor. Paralela cu Iliaş Rareş se impune de la sine. Şi atunci, la mijlocul secolului al XVI-lea, Poarta încercase, într-un moment cînd puterea Imperiului otoman era la apogeu, să reducă Moldova lui Ştefan şi a lui Rareş la situaţia de paşalîc. Ceea ce nu izbutise Ştefan Lăcustă trebuia să înfăptuiască feciorul turcit al lui Rareş. Turcirea lui Iliaş era primul pas spre înlocuirea domnului pămîntean cu un paşă [44]. Radu Mihnea nu era turcit, ci doar fiu de turcit, el nu era destinat să devină un paşă, ci să vestească un posibil paşă.

Acest rol a fost de îndată sesizat de boierime, sau măcar de o parte a ei. Ni s-a păstrat o scrisoare care pune în lumină atît atmosfera de la curtea noului domn, cît şi temerile boierilor de a vedea prinzînd viaţă ceea ce constituia pentru ei primejdia de moarte: statornicirea paşalîcului. E vorba de scrisoarea semnată — fireşte exagerat — de „toţi boierii din ţară şi de la slujitori" şi adresată pribeagului Radu Şerban. Mai întîi, starea din ţară: prezenţa rudelor turceşti ale domnului şi restituirea robilor fugiţi de la turci — faptă considerată un mare păcat — [45] indispuneau profund boierimea: „cădem la lucruri foarte grele, că întâiu în ţara noastră acum strigă hogea; că-şi ţine acest domn fraţii şi surorile în casă cu el şi sînt turci. Şi robii cari au scăpat de prin catarge şi de printr-alte robii, măcar de la Mihai Vodă ..., el îi dă turcilor". Dar mai presus de acestea stă spectrul paşalîcului: „Acum înţelegem că are turcul gînd să puie în ţara noastră paşă, aşijderea şi în ţările ce sînt vecine cu noi [46]. Deci, dacă vom cădea noi la aceia să rămîie în ţara noastră paşă şi mănăstirile şi bisericile noastre să fie meceturi turcilor şi coconii noştri să-i facă ieniceri şi fetele noastre să le iea turcii lor muieri, cum fac într-alte ţări ce sînt supuse". Şi, imediat după această imagine a Ţării Româneşti „turcite", afirmarea răspicată a temeiurilor care i-au îndemnat să ia armele şi să se alăture Ligii Sfinte: „deci noi, *din zilele lui MihaiVodă* (subl. ns.), de cînd ne-am supus şi ne-am jurat creştinilor, pentru aceia ne-am jurat şi ne-am supus noi supt împăratul creştinesc, *ca să nu cădem noi la un lucru ca acesta*" [47]. Nici nu se putea o mai limpede explicitare a raportului de determinare cauzală: primejdia transformării în paşalîc, resimţită timp de două secole de toate generaţiile de boieri fusese aceea care adusese clasa conducătoare a Ţării Româneşti în tabăra imperială.

Şi totuşi spaima boierească era, sincer sau interesat, exagerată. Nu dispunem de nici un indiciu precis care să justifice temerile exprimate în scrisoarea citată mai sus. Domnia lui Radu Mihnea, ca şi a lui Ştefan

[44] Ş. Papacostea, *O veche tipăritură despre Moldova la mijlocul secolului al XVI-lea*, în „Studii", t. 22 (1969), nr. 3, p. 460.
[45] *Scrisori de boieri* ..., ed. cit., p. 49.
[46] E o aluzie, probabil, la Moldova şi Transilvania.
[47] *Scrisori de boieri* ..., p. 49–50.

Tomşa, aşa cum se va vedea mai jos, poate chiar şi a lui Gavril Movilă, ridică marea problemă a prefanariotismului [48], în istoria românească.

N. Iorga, cu geniala-i intuiţie, şi-a intitulat capitolul în care prezintă domnia lui Radu Mihnea „Monarhia în luptă cu patriarhalismul boieresc". În primele rînduri ale acestui capitol, marele nostru istoric scrie : „Monarhia românească, întemeiată, ca şi celelalte forme monarhice moderne, prin înceata desvoltare a împrejurărilor, iar nu printr-un act constituţional, se vădeşte formată în aceşti ani de după Mihai Viteazul, cînd se ridică personalitatea, în parte occidentală, a lui Radu Mihnea, şi prin scăderea rolului boierilor cari pînă atunci lucraseră după placul lor, supt deosebitele frîne domneşti" [49]. Sîntem de acord cu N. Iorga cînd afirmă că Radu Mihnea se deosebeşte de predecesorii săi prin caracterul monarhic al autorităţii — şi, cum se va vedea, şi al conduitei sale — dar nu-l mai putem urma pe marele istoric atunci cînd consideră această „monarhie" ca produsul firesc al evoluţiei structurilor politice medievale din ţările române (mai exact Moldova şi Ţara Românească). Căci ceea ce surprindea pe contemporani — atitudinea „regală" a domnului — nu era altceva decît expresia autorităţii sporite, rezultate din investitura sultanului şi mai ales din misiunea încredinţată de acesta, de a readuce şi păstra ţările române în dependenţă faţă de Poartă, prin reprimarea oricăror tentative de felul celei pe care o făcuse Mihai Viteazul.

Credem, aşadar, că atît Radu Mihnea cît şi Ştefan Tomşa au primit de la Poartă domniile româneşti cu scopul de a readuce Ţara Românească şi, respectiv, Moldova în orbita de supunere a Porţii. În Ţara Românească unde, cum s-a văzut, după marea „defecţiune" de la 1594, boierii înşişi, îngrijoraţi de perspectivele unui îndelungat efort militar, acceptaseră, în cele din urmă, să revină sub suzeranitatea otomană, în condiţiile unei scăderi simţitoare a tributului, Poarta a recurs la ceea ce am numi „soluţia conciliatoare" : un domn agreat iniţial de boieri şi care ţinea să sublinieze, în repetate rînduri, rolul pe care el îl atribuia boierimii [50].

În Moldova, unde „amestecăturile" polone puseseră sub semnul întrebării dominaţia însăşi a Imperiului otoman, Poarta a preferat „soluţia dură". Boierimea moldoveană fusese cîştigată aproape în întregime orientării polono-file, ai cărei exponenţi domneşti au fost Movileştii. Pentru a-i sancţiona „hainia" faţă de suzeranul otoman, Poarta a lăsat-o sub mîna de fier a Tomşei. Cei care crezuseră o clipă că s-au făcut una cu Polonia

---

[48] Termenul a fost întrebuinţat de Eugen Stănescu în comunicarea sa *Préphanariotes et Phanariotes dans la vision de la société roumaine des XVIIe et XVIIIe siècles*, prezentată la simpozionul organizat la Salonic, de Institutul de studii balcanice, şi consacrat epocii fanariote (octombrie 1970). *Symposium. L'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 347—358.

[49] N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, Buc., 1938, p. 5.

[50] Miron Costin notează stima acordată de domn boierilor : „Boierii la mare cinste avè şi dzicea : « Pre un om dacă îl boiereşte domnul, nu încape să-l suduiască. De nu să poartă cum să cade unui boieriu să-l scoaţă şi să puie altul în locu, iară a-l sudui, sau să nu i să treacă cuvîntul grăit cu cale, nu să cade » " (M. Costin, *Opere*, ed. cit., p. 89.) Pentru luxul impus boierilor de la curte, *ibidem*, p. 90 ; cf. şi N. Iorga, *op. cit.*, p. 7.

nobiliară ajunseseră de „îmbla în tot ceas ... cu dzilele în mînă" [51]. Şi, ceea ce era poate mai greu de îndurat, această umilire zilnică, prin gluma batjocoritoare a gîdelui domnesc, preocupat de îngrăşatul „berbecilor" boiereşti. Nu se poate face oare o paralelă între ţinuta altitudinară a omului de ţară, Tomşa, sprijinit pe autoritatea sultanului, şi ţinuta altitudinară a fanariotului cult, sprijinit pe aceeaşi autoritate, investit cu misiune similară, Nicolae Mavrocordat? Dispreţul arătat boierimii şi de unul şi de celălalt venea din forţa pe care le-o dădea încrederea — fireşte, temporară — de care se bucurau în ochii sultanului. La distanţă de aproape un secol soldatul ţăran din Oteşti şi fiul Exaporitului vădesc o strînsă înrudire politică, pe care „stilul" primei domnii moldovene a lui Nicolae Mavrocordat („şi-ş ţinè lucrurili nalte" scrie I. Neculce) [52], o pune şi mai bine în evidenţă.

Cîrmuirea sîngeroasă a lui Tomşa ameninţa să aibă efecte contrarii. În loc să descurajeze boierimea moldoveană de la orice acţiune incompatibilă cu suzeranitatea otomană, ea o arunca în braţele polonilor. Conflictul armat dintre domn şi boieri, încheiat prin deznodămîntul sîngeros de la Fîntîna lui Păcurar, a alarmat Poarta, mai ales că biruinţei domneşti, i-a urmat, după cum era şi de aşteptat, o nouă intervenţie a polonilor, purtînd în furgoanele oastei pe doamna lui Ieremia şi pe feciorul ei, Bogdan. Miron Costin relatează cele două pricini care i-au îndemnat pe turci să-l mazilească pe cel care, la început fusese chemat să dea alte temelii trainice dominaţiei otomane asupra Moldovei: „Şi vădzindu (turcii — n.n.) şi pre Ştefan vodă în turburări totdeauna şi despre ai săi şi despre streini, l-au mazilit" [53]. Vina de căpetenie a Tomşei era, deci, de a nu fi izbutit să facă de necontestat dominaţia otomană, de a nu fi reuşit să readucă boierimea la respectarea vechiului pact cu Poarta, care era garanţia cea mai sigură a menţinerii Moldovei în ascultarea otomană. Locul său era încredinţat cuiva care făcuse deja dovada aptitudinilor sale politice, prin succesul misiunii încredinţate în Ţara Românească; acesta era Radu Mihnea.

Cele două cronici muntene stăruie asupra raporturilor cordiale dintre boieri şi Radu Mihnea. *Letopiseţul cantacuzinesc* notează că sub domnia acestuia „să odihniră toţi cu pace" [54], iar Radu Popescu relatează mai larg „împăcîndu-şi ţara (Radu Mihnea — n.n.) şi odihnindu-se, toţi, mari şi mici, lăuda pre Dumnezeu" [55]. „Complotul" lui Bărcan turbură acest climat relativ paşnic, dar ambele izvoare sînt la unison pentru a explica că faptul avea o singură cauză „mîndriea şi răotatea grecilor" [56], căci, spune *Letopiseţul cantacuzinesc*, „îi impresurase (Radu Mihnea pe boieri — n.n.)

---

[51] Miron Costin, *op. cit.*, p. 61.

[52] I. Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. I. Iordan, Buc., 1959, p. 196.

[53] M. Costin, *op. cit.*, p. 63. Pentru situaţia Moldovei în cadrul raporturilor moldo-polone, vezi excelentul studiu al lui Tahsin Gemil, *La Moldavie dans les traités de paix ottomano-polonais du XVIIe siècle (1621—1672)*, în „Revue roumaine d'histoire", t. XII (1973), 4, p. 687 714; v. şi *Istoria României*, vol. III, p. 131.

[54] *Letop. cant.*, p. 89.

[55] Radu Popescu, *op. cit.*, p. 84.

[56] *Ibidem.*

cu mulțime de greci de la Țarigrad și de la Rumele" [57]. Eșuată rapid prin decapitarea conducătorilor ei, mișcarea lui Bărcan e semnalul de alarmă pentru o nouă primejdie care plana asupra boierimii românești : concurența grecească.

Nu este locul aici să discutăm acest important capitol al istoriei grecității postbizantine. Dar ceea ce trebuie spus e că această pătrundere masivă a elementului grecesc în aparatul de stat, ierarhia ecleziastică și viața economică, pe scurt această întruchipare pe pămîntul românesc a Bizanțului de după Bizanț, s-a făcut sub scutul Imperiului otoman. Asocierea elementului grecesc în dominarea de către turci a Peninsulei Balcanice a dus la ceea ce s-a numit „Turco-graecia" și a făcut ca în ochii popoarelor supuse Porții, lupta de emancipare națională să fie în același timp și o luptă împotriva elementului grecesc, fie măcar și sub forma culturii sale [58].

Reacția boierimii din amîndouă țările românești a fost violentă. Hrisoavele de condamnare și de expulzare a grecilor impuse lui Leon Tomșa și lui Radu Leon în Țara Românească, izgonirea lui Alexandru Iliaș și uciderea lui Batiște Vevelli în Moldova, pribegia în Transilvania a agăi Matei din Brîncoveni au fost manifestările cele mai spectaculoase ale acestui conflict dintre autohtoni și alogeni din sfera clasei conducătoare.

Boierimea românească, am arătat-o mai sus, fusese gata să pună mîna pe arme cînd Imperiul otoman își manifestase intenția de a introduce regimul de pașalîc la nord de Dunăre ; la sfîrșitul secolului al XVI-lea ea se aflase în fața unei noi amenințări : ruina economică drept urmare a exploatării turcești. Secolul al XVII-lea avea să aducă o nouă primejdie : pierderea monopolului puterii prin infiltrarea elementului grecesc. Dacă în primele două cazuri, ridicarea în arme, alături de domn, fusese reacția logică, de astă dată, forma mai puțin fățișă sub care se desfășura acest proces, făcea ca opoziția boierimii să se manifeste violent numai cînd el căpăta aspecte clare și, deci, brutale. Cum acapararea dregătoriilor de către greci se făcea sub binecuvîntarea Porții și prin voința domnului, boierimii nu-i mai rămînea decît un singur aliat sau mai exact un instrument pentru a lupta alături de ea : masele populare. Presiunea care putea fi exercitată asupra domniei prin intermediul lor [59], șantajul fiscal, prin îndemnul adresat masei de contribuabili de a nu plăti birurile [60], erau armele pe care boierimea nu

---

[57] *Letop. cant.*, p. 90. Întreaga problematică a vieții interne a Țării Românești în acest secol a fost reluată de C. Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul al XVII-lea* (în ms.), care ajunge într-un șir de probleme la încheieri noi.

[58] Faptul e cu deosebire vizibil în istoria renașterii bulgare, unde principalul obstacol în calea dezvoltării culturii naționale a fost cultura greacă. Opera lui Paisie din Hilandar, *Istoria slavo-bulgară* (1762), care este și actul de naștere al „văzrăjdeniei", este, în același timp, și declarația de război împotriva înăbușitoarei influențe grecești.

[59] Cf. relatarea dramatică a alungării lui Alexandru Iliaș și a anturajului său grecesc la M. Costin, *Opere*, p. 98–99.

[60] „Fugiți toți după noi, nu mai dați nimic", îndeamnă pe rumâni grupul de boieri, ostil lui Radu Leon, care pribegeau în Transilvania. Firește, îndemnul a găsit un larg ecou între contribuabili; vezi *D.R.H.*, seria B, vol. XXII, p. 284–285.

ezită să le folosească împotriva domnilor tutelați de greci, chiar dacă aceste arme închideau în sine și mari primejdii pentru ea însăși.

Este demn de relevat că de-a lungul întregii domnii a lui Ștefan Tomșa răsar informații despre intențiile turcilor de a face din Moldova un pașalîc : la 27 decembrie 1612 bailul venețian informează despre hotărîrea sultanului ,,de a pune stăpînirea în chip absolut pe Transilvania pentru a introduce și stabili un beglerbei la cîrmuirea acelui principat, ca și în Țara Românească și Moldova, voind să intervină personal în acest scop cu o armată numeroasă și puternică" [61]. Amenințați deopotrivă de astfel de planuri, polonii și Ștefan Tomșa s-au grăbit să înceapă negocieri de pace [62]. La cea dintîi vedere, poziția domnului Moldovei poate apărea drept stranie : el fusese numit de Poartă tocmai pentru a ține țara în ascultarea otomană, a elimina influența polonă și a-i face inofensivi pe reprezentanții ei autohtoni. Or, tratativele cu Polonia îl arată ca pășind el însuși pe urmele celor pe care trebuia să-i ,,vîneze". În realitate, Tomșa însuși, deși reprezentant al intereselor Porții, întocmai ca mai tîrziu domnii fanarioți, nu era pînă într-atît identificat cu interesele Imperiului otoman, încît să aștepte să devină un simplu pașă de provincie (ceea ce implica, desigur, și trecerea la islamism). Se vădea încă odată, această dialectică a raporturilor dintre Poartă și țările române : ori de cîte ori tendința de emancipare a boierimii române devenea prea puternică, turcii erau tentați să recurgă la formula pașalîcului. Dar această ,,armă de disuadare" își avea și ea reversul : în fața acestei primejdii, chiar partizanii dominației otomane erau înclinați să treacă în tabăra adversarilor Porții.

În acest context de eforturi ale Porții de a-și restatornici dominația asupra Moldovei, se înscrie și episodul ciudat al domniei lui Gaspar Grațiani. Predecesorul său, Radu Mihnea, își ceruse singur mazilia de îndată ce relațiile turco-polone amenințaseră să ia o turnură războinică [63] și Poarta numise în locu-i pe cineva care se bucura de încrederea sa deplină, deși în favoarea lui stăruiseră imperialii, ceea ce ar fi trebuit să dea de gîndit Porții, e vorba de fostul terziman (traducător) al Porții, Gaspar Grațiani, al cărui ,,volte-face" este notat cu concizie de Miron Costin : ,,Iară cît s-au aședzat la domnie, măcară că era de mare credință la împărățiie, îndată s-au așădzatu cu gîndul spre părți creștine" [64].

Planul lui Grațiani — atît cît poate fi reconstituit dintr-o documentație nu îndeajuns de bogată — era inițial să colaboreze cu Radu Șerban, care și el urma să devină domn al Țării Românești prin grija aceleiași diplomații

---

[61] Hurmuzaki, *Doc.*, IV, 2, p. 340.

[62] N. C. Bejenaru, *Ștefan Tomșa II (1611—1616; 1621—1628) și rivalitatea polono-turcă pentru Moldova*, Iași, 1926, p. 26. Din păcate autorul se mărginește la simpla relatare a faptelor, fără a intra în analiza resorturilor profunde care au determinat atitudinea boierimii. Solia din mai 1612, a lui Ștefan Tomșa către regele Poloniei, prin care domnul ruga să fie primit ca ,,slugă și credincios supus", nu trebuie privită decît ca un scut împotriva uneltirilor lui Constantin Movilă și Potocki ; vezi N. C. Bejenaru, *op. cit.*, p. 17.

[63] M. Costin, *op. cit.*, p. 66 : ,,văzîndu că nu va putea trece, să nu să îngroașe între turci și între leși, lucruri de sfadă ...".

[64] *Ibidem.*

imperiale [65], pentru a realiza o alianţă românească sub egida imperială. Izbucnirea războiului de 30 de ani şi deturnarea Habsburgilor de la o politică activă în sud-estul Europei pentru a-şi putea concentra toate forţele împotriva adversarilor Imperiului din centrul continentului i-au impus lui Graţiani o modificare a planului său iniţial: Habsburgilor urma să li se substituie polonii. Grăbit să-şi dea o forţă care îi lipsea în ţară, el a adus o garnizoană polonă în cetatea Hotinului; pregătirile sale de luptă nu mai erau un secret pentru boieri, care n-au întîrziat să-şi arate opoziţia.

Motivul arătat de Miron Costin pentru această atitudine ar fi fost teama boierilor „să nu vie vreo perire ţărîi" [66]. Fireşte că explicaţia este pe de-a întregul plauzibilă, dar ea nu se opreşte aici. Această boierime, care timp de două decenii alergase spre steagurile de vasalitate polonă a Movileştilor şi care împărţită între fiii lui Ieremia şi cei ai lui Simeon, însîngerase ţara prin luptele ei meschine, fără să se gîndească vreun moment că-i aduc pieirea, manifesta subit o preocupare care, dacă o onorează desigur, nu e mai puţin surprinzătoare. În fond, pentru aceşti boieri, ţara se confunda în primul rînd cu ei. Ce i-ar fi îndemnat în 1619 să se măsoare iarăşi cu Poarta. În afară nu se întrevedea nici un sprijin, iar în interior domnia lui Radu Mihnea arătase că Poarta însăşi trăsese concluziile necesare din eşecul formulei Tomşa pentru a folosi ceea ce am numi formula conciliatoare. Dacă Imperiul otoman arătase că nu înţelege să se lipsească de concursul — evident în limitele fixate de Poartă — al boierimii, care ar fi fost rostul provocării lansate prin acţiunea lui Graţiani?

Antrenată împotriva voinţei ei, boierimea nu era dispusă să achite nota către Poartă după dezastrul de la Ţuţora. Abandonat de boieri, domnul a căzut sub loviturile hatmanului Şeptilici şi a postelnicului Goia. Printr-o cumplită ironie a destinului — pe care o consemnează şi Miron Costin [67] — vornicul Bucioc, adversarul ferm al acestei ridicări antiotomane, şi-a sfîrşit zilele în ţeapa celor cărora le rămăsese fidel. După domniile şterse ale lui Alexandru Iliaş şi Ştefan Tomşa [68] amîndouă desfăşurate sub semnul războiului de la Hotin şi al campaniei sultanului Osman, i-a revenit din nou lui Radu Mihnea, fidelul slujitor al intereselor otomane, să dea asigurări boierimii că restaurarea dominaţiei otomane nu avea să-i lezeze interesele.

Pătrunderea masivă a elementului grecesc, pe care o inaugurează — cum am văzut — domnia lui Radu Mihnea, a pus boierimea românească

[65] În aceeaşi zi cu numirea lui Graţiani, 4 februarie 1619, ambasadorul imperial la Constantinopol a cerut şi domnia Ţării Româneşti pentru Radu Şerban. Vezi N. C. Bejenaru, *Gaşpar Graţiani, domnul Moldovei (1619 — 1620), şi luptele turco-polone din 1620*, în „Cercetări istorice", I (1925), 1, p. 85. Din păcate autorul nu lămureşte suficient legăturile domnului cu polonii şi nici refuzul boierilor de a i se alătura în lupta antiotomană.

[66] Miron Costin, *op. cit.*, p. 68.

[67] *Ibidem*, p. 72.

[68] Miron Costin notează marea deosebire dintre prima şi a doua domnie a lui Tomşa: acest „mare vărsătoriu de sînge, gros la hire... la a doa domnie domniia, cu multu schimbatu", *ibidem*, p. 88. Schimbarea se datora însă nu „după patime ce-i venise şi lui la capu", ci modificărilor survenite în directivele Porţii.

în fața unui adversar pe cît de neașteptat pe atît de puternic. Energia politică a acestei clase se va consuma ani de-a rîndul pentru a stăvili, dacă nu a elimina, acest primejdios concurent. Politica externă care stătuse în legătură cu atitudinea boierimii față de schimbările petrecute în regimul dominației otomane, ceda acum locul politicii interne. Dușmanul cel mai de temut nu mai era în afara hotarelor țării, ci înlăuntrul lor. Firește că această invazie camuflată și lentă a grecității pe teritoriul românesc era ea însăși o consecință a dominației otomane, dar boierii nu doreau să combată cauza, ci doar efectul.

Reacția boierimii autohtone — ale cărei manifestări sînt cunoscute — a triumfat în cele din urmă prin ridicarea în scaun a lui Matei Basarab și Vasile Lupu. În timp însă ce primul a rămas credincios curentului antigrecesc, care îl ridicase în domnie, cel de-al doilea, care s-a voit urmașul și continuatorul basileilor Bizanțului a trădat originile puterii sale integrîndu-se și devenind unul din exponenții cei mai reprezentativi ai Bizanțului de după Bizanț [69].

Tocmai din această deosebire fundamentală, domnia lui Matei Basarab, cu intensa-i activitate diplomatică, capătă un interes deosebit. Cele două decenii de cîrmuire basarabească au însemnat o perioadă de vădită reacțiune nobiliară. Ajunge să se ia în seamă numai proporțiile pe care le capătă procesul de deposedare de pămînt și de aservire a țărănimii pentru a desluși atotputernicia marilor stăpîni de pămînt în cadrul acestei „monarhii boierești". Politica externă a lui Matei Basarab [70] este, așadar, expresia pe plan internațional a concepțiilor diplomatice ale marii boierimi.

Pentru a înțelege politica externă a fostului agă din Brîncoveni trebuie să se țină, așadar, în seamă două împrejurări : a) ridicarea în domnie a lui Matei s-a făcut fără consimțămîntul turcilor, Poarta fiind pusă în fața faptului împlinit ; b) înscăunarea lui Matei este expresia reacțiunii antigrecești a boierimii pămîntene, mereu temătoare de revanșa acestor auxiliari ai Porții care deveniseră grecii. Sub apăsarea acestor realități care creau cadrul politic general al domniei lui Matei, domnul și boierii trebuiau să caute în afară mijlocul de a da caracter definitiv unor stări care nu le puteau apărea decît provizorii. Așa se explică negocierile în vederea alăturării Țării Românești la o cruciadă antiotomană. Conflictul dintre cei doi domni români oferise Porții prilejul de a arăta răspicat către cine se îndreptau sentimentele ei.

În 1639, cînd Vasile Lupu obținuse învestitura ca domn al Țării Românești, intrarea sa în hotarele noii stăpîniri fusese precedată de o poruncă a sultanului către boieri scrisă, într-adevăr, după expresia lui Matei

[69] N. Iorga, *Byzance après Byzance*, ed. a II-a, Buc., 1971, p. 167 și urm.

[70] Cea mai solidă lucrare pentru politica externă a domnului muntean rămîne deocamdată I. Sîrbu, *Mateiu Vodă Băsarabăs auswärtige Beziehungen 1632—1654 (Zur Geschichte des europäischen Orients)*, Leipzig, 1899. O expunere succintă, sprijinită și pe izvoare ungurești, a acțiunilor diplomatice ale lui Matei, la V. Motogna, *Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu*, în „Cercetări istorice", XIII — XVI (1940), nr. 1—2, p. 453—544. Expunerea noastră împrumută cele mai multe date din aceste două contribuții.

Basarab „nu ca un om, ci ca un Dumnezeu" [71]. Şi aici apărea, în cazul cînd Vasile ar fi întîlnit împotrivire, ameninţarea cu transformarea în paşalîc: „Am să vă pustiiesc de pe pămînturile voastre şi să trimit acolo să locuiască turci, iar în bisericile voastre am să pun hogi" [72]. Ca celebrul manifest de peste un secol şi jumătate al ducelui de Braunschweig, aceste teribile ameninţări n-au făcut decît să consolideze unitatea boierilor în jurul celui care le reprezenta şi apăra interesele. Enumerînd lui Gh. Rákóczi marile foloase pe care le-a adus domnia lui Matei, boierii relevau motivele cele mai profunde ale adversităţii lor faţă de Vasile: republica boierească a Ţării Româneşti ar fi dispărut sub cîrmuirea de autocrat bizantin a Lupului. „De la Şerban vodă (Radu Şerban — n.n.) pînă la Leon vodă ne-am pierdut toate libertăţile, de nu s-a ales nimica din ele, iar măria-sa ni le-a dat îndărăt, întocmindu-le după toată rînduiala ... Deci noi ne-am ridicat pentru libertatea noastră ... Dacă ar veni Lupu să stăpînească asupra noastră, ar ridica biruri noi şi *ne-ar nimici toate libertăţile* (subl. ns.), cum a făcut cu moldovenii care ţipă ca din gură de şarpe. Doar şi măriile-voastre, dacă ar voi împăratul să vă ia libertăţile aţi sta împotrivă pînă la unul" [73]. Textul este important din mai multe puncte de vedere. Mai întîi, chiar dacă este exagerată afirmaţia despre pierderea libertăţilor de la Radu Şerban şi pînă la Leon Tomşa, se confirmă ipoteza noastră că principala misiune a domnilor numiţi de Poartă de după marea răscoală antiotomană a ţărilor române a fost de a restrînge mijloacele de putere şi autoritate ale boierimii pe care Poarta o socotea vinovată de complicitate cu domnul în încercarea acestuia de a smulge Porţii ţările române. Se poate desigur obiecta că hrisovul impus lui Leon Tomşa e o dovadă că, în încercarea de forţe dintre boieri şi domn, victoria a rămas de partea celor dintîi. În fapt, credem că o cercetare amănunţită a domniilor lui Radu Mihnea, Gavril Movilă, Alexandru Iliaş, Alexandru Coconul, care nu e decît tot domnia lui Radu Mihnea, ar dezvălui sensul acestei declaraţii a boierilor. Ne întrebăm — ca ipoteză de lucru — dacă nu cumva frecventele eliberări de rumânie, care sînt semnalate în scurta domnie a lui Gavril Movilă (1618 — 1620), n-au fost încurajate de autoritatea centrală cu intenţia de a reduce clientela servilă a boierimii.

Era firesc ca primele demersuri în vederea unor acţiuni antiotomane de mare anvergură să se îndrepte către Curtea de la Viena [74]; boierii munteni păstrau încă amintirea steagului imperial sub care luptaseră Mihai Viteazul şi Radu Şerban. Între anii 1640 — 1643, Ferdinand al III-lea a primit

---

[71] „pe cine vreau îl şterg de pe faţa pămîntului", V. Motogna, *op. cit.*, p. 498.

[72] *Ibidem.*

[73] În acelaşi text boierii elogiază reforma fiscală a lui Matei Basarab: „Birul împăratului l-am regulat. Fiecare ne-am ştiut avutul şi ce preţ are. Fiecare a ştiut cît are de plătit într-un an". V. Motogna, *op. cit.*, p. 499. Pentru reforma fiscală a lui Matei vezi D. Mioc, *Reforma fiscală din vremea domniei lui Matei Basarab*, în „Studii", XII (1959), nr. 2, p. 53—82.

[74] Încă din 1635, Matei oferise Vienei deschiderea operaţiunilor militare împotriva turcilor; apoi în timpul luptelor din Creta, negociase cu veneţienii o acţiune comună. Vezi N. Iorga, *Ist. rom.*, VI, p. 58, care subliniază că oferind Curţii din Viena colaborarea sa militară, Matei Basarab nu pomenea nimic de un statut de vasalitate faţă de împărat.

cîteva solii muntene care au încercat să-l convingă că slăbiciunea Imperiului otoman şi războaiele sale cu perşii ofereau un prilej favorabil pentru o lovitură în Europa. Aflat în faza cea mai dramatică a războiului de 30 de ani, monarhul habsburg nu numai că nu-şi putea dispersa forţele, dar nici nu înţelegea rostul de a-şi spori fronturile de luptă.

Mult mai serioasă a fost iniţiativa regelui polon Vladislav al IV-lea care preconiza încadrarea celor trei ţări româneşti într-o largă coaliţie antiotomană care urma să includă Imperiul şi Veneţia. Atît Gheorghe Rákóczi, cît şi Vasile Lupu şi Matei Basarab au acceptat ofertele regelui polon. Domnul Ţării Româneşti a fost numit general al întregului Orient, şi agenţii săi — între care cel mai important era episcopul Petru Parcevici — au trecut în sudul Dunării pentru a lua legătura cu popoarele subjugate de turci în vederea unei mari răscoale care să le aducă eliberarea. Un ecou deosebit au avut aceste acţiuni în rîndurile bulgarilor care au aderat cu entuziasm la propunerile domnului român, trimiţîndu-i o solie. Se părea că au reînviat timpurile lui Mihai Viteazul ! Din păcate toate aceste speranţe au fost spulberate de moartea în 1648, a lui Vladislav al IV-lea şi Gheorghe Rákóczi I [75].

Un alt aspect interesant al politicii externe a lui Matei Basarab sînt legăturile sale cu Rusia. Pînă atunci, diplomaţia munteană — dacă lăsăm la o parte misiunea solului trimis de Mihai Viteazul, asupra căreia sîntem puţin informaţi — nu urmărise să atragă marele stat din răsărit în lupta împotriva semilunii. Realitatea geopolitică şi conflictele ruso-polone nu lăsau atunci să se întrevadă marele rol pe care Rusia era chemată să-l joace în sud-estul Europei. Chiar pînă spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea, deşi armatele ruseşti întîlniseră în cîteva rînduri pe cele otomane, Europa continua să privească Rusia ca o putere nordică, ale cărei interese fundamentale rămîneau concentrate în bazinul Mării Baltice. Explicaţia acestei imagini stă în faptul că Rusia s-a afirmat ca mare putere în detrimentul Suediei şi în luptă cu Suedia ; or, pentru contemporani acest raport Suedia — Rusia s-a transformat în încheierea că Rusia e o putere nordică [76].

În Ţara Românească, cel dintîi care atrăsese atenţia în secolul al XVII-lea asupra „popoarelor bălane de la miazănoapte", care ar fi putut să sprijine lupta antiotomană a ţărilor române fusese mitropolitul Matei al Mirelor [77], dar ideea sa rămăsese fără consecinţe, şi, repetăm, lucru era întru totul firesc.

Matei Basarab este, aşadar, cel dintîi domn care a văzut în ţarul Moscovei un posibil aliat în acţiunea sa îndreptată împotriva Porţii. Este adevărat că schimbul de scrisori dintre domn şi ţar nu depăşise faza tato-

[75] *История Болгарии*, vol. I, Moscova, 1954, p. 200. Poate şi în legătură cu aceste acţiuni stă prezenţa românilor — mai exact a Moldovei şi Ţării Româneşti — în planurile de cruciadă care nu încetau să fie întocmite, vezi L. Laboureur, *Relation du voyage de la royne de la Pologne*, Paris, 1647, p. 201, semnalat de N. Iorga, *Ist. rom.*, VI, p. 138, n. 1.

[76] G. von Rauch, *Politische Voraussetzungen für westöstliche Kulturbeziehungen im 18. Jahrhundert*, în *Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa*, Köln, 1972, p. 5.

[77] N. Iorga, *O descoperire în domeniul relaţiilor noastre cu Moscova*, în „Revista istorică", XX (1934), 1 3, p. 1.

nărilor și a declarațiilor de intenții. Rusia era încă departe, dar controlul turcesc rămînea vigilent asupra legăturilor exterioare ale țărilor române. În scrisoarea sa din 1 decembrie 1638, Matei se plîngea țarului Mihail că „astăzi și totdeauna sîntem în robie" și solicita concursul corespondentului său [78]. Oricît de măgulit va fi fost autocratul rus el nu a întreprins nimic în sprijinul domnului român. În februarie 1645, Matei Basarab a revenit cu o altă scrisoare, căreia țarul i-a răspuns în iulie [79] al aceluiași an, dar nici de astă dată nu s-a stabilit o adevărată colaborare.

Cu totul alta era situația în Moldova, unde Vasile Lupu, antrenat în probleme polone și ucrainiene întreținea o vie corespondență cu Moscova, primind chiar la curtea sa, în 1642—1643, pe remarcabilul diplomat rus A. L. Ordin-Nasciokin [80]. Între anii 1639—1649 au fost trimiși din Moldova la Moscova 47 de agenți și soli, iar din Moscova în Moldova 19 [81]. Domnul Moldovei ținea la curent Moscova cu situația din imperiu și nu pierdea prilejul să facă declarații amicale [82]. În 1645, cînd se părea că planurile lui Vladislav al IV-lea vor putea să prindă viață, Vasile Lupu a propus ca Rusia, Moldova și Țara Românească să alcătuiască o alianță împotriva Porții, prezentînd și efectivele pe care cele două țări românești ar fi putut să le pună la dispoziție „Aceasta a fost prima ofertă din istoria Moldovei despre dorința ei de a acționa împotriva Turciei, împreună cu Rusia" [83].

Așadar către mijlocul secolului al XVII-lea, în politica externă românească își face apariția o nouă idee: alianța cu Rusia împotriva Porții. S-ar putea spune că e vorba de o soluție de disperare, pentru că nu existau atunci premisele reale pentru o astfel de colaborare, care nu se putea materializa într-o alianță militară. Dar în fața unei Polonii paralizate de disensiuni interne și consumîndu-și forțele în luptele cu cazacii și cu Imperiul habsburgic, sustras timp de trei decenii de marea conflagrație europeană dintre 1618—1648, domnii români nu găseau unde să-și mai îndrepte nădejdile decît spre Moscova. O prejudecată favorabilă juca în favoarea acestei orientări: comunitatea de confesiune era considerată — într-o lume pătrunsă încă puternic de spiritul religios — ca o garanție de bună credință care lipsea „papistașilor".

În acest cadru se înscrie și tratatul moldo-rus din 1656. Împotriva unei aprecieri pripite trebuie spus că negocierile care l-au precedat au fost întrerupte în repetate rînduri, și că voievodul moldovean a fost etichetat de „nestatornic" [84]. Textul final era deosebit de favorabil Moldovei; el prevedea mai întîi restabilirea situației de dinaintea intrării Moldovei sub dominația otomană; se sublinia cu acest prilej, că și după această dată

---

[78] *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в* (citat mai departe *Ис*), II, Moscova, 1968, p. 29—30.

[79] *Ис* , vol. II, p. 140—141, 152—153.

[80] Iu. V. Kurskov, *Из истории русско-молдавских отношений в XVII веке*, în „Известия Молдав. фил. АН СССР", 1959, nr. 2 (56), p. 81—87.

[81] N.A.Mohov, *Очерки истории молдавско-русско-украинских связей*, Chișinău, 1961, p. 90.

[82] *Ibidem*, p. 91. Cf. însă și relația unui agent rus după care Vasile Lupu se arăta dornic de colaborare cu Moscova pentru a afla știri utile Porții, *Ис*, vol. II, p. 130.

[83] N. A. Mohov, *op. cit.*, p. 90.

[84] *Ис*, vol. II, p. 251.

„domnii de mai tîrziu care erau în voia turcilor și supt a lor supunere, cum și noi sîntem, măcar că au luat turcii haraciu și de la aceia dinaintea noastră și de la noi și de la țară, însă *cinstea domniei și așezarea locului întru nimic n-au stricat-o*" (subl. ns.). [85] Precizarea ni se pare că avea rostul să-l avertizeze pe țar, că dacă turcii — păgînii deci — respectaseră statutul de autonomie al țării, cu atît mai mult un suveran ortodox nu trebuie să profite de dezechilibrul de forțe pentru a schimba în avantajul său rînduielile interne ale Moldovei. Celelalte articole prevedeau : restituirea raialelor, domnul să fie numit pămîntean, achitarea unor „daruri" către țar, libertatea comerțului. Tratatul moldo-rus din 1656 reprezenta prototipul unui lung șir de proiecte de tratat și de memorii care vor aflui către curtea țaristă pe măsura afirmării Rusiei ca mare putere în răsăritul Europei. Există însă în aceste texte și deosebiri de esență care pun în lumină caracterul deosebit al originii lor : domnesc sau boieresc. În timp ce, voievozii doreau să vadă nu numai neatinsă, dar consolidată chiar autoritatea centrală, boierimea urmărea ca împreună cu ieșirea de sub dominația otomană să se „elibereze" și de sub autoritatea domnească.

Încurajați de cele două decenii de largă autonomie — care au coincis cu domniile lui Matei Basarab, Vasile Lupu și Gh. Rákóczi I — urmașii lor au crezut că se pot lansa în mari întreprinderi care să sfideze poruncile Porții. Este știut sfîrșitul lamentabil al expediției lui Gh. Rákóczi II în Polonia, care a atras după sine în catastrofa sa și pe Constantin Șerban și pe Gheorghe Ștefan.

Episodul Mihnea al III-lea [86] — care prezintă asemănări numeroase și izbitoare cu episodul Grațiani — dezvăluie concepția de politică externă a boierimii Țării Românești. Mihnea, întocmai ca și Grațiani, fusese trimis să „facă ordine" într-o țară care prin acțiunile lui Constantin Șerban scăpase controlului Porții. *Letopisețul cantacuzinesc* informează chiar că Mihnea ar fi promis turcilor să îmbrățișeze islamul [87]. Dacă știrea corespunde realității, înseamnă că avem dreptul să credem că nu era exclusă chiar pentru un viitor mai îndepărtat soluția radicală a pașalîcului. Hotărîrea sa de a ridica armele împotriva Porții lasă pe boieri în stupoare („încremeniseră și să mirară") : „Doamne, bun lucru ar fi acesta ! Iar noi ne témem că nu vom putea plini desăvîrșit, ci numai vom zădări șarpele și ne va înghiți cu totul. Căci noi sîntem o țară mică și făr'de oameni, neputiincioasă și făr'de ajutor de nici parte, iar turcii sînt puternici, mari și biruiesc toată lumea, de la răsărit pînă la apus" [88]. Am reprodus acest pasaj pentru că el rezumă concepția de politică externă a boierimii în perioada „noilor războaie de ofensivă ale Turciei regenerate" (N. Iorga). Aprecierile în izvoarele de sursă

[85] Textul în ИС, vol. II. Pentru negocierile care au precedat încheierea tratatului vezi Tr. Ionescu-Nișcov și Al. Constantinescu, *300 de ani de la încheierea primului tratat de alianță dintre Moldova și Rusia*, în „Studii", IX (1956), nr. 5, p. 107—116.

[86] Domnia lui este bine cunoscută grație monografiei lui Al. Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III (Mihail Radu) (1658—1659)*, în „Buletinul Comisiei istorice a României", XIV (1935), p. 51 229.

[87] *Letop. cant.* p. 131.

[88] *Ibidem*, p. 133.

boierească privind acțiunile de tipul Grațiani sau Mihnea consună. Miron Costin, în al cărui text răzbate și ura boierului față de tăietorul de boieri, îl prezintă drept : „tiran direptu fantastic, adecă buiguitoriu de gînduri" [89]. vrînd să pună în lumină incoerența planurilor sale diplomatice și militare. Tot marelui cronicar moldovean îi datorăm o mai largă explicare a felului în care boierimea privea raporturile cu Poarta. Iată ce scrie el în legătură cu acțiunea lui Grațiani : „De laudă este hie la care domnŭ să hie spre partea creștinească, că această țară căci trăește așea în statul său pînă acmŭ, pentru țări creștine stă pînă astădzi în rîndurile sale, însă cu înțelepciune, nu fără socoteală și fără temeiŭ, în loc de folosul țărîi să-i aducă perire, cum nu s-au prilejuit amŭ și în vrémile noastre în cîteva rînduri, de adusésă a mulți nesocoteala și nebunia, mare cumpănă acestui pămîntu". Și referindu-se la un trecut apropiat, cronicarul conchide „Dumnedzău mai bine știe, că de nu s-ar hi prilejuit o samă de capete să cerce mijloace și să nu alerge la împărățiie, ar hi fostŭ de perire de istov țara aceasta în cîteva rînduri" [90]. Opoziția ireductibilă, care apare la Grigore Ureche între creștini și păgîni [91], se transformă la Miron Costin într-o voință puternică de a reda țării independența dar, convins că Moldova nu dispune de forțele necesare pentru a se emancipa, cronicarul aștepta izbăvirea de păgîni din mînile străine, în primul rînd polone [92]. Se crease, așadar, concepția că disproporția izbitoare de forțe dintre imperiu și țările române le condamna pe acestea să aștepte în resemnare desfășurările internaționale susceptibile să modifice raportul de putere și să slăbească astfel cleștele de fier al dominației otomane. Era limpede că tocmai boierimea, care ar fi avut cel mai mult de pierdut de pe urma oricăror represalii, ce ar fi urmat unei ridicări în arme, era aceea care, ca în timpul lui Mihnea, refuza să se angajeze într-o acțiune, în care riscul era atît de mare încît devenea aventură.

Exista însă și în această fază de reîmprospătare a forței otomane o formă de dependență față de Poartă considerată de boierime intolerabilă : regimul de pașalîc.

Amenințarea rămînea suspendată mai departe peste boieri și țară. Un exemplu : în septembrie 1660, deci la scurt timp după reprimarea răscoalei țărilor române, întîrzierea plății tributului provoacă mînia marelui vizir : „nu iaste altă țară mai rea — ar fi declarat Küprülü — decît Țara Românească, că nu apucă o nebunie să să potolească, alta rădică". Hotărîrea lui e nemaipomenit de aspră, Mustafa pașa ginerele său va lua un corp de 4 000 de turci și va intra în Țara Românească a cărei conducere, după

---

[89] Miron Costin, *Opere*, p. 186.

[90] *Ibidem*, p. 66—67.

[91] „supt mîna lor și sub jugul lor sîntem șerbi". N. Iorga crede că textul aparține unui interpolator, deoarece Ureche, care amintește atîtea biruințe românești asupra turcilor, nu putea scrie aceste cuvinte. N. Iorga, *Ist. rom.*, VI, p. 169.

[92] Cornelia Șerbu-Lavronski, *Idei politice în letopisețul lui Miron Costin*, în „Cercetări istorice", IV (1928), 2, p. 64—75. M. Berza, *Turcs, Empire ottoman et relations roumano-turques dans l'historiographie moldave des XVe —XVIIIe siècles*, în „Revue des études sud-est européennes", X(1972), nr. 3, p. 595—627.

uciderea lui Gheorghe Ghica, o va lua. Şi *Letopiseţul cantacuzinesc* laudă pe postelnicul Constantin Cantacuzino, care prin stăruinţele sale ar fi cruţat ţării cumplita soartă „cum să-şi piarză legea şi sfintele biserici să să facă meceturi turceşti" [93]. Scrisoarea lui Grigore Ghica, care consemnează şi el intenţia marelui vizir de a transforma ţara în paşalîc, vădeşte convingerea fermă că orice modificare a statutului de autonomie al Ţării Româneşti va declanşa o reacţie violentă care va depăşi hotarele ţării pentru a se transforma într-o nouă ediţie a evenimentelor din timpul lui Mihai: „de vor auzi celelalte ţări precum că fac ei beglerbei în Ţara Românească, atunci toţi se vor face una şi moldovenii încă, fiind ei drepţi, se vor face şi ei haini numai cît se va afla acest cuvînt cu beglerbei în Ţara Românească. Zău că va vrea vizirul să-i aşeze şi nu va putea" [94]. Era afirmată din nou limita peste care turcii nu puteau trece fără a risca o răscoală care să solidarizeze toate forţele societăţii româneşti.

Ameninţarea permanentă cu transformarea în paşalîc, exploatarea sporită prin regimul obligaţiilor materiale şi conştiinţa apartenenţei la lumea creştină menţineau în ţările române o stare de spirit antiotomană care constituia mediul cel mai potrivit pentru geneza planurilor de cruciadă, care prevedeau integrarea într-o coaliţie a statelor europene sprijinită de popoarele supuse Porţii. Astfel, în 1668, mitropolitul transilvănean Sava Brancovici propunea la Moscova o cruciadă a sîrbilor, românilor şi bulgarilor, gata să se alăture acţiunilor statelor creştine împotriva „blestematului turc căci sînt în mare lipsă, nevoe şi strîmtoare; dacă ar vrea Dumnezeu aceştia toţi ar fi cu oaste gata" [95].

Cucerirea Cameniţei de către turci în 1672 a agravat considerabil situaţia ţărilor române şi mai ales a Moldovei. Mai întîi din punct de vedere geo-strategic s-a desăvîrşit încercuirea spaţiului carpato-dunărean prin bastioanele turceşti: paşalîcurile de Timişoara, Oradea şi Buda în vest; Cameniţa la nord, Tighina şi Brăila la est; în al doilea rînd, Moldova a devenit un drum de trecere spre Cameniţa cu toate consecinţele nefaste pe care le implica sistemul de logistică a timpului, dar mai grav decît toate era planul vizirului de a unifica stăpînirile turceşti din Ungaria, Podolia şi Ucraina şi de a transforma Moldova şi Ţara Românească în paşalîcuri [96]. Şi de astă dată planul a fost abandonat de teama că reacţia moldovenilor s-ar putea transforma într-o răscoală care ar pune în pericol stăpînirea turcească, încă fragil împlîntată în noile teritorii dobîndite [97]. Temerile marelui vizir erau pe deplin justificate, căci încă de la începutul anului 1672, Hîncu şi Hăbăşescu, conducătorii răscoalei împotriva lui Gh. Duca, solicitînd con-

[93] *Letop. cant.*, p. 145.
[94] N. Iorga, *Ist. rom.*, VI, p. 262.
[95] I. Lupaş, *op. cit.*, p. 176.
[96] I. Moga, *Rivalitatea ...*, p. 18.
[97] *Ibidem.*

cursul Poloniei, se ofereau nu numai să întreţină armata ce le-ar fi venit în sprijin, dar şi să închine Moldova coroanei polone [98].

Această ardoare războinică potenţată de agravarea dependenţei de Poartă, ca urmare a ocupării Cameniţei, n-a scăpat observatorilor străini. Cardinalul Buonvisi cerea Papei să sporească subsidiile acordate Poloniei, deoarece, după căderea amintitei cetăţi, transilvănenii, muntenii şi moldovenii îi vor da tot concursul, ţinînd seama de adevărata „sclavie" în care au ajuns după cucerirea Podoliei de către turci.

Anul 1673 a adus înmulţirea planurilor de folosire a forţelor româneşti. Boierii continuau să rămînă reticenţi, dar Ştefan Petriceicu începuse deja a făuri planuri grandioase: Rusia aliată cu Polonia aveau să-şi asigure concursul venețian şi moldovenesc; urmau să li se alăture cazacii din Ucraina, tătarii calmuci şi şahul Persiei [99].

În mai 1673, un sol al lui Grigore Ghica, sosit la Varşovia, solicita insistent intrarea armatei polone în Moldova şi Ţara Românească, afirmînd că cele două ţări dispuneau deja de o armată de 30 000 de oameni al căror efectiv putea fi simţitor mărit, o dată cu venirea polonilor [100]. În octombrie acelaşi an, cei doi domni români prezintă proiectul unei convenţii ale cărei principale prevederi sînt: respectarea obiceiurilor ţării în ceea ce priveşte vămile, ocnele, dijmele de oi, albine, porci, boierii îşi păstrează privilegiile după vechiul obicei şi după voinţa domnului („sluga să se teamă de stăpîn") întreaga ţară să se supună poruncilor domneşti [101].

Defecţiunea lui Ştefan Petriceicu şi succesul lui Sobieski la Hotin (11 noiembrie) n-au putut aduce însă victoria decisivă care să redea Moldovei libertatea. Fostul domn înţelesese că Polonia singură nu poate zdrobi puterea turcească: la 31 decembrie 1673, Ştefan Petriceicu şi Constantin Şerban solicitau ţarului ajutorul pentru a continua lupta împotriva turcilor [102]. Rusia îşi refăcea intrarea, de astă dată definitiv, în jocul alianţelor româneşti. Este interesant de subliniat că întrebat la Moscova care va fi atitudinea Poloniei faţă de o alianţă moldo-rusă, egumenul Teodor, solul lui Ştefan Petriceicu a dat asigurări că Varşovia ar fi favorabilă extinderii autorităţii ruseşti asupra Moldovei, deoarece nu s-ar mai afla în vecinătatea nemijlocită a turcilor [103].

În deceniul care separă Hotinul (1673) de Viena (1683), ideea unei scuturări a jugului turcesc prin colaborarea cu Rusia, Polonia sau Imperiul

---

[98] N. Iorga, *Studii şi doc.*, IX, p. 146—147. Cam în acelaşi timp, moldovenii care se refugiaseră în ţinuturile căzăceşti cereau regelui Mihai să le acorde dreptul de strămutare în Pocuţia, urmînd ca ei să lupte în slujba coroanei. Solul hatmanului a sprijinit cererea arătînd că „republica, dacă va fi atacată de turci, ar putea să aibă de la ei un însemnat ajutor".

[99] I. Moga, *op. cit.*, p. 24. Vezi şi T. Holban, *Regele Mihail Wisniowieck şi românii*, „Cercetări istorice", XIII — XVI (1940), nr. 1—2, p. 327—332.

[100] I. Moga, *op. cit.*, p. 26—27.

[101] Textul în „Arhiva istorică a României", I (1864), p. 25—26, comentariul la I. Moga, *op. cit.*, p. 33. N. Iorga îl bănuieşte ca autor pe Ştefan Petriceicu însuşi, *Ist. rom.*, VI, p. 290.

[102] *Ис*, vol. III, Moscova, 1970, p. 9—12. Vezi şi Th. Holban, *Două acte despre lupta de la Hotin din 1672* (sic !), în „Revista istorică", XXIV (1938), p. 144—151.

[103] I. Moga, *op. cit.*, p. 44.

cîştiga tot mai mult teren în sferele politice ale ţărilor româneşti. Faptul nou este că boierii înşişi care nu apar, cum s-a văzut, sprijinitori ai planurilor de cruciadă, care, toate, sînt de origine domnească, ies din rezerva lor pentru a-şi expune punctul de vedere. Gestul este întru totul firesc; în jurul ţărilor române, o efervescenţă diplomatică făcea şi desfăcea alianţe şi proiecte, în cadrul cărora ţările române erau întotdeauna prezente. Constantin Şerban şi Ştefan Petriceicu, domnii mazili [104], îşi trimit emisarii la curţile străine făcînd propuneri nu numai de colaborare militară, dar şi de reorganizare a ţării după victoria asupra turcilor; or, toate aceste proiecte prevedeau recunoaşterea preeminenţei domnului faţă de boieri.

Defecţiunea lui Ştefan Petriceicu a determinat Poarta să adopte o hotărîre cu grave consecinţe. Asupra ei ne informează Dimitrie Cantemir într-un pasaj — care nu s-a bucurat de atenţia cuvenită — din biografia tatălui său: „Poarta otomană, văzînd că domnul Moldovei a trecut la duşmani chiar în focul luptei şi că începutul înfrîngerii s-a tras de la moldovenii şi muntenii trădători, socoate că este mai chibzuit ca pe viitor să nu mai numească niciodată domn pe un moldovean, ci pe un grec, care să-şi aibă casa şi neamurile la Ţarigrad şi pe lîngă acestea să fie om paşnic şi neştiutor în ale războiului" [105]. Este uşor de recunoscut aici prefigurarea a ceea ce în secolul al XVIII-lea se va numi regim fanariot. Formula aleasă de Poartă era consecinţa directă a gestului politic al domnului moldovean astfel că episodul de la 1673 dovedeşte că la originea regimului fanariot stă încercarea Porţii de a stăvili lupta de eliberare a poporului român. Că Dumitraşcu Cantacuzino inaugura, în împrejurări excepţionale, o nouă fază în raporturile de dependenţă ale Moldovei cu Poarta, că îl putem, deci, considera drept protofanariot, o dovedesc un şir de fapte, care, întrunite, dezvăluie neobişnuitul noii domnii. Mai întîi, nu numai că proaspătul numit nu a plătit nimic Porţii, dar — ceea ce îl face pe cronicar să exclame că un astfel de noroc nu s-a mai întîlnit — toate cheltuielile instalării au fost acoperite de turci [106]. În cursul iernii, tătarii rămîn, din porunca vizirului, în ţară „pentru ca să slăbească raiaua să nu să poată haini lesne" [107]. Dacă se adaugă la aceasta, dărîmarea cetăţilor Suceava, Neamţ, şi Hotin, ordonată de domn, şi reforma fiscală — o premieră în materie, nu lipsită de analogii cu fiscalitatea otomană [108] — este lesne de observat că domnia lui Dumitraşco Cantacuzino s-a deosebit prin trăsături inedite.

---

[104] Vezi şi P. P. Panaitescu, *Pribegia lui Constantin Şerban Basarab şi a lui Ştefan Petriceicu şi testamentele lor*, în „An. Acad. Rom., Mem. Secţ. ist.", s. III, t. XXI (1939), p. 373—342.

[105] D. Cantemir, *Viaţa lui Constantin Cantemir*, trad. de R. Albala, Buc., 1960, p. 21.

[106] <Pseudo> N. Costin, *Letopiseţul Moldovei*, în M. Kogălniceanu, *Cronicile României*, vol. II, Buc., 1872, p. 10—11; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, ed. a 2-a, vol. III, 1, Buc., 1944, p. 143.

[107] I. Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. I. Iordan, Buc., 1959, p. 56.

[108] N. Muste, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. M. Kogălniceanu, *op. cit.*, vol. III, Buc., 1874, p. 13.

Împrejurările aveau să silească Poarta să revină — ajunge să-i amintim pe Cantemirești [109] — dar începutul era făcut.

Față de activitatea unui Constantin Șerban sau Ștefan Petriceicu, partizanii unei domnii puternice, era momentul ca punctul de vedere boieresc să fie expus. Și într-adevăr la 1 august 1674, Radu vtori-logofăt și Pătrașco, mare căpitan, prezentau și ei un memoriu țarului. După cum era de așteptat, revendicările lor nu au comun cu programul domnesc decît emanciparea de sub dominația otomană; obiectivul lor principal pe planul organizării interne rămîne limitarea puterii domnești; astfel se cere ca boierii vinovați să nu-și piardă pămînturile pînă ce nu sînt judecați de sfatul boierilor, urmînd apoi ca țarul să-și dea consimțămîntul; litigiile între divan și domn în probleme fiscale vor fi supuse spre decizie țarului: „nimeni și mai ales domnul, să nu aibă treabă cu averile țării și să nu pună nici un fel de dări pe ele, numai stăpînilor lor și țării să le fie supuse" [110].

Textul memoriului nu mai lasă nici o îndoială că boierimea era dispusă să accepte o simțitoare limitare a suveranității de stat numai pentru a-și consolida poziția în detrimentul autorității domnești.

Memoriul prezentat regelui Poloniei de un grup de boieri moldoveni la 24 iulie 1684 relevă idealul politic al marilor stăpîni de pămînt: cerînd să fie scutiți de toate dările, ei subliniază că doresc „aceleași libertăți de care se bucură șleahta" [111]. Republica nobiliară polonă rămînea modelul căruia autorii memoriului voiau să-i dea și o întruchipare moldovenească [112].

Marea înfrîngere a turcilor sub zidurile Vienei a fost semnalul unei adevărate reconquiste a Europei centrale. Ofensiva imperialilor, beneficiind de un conducător de rară înzestrare militară, avea să ducă trupele austriece pînă la Carpați și Dunăre, în timp ce gloriosul salvator al Vienei își uza forțele într-un adevărat război al ocaziilor pierdute în Moldova. Înaintarea imperialilor în vest, incursiunile repetate ale polonilor în nord-est creau un nou cadru politic pentru țările române. Habsburgii și Sobieski vedeau în spațiul carpato-dunărean o zonă de expansiune; cele trei țări românești se vedeau amenințate să schimbe o dominație străină cu alta. Și unii și ceilalți invocau vechi titluri de suzeranitate pentru a-și îndreptăți pretențiile de anexiune. Dacă insuccesele repetate aveau să lipsească de orice șansă de împlinire planurilor lui Sobieski de a da în Moldova o domnie fiului său, victoriile imperialilor creau o amenințare directă pentru Țara Românească.

---

[109] Pentru aceste împrejurări, studiul nostru *Originea regimului fanariot* (în ms.). Succesorii imediați ai lui D. Cantacuzino — Antonie Ruset și Gheorghe Duca — sînt tot greci țarigrădeni.

[110] Tr. Ionescu-Nișcov, *Memoriul din 1674 al boierilor munteni către țarul Rusiei*, în „Revista arhivelor", III (1960), 2, p. 213 și urm. Autorul identifică și pe autorii memoriului. Textul și în *Ис*, III, p. 22—25. Traducerea lui Tr. Ionescu-Nișcov a articolului reprodus este mult mai clară decît cea din *Ис*, fapt pentru care am și preferat-o.

[111] Hurmuzaki-Bogdan, *Doc.*, Supl. II, 2, p. 151—152.

[112] De rectificat deci afirmația lui J. A. Gierowski, *L'Europe centrale au XVIIe siècle et ses principales tendances politiques*, Moscova, 1970, p. 8, după care „democrația nobiliară polonă înceta de a mai constitui un model politic atrăgător pentru vecini".

Programul maximal al polonilor prevedea protectoratul polono-austriac asupra Transilvaniei și Ţării Românești, anexarea Moldovei, expansiunea Poloniei la sud de Dunăre pe direcţia Adrianopol-Constantinopol [113]. La rîndul său, Leopold, realist, propunea o alianţă între Mihai Apafi și Şerban Cantacuzino, urmărind ca cei doi să-i recunoască suzeranitatea ca rege al Ungariei [114]. Așa cum s-a remarcat cu dreptate planurile de cucerire și împărţire dezvăluiau conflictul dintre ideea de cruciadă și politică de expansiune a marilor puteri : „Micile state vor să cîștige tot ce se poate cîștiga dintr-o luptă de cruciadă, ferindu-se în același timp de nimicire, prin turci, sau de cucerire prin puterile creștine" [115].

Jocul diplomatic, dar care e de fapt un uriaș efort de supravieţuire politică, desfășurat de ţările române a fost remarcat și de către contemporani. Ceea ce se cuvine subliniat cu toată tăria e că în nici un moment factorii politici ai ţărilor române nu s-au arătat dispuși să sacrifice independenţa — care urma să fie cîștigată — a ţării, numai pentru că pretinșii eliberatori erau de aceeași credinţă cu ei. S-a spus cu drept cuvînt că „înclinarea pentru creștini (a domnilor români — n.n.) ne apare temperată de raţiunea politică" [116]. Imperiul otoman slăbit putea fi mai puţin primejdios decît statele creștine puternice. Apetitul de anexiuni al partenerilor din coaliţia Ligii Sfinte a arătat românilor că turcii puteau fi, în anumite condiţii, folositori. Convingerea de peste un secol și jumătate, a revoluţionarilor pașoptiști că dependenţa ţărilor române de Imperiul otoman poate fi o pavăză împotriva politicii anexioniste a Rusiei ţariste și Austriei își are originile la sfîrșitul secolului al XVII-lea. La 5 decembrie 1686, un observator străin nota că „<românii> dacă au interes ca necredincioșii să fie nimiciţi ... ei sînt încă și mai interesaţi în fond ca puterea otomană să nu fie doborîtă fiindcă atunci a lor ar fi curînd stinsă de împărat sau de regele Poloniei" [117].

Brutalitatea cu care imperialii au rezolvat problema Transilvaniei, încorporată în cele din urmă Imperiului habsburgic, a lămurit, dacă nu pe toată lumea, în orice caz pe mulţi dintre adepţii Vienei. Negocierile laborioase duse de Şerban Cantacuzino cu austriecii [118] au fost un suprem efort de a salva Ţara Românească de la o soartă asemănătoare. Tocmai pentru că Ţara Românească să nu se afle singură în faţa puterii imperiale, stolnicul Cantacuzino a urmărit să obţină în Rusia, dacă nu un aliat, măcar o contrapondere faţă de Imperiul habsburgic [119].

La rîndul său, Constantin Cantemir, ameninţat de incursiunile polone și presat de imperiali, încheia cu cei din urmă un tratat la Sibiu la 15 fe-

---

[113] I. Moga, *op. cit.*, p. 120.

[114] *Ibidem*, p. 123.

[115] V. Zaborovski, *Politica externă a celor trei principate* ..., Buc., 1925, p. 43. Lucrare fundamentală pentru perioada 1683—1688.

[116] V. Papacostea, *Istoria românilor de la 1677 înainte*, curs litografiat, p. 318—319.

[117] N. Iorga, *Studii și doc.*, XX, p. 78; la V. Papacostea, *op. cit.*, p. 320—321.

[118] Cf. și încercarea lui M. Maliţa de a aplica teoria jocurilor la politica externă a lui Şerban Cantacuzino, în *Teoria și practica negocierilor*, Buc., 1972, p. 212—215.

[119] Pentru poziţia stolnicului faţă de Rusia, vezi observaţiile pertinente ale lui V. Cândea, *Stolnicul între contemporani*, Buc., 1971, p. 48—50.

bruarie 1690. Constrîns la un pas care contraria politica de expectativă şi de echilibru pe care o desfăşura, domnul moldovean încercase să obţină, în cursul negocierilor, o garanţie austriacă împotriva oricărei ameninţări de încorporare — mai ales din partea Poloniei — dar fusese refuzat. În ceea ce priveşte regimul intern, cererea moldovenească pentru ereditatea domniei în familia Cantemir — cu păstrarea dreptului de alegere al boierilor ! — şi recunoaşterea privilegiilor boierimii, primea un răspuns care vădeşte intenţiile Curţii din Viena de a-şi păstra libertatea unor schimbări : domnul e întărit pe viaţă, fiul său primeşte titlul de conte, boierii vor beneficia de privilegiile acordate nobililor din imperiu, dar scutirea de dări se acordă numai persoanei lor nu şi domeniilor pe care le stăpîneau[120]. Domn şi boieri — cu programe şi intenţii ascunse sau mărturisite — nu puteau fi decît desamăgiţi. Imperiul nu oferea nimic pe măsura aşteptărilor lor. Biruinţele turceşti din iarna aceluiaşi an aveau să facă din acest tratat, încheiat fără voie de partenerul moldovean, un simplu petec de hîrtie.

V. Papacostea, căruia îi datorăm cea mai profundă analiză a politicii externe româneşti de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, a făcut distincţia între partizanii „păcii turceşti", care au fost Constantin şi Antioh Cantemir, şi adepţii statului tampon între marile puteri rivale în sud-estul Europei ca Şerban Cantacuzino şi Constantin Brîncoveanu. De fapt distincţia nu este atît de netă, pentru că Antioh însuşi, în care regretatul istoric vedea reprezentantul cel mai caracteristic al unei posibile colaborări româno-turce se declarase de acord în negocierile cu August al Poloniei, ca Moldova să aibă acelaşi statut cu Lituania[121]. Oricum în faţa asaltului pe care puterile creştine de astă dată îl dădeau Moldovei şi Ţării Româneşti, s-a cristalizat un program care cuprindea drept puncte principale : independenţa politică, integritatea teritorială, ereditatea domniei[122].

Cu austriecii la Carpaţi şi ruşii la Dunăre, cu solii româneşti secrete la Viena şi la Moscova, turcii nu-şi mai simţeau sigură dominaţia asupra Moldovei şi Ţării Româneşti. Trebuia găsită o nouă formulă politică : paşalîcul (pe care probabil l-ar fi preferat) ameninţa să desăvîrşească, prin răscoala pe care ar fi provocat-o, desprinderea începută ; domniile pămîntene în varianta dură de tipul Ştefan Tomşa (prima domnie) sau cea conciliantă de tipul Radu Mihnea se dovediseră inoperante. Poarta a recurs la a treia soluţie, care, privită îndeaproape, apare drept intermediară : domniile fanariote.

Grecii — deci nici pămînteni, nici turci — cîrmuind două provincii al căror statut de autonomie a fost simţitor limitat, fără însă ca ele să-şi fi pierdut vechea individualitate politică, dar, iarăşi, fără ca să se mai bucure

---

120 C. Giurescu, *Tratatul lui Constantin Cantemir cu austriecii (1690)*, în „Convorbiri literare", XLVI (1910), vol. I, p. 274–290.

121 V. Papacostea, *op. cit.*, p. 105.

122 *Ibidem*, p. 321–322.

de vechea libertate de acțiune. Domnii autohtoni care erau tentați de hainie au fost înlocuiți prin simpli dregători creștini ai Porții, boierimea, mai stabilă în ceea ce am numi exagerînd „fidelitatea" față de Poartă, avea să-și vadă privilegiile restrînse — și deci și forța ei — printr-o amplă politică de reforme. Probabil că după încercarea din 1673, abandonată ulterior, regimul fanariot s-ar fi instaurat în 1709, odată cu prima domnie moldoveană a lui Nicolae Mavrocordat, dacă hanul tătar n-ar fi avertizat Poarta că unul din obiectivele acestei domnii — înlăturarea lui C. Brîncoveanu *înainte* de începerea războiului cu Rusia — n-ar fi fost compromis de situația domnului „Că Nicolae vodă — notează cronica — care este domn în Moldova este grec și n-ar putea să facă această slujbă" [123]. Evident că adîncirea conflictului între boieri și domn slăbise autoritatea acestuia. Dar ceea ce rămîne important este că, făcînd abstracție de „paranteza" cantemiristă, regimul fanariot începuse.

De la isprăvile de arme ale Viteazului la înscăunarea lui Nicolae Mavrocordat, adică mai bine de un veac, diplomația românească — în cadrul căreia, foarte adesea, domn și boieri îmbrățișează opțiuni diferite — a reușit să salveze autonomia. Intensificarea activității diplomatice — odată cu succesele puterilor creștine —, apoi perspectiva ieșirii de sub dominația Porții au decis Istanbulul să recurgă la noua formulă a regimului fanariot, care avea să deschidă un capitol nou în istoria națională [124].

DE MICHEL LE BRAVE AUX PHANARIOTES: REMARQUES SUR LA POLITIQUE EXTÉRIEURE ROUMAINE

RÉSUMÉ

L'article tâche de répondre à la question : dans quelles circonstances la Porte s'est décidée à nommer des phanariotes comme princes de la Moldavie et de la Valachie, c'est-à-dire quelles furent les conditions historiques dans lesquelles pût prendre naissance la régime phanariote.

Après le soulèvement de Michel le Brave pour secouer, en alliance avec la Transylvanie et la Moldavie, la domination ottomane, la Porte a essayé diverses formules pour assurer son contrôle sur les pays roumains (le règne autoritaire d'Etienne Tomșa en Moldavie ou, au contraire, l'effort de conciliation tendant à s'assurer la collaboration des boyards, déployé par Radu Mihnea en Moldavie et en Valachie) sans écarter toutefois le

[123] V. Papacostea, *op. cit.*, p. 299—300; Fl. Constantiniu, *Politica externă a lui Dimitrie Cantemir, analiza unei decizii*, în „Revista română de studii internaționale", VII (1973), 3, p. 122—123.

[124] Pentru agitațiile de la începutul acestei perioade, vezi A. Pippidi, *Aux origines du régime phanariote en Valachie et Moldavie*, în „Revue des études sud-est européennes", XI (1973), 2, p. 353—355.

projet d'introduire le régime de l'administration directe sous la forme du paschalik; c'est toujours la peur de voir le soulèvement de Michel renouvelé qui a sauvé la statut d'autonomie. Après la défection du prince moldave Etienne Petriceicu pendant la bataille de Hotin (1673), face à la lutte pour la libération nationale, la Porte décida de nommer pour la première fois comme prince de Moldavie un grec de Phanar dans la personne de Démètre Cantacuzène. Par l'instauration du régime phanariote dont le véritable début doit être fixé pourtant en Moldavie en 1709, la Porte essaya d'enrayer l'essor de la lutte pour l'indépendance de la Moldavie et de la Valachie.

ORGANIZAREA ȘI ROLUL MEȘTEȘUGARILOR ÎN VIAȚA ECONOMICĂ ȘI SOCIALĂ A ORAȘULUI BRAȘOV ÎN SECOLUL AL XV-LEA

DE

IANCU BIDIAN

Prin transformările de ordin economic, social și politic, Transilvania se integrează curentelor novatoare care străbat întreaga Europă în veacul al XV-lea. Fără a ieși din cadrul structurilor tradiționale, teritoriile aflate în jurul unor însemnate centre meșteșugărești, dezvoltate în secolul al XIV-lea în puternice centre urbane, creează anumite breșe în configurația feudalismului transilvănean, răspîndind germenii unor fenomene economice care devansează dezvoltarea generală a țării. Însă aceste tendințe spre un progres mai rapid, al cărui stindard îl purtau meșteșugarii și negustorii, au întîmpinat în dezvoltarea lor firească o serie de piedici, pe de o parte, de ordin intern, iar pe de altă parte, de ordin extern. Una din aceste oaze, care a cunoscut o înfloritoare viață meșteșugărească și unde în ciuda vicisitudinilor istorice în secolul al XV-lea se dezvoltă și se fructifică zestrea moștenită în domeniul producției materiale, a fost Țara Bîrsei și în primul rînd centrul ei economic Brașovul.

În zorile secolului al XV-lea expansiunea otomană a vizat și Brașovul; drept urmare, orașul a avut de suferit incursiuni turcești. Importantele distrugeri de bunuri materiale și culturale, luarea în robie a populației au afectat în mare măsură producția meșteșugărească. Mulți meșteri au căzut în luptele pentru apărarea orașului, iar alții au fost prinși și duși în robie în Imperiul otoman, fapt ce a stînjenit în mare măsură dezvoltarea, diversificarea și perfecționarea producției. Expediția turcească din 1420 împotriva Țării Românești a afectat și orașul de la poalele Tîmpei, provocîndu-i distrugeri. În urma cererilor orășenilor, regele Ungariei Sigismund îi scutește, la 5 septembrie 1421, de plata impozitului ce urma să fie achitat în fiecare an de ziua sf. Martin [1]. În scopul de a face față atacurilor tot mai frecvente și pustiitoare ale turcilor, în cursul anului 1422 încep importante lucrări de fortificații, se întăresc zidurile și se construiesc noi turnuri de apărare. Pentru a putea duce la bun sfîrșit aceste lucrări orășenii au fost

---

[1] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, ed. Zimmermann, Werner, Müller, Gündisch, 1937, Sibiu, vol. IV, p. 148–149, nr. 1 895 (în continuare *Urkundenbuch*).

scutiți pe timp de 10 ani de plata oricăror contribuții către regalitate [2]. La adăpostul acestor fortificații destoinicia și priceperea meșteșugarilor s-a putut finaliza într-o variată gamă de produse a căror importanță economică a depășit limitele orașului, fapt ce a avut drept urmare transformarea Brașovului într-un centru de prim rang în domeniul producției meșteșugărești.

Din analiza amănunțită a vieții sociale și economice se pot distinge în cadrul evoluției meșteșugurilor două perioade în cadrul cărora, datorită unei conjuncturi politice favorabile, producția materială a crescut și s-a diversificat. Prima perioadă coincide din punct de vedere cronologic cu domnia lui Sigismund de Luxemburg, iar a doua perioadă corespunde cu domnia lui Matei Corvin. Sprijinul regalității s-a materializat într-o serie de măsuri cum au fost privilegiile, concesionarea unor drepturi regaliene și nenumăratele comenzi (în special militare) etc. Stabilitatea politică a contribuit la dezvoltarea pieței interne, fapt care a lărgit și diversificat schimbul dintre oraș și sat. Legăturile comerciale care au continuat în acest secol între Brașov și cele două țări române, unde produsele meșteșugarilor au găsit un debușeu sigur și constant, au contribuit de asemenea în mare măsură, la dezvoltarea meșteșugurilor brașovene. Privilegiile comerciale acordate de domnii români Mircea cel Bătrîn, Dan al II-lea, Radu Praznaglava, Vlad Dracul [3] au contribuit la creșterea competivității mărfurilor brașovene pe piața munteană. De asemenea nu trebuie omise vînzările și comenzile de produse meșteșugărești în Moldova, încurajate și stimulate de privilegiile primite din partea domnilor : Alexandru cel Bun, Iliaș, Ștefan, Alexăndrel, Ștefan cel Mare [4].

În primele decenii ale secolului al XV-lea puterea centrală a căutat sprijin la populația orașelor, pentru a contracara opoziția oligarhiei feudale. De această orientare a beneficiat și Brașovul căruia i s-a confirmat autonomia, iar negustorilor și meșteșugarilor li s-au confirmat noi privilegii legate de exercițiul activității lor, adică : libera circulație a produselor meșteșugărești, scutiri de taxe vamale, aprobarea unor statute de breaslă și o măsură specifică pentru situația orașului de la poalele Tîmpei, s-a accelerat procesul de îngrădire a prerogativelor comitelui secuilor în administrația curentă a orașului [5]. Un șir de acțiuni ale regalității a ușurat obținerea din partea orașului a acelorași drepturi de care beneficiau cele șapte scaune săsești în diverse sectoare ale economiei. Pe această linie se înscrie acordarea de către voievodul Transilvaniei, Știbor, în 1412, a deplinei egalități în domeniul comerțului cu celelalte scaune săsești [6], iar după șapte ani regele Sigismund reconfirma hotărîrea voievodului transilvănean așezînd pe picior

---

[2] *Ibidem*, p. 161–162, nr. 1 910.

[3] I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, București, 1902, p. 3–5, 13–14, 20–23 (în continuare *Doc. și regeste*).

[4] Idem, *Documente moldovenești din secolul XV și XVI în arhivul Brașovului*, București, 1905, p. 12–19, 20–21, 25–33.

[5] *Urkundenbuch*, vol. III, p. 212–213, nr. 1 411.

[6] *Ibidem*, p. 55–553, nr. 1 696.

de egalitate, din punct de vedere juridic, districtul Braşov cu celelalte scaune [7]. În acelaşi timp, produsele care se îndreptau spre Ţara Românească erau scutite de taxe vamale chiar în cazul cînd castelul de la Bran ar fi trecut în administraţia secuilor [8]. Acest complex de hotărîri ale puterii centrale se înscrie în politica de sprijinire a oraşelor şi s-a răsfrînt în mod favorabil asupra vieţii meşteşugăreşti braşovene.

O caracteristică a vieţii medievale era mişcarea relativ liberă a forţei de muncă calificate dintr-un centru meşteşugăresc în altul, sensul era, în genere, de la oraşele mai dezvoltate spre acelea care erau deficitare într-o ramură anumită de producţie. În acest proces Transilvania se afla în poziţia de receptoare de mînă calificată din importantele centre meşteşugăreşti apusene Germania, Italia, Polonia, Cehia, Boemia etc. Aceste legături au fost favorizate şi de faptul că Sigismund de Luxemburg era nu numai regele Ungariei, ci şi împărat german, consilierul său economic, florentinul Filip Scolari (Pipo de Ozora), a sprijinit şi el la rîndul său, atragerea unor meşteşugari italieni (mai ales în domeniul prelucrării postavului) şi germani (turnarea şi prelucrarea metalelor). Aceste măsuri au contribuit la accelerarea şi uşurarea procesului, ce se înfiripase în cadrul meşteşugurilor autohtone, spre o mai strictă specializare şi spre perfecţionarea tehnicii. Sosirea noilor meşteşugari, învestiţi cu anumite privilegii de care nu se bucurau cei autohtoni, a creat o stare de tensiune materializată prin greutăţi de tot felul puse în faţa noilor veniţi. Aceste manifestări ostile le putem sesiza, în anul 1428, la Braşov, cînd puterea centrală deplînge atitudinea negativă faţă de noii veniţi. Pentru a calma spiritele, regele trimite o scrisoare oraşului căutînd să explice mobilul acestei acţiuni care era mărirea şi diversificarea producţiei, prin aşezarea în oraş a unui număr însemnat de meşteşugari, oameni capabili, cu o bogată experienţă şi de bună faimă [9], din care cauză îi îndemna pe orăşeni să-i accepte în mediul lor. Pustiitoarea expediţie otomană din vara anului 1438 nu a atins direct regiunea Braşovului, în această zonă nu a avut loc decît o incursiune de scurtă durată cuprinsă între 10 septembrie 1438 şi sfîrşitul aceleiaşi luni [10]. Pagubele suferite, în oameni şi bunuri materiale, de celelalte regiuni ale Transilvaniei s-au repercutat negativ asupra comerţului braşovean şi implicit asupra producţiei meşteşugăreşti. Iancu de Hunedoara ca voievod al Transilvaniei a dus la o stabilizare a vieţii politice cu urmări favorabile în domeniul economic. Privilegiile pe care le conferă meşteşugarilor braşoveni în anii 1444 şi 1448 [11] demonstrează cu prisosinţă interesul lui Iancu de Hunedoara faţă de promovarea vieţii orăşeneşti. Un pas important în procesul autonomiei orăşeneşti ca urmare a creşterii posibilităţilor economico-militare a fost demante-

---

[7] *Ibidem*, vol. IV, p. 93—94, nr. 1 858.

[8] *Ibidem*, p. 102—103, nr. 1 865.

[9] *Ibidem*, p. 352, nr. 2 046, „ipsam nostram civitatem sicuti aliorum populorum et hominum sic etiam mechanicorum ubertate decorare volentes".

[10] Fr. Pall, *Ştiri noi despre expediţiile turceşti din Transilvania în 1438*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj", 1958—1959, 1—2, p. 22.

[11] Arh. St. Braşov, Fondul privilegii, nr. 101, 103, 104.

larea cetății de pe Tîmpa. Această acțiune demonstrează, pe de o parte, micșorarea importanței strategice a cetăților regale de graniță, iar pe de altă parte, ea a fost o recunoaștere oficială din partea puterii centrale că Brașovul, la mijlocul secolului al XV-lea, putea oferi, datorită numărului apărătorilor și posibilităților sale materiale, o putere de rezistență cu mult mai mare decît aceea pe care o reprezentau cele mai puternice cetăți de graniță. Astfel, Brașovul datorită dezvoltării sale economice, generată de viața meșteșugărească activă, devine unul din cele mai importante centre pentru apărarea Transilvaniei în fața expansiunii otomane.

Între anii 1456 — 1458 orașul a fost antrenat în complicatul conflict politico-militar iscat între Mihail Szilágyi și Oswald de Rozgony, aderent al regelui Ladislau al V-lea, din care cauză a avut de suferit grave prejudicii materiale. Noua politică comercială inaugurată de Vlad Țepeș, în scopul apărării intereselor negustorilor munteni, precum și acțiunile de represalii întreprinse în Țara Bîrsei, ca urmare a politicii de sprijinire a pretendentului Dan, au dus la o scădere a producției meșteșugărești brașovene [12].

Un proces amplu de reorganizare și consolidare cunosc meșteșugurile în timpul lui Matei Corvin. Specialiștii care au cercetat etapele politicii de centralizare a statului au putut determina trei perioade ale acestui proces [13]. Matei Corvin și-a înscris în programul său politic, chiar din prima perioadă care corespunde cu consolidarea domniei și durează pînă la mijlocul deceniului al șaptelea, cîștigarea de partea sa a orașelor. Astfel, în cazul Brașovului, din iulie 1458 regele asigură pe brașoveni de menținerea privilegiilor orășenești [14]. Alianța între orașe și regalitate se întărește și se amplifică în a doua perioadă, conceptul politic al regelui în legătură cu această problemă îl găsim clar formulat într-un document din anul 1463 prin următoarea frază „forța și gloria conducătorilor se află în bogăția și puterea orașelor" [15]. Sprijinul acordat de regalitate orașelor cuprindea atît sfera economicului, cît și sfera politicului, însă el nu urmărea lezarea intereselor de clasă ale nobilimii, ci numai îngrădirea posibilităților de manevră politică ale acesteia. Matei Corvin a primit în schimb din partea orașelor un substanțial ajutor financiar pentru a-și crea forțe armate independente, alcătuite din mercenari, necesare luptei duse împotriva dușmanilor politicii de centralizare.

Un moment de cumpănă și de verificare a trăiniciei alianței între regalitate și brașoveni a fost în timpul mișcării insurecționale, din anul 1467.

În semn de recunoștință pentru fidelitatea demonstrată în timpul răzvrătirii din Transilvania, precum și pentru sprijinul acordat în timpul expediției din Moldova, brașovenii vor primi o serie de privilegii care vor

---

[12] G. Gündisch, *Cu privire la relațiile lui Vlad Țepeș cu Transilvania în anii 1456—1458*, în „Studii", XVI, 1963/3, p. 681—696.

[13] Elekes Lájos, *Mátyás és kora*, Budapesta, 1956, p. 24.

[14] G. Gündisch, *op. cit.*, p. 691.

[15] Elekes Lájos, *Essai de centralisation de l'Etat hongrois dans la seconde moitié du XVe siècle*, în „Studia Historica", vol. 22, 1960, p. 21 („cum ..., decus ac robur regnorum in divitiis ac amplitudine existant civitatum ...").

avea consecinţe favorabile pentru dezvoltarea în continuare a vieţii meşteşugăreşti. Astfel, în 1468 mărfurile braşovenilor sînt scutite de vigesimă [16], tot în acelaşi an se conferă oraşului dreptul de etapă şi depozit, adică se instituie un cvasimonopol asupra comerţului din această zonă a Transilvaniei [17]. Această poziţie privilegiată pe care o avea oraşul a fost confirmată în anul 1470, cînd se asigură locuitorilor săi libertatea vizitării tuturor tîrgurilor şi iarmaroacelor din Ungaria fără nici o oprelişte [18]. De asemenea Matei Corvin a promovat o politică de reglementare a vieţii meşteşugăreşti prin înfiinţarea de noi bresle şi prin înzestrarea lor cu noi statute ce oglindeau, în acel moment, stadiul lor de dezvoltare.

Domnii munteni, din a doua jumătate a secolului al XV-lea, au urmărit prin aşezămintele lor vamale să înlăture o serie de piedici generate de instabilitatea politică. Caracterul tradiţionalist al evului mediu e prezent şi în formulările diferitelor privilegii, fraza cea mai des folosită fiind următoarea : „vă las să umblaţi şi să tîrguiţi slobozi prin ţara domniei mele". Un astfel de îndemn întîlnim în actele emise de Radu cel Frumos, în anul 1470 [19], de Basarab Laiotă, 1475 [20], de Basarab cel Tînăr (Ţepeluş) în 1479 şi 1480 [21] singura excepţie de la regulă o întîlnim în scrisoarea din 1482 a lui Vlad Călugărul care precizează „să-şi vînză marfa, fie cu ridicata, fie cu bucata" [22].

De asemenea şi moldovenii erau în această perioadă clienţi statornici la obiectele confecţionate de meşteşugarii braşoveni, mai ales pentru produsele care pretindeau o tehnică mai avansată [23]. Moldova în timpul domniei lui Ştefan cel Mare a fost o piaţă deosebit de atractivă pentru produsele meşteşugăreşti, deoarece accesul lor era asigurat şi garantat prin anumite facilităţi fiscale, precum şi prin asigurarea securităţii negustorilor în timpul deplasării lor prin ţară, după cum rezultă din documentul din 3 ianuarie 1472 şi din salvconductul din anul 1475 [24].

Momentul apariţiei unui nou meşteşug nu poate fi determinat cu precizie deoarece acest proces de devenire era de lungă durată, el fiind condiţionat de existenţa unei creşteri neîncetate a cererii unui sortiment anumit, lucru ce justifică din punct de vedere economic constituirea sa într-o branşă de sine stătătoare. Acest fenomen al proliferării branşelor meşteşugăreşti la Braşov poate fi plasat tocmai în secolul al XV-lea cînd, după cum am arătat, au existat condiţii optime.

---

[16] Arh. St. Braşov, Fondul privilegii, nr. 184 („vigesima omnium rerum mercinonialium relaxatus").

[17] Arh. St. Braşov, Fondul privilegii, nr. 187.

[18] Idem, nr. 193.

[19] I. Bogdan, *Doc. şi regeste*, p. 71—72, nr. 74.

[20] *Ibidem*, p. 82, nr. 83.

[21] *Ibidem*, p. 89, nr. 91 ; p. 99, nr. 100.

[22] *Ibidem*, p. 114—115, nr. 114.

[23] Şt. Pascu, *Relaţiile economice dintre Moldova şi Transilvania în timpul lui Ştefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1956, p. 205.

[24] I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, vol. II, Bucureşti, 1913, p. 316, nr. 140 ; p. 329, nr. 145.

Pe baza documentării care o avem la dispoziție vom căuta să stabilim momentele principale în organizarea meșteșugarilor, rolul lor în viața socială și politică a orașului. De asemenea vom căuta să stabilim cu ajutorul registrelor de impozite orășenești din cele patru cvartale (Portica, Corpus Cristi, St. Catharina, St. Petri) numărul meșteșugarilor din fiecare branșă, precum și proporția ce a existat între meșteșugari și celelalte categorii sociale ale orașului la un moment dat.

Meșteșugurile din sectorul alimentar s-au aflat într-o strînsă interdependență cu dezvoltarea generală a orașului, creșterea numărului de locuitori atrăgea după sine o cerere sporită de produse alimentare. Consemnările documentare cuprind numeroase referiri privitoare la cumpărarea de animale din Moldova și Țara Românească. Moldova constituia pentru măcelarii brașoveni piața tradițională de unde se aprovizionau cu vite cornute, din care cauză la orice schimbare de domnie ei se adresează noului domn pentru reînnoirea vechilor privilegii. Astfel, Ștefan cel Mare, le confirmă vechiul drept „cum au cumpărat pe vremea moșului meu Alexandru"[25]. Rolul măcelarilor în viața politică era destul de însemnat, faptul că ei mențineau necontenite legături de afaceri îi recomanda pentru folosirea lor în tratativele diplomatice. Cu ocazia discuțiilor purtate cu voievodul muntean Vladislav, în anul 1456, unul din cei doi delegați brașoveni era măcelar. „Gasparus magister carnifex" [26]. Numărul lor l-am stabilit folosindu-ne de registrele de impozite din 1489, am ales acest an deoarece ni s-au păstrat registrele pentru toate patru cartierele, astfel, erau 19 măcelari în tot orașul, majoritatea lor (12) locuiau în cartierul Corpus Christi, fapt ce se explică prin apropierea acestui cartier de piața centrală a orașului unde se aflau și scaunele de carne [27].

În secolul al XV-lea pîinea necesară populației era produsă atît de locuitorii orașului în cuptoarele lor proprii, cît și de unii meșteșugari care s-au specializat în această branșă. Acest proces de cîștigare a unei identități proprii pentru acest meșteșug a avut loc în secolul al XV-lea ca urmare a diversificării și specializării gamei de produse de panificație (pîine albă, jimble, cozonaci, turte dulci etc.). Această tendință a fost influențată în mod pozitiv și de comenzile pentru produse de panificație primite din partea domnilor români. Astfel, în tratatul încheiat la 7 mai 1472 între Radu Praznaglava și brașoveni, printre mărfurile prevăzute de a fi aduse în Țara Românească era și pîinea [28]. Brutăria ca meșteșug independent ne este atestat și de declarațiile contribuabililor care își precizează meseria în momentul întocmirii registrelor de dări. Astfel, existau trei branșe separate : brutari, franzelari și turtari. Numărul lor în perioada 1475 — 1500 a variat, însă diferențele de la un an la altul erau mici, în medie erau 10 meșteșugari

---

[25] *Ibidem*, p. 261—265.

[26] Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV, P. I, 1358-1600, București, 1913, p. 45, LXXIX.

[27] Arh. St. Brașov, Fondul primăriei, III, D. a, b, c, d, Registre de impozite (1489).

[28] I. Bogdan, *Doc. și regeste*, p. 7—8, nr. 4.

— cum e cazul în anul 1489 — care se împărţeau pe branşe în felul următor : 2 turtari, 2 brutari şi 6 franzelari [29].

Indisolubil legat de meşteşugul brutăriei era acela al morăritului care asigura materia primă. Nenumăratele cursuri de apă din jurul oraşului erau folosite ca forţă motrice pentru măcinarea grînelor. Morarii îşi construiau ei înşişi morile, dulgherii fiind opriţi să participe pentru a nu afla secretele acestui meşteşug [30]. Numărul morarilor era relativ mare, comparînd cu alte oraşe din Transilvania, la Braşov în 1489 erau 15 morari faţă de aproximativ 6 morari la Cluj [31].

Populaţiei germane din oraş i se datorează în bună măsură existenţa unor meşteşugari care se specializaseră în prepararea berii. Calitatea berii braşovene era apreciată în toată Transilvania. Astfel, voievodul Petru Geréb cerea, la 1479, braşovenilor să-i trimită „butoaie de bere" [32]. Din alte părţi vin unii meşteşugari la specializare, cum e cazul lui Andreas berarul, care locuieşte cu chirie doi ani în cartierul Portica (1484 — 1485).

Numărul cel mai mare de meşteşugari era ocupat în prelucrarea pieilor şi blănurilor. Secolul al XV-lea a reprezentat şi pentru meşteşugul pielăritului o perioadă de specializare, acum apar o serie de branşe de sine stătătoare (curelari, şelari, mănuşari, trăistari etc.). La începutul acestui proces de diviziune a muncii, diferitele branşe din cauza lipsei unei reglementări în domeniul aprovizionării, producţiei şi desfacerii îşi încălcau sferele de activitate. Cele mai dese încălcări apar în domeniul aprovizionării cu materie primă, de aceea pentru a pune capăt neînţelegerilor ivite între pielari, blănari şi mănuşari, consiliul orăşenesc din Braşov hotărăşte, în anul 1498, să se alcătuiască o comisie formată din reprezentanţii celor trei bresle care avea însărcinarea să controleze materia primă intrată în oraş şi să reglementeze modul de distribuire a ei. Persoanelor care vor introduce în mod clandestin piei, li se vor confisca pieile, iar vinovaţii vor fi pedepsiţi cu o amendă de 1 fl.[33]. De asemenea şi în domeniul producţiei, la specialităţile foarte apropiate apar o serie de neînţelegeri, cum erau acelea între şelari şi curelari, tăbăcari şi pielari, trăistari şi mănuşari etc. Odată cu statuarea diferitelor branşe apar precizări în legătură cu gama de produse ce urma să facă obiectul meseriei respective, în acelaşi timp, pentru a mări eficacitatea acestor hotărîri se prevedeau sancţiuni aspre împotriva contravenienţilor. Acest proces al delimitării competenţelor nu va fi încheiat în secolul al XV-lea, el va fi prezent şi în secolul următor.

Prima formă de organizare a meşteşugarilor braşoveni, atestată pînă în prezent, a fost aceea a blănarilor respectiv cojocarilor. Pe prima pagină a celui mai vechi registru de breaslă este trecut anul începerii lui, 1408. Aceşti meşteşugari confecţionau din blănurile de miel, oaie sau de animale

---

[29] Arh. St. Braşov, Fondul primăriei, III D, a, b, c, d, Registre de impozite (1489).

[30] Arh. St. Braşov, Fondul primăriei, nr. 757.

[31] Şt. Pascu, *Meşteşugurile din Transilvania pînă în sec. al XVI-lea*, p. 107.

[32] Arh. St. Braşov, Fondul primăriei, III D, a Registre de impozite, (1484, 1485), (Andreas Byrbrewer a locuit pe strada „infram portam descendendo" cartierul Portica).

[33] Arh. St. Sibiu, Fondul Brukenthal, H 1—5, nr. 131.

sălbatice haine de blană, şube, căciuli, dolmane, cape etc. Blănarii se bucurau de un deosebit prestigiu în viaţa economică şi politică a oraşului. Ei aveau încă de la începutul secolului o casă a breslei (*pallatium*) şi o magazie (*cellarium*). În 1420 datorită extinderii activităţii lor, cei patru staroşti ai breslei cer sfatului orăşenesc să le aprobe construirea unei ,,camere-prăvălii", deasupra casei lor, unde blănarii să-şi poată prezenta şi desface produsele lor [34]. Datorită importanţei ce au cîştigat-o în viaţa economică a Transilvaniei, regele Matei Corvin le acordă un privilegiu, la 22 aprilie 1466, prin care li se asigură dreptul de a-şi desface produsele în toată Ungaria şi, în acelaşi timp, de a se aproviziona cu materia primă necesară în mod nestingherit [35]. În registrul de breaslă din perioada 1424 — 1498 sînt înregistrate 264 de nume de blănari, fapt ce demonstrează importanţa acestui meşteşug în viaţa economică a oraşului. Din analiza numelor membrilor breslei rezultă că mulţi meşteri din alte oraşe, atraşi de posibilităţile de cîştig oferite de practicarea meseriei la Braşov, s-au stabilit aici. Astfel, pot fi amintiţi Merten blănarul din Cluj, Iorg din Sighişoara, Johann din Pécs etc. Alţi meşteşugari, care din diferite motive s-au înscris în breasla braşoveană, vin din satele şi tîrgurile din Ţara Bîrsei (Codlea, Rîşnov, Măeruş, Buneşti etc.). Din Moldova s-a stabilit la Braşov, în jurul anului 1457, Hannis Moldner (moldoveanul sau din oraşul Baia), iar din Ţara Românească, din Cîmpulung, vine un blănar pe nume Toma (Thomas) [36]. Blănarii au jucat un rol important în viaţa socială a oraşului, mai ales în cartierul Portica, unde se pare că erau concentraţi majoritatea lor. Ei aveau unul sau doi meşteri în sfatul orăşenesc compus din 16 membri. În anii 1477, 1478, 1479 erau reprezentaţi de Laurentius Roth, blănarul, iar în anii 1488, 1489, 1492, 1493, 1499 au avut doi reprezentanţi pe Nicolaus din Sibiu (Hermesteter) şi Bartolomeus blănarul [37].

În vederea apărării intereselor profesionale, precum şi pentru a rezolva multiplele şi complexele probleme pe care le ridica activitatea lor, de zi cu zi, blănarii se organizează de timpuriu în breaslă. Statutul păstrat cuprinde 21 de articole, el reflectă un stadiu mai avansat al acestei organizări, momentul redactării ar putea fi sfîrşitul secolului al XV-lea [38]. S-a susţinut pînă nu de mult în literatura de specialitate că supraveghetorul breslei ar fi apărut numai în secolul al XVI-lea [39], însă menţionarea în anul 1424 a meşterului supraveghetor, Iorg Schon, impune rectificarea acestei ipoteze [40].

Dezvoltarea blănăritului a atras după sine creşterea numărului de calfe, acestea pentru a obţine condiţii mai bune de muncă şi viaţă se organizează în asociaţii numite frăţii. Prima menţiune a frăţiei blănarilor bra-

---

[34] *Urkundenbuch*, vol. IV, p. 131, nr. 1 886.

[35] Fr. Wilhelm Seraphim, *Verzeichnis der Kronstädter Zunfturkunden*, p. 20; Arh. St. Braşov, Fondul breslei blănarilor.

[36] Arh. St. Braşov, Fondul breslei blănarilor, Registrul meşterilor.

[37] Idem, III D, Registre de impozite cartierul Portica (1475—1500).

[38] Idem, Fondul breslei blănarilor, Registrul meşterilor.

[39] Şt. Pascu, *Meşteşugurile* ..., p. 105.

[40] Arh. St. Braşov, Fondul breslei blănarilor, Registrul meşterilor.

şoveni datează din anul 1468, adică cu 14 ani înaintea frăţiei Sf. Ioan, a calfelor de cizmari din Sibiu, care era considerată cea dintîi asociaţie de acest gen [41]. În această asociaţie, alături de calfele braşovene, apar şi unele din Mediaş şi Cîmpulung [42].

În ultimul deceniu al secolului al XV-lea acest meşteşug suferă o acută lipsă de materie primă din cauza dezvoltării sale concomitente în Moldova, Transilvania, în Ungaria şi Serbia. Blănarii, pentru a fi apăraţi de această concurenţă, se adresează puterii centrale. Vladislav al II-lea, ca şi predecesorii săi, intervine în favoarea blănarilor, în anul 1493, interzicînd străinilor să cumpere blănuri din Ţara Bîrsei, iar localnicilor să le exporte în alte regiuni [43]. Această măsură va rezolva numai pentru moment situaţia, deoarece problema penuriei de materii prime va fi la ordinea zilei şi în secolul următor.

Un meşteşug cu vechi tradiţii în viaţa economică a oraşului a fost cizmăritul. Obiectele confecţionate erau : cizme, călţuni, ghete, papuci cu catarame, opinci etc. Producţia era însemnată, căci o parte din ea se vindea şi pe piaţa munteană, după cum rezultă din aşezămîntul de vamă acordat de Dan al II-lea braşovenilor, la 10 noiembrie 1424, unde „călţunii croiţi" erau scutiţi de vamă. Toate registrele şi statutele de breaslă au ars în timpul marelui incendiu din anul 1689, această informaţie este cuprinsă în raportul prezentat de cei doi staroşti ai breslei, la 16 ianuarie 1692, Universităţii săseşti [44]. În ciuda acestei situaţii nefavorabile am putut reconstitui în parte anumite momente ale vieţii de breaslă. În 1455 cizmarii braşoveni se afiliază la uniunea săsească a acestui meşteşug, fapt ce le asigură achiziţionarea de piei în cantităţi suficiente exercitării meseriei lor [45]. Momentul constituirii lor în breaslă nu este cunoscut, prima menţiune o avem din anul 1472 cu ocazia urmăririi unei calfe de cizmar fugite la Bistriţa, din cauza conflictului avut cu meşterul său [46]. O dovadă peremptorie pentru importanţa acestui meşteşug în viaţa socială a oraşului a fost alegerea din rîndurile lui a unor oameni în sfatul orăşenesc. Georgius cizmarul a fost trimis mai mulţi ani în şir (1490, 1493, 1494, 1496) în consiliul orăşenesc ca reprezentant al cartierului S. Petri, iar Servacius a avut aceeaşi misiune în 1497 din partea cartierului Corpus Christi [47].

O formă incipientă de organizare a calfelor este atestată în 1463, cînd acestea iau în grija lor altarul sf. Cruci de la biserica sf. Petru care se

---

[41] Şt. Pascu, *Meşteşugurile* ..., p. 280.

[42] Arh. St. Braşov, Fondul breslei blănarilor, Registrul calfelor (1644—1836).

[43] H. Müller, *Der Repser Stuhl*, în „Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde" (în continuare „Archiv"), 1913, vol. XXXIX, p. 365.

[44] Arh. Bisericii Negre, Fondul breslelor, Hd. 24/4.

[45] Fr. Zimmermann, *Das Register der Johannes Bruderschaft*, în „Archiv", 1880, vol. XVI, p. 401.

[46] Arh. St. Cluj, Fondul primăriei Bistriţa, gr. I, an. 1472, nr. 114.

[47] Fr. W. Seraphin, *Das Taufbecken in der Kronstädter evangelischen Stadtpfarrkirche und sein Stifter magister Johannes Reudel*, în „Archiv", 1907, vol. XXXIV, p. 181 („Ordnung und gesätz der Schuknecht Ihm Klöster zu St. Peter auff dem Heiligen Kreutz altar").

afla în interiorul mănăstirii dominicane [48]. Constituirea în anul 1484 a frăției sf. Ioan a calfelor de cizmari, cu sediul la Sibiu, a avut drept urmare aderarea calfelor brașovene la acest organism. Din cele 714 nume de membri, înscrise în registrele frăției, 61 și-au declarat orașul de origine Brașovul [49]. Pentru a putea stabili numărul cît mai exact al meseriașilor care practicau acest meșteșug am apelat la registrele de impozite pe anul 1489. Astfel, în Portica sînt menționați 30 de meșteșugari, în Corpus Christi 40, în St. Catherina 23, în St. Petri 14 deci un total de 117 meșteșugari, număr neîntrecut de nici o altă meserie.

Două meșteșuguri în domeniul pielăritului foarte apropiate între ele, curelăritul și șelăritul, au aflat la Brașov un teren propice de dezvoltare, datorată pe de o parte, nevoii pieței transilvănene, pe de alta necontenitelor vînzări efectuate în Moldova și Țara Românească. Capacitatea de producție a curelarilor brașoveni a fost dovedită cu ocazia importantei comenzi primite din partea lui Iancu de Hunedoara pentru a echipa cu frîie cavaleria sa în vederea expediției sale antiotomane din anul 1444 [50]. De asemenea de la Brașov își comandau domnii Țării Românești și ai Moldovei : hamuri, curele, șei etc. Ștefan cel Mare trimite un om al său să-i cumpere frîie, iar Basarab cel Tînăr, în 1479—1480, lansează o comandă de „hamuri pentru 40 de cai". Hamurile figurau în privilegiile de vamă emise de Dan al II-lea ca un produs scutit de taxe [51]. Cererile însemnate ale pieței au avut drept urmare angrenarea unui număr însemnat de oameni în acest meșteșug, astfel am putut stabili în anul 1489, 28 de curelari și 20 de șelari. Un fenomen deosebit, ce trebuie relevat, a fost creșterea destul de rapidă a numărului șelarilor într-o perioadă relativ scurtă — 25 de ani — ca urmare a nevoilor sporite a produselor lor, pentru necesitățile de război. În cartierul Portica numărul șelarilor a crescut de la 4 în 1475 la 8 în 1500, iar în cartierul Corpus Christi de la 4 în 1480 (primul registru păstrat) la 6 în 1497 (ultimul registru).[52]

Alături de branșele amintite mai sus, pe care le putem considera majore din punct de vedere a importanței lor economice, an existat unele — cum sînt mănușăritul și trăistăritul — care sînt specifice unor centre importante comerciale, deoarece numai acolo își puteau găsi debușeu pentru produsele lor. Intensa activitate economică și politică a atras în oraș acele categorii sociale din care se vor recruta clienții produselor amintite. O caracteristică a mănușarilor consta în faptul că ei își pregăteau materia primă necesară meșteșugului lor, deoarece noțiunea de irger (mănușar) denumea în secolul al XV-lea pe acela care tăbăcea pieile de capră, țap, căprioară [53].

[48] Fr. Zimmermann, *op. cit.*, în „Archiv", 1880, vol. XVI, p. 356—374 (anexa).
[49] Arh. St. Brașov, Fondul primăriei, Registre de impozite, III D a, b, c, d (1489).
[50] Idem, Fondul privilegii, nr. 103.
[51] I. Bogdan, *Doc. și regeste*, p. 15—17, nr. 11 ; p. 96—97, nr. 98.
[52] Arh. St. Brașov, Fondul primăriei, III D a (1475—1500), b(1480—1497).
[53] M. Lexer, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Leipzig, 1885, p. 114 („ircher = der irh bereitet. Ihr weisgegerbtes (bocks)leder, besonders von gemsen, hirschen, rehen").

E posibil ca activitatea mănuşarilor să nu se fi limitat numai la confecţionarea mănuşilor, ci şi a altor obiecte din piele de capră, căci numărul de 14 meşteşugari amintiţi ni se pare prea mare pentru confecţionarea unui singur sortiment.

Materia primă pentru meşteşugarii de mai sus era furnizată de către pielari. Rolul lor era de a tăbăci, vopsi şi finisa pieile pentru a putea fi folosite în confecţionarea încălţămintei, a harnaşamentelor, pentru legarea cărţilor, prepararea pergamentului, construcţia orgilor. Datorită specificului meseriei lor pielarii braşoveni erau concentraţi în jurul străzii numite azi N. Bălcescu (fostă Strada Neagră ; denumirea provine, se pare, de la apa de culoare neagră ce curgea pe acolo, poluată de substanţele chimice care se vărsau în ea). Această stradă era împărţită din punct de vedere administrativ între cartierele Portica şi Corpus Christi. În anul 1558 se refac registrele meşterilor pielari şi cu această ocazie se copiază din registrul cel vechi 212 nume din care, după părerea noastră, 123 aparţin secolului al XV-lea. Pentru a determina această cifră, am folosit ca jalon de despărţire între cele două veacuri pe Weismann Paul, pielar, care în 1499 a fost înregistrat pentru prima oară în Strada Neagră (Portica) şi ocupa locul 123 pe lista meşterilor. Momentul cînd a început să fie redactat vechiul registru nu putem să-l determinăm decît cu aproximaţie, deoarece primul registru de impozit apare abia în 1475. Al doilea meşteşugar pe listă, Cleyskes Hannis, a locuit între 1475 — 1485 pe Strada Neagră (Portica). Dacă considerăm că un meşter îşi practica meseria între 25—30 de ani, şi astfel de cazuri au fost frecvente la Braşov, atunci putem presupune că vechiul registru a început să fie scris pe la mijlocul secolului al XV-lea, iar numărul mediu anual al meşterilor pielari era între 60—70 [54]. Importanţa lor economică s-a reflectat şi pe plan politic prin ocuparea unor funcţii în sfatul orăşenesc, din partea cartierului Portica : Crus Endrias (1477), Andreas Bröleder (probabil vopsitor de piele) (1478, 1479, 1483) şi Hoffgreff Theyse (1496, 1497, 1499, 1500), iar din cartierul Corpus Christi : Petru Revel care a fost *civis juratus* (1480, 1481, 1485, 1486). Acesta din urmă a ocupat şi cea mai înaltă demnitate a oraşului aceea de jude regal în anii 1474, 1475 şi 1484 [55].

Un loc de frunte în viaţa economică a oraşului Braşov l-au ocupat ţesătorii de pînză şi postav. Se pare că în secolul al XIV-lea ţesătorii parcurgeau toate etapele procesului de producţie : scărmănatul lînii sau pieptănatul fuioarelor, ţesutul propriu-zis şi finisajul ţesăturii (tunsul şi călcatul). În secolul al XV-lea se constată un proces de diviziune şi de specializare a muncii, unii meşteşugari încep să se ocupe numai de ţesutul postavului (*panincidae* sau *lanifices*), iar alţii cu ţesutul pînzei (*textores* sau *linifices*). Deosebirea între aceste meşteşuguri specializate nu este întotdeauna precizată, în izvoare folosindu-se termenul general de ţesător.

[54] Arh. Bisericii Negre, Fondul breslelor, IV, Hd 15 1.
[55] Fr. Stenner, *Die Beamten der Stadt Kronstadt*, Braşov, 1916, p. 113.

Cu siguranţă însă din meşteşugul principal se desprind tunzătorii de postav care vor forma o branşă separată.

Ţesătorii de pînză braşoveni făceau toate sortimentele de la cele destinate lenjeriei pînă la sacii de cînepă. Postăvarii imitau stofele apusene pentru clienţii mai avuţi, iar pentru clientela obţinuită ţeseau postavul cenuşiu cunoscut sub numele de ,,bobou", cel din urmă găsind un debuşeu larg în Moldova şi Ţara Românească, datorită preţului său scăzut. În aşezămintele vamale ale domnilor munteni (Mircea cel Bătrîn, Radu Praznaglava, Dan al II-lea, Vlad Dracul) postavul şi pînza erau scutite de vamă [56], în vreme ce în Moldova pentru povara de postav se plăteau 12 groşi [57]. Pentru a ridica calitatea produselor Iancu de Hunedoara stabileşte o serie de norme ce trebuiau respectate de către ţesători. Pentru a stimula răspunderea profesională fiecare meşter era obligat să-şi aplice semnul său pe produsul finit; au fost stabilite anumite condiţii privitoare la lungimea şi lăţimea ţesăturii, sancţiunile aplicate celor care nu respectau aceste dispoziţiuni fiind deosebit de aspre (mutilare, scoaterea ochilor, decapitare) [58]. Menţionarea unei asociaţii a calfelor de ţesători în 1481, care îşi redactau în acel an statutele [59], precum şi participarea unui delegat braşovean la redactarea statutelor meşterilor ţesători din Sibiu în 1487 [60] ne îngăduie să afirmăm că ţesătorii braşoveni erau organizaţi în breaslă. Faptul că în statutul amintit mai înainte, există un articol care reglementează atît cumpărarea lînii, cît şi a cînepii şi a inului, ne face să presupunem că pînzarii şi postăvarii formau o breaslă comună. Totuşi, spre sfîşitul secolului, se poate sesiza un început de specializare mai strictă. Astfel, în anul 1489 din 75 de meseriaşi ţesători, numai 5 au declarat că sînt postăvari şi 2 pînzari, faţă de 68 care s-au declarat ţesători [61]. În 1498 pînzarii braşoveni primesc din partea magistraturii oraşului un privilegiu în patru puncte, prin care li se asigură dreptul de a vinde pînza cu cotul, în zilele de tîrg, de asemenea numai ei aveau dreptul de a cumpăra fuior tors, iar calitatea pînzei ţesute pentru saci în cele Şapte Sate era controlată de braşoveni [62]. Însă ţesătorii erau confruntaţi cu concurenţa diferiţilor meseriaşi nebreslaşi. Pentru a putea lupta contra acestora, se iau diferite măsuri; se interzice învăţarea acestui meşteşug de către ţărani şi servitori, iar pentru a asigura controlul asupra războaielor de ţesut în funcţie, vînzarea lor nu putea fi făcută decît de breaslă [63]. În 1498 se fixează localităţile din Ţara Bîrsei, din care se puteau recruta ucenici pentru acest meşteşug, acestea fiind Rîşnov, Feldioara, Codlea şi Prejmer [64]. Datorită numărului lor mare ei au avut un

[56] I. Bogdan, *Doc. şi regeste*, p. 3–52.
[57] Idem, *Documente moldoveneşti*, p. 14–16, nr. 3.
[58] Arh. St. Braşov, Fondul privilegii, nr. 101.
[59] Wilhelm Fr. Seraphim, *op.cit.*, p. 46.
[60] Fr. Müller, *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen*, Sibiu, 1846, p. 46.
[61] Arh. St. Braşov, Fondul primăriei, Registre de impozite, III, D, a, b, c, d (1489).
[62] Arh. Bisericii Negre, Tq, 101/6.
[63] Fr. Müller, *op. cit.*, p. 46–47.
[64] *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, Braşov, vol. IV, p. 174.

rol însemnat în apărarea orașului. Țesătorii construiesc deja în 1415 vestitul bastion care le poartă numele; de asemenea ei au contribuit și la construirea zidului de la acest bastion pînă la poarta de intrare în oraș cunoscut sub numele de Portica (1454—1455).

Ultima fază în procesul de producție a postavului era finisarea lui, adică așa-numita tundere, ce consta în curățirea lui de impurități și de elemente inutile. Deoarece această operație de desăvîrșire a produsului finit cerea o calificare deosebită, a luat naștere o branșă cunoscută sub numele de tunzătorii de postav. Acești tunzători de postav brașoveni se bucurau de un bun renume, căci numai astfel s-ar putea explica trimiterea unui fiu de croitor din Roman (Moldova) să învețe meșteșugul la brașoveanul Petrus Rasor [65]. La 4 octombrie 1462, regele Matei Corvin a acordat un privilegiu tunzătorilor de postav din Sibiu, potrivit căruia aceștia obțin dreptul de a cumpăra postav în toată Transilvania, iar după ce îl finisau aveau dreptul să-l revîndă. Faptul că un exemplar al acestui act se găsește în arhiva breslei tunzătorilor de postav [66] precum și faptul că pe sigiliul breslei se pot citi următoarele cuvinte „Sigillu(m) rasor(um) Civitat(is) Coronensis cum privilegio Regis Mathias 1462" [67] rezultă că tunzătorii brașoveni au primit aceleași drepturi ca și cei sibieni. Datorită numărului lor mic, 7 meseriași în 1489, ei nu au format o breaslă separată.

Îmbrăcămintea orășenilor era destul de simplă, bărbații purtau dolman; sub acesta aveau o haină care ajungea pînă la genunchi. Pantalonii se confecționau tot din postav și se purtau pînă sub genunchi fiind semibufanți. Femeile își completau garderoba cu ajutorul croitorilor care foloseau în acest scop atît materiale indigene, cît și de import [68]. Dacă despre croitorii din alte orașe transilvănene izvoarele sînt mai bogate, despre cei brașoveni ele sînt foarte sărace, explicația acestei situații o găsim într-un document din secolul al XVII-lea în care se consemnează că incendiul din anul 1689 a cuprins și bastionul croitorilor unde se aflau documente ale breslei (registrele de meșteri, calfe, ucenici, statutele de breaslă) cu o vechime de peste o sută de ani [69]. Primul croitor pe care l-am putut identifica a fost unul Herman croitorul al cărui fiu Baltazar se înscria în 1457 în breasla blănarilor [70]. Consemnarea documentară a frăției calfelor de croitori brașoveni, în 1476 [71], este deci mult mai veche decît asociația calfelor de croitori clujeni din 1502, considerată pînă în prezent ca prima

---

[65] Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, P. I, p. 22, nr. 33 (confuzia care s-a făcut pînă de curînd între „rasor" (tunzător de postav) și „barbarasor" (frizer-chirurg) a fost lămurită de Șt. Pascu în lucrarea sa *Meșteșugurile din Transilvania în secolul al XVI-lea*, p. 150.

[66] Arh. Bisericii Negre, Fondul breslelor, IV Hd 31/2 a.

[67] A. Eichorn, *Die Tuchscherer*, în „Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums", II, p. 61.

[68] E. Sigerus, *Vom alten Hermannstadt*, vol. II, Sibiu, 1923, p. 1—17; D. I. Szendrei, *Az erdélyi férfiviselet*, în „Archeologica Ertesitö", 1908, p. 97—112.

[69] Arh. Bisericii Negre, Fondul breslelor, IV Hd 23/1.

[70] Arh. St. Brașov, Fondul blănarilor, Registrul meșterilor.

[71] Colecție particulară (mulțumim pe această cale lui Gernot Nussbächer, arhivar principal la Brașov, pentru semnalarea acestui izvor).

organizație din Transilvania a calfelor din această branșă. Menționarea calfelor ne îndreptățește să credem că meșterii croitori erau organizați în breaslă cu mult mai înainte. Dacă considerăm valabil calculul cu privire la timpul scurs de la înființarea breslei blănarilor, înaintea anului 1420, și consemnarea frăției calfelor acestui meșteșug în anul 1468 adică aproximativ 50—60 de ani, atunci și breasla croitorilor a luat ființă în deceniul al III-lea al secolului, moment ce corespunde cu perioada în care meșteșugarii au primit un ajutor substanțial din partea puterii centrale cu scopul organizării lor. Concurența croitorilor nebreslași, precum și necesitatea unificării normelor privitoare la forța de muncă (ucenici, calfe, meșteri), a problemelor legate de aprovizionare, de producție și desfacere au determinat pe croitorii transilvăneni în 1499 să-și redacteze statute comune, la elaborarea cărora au participat și croitori brașoveni [72]. Importanța meșteșugului croitoriei rezultă din numărul relativ mare de oameni —42 — care practicau acest meșteșug, în 1489. Repartizarea lor pe cartiere era următoarea : 10 în Portica, 8 în Corpus Christi, 11 în St. Catharina, 13 în St. Petri. Alături de germani sînt menționați meseriași români (în anul 1496 în cartierul St. Catharina pe strada Catharina versus montes era amintit Stoyca snyder) și maghiari (în cartierul St. Petri in dy Blwmenaw doi croitori Sabo Mathe și Sabo Anthal între 1486—1492) [73]. Importanța croitorilor mai rezultă și din faptul că unii dintre ei ocupă funcții înalte în conducerea orașului. Cristianus croitorul (*Sartor*) a fost în 1491 și 1496 *civis juratus* din partea cartierului Corpus Christi, iar Simon croitorul a ocupat aceeași funcție din partea cartierului St. Catharina între 1488—1496, în 1497 fiind ales jude al orașului [74].

Prelucrarea metalelor avea reprezentanți destoinici în orașul de sub Tîmpa, în secolul al XV-lea. Din branșa mamă — fierar — se despart o serie de specialiști : lăcătuși, potcovari, cei care confecționau cuțite, ace, cuie, arme, seceri și alte unelte agricole. În Brașov meșteșugarii care purtau numele generic de fierar (*faber*) și-au restrîns activitatea la un sortiment precis de obiecte de fier cum erau potcoave, ciocane, clește, nicovale, cercuri de fier pentru ferecatul roților. Producția de unelte de fier era importantă, după cum rezultă din lista întocmită de către Cristofor Italianul, bănarul lui Iancu de Hunedoara, la 12 septembrie 1443, pentru obiectele de metal pe care le-a luat de la Brașov pentru monetăria ce urma să se înființeze la Sighișoara. Pe această chitanță erau trecute următoarele obiecte : 82 de nicovale, 42 clești de tăiat și de prins fierul, 95 de ciocane de diferite dimensiuni [75]. Faptul că în anul 1478 este menționată frăția calfelor de fierari, cu ocazia însărcinării lor de a se îngriji de altarul sf. Anton [76], precum și numărul important de 30 meseriași (10 Portica, 6 Corpus, 3 St. Catharina, 11 St. Petri) ne dau certitudinea că erau organizați în breaslă. Activitatea

---

[72] Fr. Müller, *op. cit.*, p. 144.
[73] Arh. St. Brașov, Fondul primăriei, Registre de impozite, III D, a, b, c, d (1475—1500).
[74] Fr. Stenner, *op. cit.*, p. 125—126.
[75] Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, P. I, p. 29, nr. 47.
[76] *Quellen*, vol. II, Brașov, 1903, p. 99.

lor pe plan social a fost mai palidă decît a altor meşteşugari, din rîndul lor numai unul singur, Paulus Faber, ajunge în sfatul oraşului, fiind ales între anii 1491—1496 din partea cartierului Corpus Christi [77].

Secolul al XV-lea a însemnat pentru meşteşugul prelucrării metalelor o perioadă de intensă şi strictă specializare. Astfel, găsim menţionaţi doi meşteşugari de pluguri, trei meseriaşi care se specializaseră în tigăi şi tingiri, 6 fierari care făceau cuie şi ace de diferite dimensiuni, un meseriaş specializat în turnarea cositorului. Însă branşele care au avut un rol mai important în viaţa economică şi socială a oraşului şi care în secolul următor se vor organiza în bresle separate au fost lăcătuşii, cei care confecţionau cuţite şi cei care produceau cazane şi pocale de diferite tipuri.

Numărul lăcătuşilor, care confecţionau o bogată gamă de produse : lacăte, chei, zăvoare etc., de 13 meşteşugari în 1489, le-a permis să joace un rol în rezolvarea treburilor orăşeneşti. Unul din ei, Melchior lăcătuşul (*Serator*), a ocupat de mai multe ori funcţia de *civis juratus*, între anii 1482—1500, ales fiind de către cartierul Portica [78].

O atenţie deosebită trebuie acordată celor care confecţionau cuţite, deoarece acest produs a figurat printre mărfurile de export în celelalte două ţări române. În 1503, deci o perioadă apropiată secolului al XV-lea, au fost aduse de negustorii din Braşov 422 050 de cuţite în Ţara Românească şi 25 327 în Moldova [79]. Cu siguranţă că cei 7 meşteşugari cuţitari, pe care i-am identificat în registrele de impozite, nu erau în stare să producă o cantitate aşa de mare de cuţite ; consemnarea lor ca branşă separată şi alegerea unuia dintre ei, Petrus, în consiliul orăşenesc, în anii 1488 şi 1489[80], demonstrează că rolul lor economic nu era deloc neglijabil.

Deşi primul registru al alămarilor apare abia în anul 1554, ei devin o branşă independentă încă din secolul al XV-lea [81]. Obiectele confecţionate de ei, cum ar fi, de exemplu, pocale şi cazane din alamă, erau foarte căutate, ceea ce explică numărul însemnat de alămari 13.

În secolul al XV-lea alături de armele tradiţionale (arcuri, arbalete, săbii, scuturi etc.) încep să apară armele de foc. Meşteşugarii arcari îşi păstrează importanţa avută în secolul anterior, deoarece arcul nu îşi pierduse rolul său în tehnica de luptă. Arcurile confecţionate la Braşov şi vîndute în Ţara Românească erau scutite de vamă, după cum rezultă din privilegiul din 30 ianuarie 1431 [82]. Uneori domnii munteni fac comenzi la Braşov, Alexandru Aldea cere în 1431 „să mă ajutaţi cu arcuri" [83], Vlad Dracul solicită în 1443 „arcuri cu săgeţi cît puteţi mai multe", iar în 1445, după cucerirea cetăţii Giurgiu, lansează o nouă comandă [84]. În a doua jumătate a secolului al XV-lea vînzarea arcurilor continuă în Moldova şi Ţara

[77] Fr. Stenner, *op. cit.*, p. 37.
[78] *Ibidem*, p. 123.
[79] *Quellen*, vol. I, p. 36—47.
[80] Fr. Stenner, *op. cit.*, p. 95.
[81] Arh. Bisericii Negre, Fondul breslelor, IV, Hd, 13/1.
[82] I. Bogdan, *Doc. şi regeste*, p. 20—23, nr. 16.
[83] *Ibidem*, p. 26, nr. 21.
[84] *Ibidem*, p. 52, nr. 49; p. 54, nr. 51.

Românească. Ştefan cel Mare cumpără arme de la braşoveni, însă fără să se specifice despre ce arme este vorba [85]. Meşterii arcari au fost folosiţi şi ca mesageri diplomatici ai domnilor români, pe lîngă conducerea oraşului. Unul din aceştia a fost Hannes, meşterul de arcuri, care apare în corespondenţa lui Vlad Dracul cu braşovenii [86]. Necontenitele lupte au asigurat de lucru unei serii de oameni ocupaţi cu confecţionarea arcurilor, fapt demonstrat de numărul relativ însemnat de 20 arcari [87].

Scuturile confecţionate la Braşov nu se deosebeau de cele produse în alte oraşe transilvănene, în special de cele de la Sibiu, care era centrul principal de producţie. Scheletul scutului se făcea din lemn de molift, care era protejat cu o piele de bivol, iar spaţiul dintre lemn şi piele era umplut cu iarbă de mare [88]. Scutarii braşoveni nu lucrau numai pentru piaţa transilvăneană, ci şi pentru nevoile Moldovei şi Ţării Româneşti. În anul 1433 Vlad Dracul comandă scuturi la Braşov, iar Vladislav se plîngea că i s-au oprit scuturile cumpărate [89]. Dacă în 1459 Matei Corvin opreşte vînzarea scuturilor şi tolbelor pentru săgeţi în Ţara Românească [90], această interdicţie a fost ridicată în timpul lui Basarab Laiotă [91]. Numărul scutarilor a fost constant, în jurul a 14 meşteri.

Un meşteşug care s-a desprins din cel al lăcătuşilor a fost cel al săbierilor. Acest lucru s-a petrecut încă din secolul al XIV-lea, dacă nu chiar mai înainte, căci în anul 1424 în registrul meşterilor blănari figurează doi blănari, Hanis şi Iorg, ai căror părinţi au practicat meseria confecţionării armelor [92]. Săbiile confecţionate aici erau de o tehnică superioară, avînd imprimate pe tocul lor diferite desene artistice, uneori chiar şi pe lamă. E foarte probabil că aceşti meşteşugari confecţionau şi platoşe, zale şi coifuri. În ultimul deceniu al secolului se constată o creştere a numărului de săbieri; dacă în anul 1489 erau 13 meşteri, numărul lor ajunge la 19, creşterea fiind determinată, probabil, de pregătirile militare.

O altă branşă strîns legată de armurărit a fost cea a săgetarilor, numărul lor fiind de 6 meşteri (1 în Portica şi 5 în St. Catharina) [93].

Perfecţionarea tehnicii topirii metalelor şi turnării lor în diferite forme a facilitat naşterea unor noi branşe care vor deveni, cu timpul, meşteşuguri de sine stătătoare. Acest proces a fost uşurat de existenţa la Braşov a unei vechi tradiţii în ceea ce priveşte tehnica turnării. În acest domeniu un loc important l-a ocupat turnarea bronzului (în special turnătorii de

---

[85] I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, vol. II, p. 337—338, nr. 148.

[86] Idem, *Doc. şi regeste*, p. 40, nr. 35.

[87] Gernot Nussbächer, *Statutul breslei arcarilor din Braşov*, în „Cumidava", vol. II, 1968, p. 91.

[88] I. Bielz, *Die Hermannstädter Tartschen*, în „Mitteilungen aus dem Brukenthalischen Museum", III, p. 32—33.

[89] I. Bogdan, *Doc. şi regeste*, p. 42, nr. 39; p. 61, nr. 61.

[90] Arh. St. Braşov, Fondul privilegii, nr. 150.

[91] I. Bogdan, *Doc. şi regeste*, p. 84.

[92] Arh. St. Braşov, Fondul blănarilor, Registrul meşterilor.

[93] Idem, Fondul primăriei, Registre de impozite, III, D, a, b, c, d (1475—1500).

clopote). Ni s-a păstrat numele unui turnător de clopote care a activat la Brașov în anul 1440 „Iacob fusor campanum" [94].

Turnarea fontei pentru armele de foc a cunoscut la Brașov o dezvoltare nemaiîntîlnită în alte orașe din Transilvania. Se poate afirma că acest centru a devenit unul din principalii furnizori de armament ai voievodului Iancu de Hunedoara, ai Moldovei și Țării Românești, mai ales în prima perioadă, cînd acestea nu ajunseseră sub controlul otoman. Astfel, în 1432, Alexandru Aldea comanda puști [95], iar Vlad Dracul solicita „puști și silitră" în 1445 [96]. Comenzi importante lansează armurierilor Iancu de Hunedoara, în perioada premergătoare campaniei din 1444. În martie 1443, voievodul Transilvaniei cere conducerii orașului să-i pregătească bombarde și puști [97], iar în iunie al aceluiași an cere 40 de puști și ghiulele [98]. Cu arme fabricate la Brașov a fost înzetrată garnizoana Transilvaniei care se afla în aprilie 1453 la Chilia [99]. Importanța Brașovului, ca arsenal pentru armata regală, nu scade nici în timpul domniei lui Matei Corvin. În 1471, în timpul pregătirilor unei campanii militare se comandă din acest oraș 100 de puști, praf de pușcă și 1 000 de ghiulele [100]. Brașovenii înzestrau cu arme pe soldații care apărau cetatea Branului [101]. Vînzările de arme în Țara Românească, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, sînt condiționate de atitudinea ce o adoptau domnii munteni față de Imperiul otoman ; o politică de supunere necondiționată față de Poartă atrăgea după sine oprirea exportului de arme de la Brașov, cum a fost cazul între anii 1481—1484 [102].

Amenințarea tot mai evidentă a unei invazii turcești de mari proporții a obligat conducerea orașului să elaboreze în anul 1491 un regulament în care erau prevăzute obligațiile cetățenilor în timpul unui asediu. Fiecare bărbat era dator să posede următoarele arme : o pușcă, o sabie, un arc și o lance de tipul ce se folosea la vînarea mistreților sau a urșilor. Fiecare poartă urma să fie apărată de 50 de bărbați cu armele lor, iar bastioanele din colțuri de cîte 10 oameni. Acest izvor ne atestă existența unui număr destul de mare de meșteri, care erau ocupați în confecționarea puștilor, deoarece la fiecare poartă și la fiecare bastion era obligatoriu să fie prezent un meșter specialist în confecționarea armelor de foc. De aici se poate trage concluzia că în această perioadă existau cel puțin 8 meșteri din această specialitate [103].

Dezvoltarea meșteșugului aurăritului la Brașov a fost în mare parte favorizat de existența numeroaselor lăcașuri de cult (Biserica Neagră, Sf. Bartolomeu, St. Petru, Capela Sf. Catharina, Sf. Laurentiu, Sf. Martin,

---

[94] Fr. Müller, *Zur alten siebenbürgischen Glockenkunde*, în „Archiv", 1859, vol. IV, p. 221.
[95] I. Bogdan, *Doc. și regeste*, p. 26, nr. 21.
[96] *Ibidem*, p. 54, nr. 51.
[97] Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, P. I, p. 28, nr. 44.
[98] *Ibidem*, p. 29, nr. 46.
[99] *Ibidem*, p. 38.
[100] Arh. St. Brașov, Fondul privilegii, nr. 204.
[101] Idem, nr. 240.
[102] Idem, nr. 224.
[103] Fr. Müller, *Sprachdenkmäler* ..., p. 124.

Capela Tuturor Sfinților), care aveau nevoie pentru împodobirea lor și pentru serviciul religios de o serie de obiecte confecționate din aur și argint (icoane, potire, sfeșnice, cruci, cristelnițe, monstrante, ferecături pentru cărțile religioase etc.). De asemenea păturile avute din oraș, nobilii transilvăneni și domnii români comandau diferite obiecte de uz casnic sau de podoabă : pahare, cupe, cești, tacîmuri, nasturi, cingători etc.

Operele aurarilor brașoveni din secolul al XV-lea, păstrate pînă azi, sînt în număr de 10—12 potire, cristelnițe, cruci etc. și se găsesc răspîndite în bisericile din Brașov sau din Țara Bîrsei. Numărul relativ mic de obiecte păstrate își găsește explicația în faptul că, în timpul reformei, ele au fost scoase din uz și apoi topite, metalul prețios fiind folosit în alte scopuri. Astfel, în anul 1544, la Biserica Neagră s-a întocmit un inventar cu obiectele de cult ce urmau să capete o altă întrebuințare. Spicuim cîteva articole din această listă : 26 potire împreună cu farfuriile de ostie în greutate de 81 de mărci, chipul Mariei 29 mărci, chipul lui Iisus 44 mărci etc., greutatea totală a metalului prețios era de 387 1/2 mărci [104]. O bună parte din ele au fost lucrate în atelierele aurarilor brașoveni din secolul al XV-lea. Cel mai vechi potir cunoscut este „potirul răufăcătorilor" numit astfel fiindcă a fost furat din Biserica Neagră unde se păstra, iar cel mai frumos este unul în stil gotic, cu inscripția *Casper* (probabil opera lui Gaspar, care a fost trimis în fruntea unei delegații în Țara Românească, în anul 1456), confecționat din argint aurit, turnat, bătut și gravat, înalt de 24 cm. Gravurile și sculpturile făcute cu acuratețǎ și măiestrie dovedesc un înalt spirit artistic [105].

În ceea ce privește organizarea aurarilor presupunem că erau organizați în breaslă de la sfîrșitul secolului al XV-lea, deoarece la începutul secolului următor, 1511, 24 ianuarie, își elaborează un statut cu 11 puncte [106]. Meșterii aurari au ajuns la o situație materială foarte bună, casele lor erau mai mari decît ale altor orășeni, fapt ce le permitea să închirieze camere (Ioan aurarul din cartierul St. Petri avea trei chiriași (*incolae*), iar alții stăpîneau și pămînt în Țara Bîrsei, Toma aurarul fiind menționat ca stăpînind o parte a moșiei Chichiș (jud. Brașov) și o moară [107]. Deși numărul lor nu era prea mare, aproximativ 16 meșteri, totuși, au avut un rol însemnat în conducerea treburilor orășenești. Trei meșteri aurari sînt aleși în sfatul orășenesc : Iorg în 1485, Johannes în 1489 și 1493, iar Michel Golden între 1491—1497 [108].

Tot în legătură cu prelucrarea metalelor este menționată existența unei monetării la Brașov, în 1429, cînd este amintit Stefan („Münczer ganczer loner der Königlicher munczer czu Brasso") [109]. Acest atelier continua să fie activ și în 1443, cînd bănarul lui Iancu de Hunedoara lua

[104] *Quellen* ..., vol. III, p. 249.
[105] Șt. Pascu, *Meșteșugurile* ..., p. 202.
[106] Arh. Bisericii Negre, IV E 88.
[107] Arh. St. Brașov, Fondul privilegii, nr. 160.
[108] Fr. Stenner, *op. cit.*, p. 51.
[109] *Urkundenbuch*, vol. IV, p. 379—380, nr. 2071.

de aici diferite unelte pentru monetăria din Sighişoara [110]. Alegerea Braşovului ca centru pentru baterea monedelor arată că aici existau meşteri destoinici care cunoşteau tainele topirii şi turnării metalelor.

Aceeaşi tendinţă spre specializare o întîlnim şi în domeniul prelucrării lemnului unde iau naştere tot mai multe branşe noi. Noi unelte ca de pildă strungul de lemn şi fierăstrăul cu dinţi desfăcuţi au permis executarea unor lucrări mai dificile şi în acelaşi timp au mărit productivitatea muncii.

În domeniul prelucrării lemnului se constată înmulţirea ramurilor specializate, pe lîngă rotari şi dogari atestaţi în secolul al XIV-lea apar acum dulgheri, strungari în lemn, tîmplari şi cei care făceau măsuri de capacitate.

Faptul că produsele dogarilor au găsit o largă întrebuinţare în viaţa de zi cu zi a cetăţenilor oraşului (butoaiele erau folosite pentru păstrarea vinului, berii şi pentru transportarea icrelor şi a peştilor) explică numărul important de meşteri ocupaţi în această branşă. Cei 13 meşteşugari nu erau concentraţi într-un singur cartier, ci erau repartizaţi astfel: 4 în Portica, 5 în Corpus Christi, 2 în St. Catharina, 2 în St. Petri. Despre un singur butnar avem ştiri că ar fi avut un rol în viaţa publică a oraşului, acesta a fost Ioan care fusese trimis în Moldova pentru a negocia o înţelegere comercială [111].

Tot în număr de 13 sînt menţionaţi meşteşugarii rotari-căruţaşi. Prima menţiune documentară a unui rotar pe numele Laurenţiu datează din anul 1434 [112]. Participarea rotarillor braşoveni la şedinţa de constituire a uniunii de breaslă, în 1490, e dovada că la acea dată erau organizaţi în breaslă [113]. Ei construiau căruţele de tip taborit necesare campaniilor militare, precum şi care pentru transportul mărfurilor sau trăsuri, de felul celor comandate de Vlad Dracul şi Basarab cel Tînăr [114].

Celelalte branşe ale meşteşugului lemnăritului au ţinut pasul cu dezvoltarea generală a oraşului. Faptul că majoritatea caselor din Braşov erau construite din lemn explică numărul mare de dulgheri (în total 13). Tîmplarii erau foarte puţini, numai doi lucrează un timp mai îndelungat în oraş, alţii lucrează cîte un an sau doi şi apoi părăsesc oraşul, se pare din cauza lipsei de comenzi. Numărul mic de meşteşugari îi va obliga pe tîmplari în secolul al XVI-lea să se unească cu alte branşe, cu sculptorii în lemn, cu pictorii (în secolul al XV-lea sînt menţionaţi doi pictori) şi sticlarii (doi meşteri în secolul al XV-lea) pentru a putea forma o breaslă [115]. O branşă în care se constată o creştere a numărului de meşteşugari a fost aceea a strungarilor în lemn. Dacă în anul 1480 erau 8 meşteşugari, spre sfîrşitul secolului ei sporesc la 12. Cererea mare de măsuri de capacitate

---

110 Hurmuzaki, *Documente*, XV, P.I, p. 28, nr. 44.

111 *Urkundenbuch*, vol. IV, p. 527—528, nr. 2 200.

112 *Ibidem*, p. 533—535, nr. 2 206.

113 Fr. Müller, *op. cit.*, p. 122, 129.

114 Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, P. I, p. 28, nr. 44; Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 45—46, nr. 140.

115 Arh. Bisericii Negre, IV E, 90.

pentru cereale a făcut pe doi meşteşugari lemnari Toma şi Hans să se specializeze în confecţionarea acestui produs [116].

Meşteşugul funăritului a fost unul din cele mai înfloritoare meşteşuguri braşovene. Frînghiile de diferite dimensiuni întrebuinţate în gospodăria fiecărui ţăran sau orăşean, în minele de sare, pentru tractarea tunurilor, tragerea clopotelor etc. erau scutite de vamă în cazul vînzării lor în Ţara Românească [117]. Comenzile importante şi situaţia înfloritoare a acestor meşteşugari au atras pe unii funari să se aşeze la Braşov, aşa a fost cazul cu Johannes frînghierul care, înainte de anul 1446, a locuit la Cluj [118]. Datorită importanţei lor economice au reuşit să se ridice din rîndurile lor o serie de meşteri în cele mai înalte funcţii ale oraşului, de *villicus* şi de *jude*. În acest secol, cinci funari urcă cele mai înalte trepte în ierarhia socială, performanţă nerealizată de nici un alt meşteşug. Astfel, Stephanus funarul (*Funifex*) a ocupat postul de *villicus* (1411 — 1413; 1417—1423), Mathias *villicus* (1424—1426) şi *jude* (1427—1428), Martinus I *villicus* (1431—1434) şi *jude* (1436—1437), Martinus II *villicus* (1453, 1454, 1459—1460, 1463, 1465, 1475) şi Mathias II *jude* (1466—1468) [119]. Între pînzari şi funari au avut loc o serie de neînţelegeri din cauza aprovizionării cu materie primă. Astfel, pînzarii în statutul din 1487 încearcă să limiteze cantitatea de fuior pe care o putea cumpăra un meşter funar [120], acest amestec a dat naştere la un lung conflict aplanat abia în anul 1532 [121]. Din cei 18 meşteri funari majoritatea aveau o situaţie materială bună după cum rezultă din listele de impozit, unii din ei plăteau şi peste 2 fl. atît cît achitau aurarii sau blănarii.

În domeniul ceramicii produsele din acest secol nu se deosebesc prea mult de cele din secolul trecut; se produc oale şi cahle de teracotă cu diferite ornamentaţii. Un fenomen interesant este scăderea numărului de olari, acest lucru l-am putut constata în cartierul Portica între 1475—1500. Dacă la începutul perioadei existau 5 olari la sfîrşitul ei nu mai rămîne decît unul. Fenomenul se explică pe de o parte prin concurenţa olarilor din Ţara Bîrsei şi din cele Trei Scaune, lucru confirmat de documentele din secolul următor, iar pe de altă parte prin schimbarea gustului publicului care începe să-şi cumpere în această perioadă vase din metal — staniu sau cupru. Însă acest lucru nu a dus la dispariţia olăritului, căci în oraş mai existau încă 11 meşteşugari [122].

Meşterii zidari şi pietrari au jucat un rol excepţional de însemnat la Braşov. Dovada o constituie zidurile şi turnurile de cărămidă şi piatră

---

116 Cei doi meşteşugari sînt numiţi „Romsussel" sau „Raymsussel". Cuvîntul „Romp" (Remp, pl. Reymp) înseamnă vas de capacitate pentru măsurarea cerealelor; *Quellen*, vol. III, p. I 114.

117 I. Bogdan, *Doc. şi regeste*., p. 13—14, nr. 9; p. 14—15, nr. 10.

118 Arh. St. Braşov, Fondul primăriei, Colecţia Schnell, vol. III, nr. 29.

119 Fr. Stenner, *op. cit.*, p. 137—138.

120 Fr. Müller, *op. cit.*, p. 108.

121 Arh. Bisericii Negre, IV E 12.

122 A. Eichorn, *Die Töpfer*, în „Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums", V, p. 69—75.

ale oraşului, precum şi nenumăratele biserici şi capele amintite în acest secol. Faima zidarilor a depăşit hotarele oraşului, unii din ei şi-au pus priceperea în slujba unor oraşe, a voievodului transilvănean sau a domnilor români. Astfel, meşterul braşovean Conrad construieşte, în anul 1454, două mănăstiri în apropiere de Hunedoara [123]. În acest secol am putut identifica 8 meşteri zidari. Numărul relativ mic de meşteri îşi găseşte explicaţia în faptul că în momentul cînd luau în antrepriză o lucrare se foloseau, în timpul executării ei, de un număr mare de braţe de muncă necalificate. În perioada 1492—1500 întîlnim un meşter specializat în prepararea mortarului (Lassil Morterruer).

Unii dintre zidari ajung la situaţii materiale înfloritoare. Conrad primeşte în 1454 o parte din moşia Şercaia, iar în anul următor este amintit ca proprietarul unei case şi al unei moşii din satul Hărman [124].

Alături de aceşti meşteşugari de bază, a căror producţie satisfăcea cele mai importante nevoi ale populaţiei, se găsesc unii de mai mică importanţă cum sînt : pîslarii, pălărierii, lumînărarii, bărbierii şi chirurgii. Pălărierii braşoveni ţineau cu siguranţă pasul cu moda, producînd o mare diversitate de pălării ; în acest veac sînt amintiţi şapte pălărieri. Branşa care aproviziona pe pălărieri cu materia primă erau pîslarii ; am putut identifica patru meseriaşi care practicau acest meşteşug.

Pentru confecţionarea lumînărilor, a sigiliilor, a luat naştere un meşteşug important : cerăritul. La Braşov exista o casă specială a cerii unde se depozita acest produs. În secolul al XV-lea am găsit un singur meşteşugar care făcea lumînări, probabil că o bună parte din lumînări erau produse de către călugării din mănăstirile oraşului.

Bărbierii din evul mediu nu se mărgineau să radă barba, să tundă părul sau să pună peruci. Ei erau dentişti, chirurgi şi medici. La Braşov găsim amintiţi 5 bărbieri, care nu erau stabiliţi pentru timp îndelungat în oraş ; în majoritatea cazurilor ei sînt amintiţi unul sau doi ani, după care părăsesc oraşul. Din cauza numărului lor restrîns ei nu se organizează în breaslă decît în anul 1550 [125].

După ce am trecut în revistă organizarea şi evoluţia principalelor meşteşuguri ale oraşului se pune problema ponderii populaţiei meşteşugăreşti faţă de totalul populaţiei orăşeneşti. În această problemă ne lovim de lipsa unor date precise pentru fiecare meşteşug în parte. Faptul că unii meşteşugari au adoptat un nume de familie a îngreuiat în mare măsură identificarea lor, de aceea calculele noastre vor fi numai orientative. În anul 1489 s-au recenzat 1 825 de case impozabile, în plus au fost trecuţi 179 de chiriaşi care nu aveau casă proprie, însă erau impuşi la plata impozitului către oraş, deci în total de 2 004 familii. Pe baza declaraţiei meseriei făcute cu ocazia întocmirii listelor am putut identifica 741 meşteşugari care reprezintă 36,9% din populaţia întreagă a oraşului. În cadrul populaţiei germane procentul meşteşugarilor este şi mai mare şi anume de 45,7%.

[123] Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 196.
[124] Arh. St. Braşov, Fondul privilegii, nr. 134, 135, 156, 176.
[125] Arh. St. Braşov, Fondul Honterus, nr. 12. 14.

Raportul între diferitele ramuri meşteşugăreşti este următorul :

Denumirea ramurii meşteşugăreşti	Numărul meşteşugarilor	%
1. Ramura alimentară (franzelari, măcelari, berari, topitori de ulei, morari).	49	6,62%
2. Prelucrarea metalelor (aurari, alămari, turnători de cositor, fierari lăcătuşi, cuţitari, fierari de cuie).	87	11,74
3. Armament (arcari, săgetari, săbieri, scutari).	54	7,28
4. Prelucrarea pieilor şi blănurilor (pielari, curelari, şelari, blănari, mănuşari, trăistari, cizmari).	299	40,35
5. Prelucrarea lemnului şi construcţii (rotari,dulgheri, tîmplari,strungari, zidari, pietrari, cărămidari).	77	10,39
6. Alte meşteşuguri (bărbieri, sticlari, olari, lumînărari, funari).	41	5,54
7. Ţesutul şi confecţionarea hainelor (ţesători, tunzători postav, pîslari, croitori, pălărieri).	134	18,08
Total	741	100%

Din analiza evoluţiei meşteşugurilor se poate trage concluzia că în secolul al XV-lea s-a adîncit procesul de specializare, de creare a unor branșe noi care se vor organiza în secolul al XVI-lea în meşteşugurile de sine stătătoare (alămarii, bărbierii, tîmplarii, ţesătorii de lînă, morarii etc.). De asemenea are loc un proces de recuperare a rămînerii în urmă în domeniul organizării faţă de alte oraşe transilvănene, care se organizaseră încă din secolul al XIV-lea. De asemenea Braşovul ajunge să aibă cele mai multe asociaţii de calfe, e adevărat, în acest secol, cu o puternică amprentă religioasă, însă structura organizatorică primită acum va uşura elaborarea noilor statute în secolele următoare. Atragerea forţei de muncă calificate din alte centre transilvănene, din centrul şi apusul Europei, prin privilegiile fiscale şi comerciale acordate oraşului, a contribuit la rapida afirmare a Braşovului printre locurile de frunte ale producţiei meşteşugăreşti, astfel încît el va ajunge să domine piaţa Transilvaniei de sud-est cu produsele sale. Puternicul detaşament de meşteşugari a influenţat în mod pozitiv modul cum au fost rezolvate problemele oraşului. Aproape în fiecare an din cei 16 membri ai conducerii oraşului aproximativ jumătate erau aleşi din rîndul meşteşugarilor. În unele cartiere s-a întîmplat uneori ca din cei patru membri aleşi trei să fie meşteşugari. Prezenţa constantă şi a unui număr mare de meşteşugari în organele de conducere ale oraşului a avut urmări pozitive : eliberarea oraşului de sub tutela comiţilor secuilor, demantelarea cetăţii de pe Tîmpa, menţinerea oraşului în alianţă cu regalitatea

în timpul mişcărilor greavilor şi nobililor din 1467. Faptul că meşteşugarii ocupau un loc însemnat în conducerea oraşului a împiedicat concentrarea puterii în mîinile patriciatului orăşenesc cum va fi cazul în secolele următoare. Între diferitele meşteşuguri se poate constata o ierarhizare, determinată de un complex de factori ; un loc de frunte şi-l arogă blănarii, aurarii, pielarii, croitorii, funarii din rîndul cărora se vor ridica unii membri care vor încerca să monopolizeze în mîinile lor viaţa economică şi socială a oraşului.

Prin ponderea producţiei sale meşteşugăreşti, prin legăturile multiple întreţinute cu Ţara Românească şi Moldova, Braşovul apare drept un centru de prim ordin al vieţii economice româneşti.

ORGANISATION UND ROLLE DER HANDWERKER IM WIRTSCHAFTLICHEN UND SOZIALEN LEBEN DER STADT BRAŞOV (KRONSTADT) IM 15. JH.

ZUSAMMENFASSUNG

Vorliegende Arbeit stützt sich auf Dokumente der Staatsarchiven Braşov und Sibiu, des Archivs der Schwarzen Kirche in Braşov sowie auf im Druck erschienene Urkunden und andere historische Quellen.

Im ersten Teil der Arbeit werden die wichtigsten Entwicklungsphasen des Braşover Handwerkslebens im 15. Jh. dargelegt und die Faktoren, aufgezeigt die dessen Entwicklung gefördert oder gehemmt haben. Der Hauptteil der Arbeit beschäftigt sich mit der Organisationsweise der wichtigsten Handwerkszweige sowie deren Rolle im gesellschaftlichen und politischen Leben der Stadt. Anhand der städtischen Steuerbücher wurde versucht, die Anzahl der Handwerker in jeder einzelnen Branche festzustellen. Desgleichen wurde der Prozeß der Arbeitsteilung in den verschiedenen Handwerkszweigen verfolgt, demzufolge neue spezialisierte Branchen entstehen (auf dem Gebiet der Lederverarbeitung, der Herstellung von Nahrungsmitteln, der Metallverarbeitung usw). Es werden einige Hinweise in Bezug auf den Zeitpunkt des Entstehens von Zünften gegeben, wie beispielsweise die Kürschner, Schmiede, Schuster usw., sowie die Bedingungen, die das relativ frühe Auftauchen der Gesellenbruderschaften in Braşov erleichtert haben (Schneider, Kürschner, Schuster, Weber usw.).

Im letzten Teil der Arbeit wird der Anteil der Handwerker an der Gesamtzahl der Braşover Bevölkerung prozentuell errechnet, woraus ersichtlich wird, daß zu jener Zeit in Braşov diese Bevölkerungsschicht überwog.

UN TETRAEVANGHEL NECUNOSCUT APARŢINÎND FAMILIEI DINSPRE MAMĂ A LUI ŞTEFAN CEL MARE

DE

CONSTANTIN REZACHEVICI

Aflarea în Biblioteca Naţională (*Biblioteka Narodowa*) din Varşovia a unui splendid tetraevanghel moldovenesc, din categoria rară a celor împodobite cu miniaturi pe o pagină întreagă, ne prilejuieşte, pe de o parte, scoaterea la lumină a unei adevărate comori de artă, aparţinînd epocii ui Ştefan cel Mare, iar pe de alta, prin persoana donatoarei, aducerea de noi contribuţii la cunoaşterea *neamului dinspre mamă al marelui voievod*.

Îndelunga domnie a lui Ştefan cel Mare, stabilitatea politică care se realizează la adăpostul eroicului efort militar al întregii ţări, constituie un climat favorabil realizărilor culturale. Între acestea un loc de seamă ocupă monumentele scrise; unele manuscrise, prin prezentarea şi împodobirea lor, constituind adevărate opere de artă, care astăzi sînt gloria multor biblioteci naţionale şi străine [1]. Deşi în Moldova copierea de lucrări religioase se realiza încă înainte de întemeierea statului [2], adevărate centre de copişti şi miniaturişti se dezvoltă în veacul XV, îndeosebi la mănăstirile Neamţu şi Putna. Aici se cristalizează un stil moldovenesc [3], care influenţează „grafic şi artistic" manuscrisele ruseşti din a doua jumătate a aceluiaşi veac [4].

[1] Cf. şi A. I. Iaţimirski, *Grigorii Ţamblak, Ocerc ego jizni administrativnoi i cnijnoi deiatelnosti*, S.-Petersburg, 1904, p. 386.

[2] R. Constantinescu, *Note privind istoria bisericii române în secolele XIII — XV*, în S.M.I.M., VI (1973), p. 178—180. Cf. şi Em. Lăzărescu, *Trei manuscrise moldoveneşti de la Muzeul de artă a R.P.R.*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1964, p. 567.

[3] Ec. Şt. Piscupescu, *Literatura slavă din Principatele române în veacul al XV-lea*, Bucureşti, 1939, p. 46. M. Berza, *Miniaturi şi manuscrise*, în *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 364, 370; Em. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 566, observă că nu există nici o legătură între şcoala miniaturistică a lui Nicodim din Ţara Românească şi cea de la Neamţ.

[4] Anton Balotă, *La littérature slavo-roumaine à l'époque d'Étienne le Grand*, în „Romanoslavica", I (1958), p. 211—214.

În perioada de avînt a scrierilor laice şi religioase din a doua parte a domniei lui Ştefan cel Mare [5], perioadă care sub acest aspect, continuă, după părerea noastră, şi în primele decenii ale veacului următor [6], se plasează şi copierea tetraevanghelului cu miniaturi descoperit la Varşovia. Sînt semnalate astăzi în literatura istorică 63 de manuscrise privind literatura religioasă, din vremea lui Ştefan cel Mare [7], între care 21 sînt tetraevanghelii [8] (două cunoscute doar după menţiuni [9]), manuscrise destinate deci cultului curent [10]. Deşi numărul real al manuscriselor din epoca lui Ştefan cel Mare e departe de a putea fi stabilit cu precizie [11], totuşi din datele amintite mai sus rezultă că aproape toate tetraevangheiile cunoscute au fost lucrate din porunca lui Ştefan, după 1473, în perioada de întărire a puterii domneşti [12]. Excepţie fac tetraevanghelul, copiat dealtfel în Polonia, la 1477, pe cheltuiala lui Mihu logofăt şi a fraţilor săi şi cele lucrate la 1491 şi 1493 din porunca lui Alexandru voievod, fiul lui Ştefan, şi respectiv a doamnei Maria (ultimul fiind cunoscut doar după o însemnare din 1900) [13]. Faptul că marele voievod dăruieşte tetraevanghelii de mare valoare atît unor mănăstiri cît şi unor biserici de mir (la cetatea Hotinului, la Borzeşti, la bisericile curţilor domneşti din Piatra, Huşi şi Hîrlău [14], dovedeşte nu

---

[5] Cf. Em. Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1943, idem, *L'activité littéraire en Moldavie à l'époque d'Étienne le Grand (1457—1504)*, în „Revue des études roumaines", V—VI, Paris, 1960, p. 39—46; M. Berza, *Miniaturi şi manuscrise*, p. 361 şi urm.; Anton Balotă, *op. cit.*, p. 211 şi urm.; E. Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ştefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească*, p. 14 şi urm.; V. Brătulescu, *Miniaturi şi manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, Bucureşti, 1939, p. 13—14; idem, *Miniaturi şi manuscrise din Mănăstirea Putna*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", XLII (1966), nr. 7—8, p. 463 şi urm.; P. Popescu, *Manuscrise slavone din mînăstirea Putna*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXX (1962), nr. 1—2, p. 113—120.

[6] Cf. pentru manuscrise religioase copiate în primele decenii ale veacului XVI, I. Bogdan, *Cîteva manuscripte slavo-române din biblioteca imperială de la Viena*, în „Analele Academiei Române", Mem. sect. ist., s. II, t. XI, 1890, p. 18—19; Em. Lăzărescu, *Trei manuscrise moldoveneşti*, p. 558—562; D. Mioc, *Materiale româneşti din arhive străine*, în S.M.I.M., VI. (1973), p. 333—337; *Istoria României*, II, 1964, p. 671 etc.

[7] Dintre acestea 58 de manuscrise sînt inserate în *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, p. 372—444, restul la Em. Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie*, p. 49—66. Nu ştim dacă tetraevanghelul moldovenesc din secolul XV, aflat iniţial la Pobrata, este din epoca lui Stefan cel Mare (N. Iorga, *Noi obiecte de artă găsite la Ierusalim, în mănăstirea Sf. Sava şi la muntele Sinai* (în „Buletinul Comisiei istorice", XXIV (1931), p. 181 182).

[8] *Repertoriul*, p. 379 şi urm., nr. 118, 144, 148, 149, 151, 152, 154—158, 160—162, 166, 169, 173, 191, Em. Turdeanu, *op. cit.*, p. 61, nr. I—III.

[9] *Repertoriul*, nr. 155, 171.

[10] Tetraevangheliile se plasează în fruntea textelor necesare cultului (D. P. Bogdan, *Despre manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*, în „Arhiva românească", IV (1940), p. 105).

[11] Cf. M. Berza, *Miniaturi şi manuscrise*, în *Repertoriul*, p. 369.

[12] Cf. şi E. Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească*, p. 29—30; M. Berza, *op. cit.*, p. 370.

[13] *Repertoriul*, nr. 148, 152, 155. Nu cunoaştem din porunca cui au fost lucrate cîteva tetraevanghelii (nr. 154, 169, 171, 173). Tetraevanghelul pitarului Dorin, considerat de Em. Turdeanu din 1496 (*Manuscrise slave*,p. 163—164), este de fapt din a doua jumătate a veacului XVI (*Repertoriul*, p. 371, nota 2).

[14] *Repertoriul*, nr. 156, 157, 160, 162, 191.

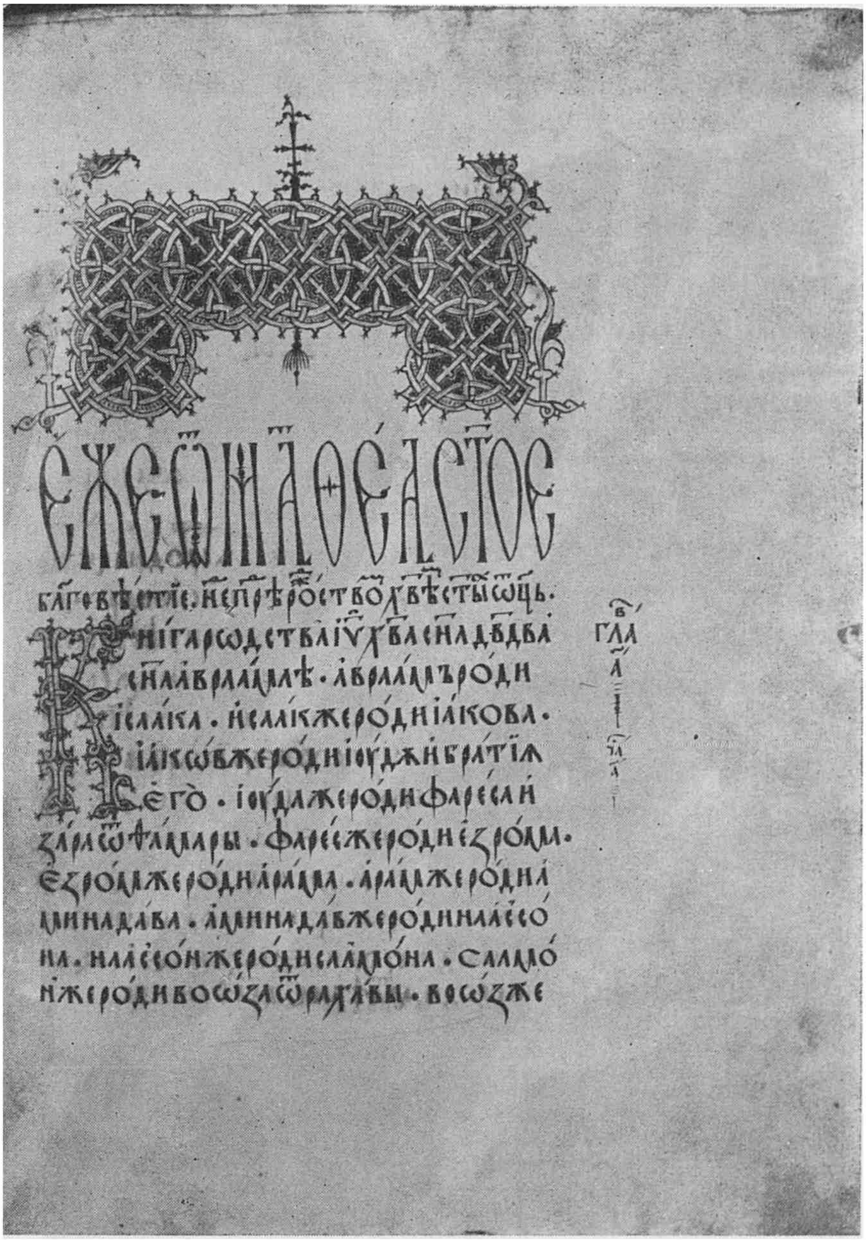

Fig. 1. Tetraevanghelul de la Varşovia. Pagină împodobită. Ornamentul frontal asemănător celor din *Sbornicul* din 1475 şi în general cu cele ieşite din şcoala de la Putna.

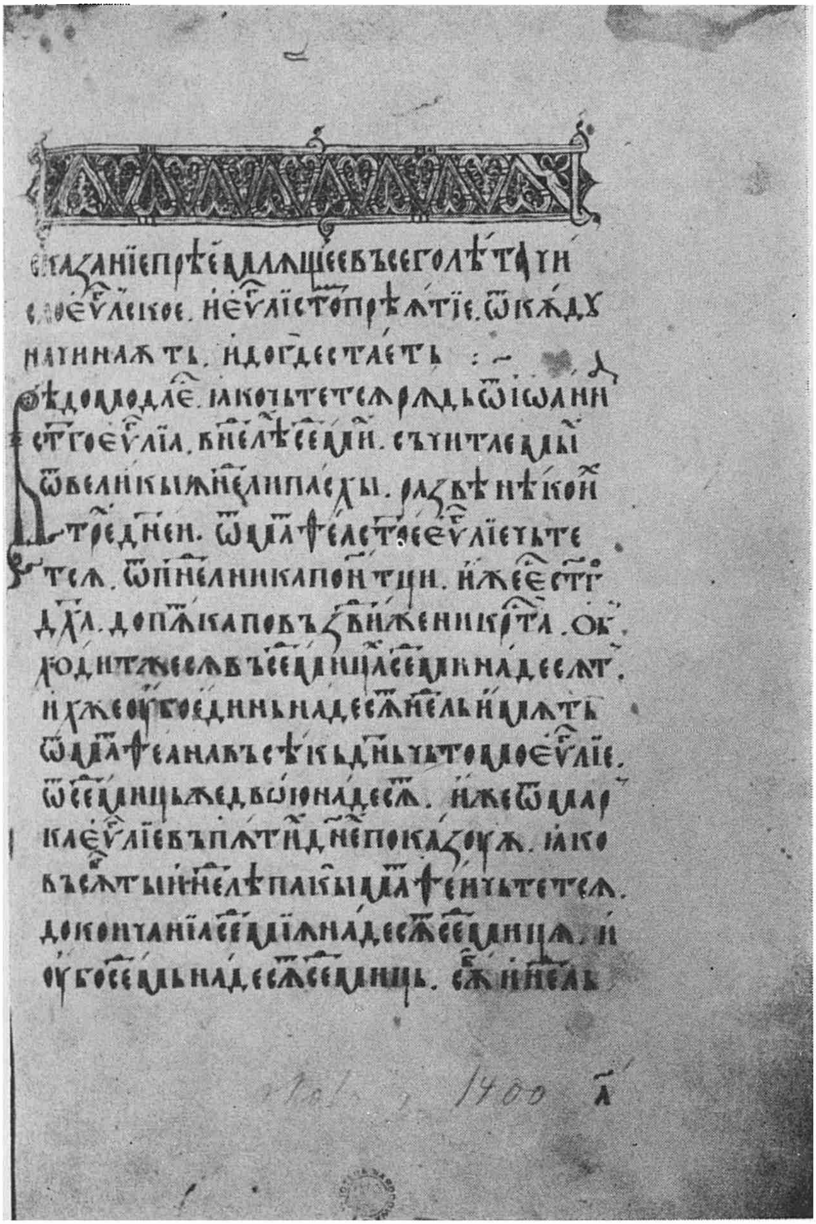

Fig. 2. Tetraevanghelul de la Varşovia. Pagină împodobită cu ornamente asemănătoare celor din tetraevanghelul din 1488—1489 de la Putna.

numai scopuri pioase, ci şi dorinţa de a atrage de partea sa biserica în opera de întărire a puterii centrale.

Este interesant că nu numai Ştefan, şi într-un singur caz fiul său Alexandru, în calitate de asociat la domnie, dăruiesc (după menţiuni sigure) tetraevanghelii unor mănăstiri şi biserici. Astfel de danii scumpe, în ferecături preţioase de metal, ele înşile opere de artă, dăruiau şi alţi membrii ai familiei domnitoare. Este cazul tetraevanghelului descoperit de noi în Biblioteca Naţională din Varşovia [15]. Manuscrisul cuprinde 231 file, pergament de calitate superioară, avînd dimensiunile de 36 × 28 cm. Se află într-o stare foarte bună de conservare, cele aproape cinci veacuri pe care le numără părînd a nu fi lăsat urme asupra sa. Scrierea este acea frumoasă semiuncială liturgică moldovenească, care ne întîmpină şi pe alte manuscrise religioase din epoca lui Ştefan cel Mare, în culorile negru, aur şi roşu.

Sub aspect artistic tetraevanghelul de la Varşovia constituie o realizare de seamă a creatorilor moldoveni. Două miniaturi splendid colorate, pe cîte o pagină întreagă, cu chipurile a doi evanghelişti în poziţie aşezată (f. 11v. şi 72v.), atitudine caracteristică miniaturilor din manuscrisele moldoveneşti ale veacului XV [16], împodobesc începuturile a două evanghelii. Chipurile evangheliştilor nu sînt ascetice, ca în miniaturistica bizantină, iar împodobirea cu figuri a registrelor inferior şi superior nu se constată la miniaturile altor tetraevanghele moldoveneşti din veacul al XV-lea [17].

Fiind ştiut că în Moldova în veacul al XV-lea numai tetraevangheliile erau împodobite de miniaturi cu reprezentări umane [18], *manuscrisul de la Varşovia este al optulea din epoca lui Ştefan cel Mare, care cuprinde miniaturi pe cîte o pagină întreagă* [19]. Iniţialele şi frontispiciile împodobite întregesc impresia de reuşită artistică a manuscrisului.

Deşi în inventarul de la Biblioteca Naţională din Varşovia [20] manuscrisul e menţionat simplu ca tetraevanghelul cu litere chirilice, din veacul al XV-lea, *fără a i se arăta originea*, inscripţia copistului [21] de la sfîrşitul

---

[15] *Biblioteka Narodowa*, B.O.Z., sygn. 4.

[16] Cf. M. Berza, *Miniaturi şi manuscrise*, în *Repertoriul*, p. 362.

[17] Pentru miniaturistica moldovenească în veacul al XV-lea cf. îndeosebi M. Berza, *op. cit.*, p. 361 şi urm. şi reprezentările de la p. 382 şi urm.; idem, *Ultimul manuscris miniat din vremea lui Ştefan cel Mare*, în S.C.I.A., II (1955), nr. 3–4, p. 109–131; idem, *Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărişescul în Muzeul istoric din Moscova*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, p. 589–639; Em. Lăzărescu, *Trei manuscrise moldoveneşti de la Muzeul de artă R.P.R.*, p. 541–588 etc.

[18] M. Berza, *Miniaturi şi manuscrise*, p. 362. Excepţie ar face portretul logofătului Ion (Tăutu ?), pe psaltirea moldovenească aflată la Munkacs, miniatură inedită, cunoscută doar din descrieri (*Repertoriul*, p. 435).

[19] Celelalte manuscrise cu miniaturi, păstrate integral, sînt tetraevangheliile pentru Homor şi Putna, singurele aflate în ţară, cele două de la Moscova, şi cele aflate cîte unul la Viena, München şi Cetinje (M. Berza, *op. cit.*, p. 361–362; idem, *Ultimul manuscris miniat*, p. 109).

[20] Biblioteka Narodowa, *Inventarz rękopisów biblioteki ordynacji Zamojskiej* (Inventarul manuscriselor bibliotecii familiei Zamoisky), Varşovia, 1967, sygn. 4 (litografiat).

[21] Care nu-şi pomeneşte numele, ci numai pe cel al donatorilor, procedeu întîlnit şi în cazul altor însemnări de acest fel (*Repertoriul*, nr. 162, 166; Ec. Piscupescu, *Literatura slavă din Principatele române*, p. 47).

Fig. 3. Tetraevanghelul de la Varşovia. Evanghelistul Marcu. Împodobirea cu figuri a registrelor inferior şi superior nu se întîlneşte la alte tetraevanghele moldoveneşti. Miniaturistul pune accent mai mult pe culoare *(aur şi roşu)* decît pe desen.

lucrării, înscrisă într-un chenar împodobit, nu lasă nici o îndoială în privința provenienței sale moldovenești :

„Изволенїемь ѡтца и поспѫшеннем съна и съвръшенїмь звѧтого дȣха. Исписа сѧ и окова сѧ сїи тетръевангель добрым съмислѡм и ȣсръдїемь дȣшевным къ богȣ влъчинска а кнѣгинѣ Ѳеѡдѡра Драгна пореклом, дъщи Дума пръкалаба, за дȣшѫ своѫ и рѡдїтел своих и дѣд своих, Баднка и прочих, и

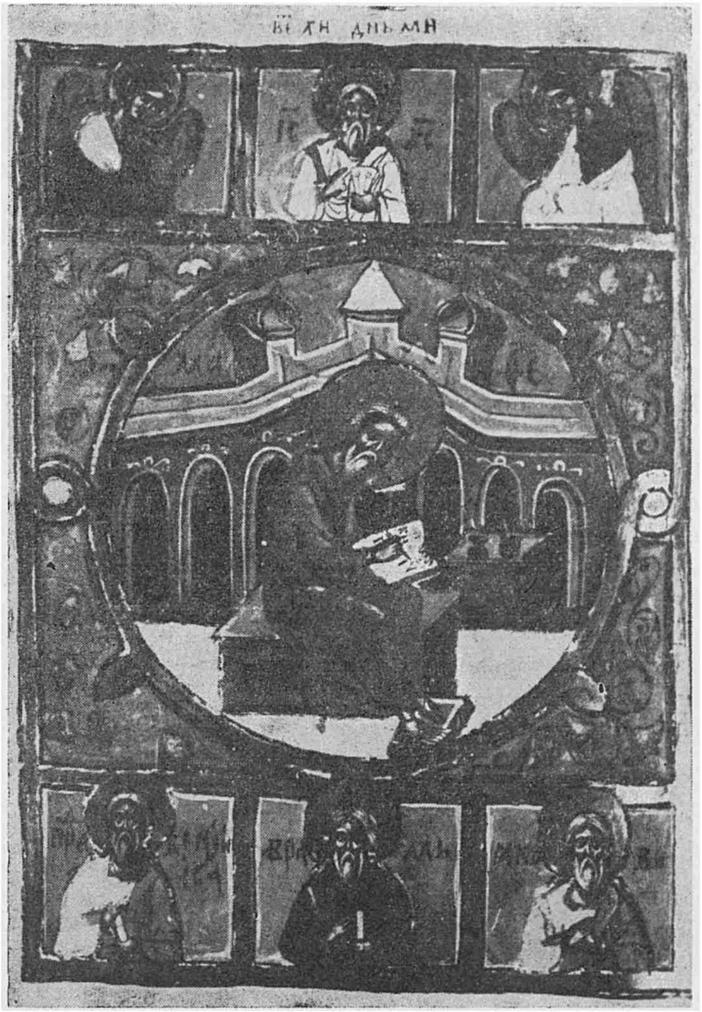

Fig. 4. Tetraevanghelul de la Varşovia. Evanghelistul Matei. Fundalul asemănător celor din reprezentările corespunzătoare ale tetraevanghelelor din 1473 şi 1502.

чѧд своих Їωн рекома Бланка спа[с]ѳарѣ и брата его Исака и сестра анна и сына еж Илїа и прочих православных рωд их.

И даде свѣто евангелїе митрополїи Сѡчавской, идеже ест Храм свѣтого велико мычника Геωргїа, непорушено на вѣкы вѣкωм, амин"[22].

---

[22] În text prescurtările au fost completate după *Introducere la Colecţie*, în *D.R.H.*, B, I, Bucureşti, 1966, p. XII–XIV.

(*„Cu voia tatălui şi cu ajutorul fiului şi cu săvîrşirea sfîntului duh. S-a scris şi s-a ferecat acest tetraevanghel cu cuget bun şi cu osîrdia sufletului spre Dumnezeu de către stăpîna şi cneaghina Theodora numită Dragna, fiica lui Duma pîrcălab, pentru sufletul său şi al părinţilor săi şi al bunicilor săi, Vlaicu şi alţii, şi al copiilor săi Ion zis Vlaicu spătarul şi fratele ei Isac şi sora Ana şi fiul ei Ilia şi al altor neamuri drept credincioase ale ei.*

Şi a dat sfînta evanghelie mitropoliei din Suceava, unde este hramul sfîntului marelui mucenic Gheorghe, a dat neclintit în vecii vecilor, amin".)

Din inscripţie rezultă că tetraevanghelul dăruit mitropoliei Sucevei a fost scris şi „ferecat" [23] cu cheltuiala „stăpînei şi cneaghinei" Dragna-Theodora pentru pomenirea sa şi a familiei sale. Cine sînt această *cneaghină* şi familia sa, despre care anticipînd arătam că fac parte din neamul lui Ştefan cel Mare? Cneaghină care dăruieşte un obiect de o atare valoare mitropoliei din reşedinţa domnească, dealtfel, în stadiul actual al cercetărilor, singurul manuscris religios din epoca lui Ştefan dăruit [24] acesteia.

Nici ea, nici fiul şi fratele ei (dacă, cum vom vedea mai jos, acesta nu este cumva Isac vistiernicul lui Ştefan cel Mare) şi nici sora sa cu fiul acesteia nu apar în documentele şi relatările din a doua jumătate a veacului al XV-lea şi de la începutul celui următor. Nu este, dealtfel, singurul caz cînd membri ai familiei domnitoare nu sînt amintiţi în izvoarele *păstrate pînă în zilele noastre* [25]. Cneaghina Dragna (Theodora este numele ei de botez sau cel primit în calitate de călugăriţă) [26] nu trebuie confundată

[23] Ferecătura a dispărut probabil înainte de începutul veacului al XIX-lea, de cînd datează o inscripţie despre care vom aminti mai jos, de pe faţa interioară a copertei. Scoarţele originale sînt de lemn învelite într-o pînză groasă de culoare roşie, cu un desen floral. Pentru astfel de legături cf. V. Brătulescu, *Miniaturi şi manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, p. 79; El. Bacîru, *Vechi legături de cărţi româneşti*, în „Studii şi cercetări de bibliologie", XIII (1974) p. 49.

[24] Daniile de texte bisericeşti făcute de particulari unor instituţii religioase, comparativ cu cele dăruite de Ştefan cel Mare şi familia sa, sînt în genere foarte rare. Se cunoaşte astăzi din Moldova doar o singură astfel de danie sigură, făcută de logofătul Ioan Tăutu Mănăstirii Homor (*Repertoriul*, nr. 153). Alte manuscrise religioase lucrate din porunca unor particulari: logofătul Mihu cu fraţii săi, Ioanichie episcopul de Rădăuţi, logofătul Ioan (Tăutu?) şi mitropolitul Gheorghe (*ibidem*, nr. 148, 165, 170, 193), nu ştim dacă, şi unde au fost dăruite. Cel puţin tetraevanghelul lui Mihu logofătul este sigur că nu a fost dăruită vre-unui aşezămînt religios (cf. P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, în „Anal. Acad. Rom." Mem. secţ. ist., s. III, t. XV, 1934, p. 76—77).

[25] De pildă, un nepot al lui Ştefan cel Mare, Ion, fiul cel mare al lui Petru Rareş e cunoscut numai după portretul funerar din biserica Mănăstirii Pobrata—1532 (S. Ulea, *Portretul funerar al lui Ion — un fiu necunoscut al lui Petru Rareş — şi datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în *S.C.I.A.*, VI (1959), nr. 1 p. 62—65. Gen. R. Rosetti, *O mică întregire la istoria lui Ştefan cel Mare*, în „Anal. Acad. Rom.", Mem. secţ.ist., s. III,t. XVI, 1934, p. 45, remarca însă că pentru 44% din vremea cît a domnit Ştefan cel Mare nu avem documente; lipsă care după 1934 n-a fost decît în mică parte suplinită.

[26] Tot astfel este alcătuit şi numele Chiajnei (Maria), după cum arată inscripţia de pe mormîntul ei: „Maria zisă Cneajna, fiica lui Ştefan voievod" (E. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903, p. 90).

Fig. 5. Tetraevanghelul de la Varşovia. Inscripţia copistului. În reproducere, pergamentul fin lasă să se vadă scrierea de pe pagina anterioară.

cu jupîneasa Dragna, soția lui Clănău spătarul, și fiică a Mariei, sora după mamă a lui Ștefan cel Mare, cu care dealtfel se înrudea [27].

Din inscripția tetraevanghelului, amintită mai sus, rezultă următoarea filiație :

VLAICU

DUMA PÎRCĂLAB

DRAGNA (THEODORA)	ISAC	ANA
ION ZIS VLAICU SPĂTARUL		ILIA

Dacă soțiile și urmașii lui Ștefan cel Mare sînt relativ bine cunoscuți [28], în schimb știm foarte puține lucruri sigure despre mama marelui voievod și familia ei. Ștefan este cunoscut drept unic fiu al lui Bogdan al II-lea, 1449—1451 [29] (la rîndul său socotit fiul nelegitim al lui Alexandru cel Bun [30], sau *cu mai mult temei al fratelui acestuia „Io Bogdan voievod”* [31]) și al Oltei. Faptul că după ce în actele sale Bogdan al II-lea invocă doar

[27] Erau vare de-al doilea, căci părinții lor : Duma pîrcălabul și respectiv, Maria sora lui Ștefan cel Mare, căsătorită cu Șendrea portarul, erau veri drepți. Și fiii celor două Dragne dovedesc că avem de a face cu două personaje distincte. Dragna (Theodora), donatoarea tetraevanghelului de care ne ocupăm, avea drept fiu pe Ion zis Vlaicu spătarul, în vreme ce Dragna jupîneasa lui Clănău era mama lui Turcu slugerul, după un act din 22 aprilie 1598 (*D.I.R.*, A, XVI—4, p. 215), iar după o însemnare din veacul al XVIII-lea ar fi avut cinci copii : Rusca, Biliu (Ghiliu), Șendrea, Sorița și Maria (Rie) (S. Zotta, *Note cu privire la neamul lui Șendrea, portar de Suceava, cumnatul lui Ștefan cel Mare*, în „Arhiva genealogică”, II (1913), p. 71).

[28] I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 429—433; I. Minea, *Pomelnicul m-rii Bistrița*, în „Cercetări istorice”, VIII—IX (1932—1933), nr. 1, p. 70—72. Pentru alte lucrări cf. Ș. Papacostea, *Bibliografia istorică a epocii lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească*, p. 672—673; iar dintre lucrările mai recente, A. Sacerdoțeanu, *„Descălecători de țară, dătători de legi și datini”* (II), în „Magazin istoric”, III (1969), nr. 1, p. 37—47.

[29] Astfel apare în actele sale și în pisaniile bisericilor pe care le-a edificat (*Repertoriul*, p. 61, 67, 77, passim).

[30] Cei mai mulți istorici sînt de acord că Bogdan al II-lea este fiul nelegitim al lui Alexandru cel Bun (cf. părerile citate de N.Grigoraș, *În legătură cu ascendența lui Ștefan cel Mare*, în „Revista muzeelor”, III (1966), nr. 2, p. 164, la care adăugăm N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, ed. 1966, p. 42; M. Costăchescu, *Observări istorice*, extras din „Anuarul Școlii normale « Vasile Lupu » din Iași”, 1926—1927, p. 3—4, care recunoaște însă că Alexandru cel Bun nu-l așază niciodată pe Bogdan II alături de ceilalți fii în documentele sale, iar mama acestuia e necunoscută; A. Sacerdoțeanu, *op. cit.* (I), în „Magazin istoric”, II (1968), nr. 12, p. 8—9 etc.).

[31] Cu toate că în acte acesta e amintit doar cu titlul de „jupan”, pe piatra sa funerară din biserica episcopală de la Rădăuți, Ștefan cel Mare arată că *„a împodobit mormîntul acesta bunicului său, Io Bogdan voevod, fratele lui Alexandru voevod”* (*Repertoriul*, p. 250, nr. 54). Cf. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 165—166. A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 6, deși citează inscripția amintită tot după *Repertoriul*, p. 250, îi modifică inexplicabil textul, afirmînd că Ștefan pune piatră de mormînt „unchiului său Io Bogdan voievod”. V. Brătulescu crede că în inscripția amintită дѣда trebuie tradus prin „moș”, care „are și înțelesul de unchi” (*Piatra de mormînt a lui Bogdan al II-lea tatăl lui Ștefan cel Mare*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XXXVII (1961), nr. 3—4, p. 170). Observăm că în veacul al XV-lea acest cuvînt are mai

credința lui Ștefan (ceea ce arată că e unicul său fiu de sînge) [32], la 17 octombrie 1451, în ultimul act (care este original) emis înaintea morții, invocă „credința iubitului meu fiu, Ștefan voevod și credința tuturor copiilor noștri" [33], ca și aceea că în pisania bisericii Sf. Nicolae, a curții domnești din Iași (1492), Ștefan cel Mare arată că a ridicat biserica : „pentru pomenirea celor adormiți, unde <sînt> și părinții și fratele nostru"[34]. nu constituie o contrazicere a celor afirmate mai sus. În primul caz, Bogdan al II-lea se referă la Ștefan, pe care-l asociase la domnie (numindu-l voievod) și la copiii Oltei, dintr-o căsătorie anterioară, care fiind frați cu Ștefan după mamă, îi numește „copiii noștri"[35], menționîndu-i însă separat de unicul său fiu de sînge. Iar în al doilea caz, Ștefan cel Mare pomenește pe părinții săi și doar pe unul din frații dinspre mamă, care era desigur mort înainte de 1491 iunie — 1492 august 10, cînd ridică biserica amintită.

Frații lui Ștefan, după mamă, sînt amintiți în cele două versiuni (slavă și română) ale pomelnicului de la Bistrița : Iachim, Ion și Cîrstea

---

degrabă înțelesul precis de bunic, dovadă chiar inscripția de pe tetraevanghelul de la Varșovia, citată mai sus, în care Dragna (Theodora), fiica pîrcălabului Duma, numește pe Vlaicu *bunic* (дѣда), ori se știe din actele vremii că Duma a fost *fiul* lui Vlaicu. Din epitafurile puse de Ștefan cel Mare înaintașilor săi rezultă că a fost folosit cuvîntul unchi (ȣнк) pentru a desemna unchii de văr (Bogdan și Ștefan al II-lea, fiii lui Alexandru cel Bun), ai domnului, cît despre strămoșii acestuia, erau numiți prin cuvîntul прѣдѣда (*Repertoriul*, nr. 53, 55, 56, 57, 59, 68, 80). M. Costăchescu deși crede că Bogdan al II-lea „e sigur fiul lui Alexandru cel Bun", recunoaște însă că „niciodată nu apare alături cu alți fii, în documentele acestuia", explicînd faptul prin aceea că Bogdan al II-lea ar fi „un fiu natural al lui Alexandru cel Bun" (*Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1933, p. 9). Credem că, deoarece Alexandru cel Bun a căutat să înlăture de la succesiune pe fratele său, Bogdan, pe care în acte îl numește doar „jupan", și pe urmașii săi, fiul acestuia (poate tot natural) Bogdan al II-lea, a încercat să acrediteze ideea că e în realitate fiul natural al lui Alexandru, pentru a putea obține mai tîrziu domnia. Că lucrurile stau astfel o arată J. Długosz, citînd chiar spusele lui Bogdan al II-lea, care pentru a dobîndi scaunul afirma „că este fiul natural al lui Alexandru", iar fiii legitimi ai acestuia au murit (*Historiae Polonicae*, II, Leipzig, 1712, col. 59). Astfel se explică, credem, mențiunea sa în actele urmașilor lui Alexandru încă din 17 ianuarie 1432 (cf. M. Costăchescu, *loc. cit.*), îndată după moartea domnului, ca frate al lui Iliaș vodă. Prin inscripția de pe mormîntul lui „Io Bogdan voevod, fratele lui Alexandru voevod", Ștefan cel Mare restabilea ascendența reală a tatălui său, pentru posteritate, deși în actele interne vorbește de „bunicul" său Alexandru voievod pentru a-și legitima mai temeinic domnia, rîvnită și de alți pretendenți.

[32] Acte din 1450 februarie 11, 1451 iulie 31 (M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 750—751, 400—401).

[33] M. Costăchescu, *op.cit.*, p. 403—404 ; *D.I.R.*, A. XIV, XV—1, p. 248. „Data și formula, documentul fiind original, — consideră A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 8 — dau loc la discuții". Pentru acestea cf. M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 406. Credem că uciderea lui Bogdan al II-lea a avut loc după 17 octombrie 1451, socotind mai demn de încredere actul original, decît relatările contradictorii, în unele cazuri chiar eronate, ale cronicilor interne asupra zilei și chiar lunii cînd a putut avea loc acest act.

[34] *Repertoriul*, p. 108, nr. 9. Inscripția este tradusă eronat de N. Iorga, *Studii și documente*, XV, p. 135 : „pentru sufletele adormiților moșilor și părinților și fraților noștri" și admisă astfel de I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, p. 7, nota 1 etc.

[35] În același spirit trebuie înțeleasă, după părerea noastră, și afirmația cronicii moldo-germane, care vorbind despre Ștefan cel Mare îl numește „un fiu al lui Bogdan voievod" (*Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de I. Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, 1959, p. 28), afirmație care îl făcuse pe N. Grigoraș să considere că „Nu este, de asemenea, sigur că Ștefan a fost singurul fiu al lui Bogdan al II-lea" *(Începuturile domniei lui Ștefan cel Mare (1457—1459)*, în „Studii și cercetări științifice". Ist., VIII (1957), fasc. 1, p. 43).

(Crăstea) [36]. Cel dintîi este *foarte probabil* [37] tatăl lui pan Petru Iachimovici care apare în iunie 1453 în sfatul lui Alexăndrel voievod [38], apoi în cel al lui Ştefan cel Mare între 1458—1474 [39], căzînd în lupta de la Vaslui (10 ianuarie 1475) [40], şi al fratelui acestuia, Vasco Iachimovici [41]. Faptul că Petru Iachimovici nepotul Oltei, legătură nelegitimă a lui Bogdan al II-lea, apare în divanul lui Alexăndrel (identificarea lui cu Petru dregătorul din 1453 este doar foarte probabilă, dar nu sigură) nu trebuie să surprindă. Rivalitatea acestuia cu Bogdan al II-lea se transmise asupra fiului de sînge al celui din urmă [42], şi nu privea pe nepotul Oltei, căci nu era din neamul domnesc al lui Bogdan. Mai interesant este că Petru Iachimovici, *nepot de frate al lui Ştefan*, era desigur mai mare, sau aproximativ de aceeaşi vîrstă cu acesta, deoarece în 1453 ca membru al divanului nu putea avea mai puţin de 20 de ani [43]. Aceasta ar arăta că tatăl său Iachim şi desigur fraţii şi surorile acestuia erau mai în vîrstă decît Ştefan, pe care-l socotim în lumina celor de mai sus, ultimul născut al Oltei, din legătura sa cu Bogdan al II-lea. Nu este exclus chiar, ca Oltea să fi fost la rîndul ei mai în vîrstă

---

[36] D. P. Bogdan, *Pomelnicul mînăstirii Bistriţa*, Bucureşti, 1941, p. 50, 86; I. Minea, *Pomelnicul M-rii Bistriţa*, în „Cercetări istorice", V—VII (1929—1931), p. 346, VIII—IX (1932—1933), nr. 1, p. 72. Gh. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, I, Iaşi, 1906, p. 69, numeşte pe Cîrstea eronat „Costea"; iar N. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p. 428 nota 1, neagă fără temei existenţa fraţilor lui Ştefan, admiţînd doar că o soră a sa e atestată de izvoare.

[37] Cf. M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti de la Ştefan cel Mare*, p. 11; idem, *Arderea Tîrgului Floci şi a Ialomiţei în 1470*, Iaşi, 1935, p. 51; A. Sacerdoţeanu, *Descălecători de ţară*... (II), în „Magazin istoric", IV (1969), nr. 1, p. 47.

[38] Acte din 12 şi 20 iunie 1453 la M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, p. 468—469, 473—474.

[39] I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, I, Bucureşti, 1913, p. 19, etc. II, p. 246, cf. şi indice N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova*, sec.XIV—XVII, Bucureşti, 1971, p. 283.

[40] D. P. Bogdan, *Pomelnicul*, p. 72, 110; cf. şi M. Costăchescu, *Arderea Tîrgului Floci*, p. 52. În *Tabla genealogică a domnilor Moldovei*, în „Magazin istoric", III (1969), nr. 1, p. 43, A. Sacerdoţeanu indică eronat 1476 drept momentul sfîrşitului carierii dregătoreşti a lui Petru şi presupune că tatăl său Iachim era mort în 1457, căci după această dată apar în sfat fiii săi (p. 39), deşi sînt cunoscute numeroase exemple de taţi şi fii (cf. pîrcălabii Vlaicu şi Duma) care apar împreună în divan.

[41] Apare în divan alături de fratele său în 1466 septembrie 15 şi în 1467 ianuarie 1 (I. Bogdan, *op. cit.*, I, p. 112, 118).

[42] Ştefan a petrecut anii 1451—1456 în pribegie, în Transilvania şi Ţara Românească (N. Grigoraş, *Începuturile domniei lui Ştefan cel Mare*, p. 44, 46).

[43] N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 42 afirmă că „Stefan nu se putea naşte înainte de 1439 sau, 1440", deci în 1453 ar fi putut avea 13—14 ani. Mai aproape de realitate ni se par părerile lui M. Costăchescu şi O. Górka (*ibidem*, p. 40—41), care cred că Ştefan s-a născut pe la 1433—1434, la 1453 avînd ca atare circa 20 de ani. Este interesant că şi Dionisie Fotino afirmă că Ştefan ar fi murit la 71 de ani, fiind deci născut în 1433 (*Istoria generală a Daciei*, III, Bucureşti, 1859, p. 38).

decît Bogdan al II-lea [44], aceasta putînd constitui, *cu totul ipotetic*, una din explicațiile faptului că Bogdan, căruia nu i se cunoaște o soție legitimă, n-a înălțat-o în această calitate la rangul de doamnă a țării [45].

Este interesant că ceilalți doi frați ai lui Ștefan cel Mare, Ion și Cîrstea nu apar în divanele acestuia [46]; explicația nu e cunoscută, dar faptul că nu sînt menționați în documente, s-ar putea datora întîmplării (lipsa unor tranzacții de pămînt, cu care prilej ar fi putut fi amintiți, sau faptul că astfel de acte n-au ajuns pînă la noi etc.). Oricum, afirmația că fratele lui Ștefan : „Ion, cunoscut și sub numele de Săcuianul, ajunge proprietarul satului Săcuieni-Baia, unde a fost înmormîntat Bogdan al II-lea"[47], nu poate fi susținută. Satul Săcuieni pe Moldova, în ținutul Sucevei, e întărit de Ștefan cel Mare, la 2 martie 1472 lui Ilie Huru comisul [48]. Acesta, sau poate tatăl său stăpînise satul la 1451 cînd a avut loc uciderea lui Bogdan la Răuseni, în vecinătate. Mai tîrziu, satul e amintit în stăpînirea neamului lui Dragoș Viteazul (viteaz = categorie militară) [49], care abia la 28 februarie 1507 îl dăruiește copiilor lui Iachim Săcuianu (Dragotă Săcuianu ceașnic și Marușca) și verilor lor [50]. Deci Iachim nu stăpînea satul Săcuieni cu mai bine de jumătate de veac în urmă [51], și ipoteza [52] că Bogdan al II-lea a fost îngropat aici în legătură cu Iachim (Săcuianu), socotit eronat stăpînul satului la 1451 și ca atare, ipotetic frate al lui Ștefan cel Mare, nu se confirmă.

---

[44] Acceptînd ca tată al lui Bogdan al II-lea pe jupan Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun, amintit ultima dată ca atare la 28 iunie 1411 (M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 84—85), rezultă că Bogdan al II-lea trebuie să fi fost născut înaintea acestei date.

[45] Faptul că Oltea n-a fost soție legitimă a lui Bogdan al II-lea și doamnă a țării a fost observat de M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 6—7 ; A. Sacerdoțeanu, *„Descălecători de țară..."*, (I), p. 8 etc.

[46] Cf. A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, (II), p. 40.

[47] N. Grigoraș, *Începuturile domniei lui Ștefan cel Mare*, p. 44, citînd pe M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod (1517—1527)*, Iași, 1943, p. 133, care însă în locul amintit nu se referă la un personaj „Ion Săcuianu", ci se întreabă doar dacă Iachim Săcuianu tatăl lui Dragotă Săcuianu ceașnic nu este cumva „fratele Ioachim al lui Ștefan cel Mare", ceea ce ar putea constitui o explicație a faptului că în acest sat a fost găsită piatra de mormînt a lui Bogdan al II-lea. Cum arătăm mai sus, credem că nici această ultimă ipoteză, a lui M. Costăchescu, nu poate fi susținută.

[48] M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 82; *D.I.R.*, A, XIV, XV—1, p. 387.

[49] Pentru neamul acestui dregător (între 1392—1431) cf. M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 151—154. Nu se înrudea cu Ștefan cel Mare.

[50] *D.I.R.*, A, XVI—1, p. 57—58. Pentru Iachim și Dragotă Săcuianu cf. M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 29—31, 85.

[51] În actul din 28 februarie 1507, amintit în nota precedentă, se menționează și unul din primii stăpîni ai satului : „unde a fost Cozma".

[52] Lui M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, loc. cit.

Tot legat de satul Săcuieni pe Moldova, unde a fost găsită lespedea de mormînt a lui Bogdan II [53], ucis nu departe, la Răuseni, de Petru Aron, observăm că în acest caz nu avem de a face cu un *fratricid*, așa cum s-a considerat în istoriografia noastră, ci cu un episod din lupta între doi pretendenți, care se bazau pe alianțe externe diferite. Petru Aron, care se sprijinea pe poloni și chiar pe ajutorul sultanului, nu era frate (nici măcar frate vitreg) [54] cu Bogdan II, care înclina spre Iancu de Hunedoara. Cronicile interne din veacul al XV-lea arată că se numea de fapt Aron (Aaron) [55], Petru fiind numele pe care și l-a luat ca voievod. Ele nu-i arată ascendența, și aceasta lipsește și din pomelnicul de la Bistrița [56]. Fapt semnificativ, cronica moldo-polonă vorbește de *„Petru voievod, pe care îl numeau Aron Harnazan”* [57]. Nu este menționat niciodată în documentele interne alături de fiii lui Alexandru cel Bun. Singurele acte din care ar rezulta această filiație *sînt emise de el însuși* [58]. Deci o dovadă sigură din veacul al XV-lea că este fiul lui Alexandru cel Bun nu avem. În schimb, la 1 octombrie 1455, prin actul de supunere către regele polon Cazimir al IV-lea Jagiello, dă

---

[53] La 1937 slujea ca masă de altar bisericii ruinate care aparținuse odinioară satului Săcuieni (*Repertoriul*, p. 275, nr. 82). În realitate, nu știm dacă Bogdan al II-lea a fost înmormîntat chiar în biserica din Săcuieni, cum ar părea, de unde Ștefan cel Mare n-a mai apucat să strămute oasele tatălui său în noua biserică de zid de la Răuseni (cf. M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 133—134; I. Minea, *Sfîrșitul lui Bogdan II Vodă* în „Însemnări Ieșene”, V (1940), nr. 10, p. 116, 119). Dacă lucrurile ar sta astfel, fiul său Bogdan cel Orb, care a terminat biserica de la Răuseni în 1504, ar fi avut ca cea dintîi grijă să strămute aici oasele bunicului său, *de memoria căruia se leagă înălțarea bisericii*. Mai reală ni se pare ipoteza lui V. Brătulescu, care pornind de la afirmația lui N. Iorga că Bogdan al II-lea a fost inițial îngropat într-o veche biserică de lemn chiar la Răuseni, crede că acesta și-a aflat locul de veci și în biserica de zid ridicată de Ștefan cel Mare aici, și numai în veacul al XVII-lea, cu prilejul unei restaurări a acesteia, piatra funerară, spartă, a fost înlăturată și dusă pentru a sluji nevoilor bisericii din Săcuienii vecini, unde a rămas pînă în 1937 (*Piatra de mormînt a lui Bogdan al II-lea tatăl lui Ștefan cel Mare*, p. 168—169). În sprijinul ipotezei că Bogdan al II-lea a fost îngropat la Răuseni și apoi piatra sa funerară a fost strămutată la Săcuieni (la 10 km distanță) menționăm asemănarea de situații cu lespedea Oltei, care așezată inițial în Mănăstirea Sf. Nicolae din Poiană (Pobrata veche), a fost strămutată, după ruinarea acesteia, e drept mai aproape, la Pobrata nouă (edificată la 1527), unde însă a fost lăsată cu totul în părăsire. Ni se pare mai puțin probabilă ipoteza lui D. Constantinescu, *Unde a fost înmormîntat Bogdan al II-lea voievod ?*, în „Carpica”, IV (1971), p. 315—322, că locul de veci al acestuia s-ar fi aflat la vechea sau noua Pobrata.

[54] Cum cred C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, 1935, p. 510 și II[1], ed. a IV-a, 1943, p. 28; respectiv V. Brătulescu, *op. cit.*, p. 166 etc.

[55] „Petru voievod numit Aron”, „Aaron voievod” (*Cronicile slavo-române*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 6, 15, 28, 44, 49, 56, 61). Eronat la Gr. Ureche: „Pătru vodă ce l-au poreclit Aron” (*Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1955, p. 82).

[56] I. Minea, *Pomelnicul*, în „Cercetări istorice”, VIII—IX (1932—1933), nr. 1, p. 70, crede că în acest pomelnic „nu putea figura numele asasinului de la Reuseni”, explicație neconvingătoare, dacă ținem seama că același izvor menționează pe urmașii lui Alexandru cel Bun, ale căror atrocități unul față de altul și față de rudele lor sînt bine cunoscute.

[57] *Cronicile slavo-române*, ed. cit., p. 168, 178.

[58] Acte din 1 martie, 2 și 29 iunie 1456 (M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 575—576, 771—772, 779—780). Doar la 1597 cronicarul Bielski (izvor tîrziu și pentru această problemă nesigur) afirmă că Petru Aron era fiu nelegitim al lui Alexandru cel Bun (G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din Kronika polska a lui Bielski*, în „Cercetări istorice”, I (1925), p. 121).

Tîrgul Siret „mamei noastre, marei cneaghine Mariei, mătușei craiului"[59], pentru ca la 29 iunie 1456 să dea același tîrg „doamnei Maria, rămasă de pe urma lui Ilie, domnul de odinioară al Moldovei"; fiica acesteia, Anastasia, fiind arătată ca „sora și ruda noastră scumpă"[60]. Cum Petru Aron se referă în ambele documente la aceeași persoană, rezultă că privește pe Maria, sora reginei Sofia (Sonca) a lui Vladislav al II-lea Jagiello și soție a lui Iliaș, ca pe mama sa[61]. Or, aceasta vine în contradicție cu celelalte acte ale sale, amintite mai sus, prin care se declară fiul lui Alexandru cel Bun și frate cu Iliaș soțul Mariei. Din aceste evidente contradicții rezultă, credem, că Petru Aron nu era de fapt rudă cu Alexandru cel Bun și familia sa. Afirmă însă aceasta în actele interne pentru a-și susține pretențiile la domnie (trebuind să treacă drept os domnesc), în vreme ce pe plan extern caută să apară drept rudă a regelui polon.

În lumina celor de mai sus, socotim pe Petru Aron un uzurpator venit din Polonia (nu întîmplător cronica moldo-polonă îl cunoaște sub numele de Aron Harnazan, de rezonanță armeană), poate crescut la curtea sau în legătură cu familia Mariei, cumnata lui Vladislav al II-lea Jagiello, căreia îi putea spune „mamă" numai în sens figurat[62]. Dar chiar dacă am fi admis că este un fiu al lui Alexandru cel Bun, el tot n-ar fi fost frate cu Bogdan al II-lea, fiul „jupanului" Bogdan, fratele lui Alexandru. În acest context execuția de la Răuseni[63] trebuie interpretată, cum arătam mai sus, ca o răfuială între doi pretendenți nelegați prin strînse legături de rudenie, iar nu ca sfîrșitul sîngeros al unei lupte fratricide.

În privința surorilor lui Ștefan cel Mare nu ne întîmpină surprize. Maria căsătorită cu Șendrea portar de Suceava (1479—1481), căzut în lupta de la Rîmnic (8 iulie 1481), a fost îngropată în biserica din Dolhești, alături de soțul său și de tatăl acestuia, la 27 marie 1486[64]. Era, credem, destul de în vîrstă, de vreme ce o fiică a sa, Dragna (cea despre care arătam mai sus că nu trebuie confundată cu Dragna (Theodora) din inscripția tetraevanghelului de la Varșovia) era deja căsătorită la moartea mamei sale,

---

[59] M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 774, 776.

[60] *Ibidem*, p. 781—782, 786.

[61] Documentele citate nu îngăduie interpretări: Maria, soția lui Iliaș, este arătată de Petru Aron ca „mamă", iar nu Ringala-Maria, cu care acesta se înrudea, cum presupune A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, (II), p. 9.

[62] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 106, crede că o numește „din pietate « mama sa »", explicație admisă de V. Pârvan, *Alexăndrel vodă și Bogdan vodă*, București, 1904, p. 83, nota 5.

[63] În 1451 satul aparținea lui Bratu, fratele doamnei Marina a lui Alexandru cel Bun, unchiul lui Petru al II-lea (M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 406; idem *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 10). N. Grigoraș afirmă, cu totul ipotetic, că Alexandru cel Bun a dăruit satul Răuseni femeii cu care a avut pe „al doilea fiu cu numele de Petru, adică pe viitorul Petru al III-lea Aron" (*Din istoria diplomației moldovenești (1432—1457)*, Iași, 1948, p. 173).

[64] *Repertoriul*, nr. 61; *Letopisețul anonim al Moldovei*, în *Cronicile slavo-române*, ed. P. P. Panaitescu, 1959, p. 10, 19; D. P. Bogdan, *Pomelnicul mînăstirii Bistrița*, p. 50, 86; I. Minea, *Pomelnicul*, în „Cercetări istorice", V—VII (1929—1931), p. 346; S. Zotta, *Note cu privire la Șendrea*, p. 70—71; M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 12—14; A. Sacerdoțeanu, *„Descălecători de țară..."* (II), p. 401; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 286—287.

cu Clănău mare spătar (1486 — 1507) [65]. Alte fiice ale Mariei şi ale lui Şendrea portar erau Neacşa şi Magdalina [66]. Sora, cealaltă „soră" a lui Ştefan cel Mare [67], căsătorită cu Isaia vornicul, executat de Ştefan în 1471 pentru o vină despre care putem face doar presupuneri [68], era mama lui Dumşa postelnic, mort la 10 ianuarie 1500 [69] şi înmormîntat iniţial în vechea Pobrată (Sf. Nicolae din Poiană), alături de bunica sa Oltea. Atestarea documentară a surorilor lui Ştefan, amintite în pomelnicele de la Bistriţa, constituie totodată, după părerea noastră, o dovadă indirectă a existenţei şi a celorlalţi fraţi ai domnitorului, menţionaţi în aceleaşi pomelnice, dar neatestaţi în mod sigur de actele ajunse pînă la noi.

Este cert că mama lui Ştefan cel Mare n-a fost, cum aminteam mai sus, soţie legitimă a lui Bogdan al II-lea. Nu i s-a spus niciodată doamnă, şi observăm noi, *nici măcar „cneaghină", termen care în izvoarele interne ale vremii desemna o femeie măritată, aparţinînd clasei boiereşti.* Pe lespedea funerară din vechea Pobrată (Sf. Nicolae din Poiana, care exista dinainte de 1398 [70]) se vorbeşte simplu de „Oltea, mama domnului Io Şte <fan

---

[65] M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 13—14 (unde corectează eroarea din *Observări istorice*, p. 9, în legătură cu alţi doi fii ai lui Şendrea, în realitate fratele şi sora acestuia) ; Gh. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, I, Iaşi, 1906, p. 68; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 265. Pentru fiii Dragnei şi ai lui Clănău : Rusca, Biliu (Ghiliu), Şendrea, Soriţa şi Maria (Rie) cf. S. Zotta, *op. cit.*, p. 71. Pare puţin probabil ca Turcu sulger, amintit într-un act din 1598 aprilie 22 ca fiu al Dragnei şi al lui Clănău, (*D.I.R.*, A, XVI — 4, p. 215) să fie unul din cei menţionaţi în însemnarea citată de S. Zotta, Turcu putînd fi socotit atunci doar o poreclă. Turcu sulger a fost căsătorit cu Marinca (Marica), fiica lui Ieremia Galeş mare vistier (1516—1523), avînd fiice pe Ileana (măritată cu Draxin postelnic), Anghelina şi Vasutca (*ibidem*, XVI—1, p. 320—321, vol. 3, p. 75, vol. 4, p. 215; XVII—4, p. 66).

[66] M. Costăchescu, *loc. cit.*; idem, *Observări istorice*, p. 9; idem, *Documente moldoveneşti de la Bogdan voievod (1504—1517)*, Bucureşti, 1940, p. 344. Magdalina avea drept fii pe Petru spătarul şi pe Drujin sulgerul. Spiţa urmaşilor Dragnei şi a lui Clănău spătarul arătată (*ibidem*, p. 225), este eronată.

[67] D. P. Bogdan, *Pomelnicul mînăstirii Bistriţa*, p. 50, 86; I. Minea, *Pomelnicul*, în „Cercetări istorice", V—VII (1929—1931), p. 346. O a treia soră a lui Ştefan nu e cunoscută, iar afirmaţia mai veche a lui St. Nicolaescu, *Documente slavo-române*, Bucureşti, 1905, p. 366, relativă la o soră Grăjdana, despre care „ne vorbesc unele documente aflate la particulari" nu s-a verificat pînă astăzi. Pomelnicele slav şi român de la Bistriţa n-o pomenesc, iar numele de Grăjdana (— mîndră) s-a folosit foarte rar în Moldova de către femei (Tr. Ionescu-Nişcov, *Scurtă monografie toponimică : satul Grăjdana*, în „Romanoslavica", III (1958), p. 25, 29).

[68] Cf. C. Cihodaru, *Observaţii pe marginea izvoarelor privind unele evenimente din istoria Moldovei între anii 1467—1474*, în „Studii şi cercetări ştiinţifice", Ist., VIII (1957), fasc. I, p. 15—16. Mai recent A. Sacerdoţeanu, *„Descălecători de ţară . . ."*, (II), p. 40; N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p. 276—277. Cf. şi M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti de la Ştefan cel Mare*, p. 14—15.

[69] *Repertoriul*, nr. 71. Lespedea de mormînt a lui Dumşa se află astăzi la noua Pobrată, ctitorită, în apropiere de cea veche, de Petru Rareş. Într-un act din 25 aprilie 1501 e arătat de Ştefan ca „adevărat nepot de soră al nostru" (*D.I.R.*, A, XVI—1, p. 1).

[70] Este probabil ctitoria lui Ştefan I, care-i face o danie la 2 iulie 1398 (*D.I.R.*, A, XIV, XV—1, p. 4; S. Zotta, *Note cu privire la neamul lui Şendrea, portar de Suceava*, p. 74—75). După 1527, cînd Petru Rareş ctitoreşte noua Pobrată în apropiere, vechea mănăstire, refăcută de Ştefan cel Mare după 1490 (dacă nu cumva acesta a ridicat alături chiar un alt lăcaş, cf. C. Nicolescu, Fl. Jipescu, *Din trecutul mănăstirii Probota*, în *S.C.I.A.*, 1956, nr. 1—2, p. 297), e părăsită şi se ruinează. Lespedea Oltei e adusă în ctitoria lui Petru Rareş, unde se păstrează

voievod>", moartă la 4 noembrie 1465 [71]. Tot astfel e amintită în inscripția din 3 noiembrie 1495 a tetraevanghelului cumpărat de „Io Ștefan voievod, fiul lui Bogdan voievod și al Oltei" și dăruit bisericii din Borzești pe Trotuș[72], precum și în pomelnicul slav de la Bistrița [73], toate trei izvoarele amintite mai sus *datînd din epoca lui Ștefan cel Mare*. Doar în pomelnicul din 1823 al noii Pobrate (a lui Petru Rareș), datînd deci dintr-o epocă mult mai nouă, e trecută între ctitorii mănăstirii, după Bogdan Lăpușneanu : „Maria doamna Olteanca" [74]. În acest personaj, călugării din veacul XIX, care lăsau lespedea, ce nu acoperea în mănăstirea din veacul XVI nici un mormînt, să zacă lîngă zidul incintei (unde a rămas pînă la 1908) [75], au contopit numele Oltei [76], redat fantezist [77], cu cel sub care Ștefan o numește pe mama sa la 9 iulie 1466, într-o danie făcută vechii Pobrate.

La data amintită, deci 8 luni după înmormîntarea mamei sale în ctitoria lui Ștefan I, domnul face acestei mănăstiri danii însemnate, între altele „pentru mîntuirea sfîntrăposatului părintelui nostru Bogdan voievod și pentru sufletul și pentru mîntuirea mamei noastre Maria" [78], *pe care nici în acest caz n-o numește doamnă*. Fiind vorba evident de persoana înmormîntată la vechea Pobrata (Maria fiind probabil nume călugăresc luat înaintea morții [79], ceea ce nu implică o călugărie efectivă, sau poate un al doilea

---

și astăzi (Al. Lapedatu, *Un vechi epitaf și o nouă inscripție de la Probota*, în „Buletinul Comisiei monumentelor istorice", I (1908), p. 166—167; idem, *Oltea-Doamna mama lui Ștefan cel Mare*, în „Convorbiri literare", XLII (1908), nr. 9, p. 242 și urm.

[71] *Repertoriul*, nr. 49.

[72] *Ibidem*, nr. 157.

[73] „. . . Ștefan voievod, fiul lui Bogdan voievod și pe mama lui : Oltea" (D. P. Bogdan, *Pomelnicul*, p. 50, 86).

[74] Melchisedec, *Notițe istorice și arheologice*. . ., București, 1885, p. 153.

[75] Cf. N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, București, 1928, p. 103; Al. Lapedatu, *Un vechiu epitaf*, loc. cit., În pomelnicul românesc, mai nou, de la Bistrița, Oltea nu e amintită (I. Minea, *Pomelnicul*, în „Cercetări istorice", V—VII (1929—1931), p. 346), dovadă că mama lui Ștefan, care n-a fost doamnă a țării, era uitată în veacurile următoare.

[76] Cf. și M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 7.

[77] Tot fantezist este redat numele Oltei în traducerea din 1775 a pomelnicului slav al Moldoviței : „Onisie mumă" (Acad. R. S. România, ms. rom. 921, f. 7, 12).

[78] I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 105; *D.I.R.*, A, XIV, XV—1, p. 347; M. Costăchescu, *loc. cit.*

[79] Cf. N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, ed. 1966 p. 42; idem, *Ceva nou despre mama lui Ștefan cel Mare*, în „Convorbiri literare", XXXVIII (1904), p. 749; M. Costăchescu. *loc. cit.*; idem, *Observări istorice*, p. 4. I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, p. 8, nota 2, p. 427—429 admite, nejustificat, doar numele Maria. Afirmațiile fanteziste de felul celor ale lui < V. Șăghinescu>, *Ștefan cel Mare*, ed. a II-a, București, 1908, p. 5—6, despre „Maria Caloianu", mama lui Ștefan cel Mare, nu le mai discutăm. Al. Lapedatu, *Un vechi epitaf*, p. 166—167, emite și *ipoteza* că Oltea ar veni de la Olda („prorociță din Ierusalim"), deci Maria ar *fi* nume din botez și Oltea din călugărie. V. Pârvan, *Alexăndrel vodă și Bogdan vodă*, p. 37 afirmă fără temei documentar că Bogdan al II-lea s-a căsătorit în Țara Românească cu „Maria, numită apoi *Oltea*, de însemnările posterioare, poate pentru originea ei olteană"; afirmație ulterior corectată, p. 126, în sensul că „Oltea era un *nume*".

nume al Oltei [80], folosit incidental de Ştefan, ca „nume sfînt" în privilegiul amintit), călugării de la noua Pobrată, în posesia cărora se păstra şi actul din 1466 [81], au alăturat numele din inscripţia funerară cu cel din actul amintit, adăugîndu-i nejustificat calitatea de „doamnă" [82].

Nu are nici un temei documentar ipoteza mai veche că Oltea şi implicit fratele ei Vlaicu, care apare în inscripţia tetraevanghelului de la Varşovia) era originară din Ţara Românească, unde ar fi cunoscut-o în pribegie Bogdan al II-lea [83], ipoteză reluată în ultimul timp [84]. Rămîne în stadiul de ipoteză, deşi cu mult mai serioase temeiuri de adevăr, şi părerea lui M. Costăchescu că Oltea şi Vlaicu, ca dealtfel şi Bogdan al II-lea cu mama sa necunoscută, se trag din părţile Borzeştiului, „mai bine zis a Trotuşului, a Bacăului" [85], unde ar fi copilărit şi Ştefan cel Mare [86].

Este însă sigur că M. Costăchescu s-a înşelat, cînd afirma după acte din 25 aprilie 1576 şi 29 noiembrie 1616 că Vlaicu, „unchiul" lui Ştefan cel Mare [87], era tatăl lui Ieremia vistiernic şi purta numele de Galeş, care era

---

[80] Numele duble (din botez şi călugărie, sau poreclă) se mai întîlnesc în familia lui Ştefan cel Mare: „Theodora numită Dragna" şi „Ion zis Vlaicu" din tetraevanghelul de la Varşovia, Bogdan Vlad, fiul a cărei credinţă o invocă Ştefan în multe acte, sau „Maria zisă Cneajna, fiica lui Stefan voievod" (E. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 103, p. 90) etc. Cf. şi A. Sacerdoţeanu, „*Descălecători de ţară...*" (I), p. 9: „familiar era Oltea, dar pentru pomenire în biserică s-a dat Maria, care este în calendar şi-l va fi avut de la botez".

[81] I. Bogdan, *op. cit.*, p. 107; *D.I.R.*, A, XIV, XV—1, p. 348.

[82] Şi în literatura istorică: I. Minea, *Pomelnicul*, în „Cercetări istorice", VIII—IX (1932—1933), nr. 1, p. 70, vorbeşte de „doamna Oltea" mama lui Ştefan; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II¹, ed. IV, 1943, p. 28: Bogdan al II-lea şi „soţia sa, Doamna Maria". În pomelnicul Moldoviţei din 1775, cum arătam mai sus, Oltei i se spune „mumă", nu „doamnă" (cum sînt numite celelalte soţii de voievozi).

[83] Cf. N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, ed. 1966, p.42; M. Costăchescu, *Observări istorice*, p. 4—6.

[84] A. Sacerdoţeanu, *loc. cit.*

[85] M. Costăchescu, *Documente de la Ştefan cel Mare*, p. 6—16; cf. şi N. Grigoraş, *Cînd a intrat Ştefan cel Mare în Moldova?*, extras din „Anuarul Liceului naţional din Iaşi", 1942—1945, Iaşi, 1946, ; p. 5; idem, *Începuturile domniei lui Ştefan cel Mare*, p. 42—44.

[86] Tradiţia copilăriei lui Ştefan la Borzeşti (C. I. Istrati, *Biserica şi podul din Borzesci*, în „Anal. Acad. Rom.", S. II, t. XXVI, 1904, p. 273; Em. Turdeanu, *Manuscrise slave*, p. 170—171) ar confirma concluziile lui M. Costăchescu, *loc. cit.* despre proprietăţile părinţilor lui Ştefan şi a unchiului său Vlaicu în Ţara de Jos. Credem, spre deosebire de I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p. 7, nota 1, că bisericile ridicate de Ştefan *consecutiv* în 1491—1492 şi 1493—1494 la Iaşi (Sf. Nicolae domnesc) şi Borzeşti, pentru pomenirea sa şi a părinţilor săi — singurele avînd această dedicaţie în pisanie — (*Repertoriul*, p. 108—109), au, nu întîmplător, un caracter memorial.

[87] Acte din 1467 ianuarie 1 şi 1472 octombrie 8 (I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, I, p. 117,177; *D.I.R.*, A, XIV, XV—1, p. 354, 392). Un alt „unchi" al lui Ştefan cel Mare, dinspre mamă, nu cunoaştem. „Ivan, unchiul lui Ştefan cel Mare", menţionat ipotetic de M. Costăchescu, după traducerea românească din secolul al XIX-lea a unui act din 10 noembrie 1519 (*Documente moldoveneşti de la Ştefăniţă voevod*, p. 147) este în realitate, după părerea noastră, „unchiul" (sau în orice caz rudă) a lui Cozma Şarpe postelnic din neamul Găneştilor (cf. idem, *Documentele moldoveneşti de la Bogdan voevod*, p. 30 şi urm.; Şt. S. Gorovei, *Găneştii şi Arbureştii*, în „Cercetări istorice", s.n. II (1971), p. 147—148, nu se ocupă de rudele ascendente ale lui Cozma Şarpe), iar nu a lui Ştefan cel Mare. Traducerea actului din 1519 arată că domnul întăreşte satul Poenile lui Cozma Şarpe: „care acest sat l-au luat moşul domniei mele Ştefan v<oe>vod dela Ivan" (M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti de la Ştefăniţă*

probabil şi numele Oltei[88]. În felul acesta contopea două personaje : pe Vlaicu pîrcălabul, cu Galeş, menţionat la 20 noembrie 1499 ca tată al lui Ieremia vistiernic [89], la rîndul său desigur, fiul unui alt Galeş, care apare astfel nejustificat ca bunic dinspre mamă al lui Ştefan cel Mare.

În realitate, analiza unor acte din veacul al XVI-lea arată că legătura între Ieremia mare vistiernic (1516—1523) şi familia lui Vlaicu pîrcălabul s-a făcut doar prin căsătorii. Un act din 1529 aprilie 29 dovedeşte că Ieremia vistiernicul (la 1529 călugărit sub numele de Evloghie) fusese căsătorit cu Anuşca „fiica lui Dragoş nepoata lui Duma pîrcălab" [90], ultimul fiind de fapt, fiul lui Vlaicu. Cu alte cuvinte Ieremia vistiernic era căsătorit cu o strănepoată a lui Vlaicu pîrcălabul, iar tatăl său Galeş, care nu se înrudea în nici un fel cu Vlaicu, se afla în raport faţă de acesta cu două generaţii mai tînăr (cf. tabelul anexă).

O fiică a lui Ieremia vistiernic, Marinca (Maria) căsătorindu-se cu Turcu sulger [91], nepotul Mariei, sora lui Ştefan cel Mare [92] legătura dintre familia dinspre mamă a lui Ştefan şi cea a lui Ieremia vistiernic s-a întărit. Şi astfel, Vasutca una din fiicele lui Turcu sulgerul se declara nu numai nepoata lui Ieremia fost vistiernic (ceea ce era într-adevăr), ci şi „strănepoata lui Vlaicu" [93] deşi, cum am văzut, acest grad de rudenie îl avea la propriu bunica sa, soţia lui Ieremia vistiernicul.

Această referire la Vlaicu pîrcălabul se face nu numai pentru că el stăpînise proprietăţile transmise nepoatelor lui Ieremia vistiernicul, ci şi pentru marele prestigiu de care se mai bucura acesta încă în veacul XVI. Vlaicu apare în 1451 în sfatul lui Bogdan al II-lea, şi apoi încă din primul an de domnie a lui Ştefan cel Mare în divanul acestuia, unde ocupă pînă

voevod, p. 144 ; *D.I.R.*, A, XVI—1, p. 151). Era logic ca Ştefăniţă vodă să-i *întărească* satul lui Cozma Şarpe, deoarece aparţinuse unei rude a acestuia ; nu este vorba de o danie propriu-zisă din satele domnului.

[88] M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 8 ; idem, *Arderea Tîrgului Floci şi a Ialomiţei în 1470*, Iaşi, 1935, p. 37, 133 ; idem, *Documente moldoveneşti de la Bogdan voevod*, p. 117—118 (unde corectează erorile din lucrările sale anterioare).

[89] I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 145—146 ; *D.I.R.*, A, XIV, XV—2, p. 293. M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti de la Ştefan cel Mare*, p. 8, crede că acest Galeş e amintit şi într-un act din 15 martie 1490.

[90] *D.I.R.*, A, XVI—1, p. 320—321. Din această căsătorie au rezultat trei copii Ilea, Ana şi Marinca.

[91] Act din 8 noiembrie 1576 (*ibidem*, vol. 3, p. 75).

[92] Era fiul Dragnei şi nepotul Mariei căsătorită cu Şendrea portar, cum am văzut mai sus (cf. şi tabelul anexă).

[93] Acte din 25 aprilie 1576 şi 29 noiembrie 1616 (M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 8 ; *D.I.R.*, A, XVII—4, p. 66). Interpretarea în sens propriu de către M. Costăchescu, *loc. cit.*, după aceste acte, a afirmaţiei Vasutcăi, care se declara : „nepoata lui Eremia vistier, strănepoata lui Vlaicul", l-a făcut să vadă eronat în Ieremia pe fiul lui Vlaicu. În realitate, „strănepoată" trebuie înţeles în sens general de urmaşă. La fel şi termenul de „răstrănepoată" pe care-l poartă la 15 aprilie 1569 sora Vasutcăi : „Ana, fiica lui Erimia vistier, care s-au chemat pe călugărie Evloghie, cneaghina lui Toma logofăt, răstrănepoata lui Vlaicu pîrcălab de Cetatea Albă şi a lui Clănău spătar şi a lui Ion Limbă-Dulce şi a lui Galeş comis" (*D.I.R.*, A, XVI—2, p. 190—191). Pentru gradul real al acestor înrudiri cf. tabelul anexă. Nu ştim ce legătură de rudenie este între Ana şi Oană Limbă-Dulce ; Galeş comis nu este probabil bunicul ei cu acelaşi nume, care ar fi fost menţionat ca atare, ci probabil un înaintaş al acestuia.

în 1484, un loc de frunte. Nu întîmplător Ştefan numindu-l pîrcălab de Cetatea Albă, Hotin şi Orhei i-a încredinţat apărarea unor cetăţi cheie din sistemul defensiv al Moldovei [94]. În inscripţia tetraevanghelului de la Varşovia, cneaghina Dragna (Theodora) îl aminteşte ca bunic, iar faptul că un fiu al ei se numea Ion, dar era „zis Vlaicu spătarul" se datora, credem, vreunei asemănări a acestuia cu străbunicul său. Din aceeaşi inscripţie rezultă că Duma pîrcălabul era într-adevăr fiul lui Vlaicu, risipind orice posibilitate de îndoială asupra acestei filiaţii [95]. Ca şi tatăl său, şi uneori împreună cu acesta, Duma, văr drept cu Ştefan cel Mare, apare în sfatul domnului ca pîrcălab de Hotin, Cetatea Albă şi Orhei, între 1468—1496, iar după aceea ca pîrcălab de Neamţ sau simplu, pîrcălab, pînă la moartea sa în 1502 [96]. Pînă acum, după actul din 29 aprilie 1529, citat mai sus, se ştia că a avut un fiu Dragoş, a cărei fiică Anuşca a devenit soţia lui Ieremia mare vistiernic. Din inscripţia tetraevanghelului de la Varşovia rezultă însă că Duma a mai avut două fiice : Dragna (Theodora), al cărui fiu era Ion zis Vlaicu spătarul şi Ana (urmaşul ei era Ilia), şi un fiu Isac. Este *posibil* ca acest Isac, nepot de văr al lui Ştefan cel Mare, să fie tocmai marele vistiernic cu acelaşi nume al domnului şi al fiului său Bogdan din anii 1491—1508, căruia altfel nu i se cunoaşte familia. Faptul că Isac mare vistiernic a cumpărat (poate în virtutea dreptului de protimisis) satul Dolheşti, care aparţinuse lui Şendrea portar [97], soţul Mariei, sora lui Ştefan cel Mare, că a îndeplinit misiuni de răspundere în Polonia la 1497, 1505, 1506 (cînd a cerut pentru Bogdan cel Orb pe sora regelui în căsătorie) şi 1510 [98], ar pleda ipotetic pentru apartenenţa sa la familia lui Ştefan cel Mare, prin identificarea sa cu Isac fiul lui Duma pîrcălabul.

În privinţa Dragnei (Theodora) este *posibil* ca ea să fie una din cele trei călugăriţe cu numele de Theodora, amintite în pomelnicul slav al mănăs-

---

[94] I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p. 295—296, pune în legătură dispariţia sa din documente după 1484, cînd probabil a murit, cu atacul turcesc care a dus la pierderea Chiliei şi Cetăţii Albe; M. Costăchescu, *Arderea Tîrgului Floci*, p. 33—34; N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p. 289; idem, *Legăturile de rudenie dintre domni şi marea boierime şi importanţa lor pentru istoria politică a Ţării Româneşti şi Moldovei*, în „Danubius", Ist., V (1971), Galaţi, p. 130.

[95] M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 37, arată că „Ar putea cineva să se îndoiască că acest Duma era fiul Vlaicului, dacă uneori n-ar apărea cu numele de Duma Vlaiculovici, ca în 7007 (1499) iulie 12, 7007 (1499) septembrie 14".

[96] *Ibidem*, p. 34—37; I. Ursu, *op. cit.*, p. 302; N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p. 270; idem, *Legăturile de rudenie*, p. 130. A. Sacerdoţeanu, *Divanele lui Ştefan cel Mare*, în „Analele Universităţii Bucureşti", Ist. V (1956), p. 161,166, 201 şi urm. Afirmaţia lui N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, ed. 1966, p. 42, nota 17, p. 254 : că Duma a fost pîrcălab de Hotin „şi după moartea lui Ştefan", nu se justifică prin trimiterile pe care le face la T. Codrescu, *Uricarul*, XVIII, p. 465—466, 481, unde Duma e amintit pînă la 1500.

[97] Cumpărat de la nepoţii colaterali ai acestuia în 1502 februarie 22 (*D.I.R.*, A, XVI-1, p. 9—10); I. Bogdan *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p. 197 presupune că mormîntul „visternicului" din biserica din Dolheşti este al lui Isac, dregătorul lui Ştefan.

[98] M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti de la Bogdan voevod*, p. 319—320, 440—447, 456—482; N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p. 276) Cf. şi I. Ursu, *Ştefan cel Mare* p. 305; M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 319—320; idem, *Documente moldoveneşti de la Ştefan cel, Mare*, p. 145—148. Apare în acte la 15 martie 1490 (*ibidem*, p. 140—144).

tirii Bistrița [99]. Nu cunoaștem împrejurările în care a donat tetraevanghelul aflat azi la Varșovia, copiat, împodobit și ferecat pe cheltuiala sa, mitropoliei din Suceava [100]. Remarcăm însă că în familia sa exista preocuparea pentru cumpărarea de manuscrise bisericești, probabil în scopul unor danii. Astfel, bunicul său Vlaicu cumpără un „Apostol" (scris de diacul Mircea, din porunca lui Ștefan cel Mare, 1463), în vremea cînd a fost pîrcălab al Cetății Albe (cel tîrziu la 1467) [101].

Nu cunoaștem cu precizie nici împrejurările în care tetraevanghelul dăruit mitropoliei din Suceava a ajuns în Polonia. O inscripție în limba polonă, din 1803, pe partea interioară a copertei originale de lemn arată că s-a aflat mai înainte în arhiva casei Zamoyski, fiind înregistrat în biblioteca lui Stanisław Zamoyski în 1803 (ex librisul acestuia de pe aceeași copertă interioară e din 1804). Faptul că s-a conservat în stare foarte bună arată că a fost păstrat ca un obiect de preț, fără a fi întrebuințat la slujbele religioase, atît la mitropolia din Suceava cît și în Polonia catolică.

Se știe că astfel de manuscrise prețioase —tetraevanghelii cu miniaturi pe cîte o pagină — din epoca lui Ștefan cel Mare și a fiilor săi, au fost găsite, cele mai multe, în străinătate [102]. Ele au ajuns aici pe multiple căi : prin danii [103], vînzări [104], poate prin refugiu peste hotare al celor care le stăpîneau [105], înstrăinate sub forme nelegale în vremuri mai

---

[99] B. P. Bogdan, *Pomelnicul mînăstirii Bistrița*, p. 58, 59, 95.

[100] Mitropolitul Gheorghe, care provenea de la Neamț, unde se afla o vestită școală de copiști și miniaturiști în veacul al XV-lea, era un iubitor al manuscriselor religioase, ca și înaintașul său Theoctist, trimițînd călugări să le copieze tocmai la muntele Ahos (*Repertoriul*, nr. 193). G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor istorice", XVIII (1925), p. 164, presupune o „prefacere sau o reparare" a bisericii mitropoliei din Suceava în vremea lui Ștefan cel Mare. Cu un astfel de prilej, adăugăm noi, rudele domnului ar fi putut dona mitropoliei tetraevanghelul amintit. Faptul că în pomelnicele mitropoliei din 1754 (Acad. R. S. România, ms. rom. 1567, f. 8 v.) și 1796 (I. Zugravu, *Două pomelnice ale Bisericii Sf. Gheorghe din Suceava*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei", XXXVI (1960), nr. 1—2, p. 34) e amintit Ștefan cel Mare, dovedește că acesta a jucat într-adevăr un rol în refacerea sau înzestrarea lăcașului.

[101] *Repertoriul*, nr. 185. Manuscrisul a fost cumpărat de la diaconul Trifu pentru 18 galbeni.

[102] M. Berza, *Ultimul manuscris miniat din epoca lui Ștefan cel Mare*, p. 109 ; idem, *Miniaturi și manuscrise*, p. 369.

[103] *Repertoriul*, nr. 156, 157, 161, 191.

[104] *Ibidem*, nr. 162.

[105] La 1686 mitropolitul Dosoftei plecînd în Polonia, la Żołkiew, a luat cu el cărți și odoare ale mitropoliei de Suceava (între care, de pildă, un tetraevanghel din 1570 și o carte de cîntări din 1655 care nu s-au mai întors în țară (I. Bianu, *Relațiune asupra călătoriei în Galiția făcută în vara anului 1885*, în „Anal. Acad. Rom.", s. II, secț. I, t. VIII, 1886, p. 21, 25—28 ; Bianu a făcut această călătorie de studii îndeosebi pentru a afla documentele luate în Polonia de Dosoftei, care între timp fuseseră însă duse în Imperiul habsburgic). Nu credem însă că tetraevanghelul cneaghinei Dragna (Theodora) să fi fost adus de Dosoftei în Polonia, deși aparținuse mitropoliei de Suceava, deoarece s-a găsit în biblioteca familiei Zamoyski, în vreme ce Żołkiewul, unde s-a refugiat Dosoftei, aparținea familiei lituaniene Radziwiłł, care a preluat manuscrisele și documentele mitropolitului moldovean.

noi[106], sau luate în vremuri de război[107]. Este posibil ca tetraevanghelul cneaghinei Dragna (Theodora) să fi fost luat din Moldova în vremea uneia din campaniile din 1595 sau 1600 ale marelui hatman J. Zamoyski, în familia căruia s-a păstrat pînă la trecerea bibliotecii urmașilor săi în fondurile publice. În același mod a fost luat de poloni în 1615, în vremea luptelor dintre Movilești și Ștefan Tomșa, și tetraevanghelul scris în 1502 din porunca lui Ștefan cel Mare, pentru biserica curții domnești de la Piatra[108]. Este mai puțin probabil ca tetraevanghelul de la Varșovia să fi fost luat de la mitropolie în prima jumătate a veacului al XVI-lea, deși construcția noii biserici a mitropoliei sucevene între 1514—1522 dovedește că cea veche (Mirăuți) avusese anterior de suferit, desigur din pricina unor pustiiri[109].

Paginile de mai sus sînt menite doar să introducă în circuitul istoriei noastre culturale (deocamdată sub formă de semnalare, urmînd ca în viitor să se obțină copii (fotografice), un manuscris de certă valoare artistică, deosebit de interesant și prin familia donatoarei, îndeaproape înrudită cu Ștefan cel Mare. Răspundem astfel, cel puțin în parte, unui deziderat al cercetătorilor noștri în domeniul manuscriselor miniate[110], iar prin încadrarea rudelor necunoscute ale lui Ștefan cel Mare, amintite în tetraevanghel, în tabloul genealogic al neamului dinspre mamă al marelui voievod, încercăm să prilejuim o mai bună cunoaștere a acestuia.

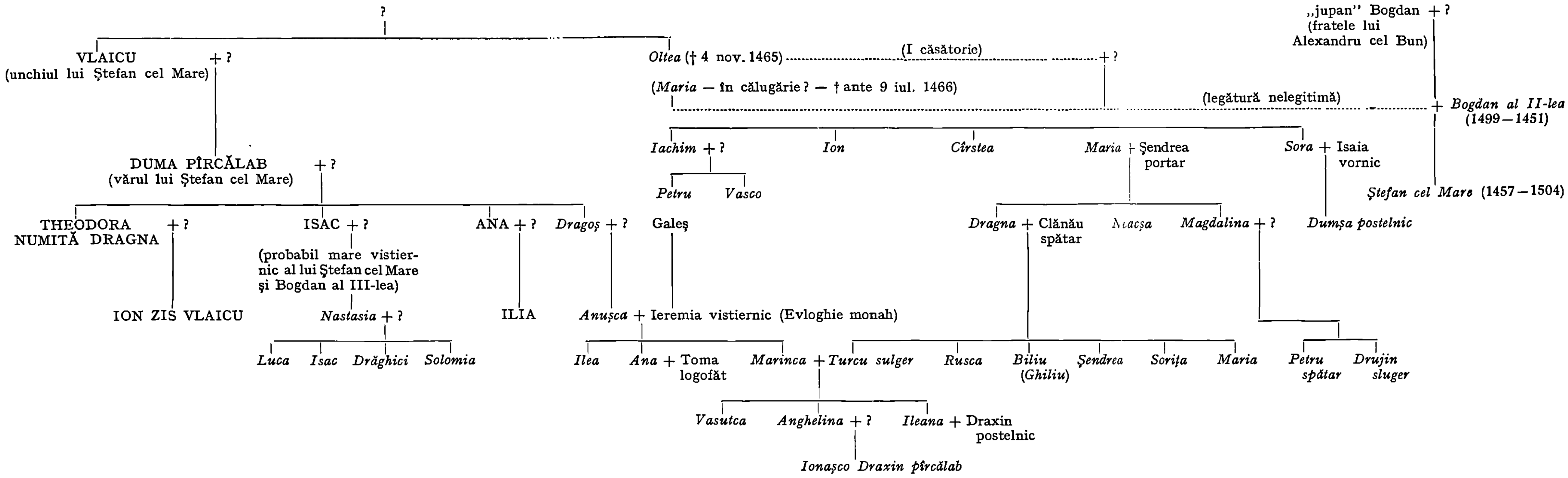
[106] Cf. *Repertoriul*, nr. 151; 152 și p. 444; nr. 154 și p. 445; nr. 158. Unele au fost luate și vîndute în Rusia unor colecționari, de pildă bogătașului P. I. Șciukin :„ căruia prof. Al. Iațimirski îi vînduse multe manuscrise și cărți de prin bibliotecile noastre românești", cum menționează Șt. Berechet, *Comori slavo-române răspîndite*, în „Biserica Ortodoxă Română", S. II, XL (1940), nr. 8, p. 620. Ca un act de barbarie înfierăm smulgerea miniaturilor cu chipurile evangheliștillor din tetraevanghelii și vinderea lor separată. În colecția aceluiași Șciukin se păstra miniatura evanghelistului Luca,ruptă dintr-un manuscris al schitului Gorodiște din Basarabia (Al. Iațimirski, *Opis starinnîh slavianskih i russkih rucopisei sobrania P.I. Șciukina*, Moscova, 1896, p. 13; *Repertoriul*, nr. 171), iar dintr-un tetraevanghel slavo-român din 1539, aflat în aceeași colecție, s-a păstrat doar miniatura evanghelistului Luca (Șt. Berechet, *op. cit.*, p. 623). Este posibil ca și din tetraevanghelul aflat la Varșovia, în care s-au păstrat miniaturile evangheliștilor Matei și Marcu, reprezentările lui Luca și Ioan să fi fost desprinse. Încă de la sfîrșitul veacului trecut I. Bogdan, menționînd răspîndirea manuscriselor românești la Chiev, Petesburg și Moscova, cerea interzicerea scoaterii acestora peste hotare (*Manuscripte slavo-române în Chiev*, în „Convorbiri literare", XXV (1891), nr. 6, p. 511).

[107] Cf. peripețiile prin care a trecut tetraevanghelul scris la 1473 pentru Mănăstirea Homor, care conține celebrul chip al lui Ștefan cel Mare (*Repertoriul*, nr. 144, p. 379, 388).

[108] *Ibidem*, nr. 160.

[109] Cf. I. Caproșu, *Biserica Sf. Gheorghe din Suceava*, București, 1969, p. 6—8. Cf. și G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, p. 164, 167.

[110] Referindu-se la cercetarea școlii de miniaturistică moldovenească din veacul XV, M. Berza considera „o datorie să se publice întregul material din țară și să se intre în legătură cu bibliotecile străine ce conțin manuscrise moldovenești, în vederea obținerii de copii fotografice. Numai cînd acest lucru va fi împlinit se va putea întreprinde un studiu temeinic în acest domeniu" (*Ultimul manuscris miniat din epoca lui Ștefan cel Mare*, p. 131).

NEAMUL DINSPRE MAMĂ A LUI ŞTEFAN CEL MARE

(cu litere mari personajele care apar în inscripţia tetraevanghelului de la Varşovia)

UN ÉVANGÉLIAIRE INCONNU APPARTENANT À LA SOUCHE MATERNELLE D'ÉTIENNE LE GRAND

RÉSUMÉ

Partant de la découverte à la Bibliothèque Nationale de Varsovie d'un Évangéliaire moldave, l'auteur met en lumière un précieux manuscrit de la rare catégorie des miniatures sur une page entière.

Le manuscrit a été écrit sur l'ordre de la *cneaghina* (nom designant l'epouse d'un boyard) Dragna-Théodora, fille du châtelain Duma, nièce d'Étienne le Grand (1457—1504). Das l'inscription de la fin du manuscrit sont nommés le fils, le frère, la sœur de Dragna-Théodora ce qui permet à la recherche d'intégrer ces personnages inconnus jusqu'à présent, dans le tableau généalogique d'Étienne le Grand.

NOTE ISTORICE ȘI GENEALOGICE CU PRIVIRE LA URMAȘII LUI ȘTEFAN CEL MARE

DE

ȘTEFAN S. GOROVEI

O cercetare genealogică amănunțită asupra dinastiei moldovenești zisă a *Mușatinilor* nu s-a întreprins încă [1]; un număr de studii și articole au fost, însă, consacrate, de-a lungul anilor, mai ales familiei lui Ștefan cel Mare [2], dar și altor personaje [3] și ramuri [4] ale acestei dinastii. Înaintea alcătuirii unei monografii genealogice-istorice a Mușatinilor [5], ordonarea și revizuirea treptată a cunoștințelor ce le avem despre fiecare domnitor și familia sa ni se pare o întreprindere deosebit de utilă, care va trebui apoi continuată și extinsă la toți domnitorii principatelor române [6].

O asemenea acțiune ne-a apărut necesară în urma publicării unui interesant document polonez din 1538: o scrisoare în care Stanislas Górski (1492—1572) — secretarul reginei Bonna, soția lui Sigismund I Jagello — descrie evenimentele petrecute în Moldova în cîteva luni (august-noiembrie) ale acelui an [7]. Scrisoarea, bogată în informații susceptibile de inter-

---

[1] O enumerare cronologică pe generații, pînă la Petru Rareș a dat prof. Aurelian Sacerdoțeanu, *„Descălecători de țară, dătători de legi și datini"*, în „Magazin istoric", nr. 12/1968 și 1/1969; nu împărtășim, însă, concluziile dsale privind cronologia și genealogia voievozilor din veacul XIV, expuse și în *Succesiunea domnilor Moldovei pînă la Alexandru cel Bun*, în „Romanoslavica", XI, 1965 p. 214—235. Dealtfel, după cum se știe, acest subiect este, încă, un teren de controverse între istorici; punctul nostru de vedere l-am expus în două studii: *Îndreptări cronologice la istoria Moldovei din veacul al XIV-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol", Iași, X, 1973 și *Contribuții la genealogia Mușatinilor în veacul XIV* (în ms).

[2] Bibliografia lor, realizată de Șerban Papacostea, se află în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 672—674.

[3] Dumitru Constantinescu, *Mormîntul domnesc din Mănăstirea Neamțului*, în „Memoria Antiquitatis", III, Piatra Neamț, 1971, p. 277—297.

[4] Ștefan S. Gorovei, *Gănești și Arbureștii* (Fragmente istorice, 1538—1541), în „Cercetări istorice", II, Iași, 1971, p. 156—157.

[5] Modelul pentru o asemenea lucrare — ca, dealtfel, pentru orice monografie genealogică — nu poate fi decît cel dat de general Radu Rosetti, *Familia Rosetti*, 2 vol., București, 1938—1940.

[6] Un asemenea „dicționar biografic voievodal" pregătește, după cîte sîntem informati, colegul nostru din Comisia de heraldică, genealogie și sigilografie, Dan Pleșia.

[7] Ștefana Simionescu, *Noi date despre situația internă și externă a Moldovei în anul 1538, într-un izvor inedit*, în „Studii", 2/25, 1972, p. 225—240.

pretări interesante și folositoare [8], aduce o sumă de lucruri noi și cu privire la urmașii lui Ștefan cel Mare. Analizîndu-le, vom grupa în jurul lor și alte știri, astfel încît să obținem, în final, o imagine de ansamblu cît mai completă a familiei lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi imediați.

Este, în primul rînd, un pasaj [9] care atinge, cu neașteptate lumini noi, problema primului fiu al lui Ștefan, *Alexandru voievod* († 1496) ca tată al lui Ștefan Vodă Lăcustă (1538—1540). Sînt însă necesare, înainte de a-l comenta, cîteva precizări în legătură cu pretendenții la tron din 1504.

Sfîrșitul lui Ștefan cel Mare era așteptat încă de pe la finele anului 1503; solii polonezi, care, în noiembrie, participaseră la discuțiile de la Cernăuți pe tema Pocuției [10], îl văzuseră foarte slăbit, în ciuda violentelor sale răbufniri mînioase. În ianuarie 1504 moartea voievodului Moldovei era socotită iminentă și regele Alexandru comunica stărilor Prusiei, întrunite la Marienburg, situația succesiunii lui Ștefan; erau patru candidați: unul dorit de turci, unul aflat în Polonia și numit *Ilie*, altul dorit de unguri și numit „Mulckrousky [? !] auszer cleynen Muldow" și unul aflat în țară [11]. Cîteva luni mai tîrziu, anunțînd moartea lui Ștefan, regele scria: „Chiar în vremea morții voievodului, s-a întors de la Constantinopol logofătul [Tăutu — *n.n.*] care fusese trimis cu tributul la împăratul turcilor, și a venit cu el un sol mare și de seamă al împăratului, aducînd cu el obișnuitul steag sau drapel pentru a așeza și a întări în Moldova pe noul voievod", care, însă, în dorința Porții, nu era „Bogdan, fiul voievodului, ci *acela pe care îl adusese cu sine" solul turc* [12]. Venirea unui pretendent [13] dorit de turci e confirmată și de Leonardo de Massari, în celebra sa scrisoare din 26 iulie 1504 („quello ch'e apresso el Turco"), numai că medicul venețian adaugă că Ungaria îl dorea — alături de Ștefan — pe acel „fiol qual e in Moldavia et e il primogenito" [14], și care e, desigur, Bogdan; cine e, atunci „Mulckrousky", pretendentul dorit de unguri în ianuarie ? !

În fine, documente poloneze din 1504—1505 permit identificarea pretendentului „Ilie" amintit în aceeași scrisoare din ianuarie 1504; anume, se menționează ca pretendenți la coroana Moldovei, susținuți de Curtea polonă, „Eliae filius et Alexandri filius" [15]; primul este numit, apoi, „*Eliae decolati* filius" — fiul lui Ilie, cel decapitat în 1501 la Czchow, fiu, la rîndu-i, al lui Petru Aron — iar al doilea e ori fiul lui Alexandru al II-lea (Olehno), mort la 1455 (fiul lui Ilie I), ori fiul pretendentului cu același

---

[8] Cf. studiul nostru, *Autour de la paix moldo-turque de 1489*, în „Revue roumaine d'histoire", nr. 3/1974, p. 538—543.

[9] Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 234, primul paragraf.

[10] I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 472—481.

[11] *Akta stanów Prus krolewskich*, IV; cf. „Studii", 2/22, 1969, p. 400.

[12] P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în *Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice (ARMSI)*, s. III, t. XV, m. 2, 1934, p. 14 (subl. n.).

[13] Trebuie să spunem că pretendența lui Luca Arbore, menționată în scrisoarea regelui Alexandru din 15 iulie 1504 *(ibidem)* ni se pare dubioasă, pentru motive pe care le vom arăta cu alt prilej.

[14] Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 40.

[15] P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 17.

nume de la 1476[16]; date fiind legăturile familiei lui Ilie I cu familia regală polonă, înclinăm pentru prima soluţie.

Trei decenii mai tîrziu, unii din aceşti pretendenţi se vor înfrunta din nou. Pe cînd sultanul gîndea să-şi însoare protejatul cu o fiică a lui Gritti[17], regele Poloniei îi scria, la 26 februarie 1535, intervenind pentru, a se da tronul Moldovei unui anume *Alexandru*, nepot de-al lui Ştefan care trăia ,,onest şi demn'' în Polonia[18]. Este, desigur, acelaşi Alexandru care în 1523 încercase zadarnic să ia domnia[19], reuşind abia la 1540, cînd — după cum atestă Paolo Giovio[20] şi N. Istvanffy[21], care îl arată ca *fiu al lui Ilie* — a fost chemat din Podolia: e cel cunoscut sub numele *Alexandru Cornea*[22], a cărui lungă carieră de pretendent rămîne a fi studiată mai amănunţit[23].

Norocul, însă, a surîs mai întîi pretendentului de la Istanbul, şi la 21 septembrie 1538 tronul Moldovei a fost dat lui *Ştefan vodă*, al cincilea ca nume, poreclit, însă, *Lăcustă*; era omul turcilor. Am arătat, într-un studiu anterior[24], că izvoarele istorice sînt unanime în privinţa originii voievodale a acestuia. Ştirile cele mai de seamă asupra lui ni le dă un călător străin, Fabio Mignanelli, care, în urma unei întrevederi cu el, scria, la 22 noiembrie 1538, că ,,noul domn al Moldovei, care e *fiul natural al lui Sandrin*, e în vîrstă de *30 de ani* şi din aceştia *25 i-a petrecut la Curtea sultanului, unde a fost mutat datorită străduinţelor tatălui său*'' (s.n.)[25] Un raport vienez, din 5 noiembrie 1538, anunţa şi el că Ştefan era un principe ,,di la vera stirpe delli waivodi (...) filio quondam dil Sandrino''[26], neprecizînd cine era Sandrinus. dar neamintind nici originea bastardă a lui Lăcustă.

---

[16] Vezi mai jos, p. 189.

[17] N. Iorga, *O doamnă veneţiană a Moldovei?*, Bucureşti, 1927; V. Motogna, *Momente istorice*, în ,,Revista istorică'', XIV, 1928, p. 36—37.

[18] *Acta Tomiciana*, XVII, Wroclaw, 1966, p. 143; cf. ,,Studii'', 3/1968, p. 574 şi nota 2.

[19] *D.I.R.*, A, XVI, 2, nr. 127, p. 134; Ştefan S. Gorovei, *Gâneştii şi Arbureştii*, p. 156.

[20] *Arhiva istorică a României*, II, 1865, p. 41.

[21] N. Istvánffy, *Historiarum de rebus ungaricis*, Köln, 1622, p. 222.

[22] Deşi în cunoscuta scrisoare a boierilor moldoveni din decembrie 1540 sau ianuarie 1541 se spune că era fiul lui Bogdan al III-lea înclinăm să dăm mai multă crezare autorilor străini amintiţi, care concordă cu ştirile externe, decît acelor boieri interesaţi în lansarea unei versiuni oficiale, care să-l facă pe Alexandru urmaş al lui Ştefan, şi nu al marelui vrăjmaş al acestuia, Petru Aron! Versiunea oficială a prins, însă, şi un raport din Vilna (21 ianuarie 1541), anunţînd moartea lui Ştefan Lăcustă, adaugă: ,,electus est ... Alexander, filius olim Bochdani Vayvode'' (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi a Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1899, p. 327; idem, *Studii şi documente*, XXIII, p. 50. Fără să arate izvorul, şi D. Onciul (*Scrieri istorice*, I, Bucureşti, 1968, p. 539) scrie că Alexandru Cornea era ,,fiu bastard al lui Iliaş, fiul lui Petru III'' (Aron).

[23] Lucrarea, cu pretenţii monografice, a lui Vasile I. Cărăbiş, *Un domn al Moldovei: Alexandru vodă Cornea*, Bucureşti, 1946 nu aduce nimic nou în această problemă.

[24] Cf. supra, nota 4.

[25] *Călători străini despre ţările române*, I, Bucureşti, 1968, p. 466. Cf. şi Const. C. Giurescu, *Despre filiaţia lui Ştefan Lăcustă*, în ,,Revista istorică română'', XVI, 1946, p. 77—78.

[26] A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, Budapesta, 1914, p. 293.

În studiul amintit, am admis, ca o soluție plauzibilă, că acest voievod, ca nepot de fiu al lui Ştefan cel Mare, „se născuse pe la 1494—1495, dintr-o legătură nelegitimă a lui Alexăndrel, care, probabil din această cauză, a ținut să-l îndepărteze de Moldova, trimițîndu-l la Constantinopol" [27]. Vine acum, însă, scrisoarea lui St. Górski, la fel de contemporană ca şi relația lui Mignanelli şi raportul vienez; după ce ne încredințează şi el că noul voievod era „ex vetusto sangvine Voievodarum Valachiae, Alexandri olim Voievodae filius" [28], Górski dă o serie de detalii care lămuresc chestiunea, înlăturînd şi neconcordanțele pe care le semnalam.

Alexandru, voievodul moldovenilor — zice Górski — își luase de soție *o femeie de credință greacă* (ortodoxă) *din Constantinopol*; *el murind, ea a rămas însărcinată*; ea a plecat din Moldova, temîndu-se de ura şi duşmănia moldovenilor, pe care-i vedea vrăjmaşi şi necredincioşi față de ea [29], şi, rămînînd *la Constantinopol, a născut un fiu*, care apoi *a fost crescut la Curtea sultanului* [30]. Ştirile din acest pasaj sînt cu deosebire interesante; să analizăm fiecare amănunt nou şi problemele ce le ridică.

a) Cine poate fi *Alexandru, voievodul moldovenilor*, arătat ca tată al lui Ştefan Lăscustă?

Veacul al XV-lea cunoaşte cîțiva membri ai dinastiei moldovene purtînd acest nume. Este, în primul rînd, *Alexandru al II-lea*, fiul lui Ilie I, născut — după informația letopisețului anonim — la 17 august 1438 [31]. Întrucît a murit la 26 august 1455 [32], eventualii săi copii s-au născut înainte de această dată, fiind, deci, mult mai în vîrstă decît Lăcustă, şi, dealtfel, am văzut că, la 1504, „filius Alexandri" era în Polonia, în vreme ce Lăcustă era pretendentul din partea turcilor. În 1490, documente poloneze menționează un pretendent *Petru* [33], care ar putea fi identic cu „filius Alexandri" de la 1504.

Alt *Alexandru* e vărul primar al primului, şi anume fiul lui Ştefan al II-lea (n. 1411 — m. 1447); este trecut numai în pomelnicul Bistriței [34],

[27] *Găneştii şi Arbureştii*, loc. cit., p. 146.

[28] Ştefana Simionescu, *op. cit.*, p. 233; e, după cîte ştim, singurul izvor care numeşte *Alexandru* pe tatăl lui Lăcustă; celelalte dau Sandrinus, sau forme derivate — cf. articolul de față, p. 189.

[29] Motivarea e, desigur, puerilă: nu puteau avea moldovenii asemenea sentimente față de nora lui Ştefan cel Mare!

[30] Ştefana Simionescu, *op. cit.*, p. 234.

[31] Anul ni se pare îndoielnic: poate e o greşeală, în loc de 1428, anul următor naşterii lui Roman; în tot cazul, Alexandru II era născut înainte de 1438, de vreme ce la 1449 se putea însemna că are 17 ani (M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, Iaşi, 1932, p. 744), iar la 1453 se putea plănui căsătoria sa cu o nepoată a lui Iancu de Hunedoara (I. Minea, *O nepoată a lui Iancu de Inidoara Doamnă a Moldovei?*, în „Cercetări istorice", I/VIII — IX, 1932—1933, p. 227—228); pomelnicul Probotei dă pe Alexandru voievod căsătorit cu o „Ileana doamna" (Melchisedec, *Notițe istorice şi arheologice*, Bucureşti, 1885, p. 151).

[32] Cf. Leon Şimanschi, *Precizări cronologice privind istoria Moldovei între 1432—1447*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol", Iaşi, VII, 1970, p. 75.

[33] I. Corfus, *Pagini de istorie românească în noi publicații poloneze*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie „A. D. Xenopol", Iaşi, V, 1968, p. 223.

[34] Damian P. Bogdan, *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, Bucureşti, 1941, p. 86.

nu şi în documente [35]. Născut pe la 1435 — 1440, e greu de acceptat ca tată al lui Lăcustă, din motive de cronologie în primul rînd; pe urmă, e greu de crezut că — *de va fi ajuns în vîrstă matură* — va fi rămas în Moldova.

Este, apoi, un *Alexandru*, mai puţin cunoscut, pretendent adus de turci la 1476, despre care Dlugosz ştia că „se zice *fratele lui Ştefan*" [36], în timp ce Balthasar de Piscia îl ştia drept fiu al fostului voievod Petru [37], adică, probabil, al lui Petru Aron. În ambele cazuri era din aceeaşi generaţie cu ceilalţi doi Alexandri, văr primar cu ei, şi, prin urmare, argumentul cronologic adus acelora rămîne valabil şi aici. În plus, e greu de crezut că acest Alexandru — care-şi va fi spus, desigur, după obiceiul pretendenţilor, voievod şi moştenitor al Moldovei — a rezidat vreodată în această ţară, după cum ne încredinţează, foarte lămurit, scrisoarea lui Górski în legătură cu tatăl lui Lăcustă.

Al patrulea — şi ultimul — *Alexandru* e însuşi fiul lui Ştefan cel Mare. El a purtat, în ultimii ani ai vieţii, titlul de voievod, rezidînd la Bacău, cu maniere de suveran [38]. Atribuirea unui apanaj acestui fiu domnesc a avut loc, probabil, după căsătoria la care se referă o scrisoare regală maghiară din 29 iunie 1489[39], căci prima menţiune a lui *Io Alexandru voievod* datează din 1 ianuarie 1491 [40]. El este acela care, în unele scrisori redactate în latină, precum cea din 1481, îşi spune *Sandrinus* [41], exact aşa cum îl numeşte Mignanelli pe tatăl lui Lăcustă. Să mai adăugăm că însuşi Ştefan Lăcustă era desemnat în rapoarte diplomatice, cu acest diminutiv; aşa, un raport spaniol, din Toledo, din 28 octombrie 1538, îl numeşte *Xander* [42], în timp ce două rapoarte vieneze, din februarie 1539, îl numesc *Sandrinus Moldavus* [43], ultimul adăugînd o frază de mare concentrare şi dramatism privind situaţia Moldovei la acea vreme: „Sandrinus nihil est; Turca habet et tenet Moldavia".

---

[35] Nici măcar „credinţa copiilor" nu o citează! Cf. *D.I.R.*, A, XIV, XV, 1, la documentele emise de el.

[36] N. Iorga, *Studii istorice ...*, p. 150; I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1925, p. 123, nota 4. Despre un frate al său, aminteşte Ştefan însuşi, în pisania bisericii Sf. Nicolae din Iaşi, trecîndu-l în rîndul răposaţilor (G. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1926, p. 60). Să fie vorba de acest Alexandru? Nimeni n-a mai pretins a fi fratele lui Ştefan! Cei însemnaţi în pomelnicul Bistriţei (Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 86) ni se par dubioşi.

[37] I. Ursu, *op. cit.*, p. 123, nota 4.

[38] *Ibidem*, p. 280—283; M. Berza, *Trei tetraevanghele ale lui Teodor Mărişescul în Muzeul istoric de la Moscova*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, p. 590—592 şi notele; Ştefan S. Gorovei, *O biografie nescrisă: Alexandru voievod*, în „Magazin istoric", 2/1974, p. 15—17.

[39] A. Veress *op. cit.*, p. 41—42; căsătoria pare să se fi realizat, însă, abia *în 1490*, cf. G. Bezviconi, *Contibuţii la istoria relaţiilor romăno-ruse*, Bucureşti, 1962, p. 39.

[40] G. Balş, *op. cit.*, p. 62; pisania bisericii din Bacău ctitorită de „binecinstitorul şi de Hristos iubitorul Io Alexandru voievod, fiul lui Ştefan voievod, domn al Ţării Moldovei".

[41] I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 368.

[42] A. Veress, *op. cit.*, p. 290.

[43] *Ibidem*, p. 297.

Că Lăcustă era un descendent direct al lui Ştefan cel Mare o mărturisesc şi cronicile turceşti, care afirmă, într-un glas, că el era „din viţa răposatului Ştefan" [44].

b) *Soţia lui Alexandru nu e fiica lui Bartolomeu Drágffy*, voievodul Transilvaniei (1495—1499), cum s-a afirmat pînă acum în toate lucrările de specialitate [45]. Am arătat în alt loc [46] că ipoteza acestei presupuse încuscriri între Ştefan cel Mare şi Drágffy a fost emisă pe baza unei menţiuni din letopiseţul anonim al Moldovei, în care se spune că „Birtoc voievod" era *cuscrul* lui Ştefan [47], coroborată cu acea scrisoare, amintită mai sus, din 29 iunie 1489, referitoare la căsătoria fiului voievodului Moldovei. Am arătat, tot acolo, că însurătoarea lui Alexandru cu o constantinopolitană în 1489 coincide perfect cu încheierea păcii moldo-turce din acel an, cînd, conform dorinţei Porţii, Alexandru a fost trimis acolo ca zălog. Trebuie, deci, să renunţăm la alianţa dinastică dintre Muşatini şi Drágffy-eşti şi la celelalte consideraţii pe care le genera.

În ceea ce priveşte identitatea soţiei lui Alexandru, am presupus [48] că este acea *Maria Asanina Paleologhina*, numită — în inscripţia unei icoane pe care a dăruit-o mănăstirii Grigoriu de la Athos — *doamna Moldovlahiei* [49] şi identificată de unii autori cu Maria de Mangop [50]. Ori, la aceeaşi mănăstire athonită, tradiţia atribuie refaceri însemnate, pe la 1497, lui „*Alexandru vodă* al Vlahiei" [51], care nu poate fi altul decît fiul lui Ştefan cel Mare, iar în tabloul votiv de la Mănăstirea Bistriţa — unde, conform cronicii lui Ureche, a fost îngropat în 1496 [52] — după „Alexandru voevod, fiul lui Ştefan Vv, care a murit în oaste" [53], urmează o *Maria Doamna* [54]. Asupra acestui punct — identitatea soţiei lui Alexandru — cercetările trebuie continuate.

---

[44] *Cronici turceşti privin ţările române*, I, Bucureşti, 1966, p. 230 şi în alte locuri.

[45] I. Ursu, *op. cit.*, p. 203—204, 283; I. Lupaş, „*Chronicon Dubnicense" despre Ştefan cel Mare*, în *ARMSI*, s. III, t. X, m. 6, 1929, p. 11—12; idem, *Cuscrul maramureşean al lui Ştefan cel Mare: voievodul transilvan Bartolomeu Dragfi*, în „Cercetări istorice", XVIII, 1943, p. 91, 93; I. Minea, *Cine a întemeiat m-rea catolică din Bacău?*, în „Cercetări istorice", 2/VIII—IX, 1932—1933, p. 207; idem, *Cuscrul lui Ştefan cel Mare*, în „Cercetări istorice", 3/VIII IX, 1932—1933 (1934), p. 250 — peste tot, fără izvoare probatorii şi fără argumentaţie; cf. şi A. Sacerdoţeanu, *op. cit.*, p. 45.

[46] În studiul nostru *Autor de la paix moldo-turque de 1489*, *loc. cit.*, p. 538—539.

[47] *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 20.

[48] Ştefan S. Gorovei, *O biografie nescrisă ...*, *loc. cit.*, p. 16.

[49] N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre*, în *ARMSI*, s. II, t. 36, 1914, p. 20; T. Bodogae, *Ajutoarele româneşti la mănăstirile din Sfîntul Munte Athos*, Sibiu, 1940, p. 279.

[50] Cf. I. C. Filitti, *Marie Paléologue, épouse d'Etienne le Grand, prince de Moldavie*, Bucureşti, 1937; „Marcel Romanescu, *Albizii şi Paleologii*, în „Hrisovul", III, 1943, p. 93, 95, 100 şi spiţa; I. D. Ştefănescu, *Broderiile de stil bizantin şi moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, p. 505.

[51] N. Iorga, *op. cit.*, p. 22; T. Bodogae, *op. cit.*, p. 278.

[52] Gr. Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. a II-a, Bucureşti, 1959, p. 109.

[53] Formulă interpretată: „în ostătecie".

[54] Gr. G. Tocilescu, *Raporturi asupra cîtorva mănăstiri, schituri şi biserici din ţară*, în „*Analele Academiei Române*, s. II, t. VIII, secţ. II — Memorii şi notiţe, p. 234.

c) *Din această căsătorie au rezultat mai mulți copii, Ștefan Lăcustă fiind abia ultimul, postum.* Nu știm, deocamdată, cu siguranță, cine sînt ceilalți, dar această afirmație ne dă posibilitatea de a încerca identificarea unor pretendenți din prima jumătate a secolului al XVI-lea, precum *Roman*, tulburătorul domniei lui Bogdan al III-lea la 1507 [55], sau *Ion*, „rege" al Moldovei la 1516 — 1521, care se pretindea fiul lui Ștefan cel Mare; era în bune relațiuni cu lumea grecească, el însuși numindu-se, grecește, Iani [56]. Încă din 1915 N. Iorga socotea „că el a putut să fie un fiu al lui Alexandru (Sandrin), fiul lui Ștefan cel Mare" și frate cu Lăcustă, „care, dealtfel, ca și Iani al nostru, se dădea ca fiu (nu nepot de fiu) al marelui domn" [57].

d) *Ștefan Lăcustă s-a născut în 1496 sau 1497*, aproape de data pe care o bănuisem anterior. Deci, Fabio Mignanelli a transmis o informație greșită: 30 în loc de 40 ani. Dar se confirmă o altă afirmație a aceluiași călător, anume legăturile lui Lăcustă cu Curtea sultanului, cunoscute și de cronicile otomane [58] și atestate chiar de Soliman Magnificul, care, în scrisoarea adresată regelui Poloniei în octombrie 1538, arăta că Ștefan „din tinerețea sa a servit la Curtea noastră și a dat probe de zel" [59]. Cei 25 de ani, petrecuți acolo, din copilărie pînă la maturitate, vor fi influențat într-o oarecare măsură firea și comportamentul viitorului voievod, încît vor fi avut partea lor de dreptate și acei boieri care, după asasinarea sa, scriau regelui polon că fostul domn „era turc îmbrăcat în veșmîntul nostru" [60].

În fine, ne punem întrebarea cum trebuie înțeleasă relația lui Mignanelli despre „fiul natural (...) mutat datorită străduințelor tatălui său" la Constantinopol, de vreme ce știm acum că Ștefan Lăcustă era fiu legitim al lui Alexandru; am putea presupune că Mignanelli a înțeles greșit ce îi va fi spus voievodul în timpul întîlnirii lor (așa cum a raportat greșit și vîrsta lui Ștefan) și că *fiul domnesc trimis la Constantinopol este, de fapt, Alexandru însuși*, fiul nelegitim al lui Ștefan cel Mare cu acea Marușcă trecută în pomelnicul Mănăstirii Bistrița [61]. Așa, s-ar explica și aluziile din scrisoarea doctorului Massari, la „fiul" adus de turci la 1504 [62], mai ales că, uneori, cum am arătat mai sus, Lăcustă însuși era numit cu numele tatălui său, *Sandrinus*, ceea ce a putut ușura confuzia lui Mignanelli.

Și totuși, este încă un document contemporan, care, dacă-l admitem, zădărnicește toată această „construcție". Anume, într-un raport din 10 octombrie 1538, către regele Ferdinand de Habsburg al Ungariei, după ce anunță alungarea lui Petru Rareș din Moldova, autorul scrie: „fuit autem idem Petrus vayuoda *filius bastardus* condam Stephani vayuodae

---

[55] Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 137.

[56] Ceea ce ar putea fi un argument în plus pentru a-l considera fiul lui Alexandru cu acea „femeie ... din Constantinopol".

[57] N. Iorga, *Pretendentul „Iani, rege al Moldovei" (1516—1521)*, în „Revista istorică", I, 1915, p. 25—26.

[58] *Cronici turcești...*, citat, în diverse locuri.

[59] Hurmuzaki, *Documente*, supl. II—1, p. 112.

[60] N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, București, 1925, p. 25.

[61] Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 86.

[62] Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 40.

Moldauie; qui vayuoda *dimiserat in Curiam ipsius Imperatoris turcharum unum filium legitimum*, cui regnum Moldauie legittime pertinet ..."[63]. Raportul acesta are, după cum se vede, puncte comune şi cu relaţia lui Mignanelli (*trimiterea* la Istanbul), şi cu cea a lui Massari (*fiul* lui Ştefan trimis la Poartă), dar conţine şi amănuntul — neaşteptat, faţă de toate cele înşirate pînă aici — că la Poartă fusese trimis un fiu *legitim* al lui Ştefan cel Mare! Un lucru e clar: ori Mignanelli, ori autorul raportului a transmis o ştire confuză. Şi totuşi, ne punem o altă întrebare: putea fi Alexandru un fiu legitim al lui Ştefan cel Mare? În documente, e pomenit prima oară la 28 aprilie 1464[64], adică la zece luni după căsătoria lui Ştefan cu Evdochia de Kiev (5 iulie 1463[65])— cum a observat, încă din 1925, I. Ursu[66]; la 1471, Alexandru era „în vîrstă fragedă" şi „crud"[67], caracterizări care s-ar potrivi bine unui copil de 7 ani. Şi ar mai fi un argument, care a scăpat neobservat pînă acum: dacă-l admitem pe Alexandru ca fiu al lui Ştefan cu Evdochia, atunci *el ar purta numele bunicului său matern, cneazul Alexandru* (*Olelko*) *de Kiev*. Faptul că în cronica moldo-germană Evdochiei i se atribuie un singur copil —„doamna din ţara Moscovei"[68] — nu poate fi un argument împotrivă: la 1502, cînd s-a tradus cronica în germană, nu mai trăia decît domniţa Elena.

Cît priveşte pe ceilalţi copii ai lui Ştefan cel Mare, ei sînt destul de bine cunoscuţi. Cu Maria de Mangop, a avut doi băieţi[69], *Bogdan* şi *Iliaş*, care apar amîndoi la 3 septembrie 1473[70]; al doilea dispare în cursul aceluiaşi an, iar Bogdan moare la 26 iulie 1479 şi e îngropat la mănăstirea Putna[71]. Din căsătoria cu Maria, fiica lui Radu cel Frumos, petrecută — cel mai devreme — în iunie 1478, adică după şase luni de doliu, Ştefan a avut „un fiu, Bogdan voievod, şi două fiice frumoase"[72]. Fiul este *Bogdan-Vlad*, născut la 16 iunie 1479[73] şi mort la 20 aprilie 1517[74]; nu a avut copii decît cu o *Stana* (m. 28 ianuarie 1518 şi îngropată la Rădăuţi[75]),

---

[63] Hurmuzaki, *Documente*, II—1, p. 200. Vezi şi Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din Arhivele din Simancas*, Bucureşti, 1940 p. 29.

[64] *D.I.R.*, A, XIV, XV, 1, nr. 399, p. 331.

[65] *Cronicile slavo-române* ..., p. 16.

[66] I. Ursu, *op. cit.*, p. 280; vezi însă, şi I. Minea, *Cîteva observaţiuni* [pe marginea pomelnicului bistriţan], în „Cercetări istorice"; I/VIII—IX, 1932—1933, p. 71.

[67] I. Ursu, p. 70—71.

[68] *Cronica moldo-germană*, în *Cronicile slavo-române* ..., p. 29; tot al Evdochiei trebuie să fie şi *Petru*, care apare în 1471 şi moare la 21 noiembrie 1480 (cf. A. Sacerdoţeanu, *op. cit.*, p. 45); în pomelnicul Bistriţei e trecut între Iliaş şi Bogdan (Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 86), ca şi cum ar fi fiul Mariei de Mangop!

[69] *Cronica moldo-germană*, *loc. cit.*, p. 30, dă „două fete", ceea ce e, desigur, o confuzie (cf. A. Sacerdoţeanu, *op. cit.*, p. 47).

[70] *D.I.R.*, cit., nr. 469, p. 396.

[71] G. Balş, *op. cit.*, p. 274.

[72] *Cronica moldo-germană*, *loc. cit.*, p. 31.

[73] *Ibidem*, p. 34.

[74] G. Balş, *op. cit.*, p. 275.

[75] *Ibidem*, p. 281—282.

şi anume [76]: Ioan *Ştefan* [77], Petru [78], Ilie [79], Pătraşco [80], Maria [81], Ana (†) şi Ana [82], iar o *Anastasia* (m. 2 mai 1558, îngropată la Rîşca [83]) a fost mama lui Alexandru vodă Lăpuşneanu.

Cele „două fiice frumoase" sînt, probabil, *Ana*, moartă înainte de 23 noiembrie 1499 [84], şi *Maria* „zisă Cneajna", moartă la 18 martie 1518 şi îngropată la Putna [85], identică, probabil cu acea domniţă, mătuşa lui Ştefăniţă [86] şi sora lui Bogdan III [87], al cărei tezaur, dat ca zestre la căsătoria cu ducele Teodor Wisznowiecki, l-a reclamat zadarnic Petru Rareş timp de vreo doi ani [88].

★

Deşi istoria a păstrat lui Ştefan cel Mare imaginea unui voievod iubăreţ, cu mulţi fii nelegitimi presăraţi prin Moldova, cercetarea documentelor vine să dezmintă această legendă. Cu excepţia lui Alexandru — a cărui situaţie, cum am arătat, e încă nelămurită — lui Ştefan i se cunoaşte un singur fiu nelegitim, şi, spre cinstea lui, acela a fost cel mai vrednic dintre toţi fiii săi: Petru Rareş. Al doilea grup de ştiri de mare interes genealogic se referă la familia acestuia.

Spre sfîrşitul verii lui 1538, cînd sultanul era în drum spre Moldova, Rareş a încercat o împăcare cu Polonia, acceptînd să lase la Curtea regelui, ca ostatec, un fiu al său [89]. Numai că, părăsit de ai săi, lăsînd tezaurul în mîna turcilor — şi e cunoscută soarta acestui tezaur vestit, fabulos chiar — luîndu-şi nevasta, copiii şi „cinci comiţi", Rareş a fugit în Transilvania.

---

[76] Pomelnicul de la Bistriţa (*op. cit.*, p. 86) îi dă în următoarea ordine: „Ioan, Ştefan, Pătraşco, Petru, Maria, Ana, Ana şi mama lor Stana"; lipseşte Ilie; în documente, Ioan Ştefan e un singur personaj, viitorul Ştefăniţă.

[77] În documente, de la 21 septembrie 1510: „preaiubitul fiu al domniei mele, Ioan Ştefan" (*D.I.R.*, XVI, 1, nr. 78, p. 83; cf. şi nota precedentă).

[78] În documente, de la 5 martie 1513 (*D.I.R.*, cit. nr. 80, p. 85); moare la 20 septembrie 1526 (Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 147).

[79] În documente, odată cu Petru, moare între 21 decembrie 1515 şi 10 decembrie 1516, deci probabil în cursul anului 1516.

[80] Neatestat în sfatul domnesc, dar trecut în pomelnicul de la Bistriţa; la 1600, o fiică a lui Lăpuşneanu, Cneajna, vorbeşte de unchiul ei *Pătraşco cămănar*, „om fără de copii, scopeţ" (*D.I.R.*, A, XVI, 4, nr. 347, p. 282).

[81] Moartă înainte de 5 aprilie 1548, cînd Iliaş Rareş o menţionează astfel: „vara domniei mele Mariica, fiica lui Bogdan voievod" *D.I.R.*, A, XVI, 1, nr. 510, p. 571); pare să fi fost îngropată la Dobrovăţ (*ibidem*).

[82] Prima fiică cu acelaşi nume probabil murise; a doua e neatestată documentar.

[83] N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, I, 1905, p. 54.

[84] *D.I.R.*, A, XV, 2, nr. 281, p. 299; în cronica moldo-germană se dau *două* fiice, deşi, la 1502, cînd s-a transcris, Ana murise, ; dar *modelul* se oprea la 1497, cînd ea trăia!

[85] G. Balş, *op. cit.*, p. 275.

[86] M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti de la Ştefăniţă voievod*, Iaşi, 1943, p. 549.

[87] Hurmuzaki, *Documente*, supl. II—1, p. 18; acelaşi document în A. Veress, *op. cit.*, p. 156 (răspunsul regelui — *ibidem*, p. 158).

[88] P. P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc*, în „Studii", 1/XIV, 1961, p. 57; despre această căsătorie, vezi şi N. Iorga, *Legăturile românilor cu ruşii apuseni*, în *ARMSI*, s. II, t. 38, 1916, p. 21.

[89] Ştefana Simionescu, *op. cit.*, p. 232.

În timp ce-și urma tatăl fugar, acel fiu care trebuia să plece la Curtea regală poloneză a fost prins în munți și omorît de oamenii noului voievod, căruia i se trimise capul acestui fiu domnesc [90]. Este vorba de un personaj necunoscut pînă acum, dar de a cărui existență reală nu avem motive să ne îndoim : este amintit și de o cronică turcească, dar și de o altă scrisoare, tot poloneză, din 30 octombrie 1540, aparținînd lui N. Sieniawski, care amintește că un „filius Petri quondam vayvode, non ita pridem expulsi" fusese prins și ucis de Ștefan Lăcustă [91].

Discutarea acestor amănunte e un bun prilej pentru a revizui ceea ce se știe despre familia lui Rareș. I se admit, îndeobște, *două* căsătorii : cu Maria (m. 28 iunie 1529) și cu Elena-Ecaterina Brancovici, care i-a supraviețuit. Nu e inutil de spus că, din a doua căsătorie — care, canonic, s-a putut face pe la începutul anului 1530 — Rareș a avut *numai patru copii* : *Iliaș*, născut prin *1530*, *Ștefan* — prin *1531* (în 1551, se spune despre el că e „giovane d'anni 20 in circa" [92]), *Ruxanda*, născută după 1537 (cînd, în septembrie, s-a terminat pictura Moldoviței, din al cărei tablou votiv lipsește [93]), probabil în *1538*, ca să fi putut avea în 1552 o vîrstă potrivită măritișului, și *Constantin*, care apare în documente abia în martie 1546 [94]; nu era născut în 1537, și nici în 1538, cînd cronica turcească vorbește despre *doi* fii ai lui Rareș ; e probabil că s-a născut în *1542* [95].

Din căsătoria cealaltă, cu Maria, a avut pe *Bogdan*, trecut în sfatul domnesc începînd din februarie 1528 [96] și pînă în martie 1534 [97], fără să fi murit atunci : lespedea mormîntului său de la Suceava poartă data de 3 septembrie 1540 [98]. E stranie — și deocamdată inexplicabilă — această fățișă înlăturare a lui Bogdan în favoarea fiilor Iliaș și Ștefan, ca să nu mai spunem cît de stranie e însăși data de 1540. Tot din această căsătorie s-a născut *Ion*, mort în 1532 și reprezentat la Probota sub înfățișarea unui copil de 3—4 ani [99] ; s-a născut deci, în 1528 sau 1529 [100].

În fine, fiica aceleeași Marii a trebuit să fie și *Chiajna*, căsătorită cu Mircea vodă Ciobanul în iunie 1546 : socotelile Sibiului menționează, la

---

[90] *Ibidem*, p. 233.

[91] N. Iorga, *Studii istorice* ..., p. 323 ; idem, *Studii și documente*, XXIII, p. 47.

[92] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, București, 1929, p. 54.

[93] G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, p. 36—37.

[94] *D.I.R.*, A, XVI, 1, nr. 380, p. 413.

[95] Din *ianuarie 1540*, Rareș n-a mai stat cu familia, plecînd la Constantinopol spre a-și recîștiga tronul, și abia în *mai 1541*, și-a adus soția și copiii la Suceava (Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 163) ; Constantin se putea naște, deci, cel mai devreme în 1542 ; așa lasă să se înțeleagă și Verancsics, cînd spune că acest Constantin avea, la moartea sa (martie 1554), vîrsta de 13 ani (*Tesauru de monumente istorice*, III, 1864, p. 48).

[96] *D.I.R.*, A, XVI, 1, nr. 218, p. 247.

[97] *Ibidem*, nr. 332, p. 367.

[98] G. Balș, *op. cit.*, p. 334.

[99] Sorin Ulea, *Portretul funerar al lui Ion un fiu necunoscut al lui Petru Rareș, și datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în „Studii și cercetări de istoria artei", 1/VI, 1959, p. 61—70.

[100] E posibil ca doamna Maria să fi murit la nașterea lui.

23 iunie, un sol trimis „ad nupcias Waywode Transalpinensis" [101]; că această mențiune lapidară se referă la căsătoria Chiajnei, se vede din faptul că, în anul următor, 1547, s-a născut viitorul domn muntean Petru cel Tînăr [102]. Trebuie să admitem, deci, Chiajnei, la data măritișului ei, ceva mai mult de 15 ani, căci ea *nu era fiica Elenei Despotovna* : nu apare niciodată în tablourile votive care o înfățișează pe această doamnă cu copiii ei, și o singură dată am găsit-o însemnată de Rareș însuși între copiii săi, anume pe un aer dat la Mănăstirea Dionisiu de la Athos la 16 ianuarie 1545, în a cărui inscripție figurează *înaintea* Ruxandei [103]. E, deci, greșită spița făurită de Bogdan, fiul lui Iancu Sasul, la 1607, în care „Despina" apare ca fiică *și* a Elenei Brancovici, ca, dealtfel, și Iancu însuși, bastardul brașovean al lui Rareș [104]. Ținînd seama de toate acestea, nașterea Chiajnei trebuie plasată cu cîțiva ani înainte de 1529 [105].

Dar Rareș a avut și alți copii, care par să fi fost mai mari și decît Chiajna. În pomelnicul din altarul Probotei (1530), se află trecute o *Maria* și o *Ana* [106]; absența oricărei alte precizări a putut genera ideea că ar fi două surori ale lui Rareș [107], dar în alt pomelnic, zugrăvit în biserica Sf. Paraschiva din Tg. Frumos, între 1542—1546, copiii lui Rareș sînt următorii : Iliaș (numele e șters), Ștefan, Constantin, Roxanda și *Maria* [108], iar în pomelnicul Bistriței, într-un pasaj rescris, Ștefan Rareș a trecut, pe vremea cînd era voievod — deci în 1551 — 1552 — pe fiul său Petru (cunoscut și din documente) și pe frații săi Constantin, Roxanda, Bogdan, *Maria* și *Ana* [109]. Deci, acestea două din urmă sînt fiicele lui Rareș, și nu surorile sale. Dealtfel Ana,trecută în pomelnicul de la Probota, e cunoscută ca soție a lui Vlad vodă Înecatul, cu care s-a căsătorit în 1531 [110]. Nu ne este cunoscută soarta ei după moartea lui Vlad (1532), dar credem că era moartă la data cînd (între 1542 — 1546) s-a zugrăvit pomelnicul de la Tg. Frumos, ceea ce exclude posibilitatea identității ei cu doamna Chiajna, al cărei nume era, după botez, tot Ana [111]; ori, tocmai faptul că una din fete se numea Ana, iar cealaltă Ana-Chiajna (Cneajna) arată că erau două personaje diferite. Dar și argumente logice conduc la aceeași

---

101 Hurmuzaki, *Documente*, XI, p. 860; vezi și N. Iorga, *Elena Cherepovici, Doamna lui Petru vodă Mircea al Țării Românești*, în „Revista istorică", 7—9 XVI, 1930, p. 154—157.

102 Cronicarul Ostermayer arată că Petru a luat domnia (1559) la vîrsta de 12 ani — cf. Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul, în sec. XV și XVI*, București, 1905, p. 272; această știre o socotim mai demnă de crezare decît raportul din A. Veress, *op. cit.*, p. 171, care dă lui Petru 16 ani.

103 N. Iorga, *Muntele Athos ...*, p. 34.

104 Al. Papiu-Ilarian, *Tesauru de monumente istorice*, III, 1864, p. 46.

105 C. Gane, *Trecute vieți de Doamne și Domnițe*, I, Iași, 1971, p. 71, scrie, fără indicarea izvorului : „cam pe la anul 1525".

106 N. Iorga, *Inscripții ...*, p. 57.

107 A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 47.

108 G. Balș, *op. cit.*, p. 80 — corectat de Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 21, nota 2.

109 Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 87, în subsol; cf. și p. 30.

110 Hurmuzaki, *Documente*, XI, p. 32; N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 25; Stoica Nicolaescu, *op. cit.*, p. 159

111 *D.I.R.*, B, XVI, 3, nr. 234, p. 198.

concluzie : dacă Ana și Chiajna sînt identice, de ce ar fi menționat-o *Rareș însuși* odată *Ana* (la Probota, în 1540) și odată *Chiajna* (pe aerul din 1545)? De ce ea însăși ar fi folosit primul nume la căsătoria cu Vlad, și al doilea — la cea cu Mircea? Și de ce ar fi stat văduvă, din 1532 pînă în 1546?

Căsătorită la 1531, *Ana trebuie să se fi născut măcar la 1516*, iar Maria — curînd după ea ; faptul că Rareș nu le trece ca fiice ale Mariei (m. 1529) nu poate să însemne decît că erau născute *dintr-o căsătorie anterioară a sa.* Or, dat fiind că el însuși se născuse pe la 1485—1490, e cît se poate de firesc să se fi căsătorit întîia oară pe la 1510—1515.

Cît despre *Maria*, s-a bănuit că ea a fost soția logofătului Ion Movilă și mama voievozilor Ieremia și Simion [112] ; identitatea Maria Rareș — Maria Movilă e probabilă, dar pînă acum nu a fost deplin dovedită. Maria Movilă a murit, bătrînă, la 1615 [113], după ce-și îngropase fiii și unii dintre nepoți ; căsătoria ei cu logofătul Ion Movilă trebuie pusă — judecînd după vîrstele probabile ale copiilor ei — puțin înainte de 1555 ; or, pe Maria Rareș o găsim în pomelnicul Bistriței (1551—1552) fără menționarea soțului, în vreme ce Chiajna, *măritată*, lipsește. Dar asupra acestei probleme vom reveni într-un studiu special.

Întorcîndu-ne acum la acel fiu al lui Rareș mort în 1538 — după afirmația lui St. Górski — trebuie să observăm că, de vreme ce nu era cu tatăl său, înseamnă că avea o vîrstă la care se putea pune în fruntea unei trupe, fiind deci, mult mai mare decît Iliaș și Ștefan, care atunci aveau vreo 6—7 ani. În acest caz, fiul necunoscut — ca nume — al lui Rareș a aparținut, după toate probabilitățile, primului grup de copii, alături de Ana și Maria.

Să fie, oare, chiar Bogdan acel fiu ucis la 1538 și îngropat mai tîrziu? E greu de crezut, căci la 3 septembrie 1540 — data de pe mormîntul lui — familia lui Rareș nu era în Moldova ; data poate însemna, deci, ori moartea lui Bogdan în pribegie, ori — ținînd seama că în cronica turcească se vorbește de *doi* fii ai lui Rareș [114] — faptul că Bogdan a rămas și a murit în Moldova. Se mai poate pune în discuție și o altă ipoteză, bazată pe scrisoarea amintită mai sus, din 30 octombrie 1540, în care Sieniawski, după ce amintește lupta dusă de Lăcustă cu un fiu al lui Petru și cu un „fiu al lui Ștefan, fost voievod tot al Moldovei" [115], adaugă știrea („dicitur") că Rareș ar fi la Constantinopol (ceea ce era perfect adevărat), *cu fiul pe care-l dăduse chezășie* [116], care, *acesta*, ar putea fi identic cu Bogdan, trimis, poate, acolo, prin 1534 și răposat în toamna lui 1540.

---

[112] Cf., cel mai recent, I. Miclescu-Prăjescu, *New Data Regarding the Installation of Movilă Princes*, în „The slavonic and east european review", Cambridge, 1971.

[113] Sever Zotta, *Știri noi despre Movilești*, în „Arhiva genealogică", II, 1913, p. 220.

[114] *Cronici turcești* ..., p. 231.

[115] Personaj încă neindentificat ; o fi acel „filius ipsius Vaivodae Moldaviae", ținut de sibieni la 1501 (N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, București, 1966, p. 276, nota 348)? Sau Sieniawski — a cărui relație e unică în privința acestui „fiu al lui Ștefan" — se va fi referit la Toader, crezîndu-l — ca frate al lui Rareș — fiu al lui Stefan cel Mare?

[116] N. Iorga, *Studii istorice* ..., p. 325 ; idem, *Studii și documente*, XXIII, p. 49. Sau poate Bogdan e cel ucis în toamna lui *1540* — și atunci Sieniawski se referă la altă persoană decît Górski?

În fine, să mai adăugăm la acest capitol al copiilor necunoscuţi ai lui Petru Rareş încă nişte amănunte. La mănăstirea Probota — ctitoria, din 1530, a acestui domn — se află o piatră tombală, cu dimensiunile 37/100 cm [117], din al cărei text foarte şters s-a mai putut citi cu siguranţă doar atît : ,, ... a lui Petru voievod, fiul lui Ştefan voievod cel Bătrîn ..." [118], ceea ce a îngăduit, un moment, să fie atribuită lui Petru I (1375 — 1391) [119]. S-a arătat, apoi, că lespedea ar fi a micului Ion, mort la 1532, pusă mai tîrziu de Doamna *Ruxanda, fiica lui Petru voeivod, fiul lui Ştefan voievod cel Bătrîn* [120]. În ceea ce ne priveşte, am crezut întîi că poate fi vorba de lespedea pusă pe mormîntul unui fiu nevîrstnic al lui Ştefan I (1394—1399)[121], ctitorul Probotei vechi(Sf. Nicolae din Poiană)[122]. Reexaminînd, însă, piatra — despre care se ştie în mod sigur că *a fost adusă din ruinele vechii mănăstiri, anterioară zidirii lui Rareş din 1530* — am constatat că, în adevăr, puţin înaintea formulei care menţionează numele voievozilor Petru şi Ştefan ,,cel Bătrîn", se vede foarte clar grupul de litere slavone -щє-, care nu poate aparţine decît cuvîntului *dăştea*, fiică ; înaintea acestui cuvînt se afla, deci, numele unei *fiice a lui Petru voievod, fiul lui Ştefan voievod cel Bătrîn*. Ţinînd seama de direcţia de orientare a textului inscripţiei, ca şi de spaţiul disponibil pentru acest text, credem că reconstituirea cea mai potrivită e următoarea : [Acesta este mormîntul ...] sau [A răposat roaba lui Dumnezeu ...], fiica lui Petru voievod, fiul lui Ştefan voievod cel Bătrîn, [care a trecut la veşnicele lăcaşuri în anul ... luna ... ziua ...]. Am avea, deci, mormîntul unei micuţe prinţese, moartă între 1527—1530.

Aceeaşi interpretare trebuie aplicată şi altei pietre tombale, care pomeneşte pe un anume *Somirad* [123] ; numele e evident greşit citit şi în textul inscripţiei se întrevede, mai departe, numele lui Petru voievod ; putem bănui că piatra a acoperit mormîntul altui copil al lui Rareş, mort şi el în vîrstă fragedă.

Un lucru ni se pare straniu : în mai multe generaţii ale Muşatinilor, se regăsesc numele Maria şi Ana, în această pereche : la fiicele lui Alexandru cel Bun [124], Ştefan cel Mare, Bogdan al III-lea şi Petru Rareş. Oare această persistenţă îşi are explicaţia în tradiţia dinastică, alimentată de vechiul pomelnic al mitropoliei, în care Dosoftei citise că soţia lui Bogdan I se numea *Maria*, iar a lui Laţcu — *Ana* [125]?

---

[117] G. Balş, *op. cit.*, p. 342.

[118] *Ibidem.*

[119] P. P. Panaitescu, *Din istoria luptei pentru independenţa Moldovei în veacul al XIV-lea*, în ,,Studii", 4/IX, 1956, p. 106—107.

[120] C. Cihodaru, *Tradiţia letopiseţelor şi informaţia documentară despre luptele politice din Moldova î a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, în ,,Anuarul Institutului de istorie şi arheologie ,,A. D. Xenopol", Iaşi, V, 1968, p. 21.

[121] Ştefan S. Gorovei, *Taina mormîntului domnesc de la Rădăuţi şi piatra de la Probota*. în ,,Mitropolia Moldovei şi Sucevei", 5—6/XLV, 1969, p. 370.

[122] N. Grigoraş, I. Caproşu, *Biserici şi mănăstiri vechi din Moldova*, ed. a II-a. Bucureşti. 1971, p. 38.

[123] G. Balş, *op. cit.*, p. 330 ; dimensiunile : 44/82 cm.

[124] Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 86.

[125] Cf. *Cronici şi povestiri româneşti versificate*, Bucureşti, 1967, p. 50.

★

O ultimă știre de interes genealogic cuprinsă în scrisoarea lui Górski se referă la cunoscutul frate dinspre mamă al lui Petru Rareș, anume *Teodor, pîrcălabul de Hotin.* Informațiile din această scrisoare răspund întrebărilor ce și le punea, acum patru decenii, profesorul Ilie Minea [126].

După ce Rareș luase drumul Ardealului, Teodor — care din 1530 era pîrcălab la Hotin — a încercat să se adăpostească în Polonia, unde, însă, regele îi interzisese intrarea în cetăți, printr-un ordin dat la 21 septembrie 1538 [127]. Pentru extrădarea sa, regele a primit două cereri : una din partea sultanului — care-i cerea să prindă și să trimită *în lanțuri* pe Teodor, împreună cu fiul, fiica și averile sale [128] — și alta din partea lui Ștefan Lăcustă. La 28 octombrie 1538 — arată Górski — a venit în fața regelui, la Cracovia, solul moldovean Abraham [129], care nu e altul decît vestitul diplomat Avram Banilovschi [130], folosit de nenumărate ori în misiuni în Polonia, pînă la 1562 [131]. Teodor se adăpostise la ducele „Constantinowicz" din Volhinia, dar, „din voința regelui și a senatului (...) a fost predat, nu în mîinile lui Avram", ci în ale solului turc, împreună cu tînăra și frumoasa lui soție [132]. În timp ce, sub pază, erau duși de turci spre Constantinopol, au fost atacați de oamenii lui Ștefan Lăcustă, care au răpit prizonierul, și, după ce, ca la pretendenții domnești, i-au „tăiat" nasul („naribus praecisis"), l-au ucis [133]. O știre din 1539 pare să contrazică afirmația categorică a lui Górski [134], însă o alta, din 1542, o susține ; anume, la 22 ianuarie 1542, același sol Avram, staroste de Cernăuți, transmitea regelui reproșul lui Rareș de a-l fi predat pe fratele său Teodor lui Ștefan Lăcustă [135]. Lămuriri interesante se găsesc .în răspunsul dat de rege, care spune și el, ca și Górski, că Teodor nu a fost dat lui Ștefan, ci trimis sultanului, însă pe drum a fost prins și tăiat — se pare, împreună cu fiul său — datorită lui Mihul și „Tholtruszan" [136], adversari notorii ai lui Rareș. Soarta soției sale nu o cunoaștem, după cum nici numele ei nu s-a păstrat ; doar fiica lor, *Grozava,*

---

[126] I. Minea, *Despre Teodor, fratele lui Petru vodă Rareș*, în „Cercetări istorice", 3/VIII—IX, 1932—1933, p. 349—351.

[127] A. Veress, *op. cit.*, p. 39.

[128] Hurmuzaki, *Documente*, supl. II—1, p. 112.

[129] Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 235.

[130] Vezi, despre el, Sever Zotta, *Semi-mileniul unui document de la Alexandru cel Bun*, extras din „Buletinul «Ioan Neculce»", 1928, p. 9—10; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 292 (fișă redactată după Zotta).

[131] Cf. regestele din colecția Th. Holban.

[132] Ștefana Simionescu, *op. cit.*, p. 235 ; „iuvenis femina, pulchritudine ac forma spectabili".

[133] *Ibidem.*

[134] *Ibidem*, nota 24.

[135] Hurmuzaki, *Documente*, supl. II—1, p. 158; e o greșeală de înțelegere „on *m*'avait livré mon frère", traducere ad-literatum a formulei românești „*mi*-a fost predat" (cp. „mi-a fost omorît", etc.).

[136] Am interpretat așa regestul din colecția Th. Holban, în care se afirmă că Teodor a fost „tăiat *împreună* cu Mihul și Tholtruszan", ceea ce e lipsit de sens — cei doi au murit abia la 11 martie 1541 (N. Iorga, *Studii istorice ...*, p. 348).

a trăit în Moldova pînă mai tîrziu [137]. Dacă mormîntul din Biserica Sf. Dumitru de la Suceava, cu lespedea datată (noiembrie?) 1541 şi pe care, s-a putut citi un *pîrcălab de Hotin* [138], îi aparţine, aşa cum s-a presupus [139], atunci data înseamnă doar vremea cînd s-a pus piatra, şi nu data morţii lui Teodor — afară de cazul cînd ne găsim în faţa unei lecturi greşite.

Se poate spune, credem, că drama pîrcălabului de Hotin a înveninat raporturile dintre Polonia şi Rareş, care nu va pierde nici o ocazie să-i reproşeze regelui Sigismund, pînă tîrziu, în 1545, extrădarea fratelui său [140].

★

Încheiem aici analiza informaţiilor genealogice din scrisoarea lui Stanislas Górski, materializînd rezultatele în tabla genealogică anexată, care cuprinde cele două generaţii ale urmaşilor lui Ştefan cel Mare asupra cărora am zăbovit în rîndurile de faţă. Se poate vedea, din comentariile făcute pe marginea celor cîtorva ştiri culese din scrisoare, ce importanţă poate avea un asemenea document în lămurirea unor chestiuni disputate, în confirmarea sau infirmarea unor ipoteze, dar şi în deschiderea unor perspective noi de căutări în domenii mai puţin luminate de reflectorul cercetărilor obişnuite.

NOTES HISTORIQUES ET GÉNÉALOGIQUES SUR LES DESCENDANTS D'ÉTIENNE LE GRAND

RÉSUMÉ

Envisageant d'élaborer à l'avenir une monographie généalogique et historique consacrée à la dynastie de la Moldavie médiévale, fondée au XIVe siècle par Bogdan Ier, l'auteur groupe dans l'article les informations sur les descendants d'Etienne le Grand au long de deux générations. S'appuyant sur une lettre datant de 1538, récemment publiée, on remet en discussion le problème touchant la filiation du voïévode Ştefan Lăcustă (1538—1540) ; l'auteur réaffirme à ce propos que celui-ce n'a pas pu être le fils, mais le petit-fils d'Etienne le Grand et qu'il n'a pu être marié à une fille de Bartholomeo Dragffy, comme on l'a supposé jusqu'à ce jour, mais à une Grecque de Constantinople.

---

[137] *D.I.R.*, A, XVI, 2, nr. 61, p. 63.

[138] G. Balş, *op. cit.*, p. 334.

[139] I. Minea, *art. cit.* (supra, nota 126).

[140] *Arhiva istorică a României*, I, 1, p. 35 ; aşa trebuie, deci, înţeleasă solia din 1545 a lui Avram Banilovschi : se cerea extrădarea pribegilor *în mîna lui Avram*, aşa cum acesta ceruse altădată extrădarea *propriului frate* — se subînţelege — *al voievodului*, ale cărui cuvinte le repeta solul, şi nu fratele acestuia, cum s-a înţeles greşit pînă acum (Sever Zotta, *op. cit.* ; N. Stoicescu, *op. cit.*).

La seconde partie de l'étude est consacrée à la famille de Petru Rareş. Par l'interprétation des témoignages existants l'on aboutit à la conclusion suivant laquelle ce voïévode a été trois fois marié ; d'un premier mariage, avec une personne encore inconnue, il aurait eu plusieurs enfants, dont Ana, l'ex-épouse de Vlad Înecatul, voïévode de Valachie (1530—1532) et Maria —mère des voïévodes Ieremia et Simion Movilă. Les derniers passages portent sur le frère utérin de Petru Rareş, le burgrave de Hotin Toader, mort en 1538.

ŞTEFAN al III-lea cel Mare
m. 2.VII.1504
⊙ Putna
voievod al Moldovei 1457—1504
= 1. 1463, Evdochia de Kiev (m. 1467, ⊙ Probota veche)
2. 1472, Maria de Mangop (m. 1477, ⊙ Putna)
3. 1478, Maria de Muntenia (m. 1511, ⊙ Putna)
≠ Maria (Rărеşoaia)

1(?) Alexandru
n. 1464 (?)
m. 26.VII.1496
⊙ Bistriţa
= 1489
Maria (Asanina Paleologhina ?)

1. Elena
n. 1465/66
m. 18. I. 1505
= 1483,
Ivan Ivanovici de Moscova

Petru
n. 1466/67
m. 21. XI. 1480
⊙ Putna

2. Ilie
n. 1473
m. 1473

Bogdan
n. 1473
m. 25. VII. 1479
⊙ Putna

3. BOGDAN al III-lea Vlad
n. 16. VI. 1479
m. 20. IV. 1517
⊙ Putna
voievod al Moldovei 1504—1517
= 1. Nastasia (m. 1512, ⊙ Dobrovăţ)
2. 1513, Ruxanda, fiica lui Mihnea vodă cel Rău } fără copii
≠ 1. Stana (m. 1518, ⊙ Rădăuţi)
2. Anastasia (m. 1558, ⊙ Rîşca)

Ana
m. ante 1499
⊙ Bistriţa

Maria — Cneajna
m. 18. III. 1518
⊙ Putna
= ducele
Teodor Wiesznowiecki

≠ PETRU al IV-lea Rareş
n. circa 1485
m. 3. IX. 1546
⊙ Probota
= 1 . . . (?)
2. Maria (m. 1529, ⊙ Putna)
3. 1530, Elena-Ecaterina Brancovici

(children of Alexandru)

? Roman
pretendenţi
1507

? Ioan
pretendenţi
1516—1521

ŞTEFAN al V lea Lăcustă
n. 1496/97
m. XII. 1540
⊙ Bistriţa (?)
voievod al Moldovei
1538 1540
= Cneajna (m. 1542, ⊙ Bistriţa)
↓

(children of Bogdan al III-lea)

≠1. ŞTEFAN al IV-lea cel Tînăr
n. circa 1503
m. 14. I. 1527
⊙ Putna
voievod al Moldovei
1517—1527
= 1. . . .
2. 1526, Stana, fiica lui Neagoe Basarab
↓

Petru
m. 20. IX. 1526
⊙ Hîrlău (?)

Ilie
m. 1516

Pătraşco
cămănar
„om fără de copii, scopeţ"
(1600)

Maria
m. ante 1548
⊙ Dobrovăţ (?)

Ana

Ana

≠2. ALEXANDRU al IV-lea Lăpuşneanu
n. circa 1515
m. III. 1568
⊙ Slatina
voievod al Moldovei
1552—1561, 1564—1568
= circa 1553, Ruxanda, fiica lui Petru IV Rareş
↓

≠ ? Aron
pretendent
1550—1562
m. 1563
= Ana

(children of Petru al IV-lea Rareş)

1. Ana
n. circa 1516
m. ante 1546
= 1531, Vlad vodă Înecatul al Ţării Româneşti

fiu
n. circa 1518
m. 1538

Maria
n. circa 1520
= circa 1552
Ion Movilă logofăt (?)
m. 1615

2. Bogdan
m. 3. IX. 1540
⊙ Sf. Dumitru, Suceava

Chiajna (Ana)
n. circa 1525
m. circa 1588
= 1546, Mircea vodă Ciobanul al Ţării Româneşti

fiică
m. ante 1530
⊙ Probota veche

Ion
m. 1532
⊙ Probota nouă

3. ILIAŞ al II-lea
n. 1530
m. I. 1562
⊙ Alep
voievod al Moldovei 1546—1551
= . . .
↓

ŞTEFAN al VI-lea
n. 1531
m. 1. IX. 1552
⊙ Probota
voievod al Moldovei
1551—1552
= Caterina
↓

Ruxanda
n. 1538
m. 12. XI. 1570
⊙ Slatina
Alexandru IV Lăpuşneanu, voievod al Moldovei

Constantin
n. 1542
m. III. 1554
⊙ Istanbul

≠ IANCU Sasul
n. ?
m. 28 IX. 1582
⊙ Liov
voievod al Moldovei 1579 1582
Maria Paleologa
↓

≠ Bogdan Constantin
m 1573
Eufrosina Nagyvathy
↓

Explicaţia semnelor

n. născut
m. mort
= căsătorit
≠ — nelegitim
⊙ locul îngropării
1. prima căsătorie
↓ — are urmaşi

ŞTEFAN CEL MARE PE O FRESCĂ POLONĂ

DE

ILIE CORFUS

Ca urmare a atacului polon asupra Moldovei din 1497, a avut loc în anul următor o acţiune conjugată de represalii întreprinsă de turci sub Bali bei Malcocioglu, paşa de Silistra, şi de Ştefan cel Mare. Cu această ocazie a fost pustiit voievodatul Ruteniei, situat în partea de sud a Poloniei, regiune populată cu ruteni, denumită în limba polonă Ruś, adică Rusia Roşie, şi au fost prădate şi arse satele, tîrgurile şi oraşele întîlnite în cale, spre nord pînă la Liov, iar spre apus pînă dincolo de Przemyśl, la jumătatea drumului dintre acest oraş şi Cracovia.

După vechile cronici moldoveneşti scrise în limba slavă, Ştefan a ars atunci cetăţile Trembowla, Buczacz şi Podhajce [1]. La rîndul său, Grigore Ureche scrie despre această incursiune următoarele: „Într-acelaşi an ‹1498› Ştefan vodă, vrînd să-şi întoarcă despre léşi strîmbătatea sa, strînsă ţara şi au intrat la Podolie şi la Rusi, trecut-au şi de Liov la Canţug [2] oraşului, la apa Visloca [3], toate satile arzîndu şi prădîndu. Ars-au oraşul Premislia [4], Radumnea [5], Prevorska [6], Lanţut [7] şi cetatea Tereabul [8] şi multă bunătate dintr-însa au luat şi mulţi joimiri [9] au scos şi pe toţi i-au tăiatu şi alţii mai mulţi au arsu în cetate. Şi cetatea Buceaciul [10] multă nevoie au păţitu şi Podhaeţul [11] au arsu .... Iar Ştefan vodă, prădîndu şi arzîndu ţara, s-au întorsu înapoi cu mare dobîndă, fără nici o zminteală, au trecut Nistrul în ceasta parte la Halici şi au prădatu şi de aceasta

---

[1] P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*, Bucureşti, 1959, p. 22, 65, 182.

[2] Kańczuga.

[3] Wisloka, afluent al Vistulei, la jumătatea distanţei dintre Przemyśl şi Cracovia.

[4] Przemyśl.

[5] Radymno.

[6] Przeworsk.

[7] Łańcut.

[8] Trembowla.

[9] Soldaţi.

[10] Buczacz.

[11] Podhajce.

parte. Şi décii au venit la scaunul său la Suceava cu mare bucurie şi cu biruinţă"[12].

Incursiunea moldoveană a rămas vie în tradiţia locului. În biserica franciscanilor din Przemyśl, ridicată în forma în care se vede astăzi în anii

Fig. 1.

1754—1778 şi restaurată după incendiile din 1848, 1864 şi 1865, se află, printre altele, pe peretele din dreapta din fund, în apropierea corului, o

[12] *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. a II-a, P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 116, cu unele erori de transcriere şi de identificare, de pildă „rusi" (în loc de „Rusi", în poloneză „Ruś") şi „Kancug" (în loc de „Kańczuga").

frescă reprezentînd o clădire, adică primăria oraşului, cu turn, din care Ştefan cel Mare priveşte scena în care ai săi ucid în piaţă nişte călugări.

Pe marginea de jos a frescei se află următoarea inscripţie în limba latină, care explică scena : „Felix Ressoviensis Cuard., Dionisius de Kańczuga, Josephus, Demetrius,Crachus (Krause) ex. Ord. S. Francisci. Quinque Martyres Premislienses die 20 Juli 1498 per Stephanum schismaticum Valachorum Palatinum, infensissimum catholicorum hostem, in foro ante curiam urbis ense necati sunt". Traducerea : „Felix din Rzeszów guard., Dionisie de Kańczuga, Iosif, Dimitrie, Crachus (Krause) din Ordinul Sf. Francisc. Cinci martiri din Przemyśl au fost ucişi de sabie în ziua de 20 iulie 1498 de Ştefan schismaticul voievod al moldovenilor, duşmanul cel mai vătămător al catolicilor, în piaţa înaintea primăriei oraşului".

Fresca datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Nu i se cunoaşte autorul. Este probabil opera unuia dintre ucenicii pictorului Stanislaw Stroiński. A fost tipărită cu cîţiva ani în urmă într-un ghid al oraşului [13]. Numai inscripţia a fost publicată mai de mult şi la noi, cu erori însă de lectură, modificîndu-i-se ordinea rîndurilor şi adăugîndu-i-se în felul acesta arbitrar cuvinte de prisos [14].

Pentru interesul ce-l poate stîrni figuraţia frescei, o reproducem aici după o fotografie recentă a ei [15].

Numai că în vremea din urmă s-a afirmat în istoriografia polonă că nu este adevărat că în vara anului 1498 a avut loc o incursiune personală a lui Ştefan cel Mare în Podolia şi Rusia Roşie. Aceasta a spus-o Zdz. Spieralski, specialist în istoria militară polonă şi cercetător asiduu al relaţiilor polono-române din epoca medie. Istoricul polon, analizînd sumar campania polonilor în Moldova din anul 1497 şi consecinţele ei imediate, adică primele năvăliri turceşti asupra Poloniei din anul următor, scrie că Ştefan n-a participat la aceste năvăliri şi că opinia istoricilor poloni şi români, după care promotorul lor a fost marele domn român, este falsă. El nu dă aşadar crezare vechilor cronici moldoveneşti scrise în limba slavă, nici cronicii moldo-polone, sub motivul că avem de a face cu o grupă de cronici de atmosferă antipolonă, iar că întîmplările relatate în ele sînt legate de năvălirile turco-tătare. El nu dă crezare nici cronicii lui Grigore Ureche, care, după cum se ştie, numai de simţăminte antipolone nu poate fi învinuită. Pentru a-şi susţine inovaţia, Zdz. Spieralski adaugă la cele de mai sus şi afirmaţia că nici un izvor polon nu vorbeşte de vreo incursiune moldovenească în Polonia în anul 1498 [16].

La timpul său am arătat însă că după noi problema nu este atît de simplă. În primul rînd, nu se poate trece atît de uşor peste relatările unei serii întregi de cronici vechi moldoveneşti, inclusiv cronica lui Ureche, care,

[13] Krz. Wolski, *Przemyśl i okolice* (Przemyśl şi împrejurimile), Przemyśl, 1957, p. 69.

[14] Mihai Robu (episcop), *Prin ţări străine*, în „Lumina creştinului", Iaşi, XIV (1928), nr. 6, p. 89.

[15] Primită de la d. Krz. Wolski, pentru care-i aducem şi pe această cale vii mulţumiri.

[16] Zdz. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej 1497 roku. Pierwsze najazdy na Poslke* (După dezastrul din bucovine. Primele năvăliri asupra Poloniei), în „Studia i materiały do historii wojskowości", t. IX, 1, Varşovia, 1965, p. 45—58.

parte. Şi décii au venit la scaunul său la Suceava cu mare bucurie şi cu biruinţă'' [12].

Incursiunea moldoveană a rămas vie în tradiţia locului. În biserica franciscanilor din Przemyśl, ridicată în forma în care se vede astăzi în anii

Fig. 1.

1754—1778 şi restaurată după incendiile din 1848, 1864 şi 1865, se află, printre altele, pe peretele din dreapta din fund, în apropierea corului, o

[12] *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. a II-a, P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 116, cu unele erori de transcriere şi de identificare, de pildă ,,rusi'' (în loc de ,,Rusi'', în poloneză ,,Ruś'') şi ,,Kancug'' (în loc de ,,Kańczuga'').

frescă reprezentînd o clădire, adică primăria orașului, cu turn, din care Ştefan cel Mare priveşte scena în care ai săi ucid în piaţă nişte călugări.

Pe marginea de jos a frescei se află următoarea inscripţie în limba latină, care explică scena: „Felix Ressoviensis Cuard., Dionisius de Kańczuga, Josephus, Demetrius,Crachus (Krause) ex. Ord. S. Francisci. Quinque Martyres Premislienses die 20 Juli 1498 per Stephanum schismaticum Valachorum Palatinum, infensissimum catholicorum hostem, in foro ante curiam urbis ense necati sunt". Traducerea: „Felix din Rzeszów guard., Dionisie de Kańczuga, Iosif, Dimitrie, Crachus (Krause) din Ordinul Sf. Francisc. Cinci martiri din Przemyśl au fost ucişi de sabie în ziua de 20 iulie 1498 de Ştefan schismaticul voievod al moldovenilor, duşmanul cel mai vătămător al catolicilor, în piaţa înaintea primăriei oraşului".

Fresca datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Nu i se cunoaşte autorul. Este probabil opera unuia dintre ucenicii pictorului Stanislaw Stroiński. A fost tipărită cu cîţiva ani în urmă într-un ghid al oraşului [13]. Numai inscripţia a fost publicată mai de mult şi la noi, cu erori însă de lectură, modificîndu-i-se ordinea rîndurilor şi adăugîndu-i-se în felul acesta arbitrar cuvinte de prisos [14].

Pentru interesul ce-l poate stîrni figuraţia frescei, o reproducem aici după o fotografie recentă a ei [15].

Numai că în vremea din urmă s-a afirmat în istoriografia polonă că nu este adevărat că în vara anului 1498 a avut loc o incursiune personală a lui Ştefan cel Mare în Podolia şi Rusia Roşie. Aceasta a spus-o Zdz. Spieralski, specialist în istoria militară polonă şi cercetător asiduu al relaţiilor polono-române din epoca medie. Istoricul polon, analizînd sumar campania polonilor în Moldova din anul 1497 şi consecinţele ei imediate, adică primele năvăliri turceşti asupra Poloniei din anul următor, scrie că Ştefan n-a participat la aceste năvăliri şi că opinia istoricilor poloni şi români, după care promotorul lor a fost marele domn român, este falsă. El nu dă aşadar crezare vechilor cronici moldoveneşti scrise în limba slavă, nici cronicii moldo-polone, sub motivul că avem de a face cu o grupă de cronici de atmosferă antipolonă, iar că întîmplările relatate în ele sînt legate de năvălirile turco-tătare. El nu dă crezare nici cronicii lui Grigore Ureche, care, după cum se ştie, numai de simţăminte antipolone nu poate fi învinuită. Pentru a-şi susţine inovaţia, Zdz. Spieralski adaugă la cele de mai sus şi afirmaţia că nici un izvor polon nu vorbeşte de vreo incursiune moldovenească în Polonia în anul 1498 [16].

La timpul său am arătat însă că după noi problema nu este atît de simplă. În primul rînd, nu se poate trece atît de uşor peste relatările unei serii întregi de cronici vechi moldoveneşti, inclusiv cronica lui Ureche, care,

---

[13] Krz. Wolski, *Przemyśl i okolice* (Przemysl şi împrejurimile), Przemysl, 1957, p. 69.

[14] Mihai Robu (episcop), *Prin ţări străine*, în „Lumina creştinului", Iaşi, XIV (1928), nr. 6, p. 89.

[15] Primită de la d. Krz. Wolski, pentru care-i aducem şi pe această cale vii mulţumiri.

[16] Zdz. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej 1497 roku. Pierwsze najazdy na Poslke* (După dezastrul din bucovine. Primele năvăliri asupra Poloniei), în „Studia i materiały do historii wojskowości", t. IX, 1, Varşovia, 1965, p. 45—58.

toate, dau amănunte asupra incursiunii lui Ştefan în Polonia în 1498. Nu se poate trece apoi atît de uşor nici peste tradiţia păstrată pînă tîrziu în regiunea care a avut de suferit de pe urma acestei năvăliri, tradiţie al cărei ecou este tocmai fresca din biserica franciscană din Przemyśl. Nici tăcerea izvoarelor polone nu poate fi luată ca o dovadă *ex silentio* de inexistenta incursiunii în chestiune [17].

Consultînd acum cronicile polone, am constatat cu surprindere că toate vorbesc de această incursiune. Iată, bunăoară, ce scrie Bielski (care-şi ia informaţiile de la cronicarii poloni antecesori) şi din care s-a inspirat şi Grigore Ureche : „În acelaşi an <1498>, la începutul lunii mai, Ştefan voievodul Moldovei, vrînd să se răzbune de jignirea pe care o îndurase de la Ioan Albert [18], a strîns oaste nu mică de moldoveni, munteni, turci, tătari, cu care a năvălit în Podolia şi în Rutenia şi lăsînd la o parte Liovul, a prădat fără împotrivire satele şi orăşelele pînă la orăşelul Kańczuga şi la rîul Wisłoka şi a ars oraşele Przemśl, Radymno, Przeworsk şi Lańcut, de unde turcii, tătarii şi moldovenii au dus în robie o mulţime de oameni de ambele sexe, aşa încît Tracia, Macedonia, hoardele tătăreşti, Asia şi Grecia au fost umplute de robi ruteni şi poloni, căci au luat atunci, cum spun, la o sută de mii de oameni, cu o mulţime nenumărată de vite şi turme, iar cei ucişi zăceau pe drum, mai ales oameni bătrîni şi copii mici, număr pentru aceştia n-a fost" [19].

Aşa stînd lucrurile, pretinsa tăcere a izvoarelor polone nu este decît o afirmaţie pripită a lui Zdz. Spieralski, iar problema incursiunii lui Ştefan cel Mare în Polonia în 1498 este închisă.

ÉTIENNE LE GRAND SUR UNE FRESQUE POLONAISE

RÉSUMÉ

Il s'agit d'une fresque de l'église des franciscains de Przemyśl (Pologne) représentant un édifice, soit la mairie de la ville, du haut de la tour duquel Etienne le Grand regarde vers la place publique où ses soldats tuent un groupe de religieux. En bas de la fresque figure une inscription en latin comprenant le nom des religieux et la date de leur martyre. La fresque date de la seconde moitié du XVIIIe siècle, étant probablement due à l'un des élèves du peintre Stan. Stroiński, Elle peut être considérée comme une source plastique — la seule connue jusqu'à ce jour — de l'incursion du prince roumain dans les contrées sud de la Pologne (la Russie Rouge), incursion faite en 1498 en guise de représailles pour l'expédition polonaise de l'année précédente contre la Moldavie. A cette occasion, l'auteur infirme les récentes assertions de l'historien polonais Zdz. Spieralski selon lequel Etienne le Grand n'aurait pas attaqué la Pologne en 1498.

---

[17] I. Corfus, *Pagini de istorie românească în noi publicaţii poloneze*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie « A. D. Xenopol »", Iaşi, V (1968), p. 225—226.

[18] Regele Poloniei.

[19] Marcin Bielski, *Kronika polska nowo przez Joachima Bielskiego syna iego wydana* Cronica polonă editată din nou de către fiul său, Joachim), Cracovia, 1597, p. 487.

UN CĂLĂTOR CEH ÎN MOLDOVA ÎN TIMPUL LUI ȘTEFAN CEL MARE

DE

TRAIAN IONESCU-NIȘCOV

După lichidarea mișcării revoluționare husite, în lupta de la Lipany, din 1434, țările cehe intră într-o epocă de profunde transformări social-economice, ca o consecință a îndelungatelor războaie husite. Ultimii taboriți, în număr de 60, în frunte cu Jan Roháč z Dubé, sînt sugrumați, la începutul lui septembrie 1437, de ochiurile spînzurătorilor, ridicate într-una din piețele orașului Praga. Oamenii dispar, însă ideile lor răscolitoare rămîn și sînt preluate de generațiile următoare. Încă din perioada războaielor husite se produsese în sînul mișcării o spărtură, un nou curent, cu caracter schismatic, mai moderat și — inițial — mai puțin intransigent față de curia papală. Deoarece adepții noii orientări dogmatice admiteau cuminecătura *sub utraque specie* au fost numiți „utraquiști". Sub Ladislav Postumul (1453—1457), dar mai cu seamă în timpul domniei lui Jiří z Poděbrady (1458—1471), utraquiștii, sporiți ca număr, își definesc categoric atitudinea față de pretențiile suzerane ale bisericii catolice. Fluturînd programul unei biserici independente și puțin costisitoare, ceea ce convenea intereselor orășenimii și micii nobilimi, utraquismul devine un sprijin temeinic al politicii lui Jiří z Poděbrady.

Pe la mijlocul acestui secol, plin de contradicții sociale, mai precis prin 1457, își strînge rîndurile o nouă sectă, zisă a „Fraților cehi". Noua comunitate era alcătuită îndeobște din oameni săraci, iobagi și meșteșugari mărunți. Adepții acestei modeste „frății" — în care feudalii și înavuțiții nu aveau acces — încercau o reactualizare a vechii ideologii hiliaste, care fanatizase altădată oștile taborite. Comunitatea fraților cehi făcea elogiul sărăciei și predica întoarcerea la biserica originară a lui Cristos, izolîndu-se cu totul de catolici și utraquiști. Din cauza atitudinii lor negative și protestatare față de întreaga societate feudală, „frații cehi" au fost urmăriți și întemnițați mai ales sub Jiří z Poděbrady. Din această cauză, mulți dintre ei au luat calea băjeniei, ajungînd pînă în Moldova și ținuturile Rusiei apusene [1]. Spre sfîrșitul secolului, evenimente politice de mare răsunet adîncesc și mai mult deosebirile de structură ideologică dintre catolici, utraquiști și comunitatea fraților cehi, mai ales că, între timp, pe parcursul

[1] *Přehled československých dějin*, Praha, I, 1958, p. 282.

cîtorva decenii, se produce treptat o mutaţie valorică în programul acestor mişcări. Vechile postulate sociale sînt handicapate de acuitatea ostilităţii ideologice, care capătă acum un caracter pur dogmatic. Cehia devine din nou „ţara ereziilor".

În 1471, moare Jiří z Podébrady şi tronul regatului ceh e solicitat cu insistenţă de Matei Corvin, regele Ungariei. Însă dieta ţării oferă coroana cehă prea tînărului prinţ polonez, Vladislav al II-lea (1471—1516). Pînă la moartea craiului maghiar (1490) după care Vladislav e ales, precum se ştie, şi rege al Ungariei, tînărul suveran a avut de înfruntat situaţii foarte dificile create, pe de o parte, de pretenţiile agresive ale lui Matei Corvin asupra coroanei cehe, iar pe de alta, de puterea mereu crescîndă a claselor dominante, care transformă ţările cehe într-o monarhie a stărilor.

În multe privinţe existau însă dezorientări şi incertitudini. Chiar în sînul „fraţilor cehi" au loc dezbateri interminabile despre adevăratul caracter al bisericii originare. Oamenii voiau cu orice preţ să afle amănunte despre viaţa comunitară a primilor creştini. „Mai există oare şi alte neamuri care trăiesc după rînduielile bisericii apostolice?", se întrebau „fraţii" cu nedumerire, fără să poată avea un răspuns imediat. Nu dispuneau de nici o sursă de informaţii, care să le astîmpere setea de cunoaştere! Numai o călătorie la locurile sfinte le-ar putea aduce dovezi că nu erau singuri şi că drumul ales de ei era cel adevărat. De aceea, hotărăsc să purceadă cîţiva dintre ei la acest drum lung şi plin de primejdii în acele vremuri. Printre cei aleşi se afla şi Martin Kabátník care, încă înainte de 1490, părăsise Praga, aşezîndu-se în localitatea Lytomyšl.

Despre Martin Kabátník ştim prea puţine lucruri. Din prefaţa primei ediţii a *Călătoriei* [2] acestuia, aflăm că la început făcuse parte din rîndurile utraquiştilor, însă dezamăgit de cele ce se întîmplau în jurul lui, pleacă în provincie, stabilindu-se la Litomyšl. Acolo se afla o colonie numeroasă a „fraţilor cehi", care îşi desfăşura activitatea sub aripa protectoare a panului Bohuš Kostka, maestrul monetăriei regatului ceh, el însuşi un simpatizant al comunităţii. M. Kabátník nu era un om instruit, însă foarte isteţ în treburile negustoreşti. Se pare că ştia ruseşte, limbă cu care s-a descurcat în timpul călătoriei sale. Atras de spiritul de libertate, dar şi de programul radical al „fraţilor cehi", Martin Kabátník intră în rîndurile lor şi ia parte cu toată convingerea atît la manifestările religioase, cît şi la discuţiile purtate mai ales în jurul caracterului apostolic al comunităţii. Sentimentul izolării şi incertitudinii determină comunitatea să recurgă — după cum s-a amintit mai sus — la o formulă costisitoare: aceea de a trimite pe cineva acolo, în acele ţări sfinte, de la mari depărtări, pentru a aduce veştile trebuitoare. Astfel, la începutul anului 1491, comunitatea fraţilor cehi din Litomyšl hotărăşte să plece patru „fraţi": Martin Kabátník, Lukáš, magistru praghez, Mareš Kokovec, din ordinul cavalerilor şi un

---

[2] Vezi Martin Kabátník, *Cesta z Čech do Jerusalema a Kaira roku 1491—1492*, ed. de dr. Justin V. Prášek, în „Sbīrka pramenův ku poznání literárníko života v Čechách, na Moravě a v Slezsku", III, třída české Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění v Praze, 1894, p. 1.

oarecare Kašpar z Marek. Banii pentru drum au fost strînşi de la ,,oamenii buni şi înstăriţi", dar mai ales de la panul Bohuš Kostka, care le-a procurat de la rege şi un salv-conduct pentru drum.

Calea de urmat pornea din Cehia, peste Moravia, Silezia, Polonia, Moldova, spre miază-zi pînă la Constantinopol. Ajunşi în capitala Imperiului otoman, cei patru călători, avînd misiuni diferite, au trebuit să se despartă. Lukáš a pornit spre arhipelagul grecesc, Mareš Kokovec s-a îndreptat prin Tartaria spre Moscova, Kašpar a rămas să aştepte întoarcerea lor la Constantinopol, iar Kabátník a plecat spre Ierusalim. Călătoria a durat 20 de luni, din martie 1491 pînă în noiembrie 1492. După ce s-a întors acasă, Kabátník a mai trăit încă 11 ani şi impresiile din această călătorie le-a scris foarte probabil în jurul anului 1500.

Descrierea începe astfel: ,,Drumul din Cehia spre Ierusalim, cine ar vrea să meargă sau să meargă fără apă şi fără mare, pe unde am pornit eu, plecînd din ţara Cehiei, din Litomyšl, peste ţara Moraviei şi Sileziei, pînă la Cracovia, calea e uşoară şi sînt în total mile cincizeci fără două. Apoi, se pleacă de la Cracovia pînă la Liov, de asemenea sînt mile cincizeci. Acest oraş Liov se află în ţara rusească. După aceea, se pleacă din ţara rusească spre ţara valahă, pînă la oraşul Suceava, sînt tot cincizeci de mile. De la Suceava pînă la Dunăre se socotesc mile şaizeci fără două"; în continuare autorul se referă la teritoriile cuprinse în Imperiul otoman.

Aşadar, Kabátník a poposit în Suceava lui Ştefan cel Mare, foarte probabil, în lunile de vară ale anului 1491, într-o perioadă de acalmie pentru Moldova. Tocmai se soluţionase problema succesiunii la tronul Ungariei în cursul anului trecut, în care era pe punctul să fie amestecat şi domnul Moldovei, în urma propunerii lui Maximilian I [4]. Aveau să urmeze pînă la 1500 luptele cu polonii. Din păcate, însă, călătorul ceh nu ne-a lăsat nici un fel de relaţie despre stările de lucruri din Moldova, nici cel puţin o simplă descriere.

Coborînd în jos, spre Dunăre, e sigur că ,,fraţii cehi" au trecut apele fluviului prin vadul de la Isaccea. De acolo, au pornit spre sud pe drumul principal al Dobrogii, care lega Isaccea cu interiorul Imperiului otoman. Aşezările, pe care Kabátník le-a întîlnit la mai multe mile una de alta, pe această porţiune a călătoriei sale, trebuie situate în stepa dobrogeană şi de-a lungul Deli Ormanului din Tracia de răsărit.

De la Constantinopol, Kabátník se alătură unei caravane de negustori şi în tovărăşia unui evreu, pe care îl cunoscuse în capitala otomană, porneşte spre Ierusalim. Urmînd calea pe uscat, călătorul ceh a trecut printr-o suită de oraşe din Asia Mică şi Orientul apropiat pînă a ajuns la locurile sfinte. Pe la jumătatea lunii februarie 1492, Kabátník pleacă spre Cairo unde rămîne pînă la sfîrşitul lui martie. La 22 aprilie părăseşte Ierusalimul

---

[3] *Ibidem*, p. 3.
[4] A. D. Xenopol, *Istoria românilor*, II, 1889, p. 372.

pentru ca, urmînd acelaşi itinerar, să ajungă iarăşi în capitala Turciei. La începutul lui noiembrie, Kabátník, împreună cu ceilalţi „fraţi", se aflau din nou la Litomyšl.

Merită a fi menţionat aci un episod dintre cele mai interesante, care ne poate da o idee cît de întinsă era în această parte a Europei diaspora celor aflaţi în captivitate turcească şi tătărească.

Printre alte lucruri minunate şi strălucitoare, care îi furau ochii lui Kabátník, a fost şi castelul sultanilor din Cairo, castel înconjurat de „cinci ziduri înalte foarte". Despre bogăţiile curţii, călătorul ceh are cuvinte de mare admiraţie: „Sultanul, spune el, e un domn tare bogat în aur şi argint, ca şi în giuvaericale. E un domn tare puternic şi în oameni e bogat, fiindcă mulţi sînt la curtea lui şi-i plăteşte din belşug pe joldnerii săi, iar la curtea lui se află curteni sau joldneri tare bogaţi, fiindcă au destul aur, precum am văzut. Am fost printre ei, am cunoscut acolo unul care ştia ruseşte şi era acela *din ţara valahă* şi l-am întrebat pe el, cum de a ajuns în Egipt? iar el mi-a povestit: eram un prăpădit de argat, cînd m-au luat turcii şi acela, la care am fost, m-a vîndut în Egipt, şi m-a cumpărat un mameluc, cum să spun, un joldner, pentru care am crescut un cal şi cînd am fost gata cu el, mi-a încredinţat doi şi tot aşa mi-a încredinţat şi alte lucruri; şi după ce m-am dovedit şi în altele tot atît de harnic, precum îmi poruncise, m-a pus mai mare peste nişte oameni. Apoi, cu ajutorul altora şi bunului meu nume am ajuns la curtea sultanului" [5].

Ştirea aceasta mi se pare cu totul verosimilă, ca un moldovean, luat rob de turci, să ajungă la sfîrşitul secolului al XV-lea pînă în Egipt. Relatarea lui Martin Kabátník constituie o mărturie indubitabilă că din Tartaria şi pînă în Asia Mică, cel căzut în robie era supus tuturor umilinţelor şi vîndut ca un *res nullius*.

Deşi Martin Kabátník n-a consemnat nimic despre trecerea lui prin ţara Moldovei, fiind de felul lui om evlavios şi apăsat de nostalgia locurilor sfinte, totuşi nu putem să nu relevăm faptul că, acum 520 de ani, un călător ceh a poposit în cetatea de scaun a Moldovei sub Ştefan cel Mare.

EIN TSCHECHISCHER REISENDER DURCH DIE MOLDAU ZUR ZEIT STEFANS DES GROSSEN

ZUSAMMENFASSUNG

Vier Mitglieder der „Tschechischen Brüder", Martin Kabátník, Kašpar von Marek, Luscaš und Mareš Kokovec besuchen am Anfang des Jahres 1491 das Heilige Land. Der Zug bricht von Litomyšl auf und führt durch Polen (Krakau, Lemberg), Moldau (Suceava),

[5] *Ibidem*, p. 28.

zur Zeit des Fürsten Stefan der Grosse, Dobrudscha, Bulgarien und Konstantinopol bis Jerusalem.

Im Februar 1492 reiste Kabátník nach Ägypten, wo er am Hofe des Sultans einem Rumänen, namens Moldoveanul (stammte wahrscheinlich aus der Moldau) begegnete, der als Kind von den Türken als Geisel genommen worden war und mit dem er russisch sprach.

Leider hat uns Kabatník keine Nachricht über die Umstände in der Haupstadt Moldau gegeben. Man kann aber mit Gewissheit behaupten, dass um diese Zeit ein Weg vorhanden war, der aus Mitteleuropa durch den Norden der Moldau, Dobrudscha, Deliorman bis nach Konstantinopol führte

„PERPERI AURI AD SAGIUM VENETORUM"

DE

OCTAVIAN ILIESCU

Despre perperii de aur bizantini și rolul lor economic la Dunărea de Jos și în sud-estul Europei am avut prilejul să ne ocupăm mai pe larg, și nu numai o singură dată [1]. Se știe că această monedă a fost emisă pentru prima oară de către împăratul Alexius I Comnenul (1081—1118), în cadrul marii sale reforme monetare din anii 1092—1093[2]. Emiterea ei a continuat sub Comneni și Angeli[3] pînă la 1203; după cucerirea Constantinopolului de către cavalerii celei de-a IV-a cruciade și dezmembrarea Imperiului bizantin (1204), perperul de aur a fost bătut numai în Imperiul de Niceea [4], începînd cu Theodor I Lascaris (1208—1222) [5] și sfîrșind cu Mihail al VIII-lea Paleologul (1258/1259 — 1261, ca împărat la Niceea) [6]. Odată cu restaurarea imperiului la Constantinopol, în 1261, perperul va continua să fie bătut cu regularitate pînă în timpul domniei comune a lui Andronic al II-lea cu Andronic al III-lea (1325—1328) [7]. Ulterior, emisiunile de perperi devin

---

[1] Vezi îndeosebi: Octavian Iliescu, *L'hyperpère byzantin au Bas-Danube du XIe au XVe siècle*, în *RÉSEE*, 7 (1969), p. 109—119; idem, *Le montant du tribut payé par Byzance à l'Empire ottoman en 1379 et 1424*; *ibidem*, 9 (1971), p. 427—432; idem, *Asperi de Licostomo la 1383*, în „Revista de istorie", 27 (1974), p. 451—456.

[2] Cu privire la reforma monetară a lui Alexius I, vezi mai recent Michael F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081—1261*. Dumbarton Oaks Studies Twelwe, Washington D.C., 1969, p. 39—41.

[3] *Ibidem*, p. 81—153.

[4] O încercare de a explica faptul că dintre toate statele formate după dezmembrarea Imperiului bizantin, în 1204, numai Imperiul de Niceea a bătut perperi de aur, a fost formulată incidental într-un studiu recent; vezi Octavian Iliescu, *L'hyperpère byzantin* ..., p. 112, n. 15.

[5] M. F. Hendy, *op. cit.*, p. 227—228.

[6] Unicul exemplar cunoscut pînă astăzi a fost găsit la Giurgiu prin 1860 și a fost publicat pentru prima oară de Octavian Iliescu, *Le dernier hyperpère de l'Empire byzantin de Nicée*, în „Byzantinoslavica", 26 (1965), p. 94—99, pl. XII (ale cărui clișee au fost greșit combinate și greșit așezate, dintr-o eroare a tipografiei; așezarea clișeelor trebuie corectată astfel: fig. 1: avers 4 + revers 3; fig. 2: revers 5 + avers 2; fig. 3: revers 4 + avers 1; fig. 4: avers 3 + avers 6; fig. 5: revers 2 + revers 1; se va rectifica, de asemenea, poziția clișeelor).

[7] Adrien Blanchet, *Les dernières monnaies d'or des empereurs de Byzance*, în „Revue numismatique", IVe série, 14 (1910) p. 79; T. Gerasimov, *Les hyperpères d'Andronic II et d'Andronic III et leur circulation en Bulgarie*, în „Byzantinobulgarica", 1 (1962) p. 213—236 (vezi și recenzia acestui articol, publicată de Tommaso Bertelè în „Byzantinische Zeitschrift", 56 (1963), p. 131—134).

sporadice [8], numărul pieselor cunoscute fiind extrem de redus [9], iar autenticitatea unora dintre ele fiind astăzi serios contestată [10]. Dealtfel, aceste emisiuni tîrzii se abat sensibil de la etalonul ponderal tradițional [11], cîntărind cu mult fie *peste* [12], fie *sub* [13] greutatea teoretică a perperului. În orice caz, este sigur că începînd din domnia lui Andronic al IV-lea (1376—1379), perperul devine o monedă de cont, echivalată în monede de argint și denumită de data aceasta perper de argint [14]. Să mai notăm un fapt nu lipsit de importanță : în cursul emiterii sale regulate, de la 1092/1093 și pînă la 1327, calitatea perperului de aur a variat foarte mult, titlul său mergînd într-o continuă descreștere, de la 20—21 carate sub Alexius I și Ioan al II-lea, pînă la 12—11 carate la sfîrșit [15].

Datorită devalorizării necurmate a monedei de aur bizantine, notarii genovezi și venețieni care își îndeplineau oficiile pe întinsul ,,Romaniei'' aveau grija să însereze, în actele pe care le redactau, clauza plății în monede de un anumit etalon, cunoscut și acceptat de către părțile contractante. Acest etalon, desemnat sub termenul *exagium* sau în latina medievală *sagium* [16] ori *pondus* [17], varia de la caz la caz. În ordinea cronologică în care au fost menționate de documentele evului mediu, se cunosc astfel

---

[8] Emisiuni din anii : 1341 1347, Anna de Savoia și Ioan al V-lea Paleologul ; T Gerasimov, *Les hyperpères d'Anne de Savoie et de Jean V Paléologul*, în ,,Byzantinobulgarica'',. 2 (1966), p. 329 335 + pl. (cu bibliografia anterioară) ; 1347—1354, Ioan al V-lea Paleologul și Ioan al VI lea Cantacuzino ; T. Bertelè *Monete dell'imperatore Giovanni VI Cantacuzeno*, în ,,Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines'', Belgrad, 8 (1963), p. 46 ; după 1355, Ioan al V-lea Paleologul ; Adrien Blanchet, *op. cit.*, p. 81—82 ; după 1391, Manuel al II lea Paleologul ; *ibidem*, p. 89 90 ; T. Bertelè, *L'iperpero bizantino dal 1261 al 1453*, în ,,Rivista italiana di numismatica'', serie quinta, 5/59 (1957), p. 81—82 (autencitatea acestor ultime două emisiuni a fost pusă la indoială ; vezi n. 10).

[9] Astfel, perperul emis de Ioan al V-lea Paleologul cu Ioan al VI-lea Cantacuzino și acela purtînd numele numai al lui Ioan al V-lea sînt cunoscuți în cîte un singur exemplar (vezi n. de mai sus).

[10] T. Gerasimov, *Des fausses* (sic) *hyperpères de Jean V et Manuel II Paléologue*, în ,,Byzantinobulgarica'', 4 (1973), p. 213 220.

[11] Greutatea teoretică a perperului de aur bizantin era de 1 : 72 dintr-o libră de 322,56 g (după calculele lui Naville), deci de 4,48 g, sau de 318,69 g (după calculele lui Guilliermoz), deci de 4,42 g. T. Bertelè, *Lineamenti principali della numismatica bizantina*, în ,,Rivista italiana di numismatica'', serie quinta, 12 66 (1964), p. 53.

[12] Perperul emis de Ioan al V-lea Paleologul și Ioan al VI-lea Cantacuzino cîntărește 5,60 g, iar cei ce poartă numele lui Manuel al II-lea Paleologul au greutatea de : 4,95, 4,80 și 4,70 g (vezi n. 8).

[13] Perperul purtînd numele lui Ioan al V-lea Paleologul, ca singur emitent, cîntărește 1,88 g (vezi n. 8).

[14] T. Bertelè, *L'iperpero bizantino ...*, p. 81.

[15] Idem, *Lineamenti principali ...*, p. 60.

[16] *Exagium* : greutatea normală a unei monede ; vezi K. Regling, în : Friederich Frhr. v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin-Leipzig, 1930, *sub voce Sagium* (același termen, trecut în latina medievală) este frecvent întîlnit în actele notariale italiene din secolele XIII—XV (vezi mai jos). *Sagium* : *pondus*, la Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, VI, Paris, 1846, *sub voce*.

[17] Acest termen e întrebuințat, în aceeași accepțiune, în conturile expediției lui Amedeu al VI lea de Savoia, la 1366 1367 ; vezi F. Bollati di Saint-Pierre, *Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI* (*Il Conte Verde*), Biblioteca storica italiana, V, Torino, 1900, *passim*.

următoarele categorii de perperi: ad sagium Constantinopolitanum [18] și ad sagium Vecine [19] la 1281; ad sagium Sii [20] (pentru Chii, Chios) la 1311; ad sagium Peyre [21] la 1361 și 1387; ponderis Constantinopolis [22], ponderis Romanie [23], ponderis Pere [24], ponderis Mesembrie [25] la 1366—1367.

Iată însă că parcurgerea actelor încheiate la Chilia de către notarul Antonio di Ponzò [26] ne dezvăluie existența unei noi categorii de perperi, de data aceasta „ad sagium Venetorum", mențiune ce apare în următorul context [27]:

La 7 mai 1361, în orașul Chilia, un anume Bonsegnorio di Murano di Venezia [28] (un venețian din Murano), fiul răposatului Aimerico, proprietar și patron al corăbiei [29] „San Giovanni Battista", care, în momentul încheierii actului, se afla pe brațul Chilia, la canale [30], declară că a primit la Chilia de la Calo Iane Francopolos [31] din Adrianopol, grec, o cantitate nespecificată de *sommi* buni de argint și în greutate corectă, după etalonul din Chilia [32], în schimbul căreia se obligă a plăti la Pera 150 perperi de aur după etalonul veneţienilor [33], înăuntrul a opt zile de la sosirea navei sale

---

[18] G. I. Brătianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281—1290)*, București, 1927, doc. I—IV, VI, p. 73—76 etc.; idem, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, doc. I—III, V—VI, p. 148 152 etc.

[19] Idem, *Recherches sur Vicina* ..., doc. IV, p. 150, doc. XXXII, p. 169.

[20] *Ibidem*, p. 51, n. 1.

[21] Geo Pistarino, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360—1361)*, Istituto internazionale di studi liguri, Collana storica dell'Oltremare I, Collana storica di fonti diretta da Geo Pistarino 12, Genova, 1971, *passim*, acte redactate la Chilia în 1361; *Documente privind istoria României*, veacurile XIII, XIV și XV, B, *Țara Românească (1247—1500)*, București, 1953, p. 300, tratatul încheiat la Pera la 27 mai 1387 între Genova și Ivanco, fiul lui Dobrotici.

[22] F. Bollati di Saint-Pierre, *op. cit.*, p. 25, 278 etc.

[23] *Ibidem*, sub nr. XL, p. 10.

[24] *Ibidem*, sub nr. III, p. 2—4; nr. LI, p. 12; nr. LXV, p. 14 etc. De remarcat că acești perperi erau echivalenți cu cei *ponderis Constantinopolis*, potrivit următoarei înregistrări: *parperi auri ponderis Constantinopolis seu Pere*, *ibidem*, p. 25.

[25] *Ibidem*, sub nr. VIII, p. 4; nr. XII, p. 5; nr. XXXVII, p. 9.

[26] Acte editate integral de către Geo Pistarino, *op. cit.*, nr. 1—99. În literatura anterioară, acest notar este cunoscut sub nunele de Antonio di Podenzolo; vezi. Robert-Henri Bautier, *Notes sur les sources de l'histoire économique médiévale dans les archives italiennes*, în „Mélanges d'archéologie et d'histoire", Ecole française de Rome, 60 (1948), p. 188; Octavian Iliescu, *Chilia în veacul al XIV-lea* (în manuscris).

[27] Doc. 72, la Geo Pistarino, *op. cit.*, p. 125—126.

[28] *Bonsegnorius de Murano de Venecia* (așa în text); *ibidem*, p. 125.

[29] *lignum de orlo* în text, *ibidem*.

[30] *ad sporzorias* în text, *ibidem*, editorul propune (*ibidem*, p. XL, n. 69) etimologia *spasserium*: canal prin care se trage apa la moară; Du Cange, *Glossarium* ..., VI, *sub voce*. Noi am prefera sensul termenului *spacerium*: spațiu prin care se aduce apa, deci canal în general; *ibidem*, *sub voce*.

[31] *Calo Iane Francopolo* în text, Geo Pistarino, *op. cit.*, p. 125.

[32] *ad pondus Chili* în text, *ibidem*. Despre această unitate ponderală locală, destinată cîntăririi lingourilor de argint, ne-am mai ocupat de cîteva ori; vezi Octavian Iliescu, *Notes sur l'apport roumain au ravitaillement de Byzance d'après une source inédite du XIVe siècle*, în *Nouvelles études d'histoire*, III, București, 1965, p. 106 și 115, n. 15.

[33] *ad sagium Venetorum* în text; Geo Pistarino, *op. cit.*, p. 125.

în portul Pera. Urmează clauzele obișnuite de garanție în beneficiul creditorului [34], iar în final mențiunile privitoare la locul și data încheierii contractului, precum și numele martorilor care au fost de față.

Actul în cauză este un contract tipic de *cambio*, denumire dată în dreptul medieval italian unui contract în baza căruia una din părți declară că a primit o sumă nespecificată într-o anumită monedă, obligîndu-se a restitui creditorului, la termenul fixat și în altă localitate, o sumă, de data aceasta precizată, dar exprimată în altă monedă. În speță, debitorul a primit la Chilia, *sommi* de argint după etalonul din Chilia și se obligă a restitui creditorului la Pera perperi de aur după etalonul venețienilor. Acest gen de contract a fost inventat pentru a se camufla perceperea unor dobînzi în cazul împrumuturilor constînd dintr-o sumă de bani, perceperea dobînzilor fiind prohibită de dreptul canonic medieval [35].

Specificarea plății în ,,perperi auri ad sagium Venetorum" s-a făcut după ce notarul începuse să scrie ,,ad sagium Peyre"; ultimul cuvînt a fost însă tăiat, notîndu-se apoi mențiunea de care ne ocupăm [36]. Este clar deci că la cererea expresă a părților, notarul Antonio di Ponzò a consemnat obligația debitorului de a restitui creditorului perperi de aur ,,ad sagium Venetorum" și nu din cei obișnuiți în tranzacțiile curente la Chilia și anume, perperi controlați cu etalonul din Pera [37].

Ce erau însă perperii de aur ,,ad sagium Venetorum", la care se referă contractul încheiat la 1361 în orașul de pe Dunăre? După părerea noastră, nu mai puțin de trei ipoteze se pot emite, în vederea identificării acestor monede. Le vom examina în cele ce urmează.

Am fi tentați în primul rînd să atribuim perperilor în cauză o apartenență străină de imperiu, deci o proveniență nebizantină. În acest caz, am avea de-a face cu imitații venețiene ale perperilor de aur bizantini. La asemenea imitații, ar putea face aluzie o clauză din cunoscutul tratat, încheiat la 1219 între Theodor I Lascaris, împărat la Niceea, și Jacoppo (Giacomo) Tiepolo, podestà al Veneției pentru Romania [38]. Potrivit acestei clauze, nici imperiul lui Lascaris, nici ,,despotatul" lui Tiepolo nu aveau permisiunea de a bate monede imitînd pe cele ale celeilalte părți [39]. De aici, s-ar putea deduce că venețienii ar fi încercat să imite perperii de aur bizantini [40]. Pînă astăzi însă nu s-au identificat asemenea imitații ale perperilor bizantini,

---

[34] Garanții foarte întinse, operînd asupra bunurilor prezente sau viitoare ale debitorului, la Chilia, Pera, Constantinopol, Veneția, Caffa, Trebizonda și în orice alte locuri sau țări, ceea ce ne arată volumul mare al afacerilor încheiate de acești negustori.

[35] Cf. Marcel Planiol, *Traité élémentaire de droit civil*, II, Paris, 1909, p. 667—688, nr. 2 069 2 072; G. I. Brătianu, *Actes des notaires génois* ..., p. 43—49.

[36] G. Pistarino, *op. cit.*, p. 125 și observația de la p. 127, n. 1,

[37] *Ibidem, passim* (nu mai puțin de 35 acte).

[38] Textul tratatului la G. L. Fr. Tafel și G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, II, Viena, 1856, p. 205—207.

[39] *Ibidem*, p. 207.

[40] Ipoteza aceasta a fost propusă de G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient Latin*, Paris, 1878, p. 276.

nici anterioare tratatului sus-menționat, și nici mai tîrzii[41]. Într-o atare împrejurare, față de lipsa unor dovezi sigure, pe care să ni le ofere descoperirile numismatice, nici clauza din tratatul încheiat la 1219, nici aceea din contractul redactat la Chilia nu-și găsesc un suport tangibil, în sensul admiterii existenței unor imitații venețiene ale perperilor de aur bizantini[42].

A doua ipoteză ar încerca să identifice perperii „ad sagium Venetorum" căutîndu-i printre emisiunile oficiale ale Imperiului bizantin, emisiuni care ar avea anumite caracteristici, bine cunoscute de către negutătorii venețieni; datorită acestor caracteristici, asemenea emisiuni ar fi fost preferate altora similare, dar apreciate mai puțin. Un sprijin în favoarea acestei ipoteze s-ar putea găsi, credem, în manualul de comerț al florentinului Pegolotti[43]. Autorul citat relatează că pe vremea sa — pe la 1330—1340 deci cu vreo două decenii înaintea încheierii contractului de la Chilia[44] — circulau nu mai puțin de 12 categorii de perperi, pe care le descrie cu multe amănunte și al căror titlu varia între 18 și 11 carate[45]. Printre aceste categorii, figurau și *perperi latini d'oro*, cu titlul de 16 1/2 carate (aproximativ 700/1 000) și care prezentau următoarele caracteristici iconografice: pe una din fețe, două personaje[46], dintre ele unul ține un pisălog[47] atîrnînd între ambele personaje; pe cealaltă față un singur personaj avînd în stînga sa, deasupra tronului pe care șade[48], o figură de patru puncte dispuse în cruce sau de trei puncte, dispuse în triunghi[49]. Identificarea acestei categorii de perperi s-a făcut recent; ea ar cuprinde emisiunile Imperiului de Niceea, de la Theodor I pînă la Theodor al II-lea Ducas Lascaris, denumirea *latini* avînd semnificația *tempore Latinorum imperatorum*[50]. Părerea că acești perperi latini ar putea reprezenta imitații latine ale perperilor bizantini[51] nu a fost verificată pînă în prezent de descoperirile numismatice.

De fapt ar fi vorba, în interpretarea expusă mai sus, mai ales de emisiunile lui Ioan Vatatzeș care corespund descrierii și titlului din indicațiile lui Pegolotti[52]. Aceste emisiuni s-au răspîndit în cantități însemnate pe întregul spațiu sud-est european, predominînd în componența tezaurelor monetare ascunse în pămînt la sfîrșitul secolului al XIII-lea și în prima

---

[41] M. F. Hendy, *op. cit.*, p. 191—217, consideră ca imitații latine (ale Imperiului latin de Constantinopol) numai monede de bronz și de bilon, nu și imitații ale perperilor de aur.

[42] Afară de cazul în care s-ar dovedi că moneda de aur purtînd numele lui Ioan al V-lea Paleologul și cîntărind 1,88 g ar avea o asemenea proveniență; am arătat mai sus că această monedă a fost considerată falsă (vezi n. 10).

[43] Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura* ed. A. Evans, Cambridge, Mass., 1936.

[44] M. F. Hendy, *op. cit.*, p. 256.

[45] *Ibidem*, p. 255—256.

[46] În realitate, împăratul și Maica Domnului.

[47] *pestello* în textul lui Pegolotti; vezi interpretarea dată de Michael F. Hendy, *op. cit.*, p. 255, 250, 252.

[48] Iisus Hristos tronînd.

[49] M. F. Hendy, *op. cit.*, p. 250, 255.

[50] *Ibidem*, p. 254.

[51] *Ibidem*.

[52] *Ibidem*, p. 250, 255.

jumătate a celui următor [53]. Este foarte probabil ca aceste monede să fi rămas în circulație mai bine de un veac de la emiterea lor, avînd un titlu superior perperilor emiși de către Paleologi după 1261 : se știe că atît după datele lui Pegolotti [54], cît și după cele oferite de verificări recente [55], titlul acestor ultime emisiuni coboară de la 15 1/2 pînă la 11 carate. Nu ar fi deci exclus ca „perperi auri ad sagium Venetorum" din actul redactat la Chilia la 7 mai 1361 și perperii latini ai lui Pegolotti să desemneze una și aceeași monedă : emisiunile lui Ioan Vatatzes, vechi de peste un secol.

Ar mai exista o a treia ipoteză, care are în vedere exclusiv cetățenia părților contractante și locul unde urmează a se face stingerea obligațiilor izvorîte din actul notarial încheiat la Chilia. Am arătat că debitorul este un venețian din Murano, iar creditorul un grec din Adrianopol ; plata în perperi „ad sagium Venetorum" urma să se facă la Pera. În aceste împrejurări, se poate presupune că la cererea debitorului, negustor venețian, să se fi stipulat în contract verificarea monedei în care se va face plata cu etalonul păstrat de comunitatea venețiană și nu de cea genoveză din Pera. Această interpretare poate fi plauzibilă, date fiind rivalitățile permanente ce existau între venețieni și genovezi. Creditorul fiind un grec din Adrianopol deci un supus al Imperiului bizantin [56], nu avea poate nici un motiv să prefere etalonul genovez celui venețian.

Dacă acceptăm această interpretare, s-ar putea deduce că între diversele *exagia* sau *sagia* folosite, în același moment în diverse izvoare ale evului mediu, ca etaloane pentru perperii de aur, nu era neapărat necesar să existe o diferență de greutate. Denumirea ce li se aplică ar desemna în acest caz autoritatea care păstra etalonul respectiv : serviciile imperiale bizantine, comunitatea genoveză sau cea venețiană, precum și localitatea unde urma a se face plata și implicit verificarea monedelor cu etalonul locului [57].

Am expus mai sus cele trei interpretări ce se pot acorda mențiunii *perperi auri ad sagium Venetorum*, întîlnită pentru prima oară, după cunoștințele noastre, în actul încheiat la Chilia, la 7 mai 1361, și redactat de către notarul genovez Antonio di Ponzò. În stadiul actual al cercetărilor, dacă prima ipoteză poate fi îndepărtată cu destulă ușurință, ni se pare mai dificil a lua o hotărîre fermă cu privire la celelalte două. Atîta vreme cît nu se vor descoperi parități precis indicate între perperii desemnați în raport cu etaloane diferite, problema identificării tuturor acestor monede rămîne încă deschisă.

---

[53] Cf. D. M. Metcalf, *John Vatatzes and John Comnenus. Questions of Style and Detail in Byzantine Numismatics*, în „Greek, Roman and Byzantine Studies", 3 (1960) p. 203—219 + 4 pl.; idem, *Coinage in the Balkans 820—1355*, Chicago, Illinois, 1966, p. 126; Octavian Iliescu, *L'hyperpère byzantin* ..., p. 118—119.

[54] M. F. Hendy, *op. cit.*, p. 250, 255.

[55] T. Bertelè, *Lineamenti principali* ..., p. 60.

[56] Adrianopol va fi cucerit de turci pentru prima oară abia în 1362; cf. Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin*, Paris, 1956, p. 558. Prin urmare, la 7 mai 1361, orașul aparținea încă Imperiului bizantin.

[57] Cu condiția implicită ca diverse etaloane să aibă aceeași dată, deci să fie destinate pentru controlarea aceleiași emisiuni.

"PERPERI AURI AD SAGIUM VENETORUM"

RÉSUMÉ

Dans un acte passé le 7 mai 1361 à Kilia par devant le notaire génois Antonio di Ponzò (dont le cartulaire a été publié en 1971 par le professeur G. Pistarino, de l'Université de Gênes), on trouve la mention d'un payement que l'on devait faire à Péra en „*perperi auri ad sagium Venetorum*". Cette espèce d'hyperpères étant inconnue jusqu'à présent, l'auteur essaie de l'identifier, en proposant successivement trois hypothèses, à savoir : imitations vénitiennes de l'hyperpère byzantin ; référence faite par les parties à une émission d'hyperpères byzantins antérieure à la date du contrat, plus exactement, aux hyperpères de l'Empire de Nicée ; recours à un étalon conservé par la communauté vénitienne de Péra, dans le but de vérifier les espèces que le débiteur devait verser à son créditeur. A l'avis de l'auteur, si la première hypothèse est assez peu probable, les preuves dont on dispose actuellement ne sont pas suffisantes, afin de prendre une décision ferme en faveur de la deuxième ou la troisième des hypothèses avancées.

O VIZITĂ ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ ÎN ANUL 1644

(relatare inedită a lui Bakšić)

DE

FRANCISC PALL

O însemnată şi bine cunoscută figură a istoriei bulgare din secolul al XVII-lea, Petar Bogdan Bakšić (1601—1674), episcop catolic de Gallipoli, episcop şi pe urmă arhiepiscop de Sofia, precum şi vicar apostolic al celor „două Valahii" (Ţara Românească şi Moldova), iar din 1643 numai al Ţării Româneşti, a întreprins, după cum se ştie, în mai multe rînduri şi vizitaţia pastorală a comunităţilor catolice de pe meleagurile noastre. Se cunoşteau pînă acum relatările lui Petrus Deodatus sau Pietro Diodato — după cum îşi spunea el de obicei, traducîndu-şi primele două componente ale numelui în latineşte ori în italieneşte — despre asemenea vizite făcute în Ţara Românească în 1640, în Moldova în 1641, din nou în Ţara Românească în 1648 şi 1653 [1]. Ele se referă, dealtfel, nu numai la amintitele comunităţi, ci cuprind date importante şi pentru situaţia generală, social-economică, politico-administrativă, culturală a ţărilor respective [2].

Am pomenit în treacăt, cu mai multe zeci de ani în urmă, că Bakšić i-a cercetat pe catolicii din Ţara Românească şi în 1644, şi am promis că vom publica relatarea întocmită de el asupra acestei vizitaţii [3]. Făgăduială pe care o împlinim abia acum. Dealtminteri, relatarea priveşte pe lîngă Ţara Românească, vizitată în ianuarie 1644, şi o parte din Bulgaria şi din Tracia, aflate sub autoritatea bisericească a prelatului, inspectate în deosebite momente ale răstimpului aprilie — prima jumătate a lui iulie acelaşi an, dar noi ne restrîngem aici doar la publicarea paginilor relative la „Va-

---

[1] Eusebius Fermendžiu [Fermandžin], *Acta Bulgariae ecclesiastica 1565—1799 (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, 18) Zagreb, 1887, p. 95—106 (a. 1640), p. 234—236 (a. 1653); Gh. Vinulescu, *Pietro Diodato e la sua relazione sulla Moldavia*, în „Diplomatarium Italicum", IV, Roma [1939], p. 75—135 (a. 1641). G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei paesi romeni*, „ibidem", II, 1940, p. 363—374 (a. 1648), unde (p. 368) se face aluzie la vizitaţia de care ne ocupăm. Toate aceste rapoarte sînt traduse în româneşte, deşi nu totdeauna textul lor integral, în *Călători străini despre ţările române*, vol. V (colectiv) red. de Maria Holban, Bucureşti, 1973, p. 194—270.

[2] Cf. şi M. Berza, în *Istoria României*, III, Bucureşti, 1964, p. 45, 58, 68.

[3] Fr. Pall, *Date inedite privitoare la legăturile culturale italo-române din mijlocul veacului al XVII-lea*, în „Studii italiene", VI, Bucureşti, 1940, extras, p. 24, n. 3.

lacchia" din această dare de seamă inedită. Ca şi celelalte rapoarte ale lui P. Bogdan, ea este scrisă în italieneşte, cu unele scăpări gramaticale, fiind adresată, la fel cu acelea, Congregaţiei Propaganda Fide din Roma [4]. Tonul religios, unele accente de emfază procatolică nu ne pot surprinde, dacă avem în vedere calitatea autorului.

Relatarea de faţă în general este mai puţin amănunţită decît cele amintite, în special cea precedentă privitoare tot la Ţara Românească, din 1640. Explicaţia ne-o dă însuşi Bakšić, chiar la început : „ . . . deoarece am făcut, în alte dăţi, după putinţa mea, relatarea despre aceste provincii mai pe larg, nu vreau să plictisesc şi să incomodez din nou Sacra Congregaţie, ci mă voi referi numai la ceea ce se aşteaptă şi îndeosebi la administrarea bisericilor şi la îngrijirea sufletelor" [5].

Totuşi, descrierea audienţelor ce i s-au acordat arhiereului catolic la curtea de la Tîrgovişte de către Matei Basarab, domnitorul de atunci al Ţării Româneşti, cu prilejul acestei vizite din ianuarie 1644, se dovedeşte relativ mai detaliată şi, împreună cu ştirile oferite asupra serbărilor de Anul Nou şi de Bobotează, precum şi a repartizării dregătoriilor tot de Anul Nou, o găsim cea mai interesantă pentru secolul al XVII-lea, alături de expunerea şi mai amplă făcută de Paul din Alep în de mult cunoscuta povestire a vizitei patriarhului ortodox Macarie Zaim al Antiohiei în 1653 — 1654 [6]. Sînt de relevat şi aluziile la soţia şi cumnatul domnului, adică la doamna Elina şi la foarte învăţatul boier Udrişte Năsturel, acesta din urmă servind ca tălmaci la cea dintîi audienţă. Găsim vrednice de interes şi ştirile oferite de această dare de seamă despre mitropolitul ţării, deci despre Teofil (1637—1648) [7]. Bkšić scrie că a fost mai bine primit, cu prilejul acestei vizite, de către ortodocşi decît de catolici, ceea ce merită, de asemenea, să fie reţinut.

---

[4] *Archivio della Sacra Congregazione di Propaganda Fide*, Roma, fondul *Visite e Collegii*, vol. 25 (a. 1645), f. 208—224 v (la Ţara Românească se referă f. 209—211 v). Simplă menţiune la Ludwig v. Pastor, *Geschichte der Päpste*, XIII/2, Freiburg im Breisgau, 1929, p. 748, n. 3. La secretariatul Propagandei s-a întocmit un rezumat contemporan al relatării : *Sommario della visita fatta da monsignore f<rà> Pietro Diodato, arcivescovo di Sardica o di Soffia in Vallachia e nella Bulgaria, l'anno 1644* (*Arch. S. Congr. Prop. Fide*, fond. şi vol. cit., f. 207—207 v şi 225—225 v, la sfîrşit cu cîteva însemnări în latineşte ale monseniorului Francesco Ingoli, secretarul Propagandei, care avea un scris pe cît de caracteristic, pe atît de greu descifrabil).

[5] *. . . et havendo altre volte, secondo la mia possibilità, dato la relatione di queste Provintie più alla lunga, non voglio dar novo fastidio e discommodo alla Sacra Congregatione, solamente toccarò quel tanto che s'aspetta e part<icolarmen>te al governo delle Chiese et cura dell'anime* (*ibidem*, f. 208).

[6] ⟨Paul din Alep⟩, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiochia în ţările române 1653—1658*, trad. Emilia Cioran, Bucureşti, 1900, p. 82—91.

[7] Fost stareţ de Bistriţa (Oltenia), apoi episcop de Rîmnic, înainte de a fi devenit mitropolit ; de modestă pregătire teologică, dar sprijinitor al culturii în limba românească (N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, ed. a II-a, revăzută şi adăugită, I, Bucureşti, 1928, p. 298, 303).

Dar să reproducem mai întîi textul original[8]:

„ ... Il primo giorno di Genaro nel 1644, finita la messa, partí da Chiprouaz et passato secondo giorno il Danubio, pagando a quel daciero turcho piú dell'altra gente, essendo solito alli Turchi di scorticare li Eccleisiastici, arivassimo in Targouiste nella Valacchia ottavo giorno, dove fui ricevuto da quelli christiani ch'erano secondo il possibile del paese.

Giorno seguente mandai avisar il Prencipe della mia venuta et desiderio ch'havevo d'abboccarme con lui et fargli dovuto honore. Esso subbito ⟨ !⟩ mandò un suo Camariere dicendo che: Serenissimo Prencipe haveva sentito questo particolare della sua venuta et che Vostra Signoria Reverendissima venga nel Palazzo quando li piace.

Et io vestito d'habito vescovale, con la croce arcivescovale inanzi et tutti sacerdoti e religiosi et altri christiani ch'erano presenti, particolar⟨ment⟩e li Signori Polacchi che servono Prencipe, vennero in compagnia sino al Palazzo, anzi dentro nella sala grande doue stava il Prencipe dando publica audienza; et io andai a cavallo et altri tutti a piedi. Et quando fui per entrar dal Prencipe, usciti suoi Camarieri con li bastoni d'argento, ci fecero strada, essendo gente in quantità grandissima. Entrato dentro, li feci dovuta riverenza et, toccata la mano, me fecce seder appresso suo Arcivescovo et subito chiamato l'interprete, me dimandò della mia venuta et, havend'inteso, disse: me rallegro che la Santità di Nostro Signore Papa di Roma habbia tanta cura del suo Grege et io ancora vi concedo la libertà che potete visitare vostra gente et far tutto quelo che s'aspetta per la[9] salute delle loro anime. Et dopo que ⟨ !⟩ li presentai un quadretto che portai da Roma, dove era depinta la Madonna Nonciata nel marmore con la sua cornice, et un'altra figuretta della Beata Virgine ⟨f. 209 v⟩ in carta pergamina et lavorata intorno al mod d'agnus Dei, et esso li ricevete con grandissima devotione, mirando e rimmirando la fineza della pittura, dandola ⟨ !⟩ per ordine al Vladica et all'altri Baroni che la mirino et subito la mandò dentro alla Principessa. Et finiti li compimenti, commandò alli Baroni che assegnino le parti per me e per li compagni, come fu fatto quel'istesso giorno. Et tanto quand'entrai, come ancora quando parlavo con esso, levava la bareta ⟨ !⟩[10] di testa et stava in piedi per la rivirenza della Santa Sede Apostolica. Et licentiatosi per hora, mi ordinò che venerdí seguente dovevo andar di novo al Palazzo et noi di novo con ordine che semo venuti, tornassimo al Convento.

Primo venerdí tornai al Palazzo et sempre con la croce et intrato ⟨ !⟩ nella salla ⟨ !⟩ dove prima hebbi l'audienza et fatte solite ceremonie, il Signor Prencipe solo si levò della sedia et fecce moto che io vadi con lui dentro nella camera secreta et intrati noi dui[11] con un solo Barone, fratello della sua mogle, che sapeva latino, che fece ⟨ !⟩ interprete et ivi me dimandò Signor Prencipe di cose diverse, particolarmente di Nostro Signore, della sua età, della Corte Romana, dell'Eminentissimi Signori Cardinali, della pace et unione delli Prencipi Christiani et altre cose. Et io li ho risposto secondo che Spirito Santo m'insegnava, *quia non sumus nos qui loquimur, sed Spiritus Patris nostri qui loquitur in nobis*[12] et cosí per Iddio gratia restò grandissimamente edificato et pigliò particolar devotione.

È questo che fu poi occasione di chiamarme giorno della Epiffania alla solennità che fanno et all'officio della Chiesa et istesso giorno al pranso, dandomi sempre primo luogo et a tavola me misse a man dritta et a man manca suo Metropolita, la qual cosa è stata giudicata di tutti di ⟨f. 210⟩ non poco honore, essendo in quel tempo squasi tutta la Provintia insieme, perché si celebrano quelli giorni, cominciando dal primo di Genaro, le comitie (!) et si distribuiscono l'officij, si fanno novi Governatori et si portano li presenti al Prencipe di

---

[8] Pentru mai multă claritate, am intervenit în punctuaţie; am modernizat uzul accentelor şi, în oarecare măsură, acolo unde am simţit nevoia, regimul literelor majuscule şi minuscule. Am introdus sistematic apostroful; am făcut distincţia modernă între *u* vocală şi *v* consoană. Am întregit tacit prescurtările curente; pentru unele completări, de obicei mai puţin sigure, am folosit paranteze unghiulare, cu care am indicat şi succesiunea foliilor manuscrisului (în traducere şi întregiri de sens). Inconsecvenţele ortografice sau formele neobişnuite ori greşite le-am semnalat cu < ! >, iar neclarităţile cu < ?>.

[9] *spetta alla.*

[10] Cf. şi Gh. Vinulescu, p. 111; G. Călinescu, p. 368; Corect: *berretta.*

[11] Corectat se pare de aceeaşi mînă (a lui Bakšić) din *due.*

[12] Adaptare după *Biblie*: *Noul Testament*, evanghelia după Matei, cap. 10, versetul 20.

tutti Baroni et altri principali per ricognoscenza del vassallaggio e subiettione; dandomi ancora di piú la sua carozza con 6 cavalli et quel Barone che facceva interprete, nella nostra compagnia, for dell'altri servizi, sino al Convento. Altre cose, per la prolissità, tralascio. Mi disse quando stavo a tavola: io non vi tengo come Arcivescovo privato, se non come Nuntio Apostolico. Et dopo questo due volte ci diede l'audienza et sempre in secreto, lasciando tutti li Baroni nella salla grande, dove aspett⟨ava⟩no sino che finiva parlar meco.

Una domenica, quando dovevo celebrare, viennero[13] squasi tutti primi Baroni alla messa nella nostra Chiesa et tanti monaci et altra gente che non li capiva la Chiesa et stavano in genocchioni sino alla fine della messa, che fu cantata et per gratia del Signore riuscí ogni cosa honoratissimamente et quando volevano partire, vennero tutti prima a baciarmi la mano. Et io volendo fare il mio debito all'italiana et accompagnarli sino alla porta della Chiesa, ma (!) loro non permessero, dicendo che non era lecito che un Prelato della Chiesa, havendo di piu celebrato tremendo et incruento Sacrificio, vada cortegiar noi che semo secolari; et uno di quelli che era maggiore dell'altri per interprete disse queste parole precise: *Deus conservet Sanctam, Catholicam et Apostolicam Ecclesiam Romanam, Deus defendat Orthodoxam fidem, Deu dilatet Ecclesiam,* ⟨f. 210 v)⟩ *sponsam suam, per universum orbem,* et cosí parlando si partirono. Tutte queste cose che narrai, non intendo che per questo sia qualche vana gloria a me attribuita, sapendo io di certo che a me non sono fatte, se non alla Santa Chiesa, come ho detto di sopra, solamente l'ho messo e scritto per maggior gloria di Dio, honore della Chiesa Santa Romana et per incitar altri miei fratelli al servitio di Dio et honor della Chiesa.

Li 15 di Genaro 1644 visitai la Chiesa di Targouiste anness'al Monasterio, della quale già nelle mie prime relationi ho dato satisfatione, et del Monasterio et ancora delle cose spettanti alla detta Chiesa. Et vedendo che fra li Padri Missionarij et questi d'Osservanza sta la lite pendente per detto Convento, non volevo far quel che dovevo fare, cioè cercar l'inventarij et far qaulche nova constitutione per servizio della detta Chiesa, che non dichino li Padri Missionarij che io vado tendando di cavarli delle ⟨!⟩ mani la Chiesa et il Convento, come ancora hanno detto e mormorato, anzi minaciato con le parole poco honeste, il che io vado con silentio sopportando per veder prima la decisione della Sacra Congregatione et per esser persona neutrale et di non dar qualche mal esempio a quella gente sismatica, delli quali habbiamo havuto maggior honore delli nostri etc.

Il numero dell'anime cattoliche in questo luogo di Targouiste mai non si possono saper bene, non essendo homini di perpetua habitatione, sono squasi tutti soldati, mercanti, ministri del Prencipe et altri passageri, e saranno in tutto 100 anime di communione, la maggior parti ⟨!⟩ li Polacchi et slavi, delli quali cresimai numero 24 persone, conservando li nomi etc. nel Archivio nostro.

⟨f. 211⟩ Havendo visto Metropolita loro ch'haveva fatto il Signor Prencipe, mandò un giorno sua carozza et dua[14] delli suoi con pregarme che voless'andare quel giorno a pranso con lui; dove (non potendo far di meno) andai con la croce al solito et fui ricevuto honoratamente con canti spirituali. Et erano con lui sui suffraganei et altri Arcivescovi e Vescovi frostieri ⟨!⟩ che sono venuti di Turchia, chi per dimandar la limosina et chi ha fugito per li debiti et persecutioni, et altri Abbati e Monaci. Et io fui messo a seder a man drita ⟨!⟩ del detto Metropolita, il quale non sapeva niscun[15], altra lingua for della valaccha et un poco di slava, essendo che lor'officiano in questa lingua. Eran'altri che sapevano nostra lingua et un di loro sapeva ben italiano et altri latino, dove per gratia del Signore non hebbi niscun di loro che mi volesse dar contra ⟨rietà⟩, *quia non sumus nos, ut dixi superius* etc. Et di novo quando volevo partir ⟨!⟩, m'accompagnorno sino all'alloggio parecchi delli sua[16] Sacerdoti e Chierici con la medesima carozza, cantando sempre per strada canti spirituali.

---

[13] Formă dialectală (toscană).

[14] Formă veche şi dialectală (toscană).

[15] Vinulescu, p. 105, 111; G. Călinescu, p. 365, 367, E. Fermendžin, p. 283; (scrisoare a lui Bakšić din 25 august 1670). Pentru forme asemănătoare (*nisciunu, nesciunu* etc.) în dialectele centro-meridionale italiene: Gerhard Rohlfs, *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten*, I, Berna, ‹1949›, § 288; II, § 498.

[16] Formă veche şi dialectală de plural.

Et essendo stato dieci giorni in Targouiste et finito quell' havevo di fare, me licentiai dal Prencipe, il quale mi diede un suo huomo sino al Danubio et lettere di passo libero et indi andai verso Campolongo, che sarà lontano di Targouiste circa 40 miglia.

Li 20 di Genaro, Anno 1644, visitai la Terra e Chiesa di Campolongo, dedicata in honor di S. Giacomo Maggiore Apostolo, ch'è parochiale, della quale s'è data relatione altre volte. P. Giuvenale Falco Missionario Apostolico sta nel presente per Parocho. È accommodato il pavimento della Chiesa con li motoni[17] et l'hanno imbiancato ⟨ !⟩ tutta di dentro.

⟨f. 211 v⟩ Si conserva il Sacratissimo Sacramento senza lume, poiché vi è scarestia ⟨ !⟩ d'oglio, questo venerabile sacramento sta vicino all'Altare, alla parte dell'Evangelio in una fenestra ben accommodata con la porta di ferro et seratura al'uso antico, in un calice indorato et con altro debito e dovuto honore, benché si potrebbe ⟨ !⟩ accommodar meglio con un poco delle spese.

Questa gente essendo stata molto tempo senza Pastore, non è stato cresimato niscuno; delli quali cresimai 141, non essendo la maggior parte a casa, poiché squasi tutti siano ⟨ !⟩ mercanti, chiamati mercanti, ma poveri, vanno in qua in là vendendo le robbicelle[18] et traficando di poter campare, non havendo in questo luogo altro modo di tratenirsi, essendo sotto monte et sterile di grano e di vino.

Anime di communione, come mi disse Parocho, saranno circa 400 et circa 100 o poco meno delli putini. Questa gente grandemente è oppressa dalli gran tributi, come ancor altri sudditi di Valacchia, essendo che lo Prencipe sia oblegato[19] di pagar tributo a ⟨ !⟩ gran Signore ogni anno.

Per l'altri luoghi di Valacchia non si trovano Christiani del rito latino, for delli nostri di Bulgaria che fanno mercantie per diverse terre e casali della Provintia di Valacchia.

A Bukuresci vi è una Chiesa picola ⟨ !⟩, non consecrata, ma ivi non sta niscuno quando il Prencipe non habita in quel luogo, for di qualche passagero o mercante, essendo luogo grande; ne meno vi è cosa verunna per la celebratione della messa. Ci sono certe camarette intorno la Chiesa di legno, dove alloggiano li Sacerdoti et altri Christiani forestieri quando passano per questo luogo ...".

Poate nu vor fi inutile nici traducerea textului şi observaţiile din note:

„... În prima zi a lui ianuarie 1644, terminînd slujba ⟨religioasă⟩, am plecat din Chiprovaţ[20] şi a doua zi trecînd Dunărea, unde am plătit vameşului turc mai mult decît altă lume, turcii avînd obiceiul să jupoaie pe oamenii bisericii[21], am sosit în a opta zi[22] la Tîrgovişte în Ţara Românească, unde am fost primit de acei creştini[23], care trăiau ⟨acolo⟩ după posibilităţile (?) ţării.

În ziua următoare[24] am trimis ca să fie înştiinţat principele de venirea mea şi de dorinţa ce o aveam de a vorbi cu el şi de a-i face cuvenita cinste. El ne-a trimis îndată un cămăraş al său, care ne-a spus: « Prea luminatul principe a auzit această veste a venirii voastre şi ⟨invită⟩ pe prea cucernica voastră domnie să vină la palat, cînd vă place ».

Iar eu ⟨m-am dus⟩ îmbrăcat cu veşmîntul episcopal, avînd înainte crucea arhiepiscopală, şi toţi preoţii, călugării şi ceilalţi creştini ce erau de faţă, mai ales domnii poloni

---

[17] *mattoni*; cf. şi E. Fermendžin, p. 236.

[18] *robicciole*.

[19] Cf. şi Gh. Vinulescu, p. 111.

[20] Čiprovec, orăşel în Bulgaria de nord-vest, centrul grupului celui mai numeros al bulgarilor catolici, sediul custodiei franciscanilor bulgari din ramura observantă a ordinului, reşedinţa obişnuită a lui Bakšić, iniţial el însuşi călugăr din aceeaşi ramură.

[21] Pentru asemenea „jupuiri": E. Fermendžin, p. 75, 88; G. Călinescu, p. 364; *Călători*, V, p. 311 (trecerea Dunării de arhiepiscopul Marco Bandini în octombrie 1644).

[22] Vineri, 8 ianuarie (st. n.).

[23] Catolici.

[24] Sîmbătă, 9 ianuarie (st. n.).

car› slujesc principelui [25], m-au însoţit pînă la palat, ba chiar înăuntru în sala mare, unde stătea principele, dînd audienţă publică; eu am mers călare, iar ceilalţi toţi pe jos. Şi cînd era să intru la principe, ieşind cămăraşii [26] săi cu bastoane de argint [27] ne-au făcut drum, fiind foarte multă lume. După ce am intrat înăuntru, i-am făcut cuvenita închinăciune, iar el, atingîndu⟨-mi⟩ mîna, m-a făcut să mă aşez lîngă arhiepiscopul [28] său şi chemînd îndată interpretul, m a întrebat despre venirea mea şi înţelegînd-o, a spus: « Mă bucur că sanctitatea domnului nostru papa de la Roma are atîta grijă de turma sa şi eu încă vă dau libertatea de a putea vizita pe oamenii [29] voştri şi de a face tot ceea ce ţine de mîntuirea sufletelor lor ». Şi după ce i am dăruit un mic tablou ce l-am adus de la Roma, pe care era pictată Madona Buneivestiri, avînd cadrul de marmură, şi o altă mică figură a Fericitei Fecioare ⟨f. 209 v⟩ pe foaie de pergament şi lucrată în cerc ca ⟨un medalion reprezentînd⟩ Mielul lui Dumnezeu [30], el le a primit cu cea mai mare cucernicie, minunîndu-se şi iarăşi minunîndu-se de fineţea picturii, dîndu⟨-le⟩ pe rînd la vlădica şi la alţi ⟨!⟩ boieri ca să ⟨le⟩ admire şi trimiţîndu-le ⟨apoi⟩ îndată înăuntru la principesa. Odată terminate complimentele, a poruncit boierilor să dea tainurile pentru mine şi pentru însoţitori, cum s-a şi făcut chiar în aceeaşi zi. Şi atît atunci cînd am intrat cît şi atunci cînd vorbeam cu el, şi-a scos căciula din cap şi stătea în picioare din cinstire faţă de Sfîntul scaun apostolic [31]. Si despărţindu-se pentru acum, mi-a pus în vedere ca în vinerea următoare [32] să mă duc din nou la palat, iar noi în aceeaşi ordine cu care venisem, ne-am întors la convent [33].

În prima vineri m-am întors la palat, şi tot cu crucea, şi intrînd în sala unde am avut prima audienţă şi făcîndu-se obişnuitele ceremonii, domnul principe singur s-a ridicat de pe scaun şi a făcut semn ca eu să mă duc cu el înăuntru în camera de taină. Şi intrînd noi doi cu un singur boier, frate al soţiei sale, care ştia latineşte şi a făcut pe interpretul, acolo domnul principe m-a întrebat de diverse lucruri, îndeosebi de domnul nostru ⟨papa⟩, de etatea sa [34], despre curtea romană, despre prea eminenţii domni cardinali [35], despre pacea şi uniunea dintre principii creştini [36] şi alte lucruri. Iar eu i-am răspuns după cum mă învăţa sfîntul spirit, *fiindcă nu sîntem noi care vorbim, ci spiritul Tatălui nostru care vorbeşte în noi* şi astfel prin mila lui Dumnezeu a rămas foarte edificat şi cuprins de o deosebită cucernicie.

---

[25] Aluzie, desigur, la Starzýnski (sau Starzawski), pisar al domnului, care locuia chiar într-o casă a conventului şi, probabil, la ofiţeri poloni din serviciul domnului (E. Fermendžin, p. 103; G. Călinescu, p. 367; *Călători*, V, p. 157, 172, 215, 313).

[26] Postelnicei sau postelnici (asupra acestei categorii de dregători mărunţi vezi N. Stoicescu, *Despre subalternii marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XV — mijlocul sec. XVIII)*, în *Studii şi materiale de istorie medie*, Bucureşti, VI, 1973, p. 68—69.

[27] Cf. Paul din Alep, p 84. Pentru Moldova: Gh. Vinulescu, p. 111.

[28] Mitropolitul.

[29] Credincioşii.

[30] Cf. E. Fermendžin, p. 160 *(medaglie Agnus Dei)*.

[31] Pentru comparaţie vezi şi descrierea audienţelor tot ale lui Bakšić din noiembrie—decembrie 1648 la acelaşi voievod (G. Călinescu, p. 364, 368), precum şi a aceleia a lui Bandini din octombrie 1644 şi a lui Arsenie Suhanov din aprilie 1650 (*Călători*, V, p. 311—313, 406).

[32] 15 ianuarie (st. n.).

[33] Conventul franciscan din Tîrgovişte.

[34] Urban VIII, născut la 5 aprilie 1568, avea atunci aproape 76 de ani; va muri curînd, la 29 iulie 1644.

[35] E vorba, fără îndoială, de cardinalii membri ai Congregaţiei Propaganda Fide, căreia e adresată relatarea.

[36] Matei Basarab se găsea, în 1642—1643, în tratative cu Imperiul romano-german, solicitînd sprijinul acestuia pentru eliberarea de sub suzeranitatea turcească. Totuşi, s-a văzut silit, prin vechile sale relaţii de alianţă cu Gheorghe Rákóczi I şi sub presiunea turcilor să-i dea acestuia ajutor militar contra împăratului Ferdinand al III-lea, în cadrul războiului de 30 de ani, chiar acum fiind solicitat în acest sens şi de Nicolae Sebessi, solul amintitului principe transilvănean, în mai multe audienţe, începînd cu 19 ianuarie 1644 (Ion Sîrbu, *Matei-Vodă Băsărabăs auswärtige Beziehungen 1632—1654*, Leipzig, 1899, p. 201, 212—213, 218), deci în ziua următoare plecării lui Bakšić din Tîrgovişte. Tot aşa, în cursul acestui an, Matei Basarab căuta să lege bune raporturi cu biserica catolică şi pe alte căi (Fr. Pall, p. 21—24).

Şi aceasta a servit apoi ocazie de a mă chema în ziua de Bobotează [37] la serbarea ce o fac şi la slujba bisericii şi în aceeaşi zi la prînz, dîndu-mi totdeauna primul loc şi la masă m a pus în partea dreaptă, iar pe mitropolitul său ⟨l-a pus⟩ în partea stîngă, lucru care a fost socotit de către toţi ⟨f. 210⟩ de nu puţină cinste, în acel timp găsindu-se împreună aproape toată provincia, deoarece în acele zile, începînd de la întîi ianuarie, se ţin adunările şi se împart dregătoriile, se numesc noi guvernatori şi se aduc principelui daruri de către toţi boierii şi de alţi oameni de seamă ca recunoaştere a vasalităţii [38] şi a supunerii. Pe deasupra mi-a mai dat trăsura cu 6 cai şi pe acel boier care făcea pe interpetul, în suita noastră, în afară de alte servicii, pînă la convent. Las la o parte alte lucruri, ca să nu fiu prolix. Cînd stăteam la masă, mi-a zis : « Eu nu vă socotesc ca arhiepiscop privat ⟨?⟩ ci ca nunţiu apostolic ». Şi după aceasta ne-a ⟨mai⟩ dat audienţă de două ori şi totdeauna în secret [39], lăsînd pe toţi boierii în sala mare, unde aşteptau pînă ce termina de vorbit cu mine.

Într-o duminică [40], atunci cînd trebuia să celebrez eu, au venit la liturghie aproape toţi boierii fruntaşi la biserica noastră şi atîţia monahi [41] şi altă lume încît nu încăpeau în biserică şi stăteau în genunchi pînă la sfîrşitul liturghiei, care a fost cîntată şi har Domnului totul a reuşit cu cea mai mare cinste şi cînd voiau să plece, au venit toţi mai întîi să-mi sărute mîna. Iar eu vòind să-mi fac datoria italieneşte şi să-i însoţesc pînă la uşa bisericii, ei nu ⟨mi-⟩au îngăduit-o, zicînd că nu e permis ca un prelat al bisericii, mai ales după ce a celebrat cutremurătoarea şi nesîngeroasa jertfă [42], să vină a curteni pe noi care sîntem mireni. Şi unul dintre aceia care era mai mare decît ceilalţi îmi zise prin interpret exact aceste cuvinte : « Dumnezeu să păstreze sfînta, catolica şi apostolica biserică romană, Dumnezeu să apere credinţa ortodoxă, Dumnezeu să lăţească biserica, ⟨f. 210 v⟩, mireasa sa, în lumea întreagă » şi după ce a vorbit astfel, au plecat. Pentru toate aceste lucruri ce le-am povestit, nu mă gîndesc să mi se atribuie mie vreo glorie deşartă, ştiind eu în chip sigur că ele n-au fost făcute mie, ci sfintei biserici, cum am zis mai sus, dar le-am pus şi scris numai pentru mai marea glorie a lui Dumnezeu, pentru cinstea sfintei biserici romane şi pentru a îmboldi pe ceilalţi fraţi ai mei la slujirea lui Dumnezeu şi cinstirea bisericii.

La 15 ianuarie 1644 [43] am vizitat biserica din Tîrgovişte anexată mănăstirii, despre care ⟨biserică⟩ am dat seamă încă în primele relatări [44], şi despre mănăstire şi de asemenea despre lucrurile care privesc zisa biserică. Şi văzînd că între părinţii misionari [45] şi aceştia observanţi [46] se află o pricină în curs de judecată pentru zisul convent, nu voiam să fac ceea ce ar fi trebuit să fac, adică să cer inventarele [47] şi să fac vreo rînduială nouă pentru serviciul zisei biserici, ca să nu spună părinţii misionari că eu caut să le scot din mîini biserica şi conventul, cum au şi zis şi murmurat, ba chiar au ameninţat ei cu cuvinte puţin cinstite, lucru pe care eu caut să-l suport în tăcere, pentru a vedea mai întîi hotărîrea Sacrei Congreaţii şi pentru a fi

---

[37] Sîmbătă, 6 ianuarie st. v. (16 ianuarie st. n.).

[38] În vocabularul lui Bakšić înseamnă : starea de supus, ca şi termenul următor.

[39] Adică fără să asiste altcineva (decît tălmaciul).

[40] Poate în 17 ianuarie (st. n.).

[41] Călugări ortodocşi. Cf. şi Gh. Vinulescu, p. 112. 119, 121.

[42] Liturghia.

[43] Vineri.

[44] E. Fermendžin, p. 102—104 (a. 1640) ; p. 145—146 (a. 1643).

[45] Franciscanii conventuali italieni.

[46] Franciscanii observanţi bulgari.

[47] Într-o circulară *(editto)* trimisă parohilor de sub jurisdicţia sa bisericească în preajma acestei vizitaţii generale, P. Bogdan, ceru, printre alte prevederi duhovniceşti, „să facă inventare de lucrurile bisericii, pe care să ni le poată da cînd vom vizita bisericile lor ; modul ⟨întocmirii⟩ inventarelor vrem să se explice, dacă va fi posibil, după cum am dat dispoziţie in alte dăţi" *(che facciano inventarij delle cose della Chiesa, li quali possano dar a noi quando visitaremo le loro Chiese; il modo dell'inventarij vogliamo che s'esplichi, se sarà possibile, come già hab⟨b⟩iamo dat'ordine altre volte)*. Această circulară, nedatată, e inserată sub formă de copie în partea introductivă a relatării. În continuare, arhiepiscopul le pune, între altele, în vedere parohilor să fie atenţi „ca să nu fie în parohii careva suspect de erezie" *(che non sia nelle parochie qualcheduno che fusse sospetto d'heresia)*. (Arch. S. Congr. Prop. Fide, fond. şi vol. cit., f. 208 v.).

o persoană neutră [48] şi a nu da un exemplu rău acelei lumi schismatice, de la care am avut o mai mare cinste decît de la ai noştri etc.

Numărul sufletelor catolice în această localitate Tîrgovişte nu se poate şti niciodată bine, nefiind vorba de oameni cu locuinţă statornică, căci aproape toţi sînt soldaţi, negustori, slujitori ai principelui şi alţi trecători [49]; vor fi de tot 100 de suflete pentru împărtăşanie, în cea mai mare parte poloni şi slavi [50], dintre care am confirmat [51] un număr de 24 de persoane, păstrînd numele lor etc. în arhiva noastră.

⟨f. 211⟩ După ce a văzut mitropolitul lor [52] ce făcuse domnul principe, a trimis într-o zi trăsura sa cu doi dintre ai săi, rugîndu-mă să poftesc a merge în acea zi pentru prînz la el. Am mers acolo (neputînd face altfel) cu crucea ca de obicei şi am fost primit cu cinste, cu cîntări religioase. Şi erau cu el episcopii săi subalterni şi alţi arhiepiscopi şi episcopi străini care au venit din Turcia, unii pentru a cere milostenie, iar unii au fugit din pricina datoriilor şi a persecuţiilor, şi alţii ⟨erau⟩ egumeni şi monahi. Am fost pus să şed de-a dreapta zisului mitropolit, care nu ştia nici o altă limbă în afară de română şi puţină slavonă, ţinînd seama că ei oficiază în această limbă. Erau alţii care ştiau limba noastră şi unul din ei ştia bine italieneşte iar alţii latineşte; n-am avut acolo, har Domnului, pe nimeni dintre ei care să-mi fi vrut ceva împotrivă (?), *fiindcă nu sîntem noi, cum am spus mai sus* etc. Si din nou, cînd voiam să plec, m-au însoţit pînă la reşedinţa mea temporară unii dintre preoţii şi clericii săi cu aceeaşi trăsură, cîntînd tot timpul pe drum cîntări religioase.

După ce am stat zece zile [53] la Tîrgovişte şi am terminat ceea ce aveam de făcut, mi-am luat rămas bun de la principe [54], care mi-a dat ⟨pentru a mă însoţi⟩ un om al său pînă la Dunăre şi scrisoare de liberă trecere şi apoi am mers spre Cîmpulung, care va fi departe de Tîrgovişte în jur de 40 de mile.

La 20 ianuarie, anul 1644, am vizitat oraşul şi biserica Cîmpulungului, ⟨biserică⟩ închinată în cinstea sf. Iacob cel Mare Apostolul, care e parohială, despre care s-a dat relatare în alte dăţi. Părintele Giuvenale Falco, misionar apostolic, stă ⟨aici⟩ acum ca paroh [55]. Pardoseala e făcută din cărămizi şi au văruit toată ⟨biserica⟩ pe dinăuntru.

⟨f. 211 v⟩ Se păstrează preasfîntul sacrament [56] fără lumină, deoarece aici este lipsă de untdelemn [57]. Acest venerabil sacrament se află lîngă altar, în partea evangheliei [58], într-o

---

[48] Totuşi, la începutul lui decembrie acelaşi an 1644, el va veni din nou la Tîrgovişte anume pentru a încerca să pună capăt litigiului în folosul observanţilor bulgari, cerînd şi intervenţia lui Matei Basarab în acest sens, dar fără a izbuti (Bonaventura Morariu, O.F.M. Conv., *La Missione dei Frati Minori Conventuali in Moldavia e Valacchia nel suo primo periodo, 1623 1650*, Roma, 1962, p. 75, 84—85; a n-o califica însă pur şi simplu această scurtă descindere la Tîrgovişte ca o ,,visita fatta in Valacchia nel 1644'' de către Bakšić, cum face Morariu (p. 75), pentru a n-o confunda cu ,,visita generale'' (vizitaţia pastorală) din ianuarie anul respectiv, despre care vorbeşte relatarea ce o publicăm acum!)

[49] Vremelnici.

[50] Cf. E. Fermendžin, p. 103 (a. 1640: *Slavi overo Serbi*), p. 234—235 (a. 1653).

[51] Miruit.

[52] Al ortodocşilor.

[53] De la 8 pînă la 18 ianuarie (st.n.).

[54] E. Fermendžin, p. 99—100 (a. 1640). La 15 iunie 1644, Congregaţia mulţumeşte lui Matei Basarab pentru buna primire prin care l-a onorat pe arhiepiscopul Sofiei cu prilejul vizitei la Tîrgovişte, după cum a scris acesta Propagandei, recomandîndu-i totodată, se pare, şi din partea aceluiaşi principe pe Venanzo Berardi (misionar franciscan conventual la Tîrgovişte) ,,pro doctoratus laurea'' (Arch. S. Congr. Prop. Fide, *Lettere latine*, vol. 9, f. 225 v — 226).

[55] Va sta la Cîmpulung pînă la moartea sa, la 18 ianuarie 1646 (Morariu, p. 53). Bakšić îl aminteşte ca paroh tot aici şi în 1640 (E. Fermendžin, p. 99). De fapt, el era misionar în Ţara Românească încă din 1635, la început la Tîrgovişte (G. Călinescu, p. 309; Morariu, p. 26, 28, 34; numele său complet era Giuvenale Falco da *Cuneo*, după cum rezultă mai ales din lucrarea lui Morariu, nu G. F. da *Luni*, cum se află la G. Călinescu, p. 309).

[56] Euharistia (împărtăşania).

[57] Cf. şi E. Fermendžin, p. 100 (a. 1640), p. 235 (a. 1653); G. Călinescu, p. 369 370 (a. 1648), p. 428 (a. 1652).

[58] ,,Partea din biserică unde se citeşte evanghelia'' (*Călători*, V, p. 263, n. 285).

firidă bine întocmită, cu uşă de fier şi închizătoare după obiceiul vechi, într-un potir aurit[59] şi cu altă ⟨!⟩ cuviincioasă şi cuvenită cinste, deşi, cu puţină cheltuială, ar putea fi amenajat mai bine.

Oamenii aceştia[60] fiind mult timp fără păstor[61], n-a fost confirmat nici unul; am confirmat dintre ei 141, cea mai mare parte nefiind acasă, de vreme ce aproape toţi sînt negustori, chemaţi negustori, dar săraci, care umblă dintr-o parte într-alta vînzînd lucruşoare şi fac negoţ pentru a putea trăi, neavînd în acest loc alt mod de a se întreţine, ⟨locul⟩ fiind sub munte, fără grîu şi vin[62].

Suflete pentru împărtăşanie, după cum mi-a spus parohul, vor fi în jur de 400 şi în jur de 100[63] sau ceva mai puţini copilaşi. Aceşti oameni sînt tare apăsaţi de mari biruri, la fel ca şi ceilalţi supuşi din Ţara Românească[64], principele fiind obligat să plătească în fiecare an tribut sultanului.

În alte locuri ale Ţării Româneşti nu se află creştini de rit latin, în afară de-ai noştri din Bulgaria care fac negoţ prin diferite oraşe şi sate ale provinciei Ţării Româneşti.

La Bucureşti e o biserică mică, nesfinţită, dar aici nu stă nimeni cînd principele nu locuieşte în acel loc, în afară doar de vreunul în trecere sau negustor, fiind vorba de o localitate mare. Nu se găseşte aici nici un lucru pentru celebrarea liturghiei[65]. Se află nişte chilii mici în jurul bisericii, ⟨care e⟩ de lemn[66], unde trag preoţi şi alţi creştini străini, cînd sînt în trecere prin acest loc ...''[67].

---

[59] Cf. şi E. Fermendžin, p. 99; G. Călinescu, p. 369.

[60] Se referă la catolici.

[61] Episcop (căci numai acesta avea dreptul să ,,confirme'').

[62] Cf. şi E. Fermendžin, *ibidem*, G. Călinescu, *ibidem*.

[63] Aceleaşi cifre a dat Bakšić şi pentru anul 1640 (E. Fermendzin, *ibidem*). Numărul catolicilor din Cîmpulung-Muscel va scădea cam la jumătate, pînă la noua sa vizitaţie pastorală din anul 1648, căci din pricina opresiunii fiscale mulţi fugeau în Transilvania învecinată (G. Călinescu, p. 372). Cifra de 250 de credincioşi va fi furnizată şi pentru anul 1653 (E. Fermendžin, p. 236).

[64] P. P. Panaitescu, în *Istoria României*, III, p. 159–161.

[65] E. Fermendžin, p. 104–105 (a. 1640), p. 236 (a. 1653).

[66] G. Călinescu, p. 340, nr. IX (a. 1637).

[67] Urmează descrierea vizitaţiei în Bulgaria şi Tracia. Din Ţara Românească Bakšić s-a întors la Chiprovaţ înainte de 6 februarie 1644, cînd găsim atestată prezenţa sa în această localitate (E. Fermendžin, p. 148).

În „Revista arhivelor", anul LI, vol. XXXVI, nr. 1—2, 1974, Ioana Burlacu și Natalia Săndulescu au publicat *O scrisoare a lui Constantin Brîncoveanu către Ludovic al XIV-lea* (p. 305—307). Reproducînd textul latin și traducerea românească ale acestei scrisori, emisă din tabăra de lîngă Brașov la 11 octombrie 1690, însoțite de un scurt comentariu, autoarele precizează la p. 305 că ea a fost descoperită de „reputatul arhivist ieșean Gh. Ungureanu", „cu prilejul cercetărilor efectuate în Franța, la arhiva Ministerului Afacerilor Străine". Un plus de atenție din partea autoarelor le-ar fi scutit însă de eroarea de a considera „inedit" un document cunoscut încă de mai înainte în istoriografia noastră, fiind tipărit de Andrei Veress în seria de *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. XI *Acte și scrisori* (*1661—1690*), București, 1939, p. 446—447, doc. nr. 275. Cu acest prilej corectez și o greșeală de tipar strecurată în textul latin (rîndul 9) al scrisorii reeditate în „Revista arhivelor", unde s-a trecut „Otthomanici" în loc de *Otthomanici*.

Precizez, în sfîrșit, că scrisoarea lui Constantin Brîncoveanu către Ludovic al XIV-lea — cuprinsă în rîndul celor 168 [1] pe care le-am identificat acum opt ani — a fost amintită și în studiul meu *Bucarest, important centre politique du sud-est européen à la fin du XVIIe siècle et au commencement du XVIIIe siècle* în „Revue des études sud-est européennes", IV (1966), nr. 1—2, p. 154.

★

În revista Muzeului din Sf. Gheorghe „Aluta" din 1971, P. Cernovodeanu, L. Demény și Lucia Dumitrescu-Taftă au continuat publicarea unor *Documente românești din secolele XVI—XVIII în Arhivele statului din Sf. Gheorghe* (partea a II-a,), p. 175—196.

Din nefericire, felul în care au fost tipărite aceste documente nu reflectă munca de editare a autorilor și nici eforturile depuse pentru identificări. Redacția revistei „Aluta" a adoptat o atitudine nepermisă față de autori, care n-au avut prilejul să primească nici o corectură în șpalturi a materialului lor. Rezultatul nedorit constă în modul mai mult decît defectuos în care au apărut aceste documente, abundența supărătoare a erorilor de tipar, cuvintele rămase necompletate sau estropiate și inadmisibila

[1] Autoarele menționează această cifră la p. 306, referindu-se la lucrarea lui Ștefan Ionescu și Panait I. Panait, *Constantin vodă Brîncoveanu. Viața — Domnia — Epoca*, București, 1969, p. 405, care, la rîndul lor, au consemnat numărul scrisorilor lui Brîncoveanu după studiul meu amintit. Prin noile cercetări efectuate în anii din urmă am izbutit să ridic cifra epistolelor cunoscute de la domnul muntean la 217.

transcriere cu caractere latine a textului slav făcînd editatrea materialelor inutilizabilă. Autorii își rezervă dreptul de a republica documentele în condiții adecvate.

★

În articolul *Simion Florea Marian și vechea slovă românească*, publicat de Gabriel Ştrempel în ,,Studii și cercetări de bibliologie", XIII (1973), p. 113—131, se fac referiri amănunțite — cu extrase de texte — la manuscrisele 4 241 și 6 025 din Biblioteca Academiei conținînd, după opinia autorului, ,,o operă" aparținînd literaturii rusești, din cuprinsul căreia mai amintește *Cronograful* lui Dimitrie Rostovski, *Proloagele rusești*, *Viața lui Petru cel Mare*, *Viața împărătesei Ecaterina* ș.a., de asemenea tălmăcite în românește în secolul al XVIII-lea. Dacă autorul ar fi luat cunoștință la timp de articolele lui Diomid Strungaru, *Cronografele românești de proveniență rusă* în ,,Omagiul lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani", București, 1965, p. 365 și Paul Cernovodeanu, *Cronograful mitropolitului Dimitrie al Rostovului în țările române* în ,,Mitropolia Olteniei", XXII (1970), nr. 5—8, p. 696, ar fi putut lesne identifica ,,opera" necunoscută din manuscrisele mai sus citate prin prelucrarea cronografului lui Dimitrie Rostoveanul de către ieromonahul rus Nicodim Grigorovici la 28 ianuarie 1741, tradusă în românește la 23 aprilie 1767 de cărturarul arhimandrit al Mănăstirii Putna, Vartolomei Măzăreanu. De asemenea G. Ştrempel ar fi fost scutit să mai reproducă textele din manuscrisele amintite (la p. 113—116) ca *inedite*, întrucît ele au fost publicate anterior de P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 700—702, cu unele diferențe de lectură.

Paul Cernovodeanu

O MENȚIUNE BIZANTINĂ A ROMÂNILOR GREȘIT DATATĂ

În ,,Revista istorică", anul al XIX-lea, nr. 4—6, din aprilie—iunie 1933, p. 159, Nicolae Iorga semnala *O mențiune neobservată a românilor la bizantini* : ,,În poemul lui Ioan Diaconul către Ioan al VIII-lea Paleologul — spunea marele istoric — sînt pomeniți pe la 1439 românii în pasagiul unde se spune că nu ,,scitul, nu misul, nu tribalul, nu panonianul" — adecă tatarul, bulgarul, sîrbul, ungurul — și nici latinii, nici ,,puternicul neam al vlahilor" au răpus pe ,,necredincioșii" (turci), ci lacrimile și rugăciunile". În continuare N. Iorga cita, după Migne, *Patrologia Graeca*, t. CLVIII, col. 970 următoarele versuri din amintita poemă :

Οὐ Σκύθης γάρ, οὐδὲ Μυσός, οὐ Τριβαλός, οὐ Παίων
᾿Ετρέψαντο τοὺς δυσσεβεῖς, οὐδὲ Λατίνων σμῆνος,
Οὐδέ γε πάλιν κραταιὸν ἄλλο τῶν Βλάχων γένος,
᾿Αλλὰ δακρύων οἱ κρουνοί, καὶ τῶν εὐχῶν τὸ πλῆθος.

Pornind de la semnalarea lui N. Iorga, G. Popa-Lisseanu a reprodus în *Izvoarele istoriei românilor*, vol. III, *Românii în poezia medievală*, București, 1935, p. 27—28, același pasaj din Ioan Diaconul, adăugînd precizarea că poema a fost scrisă la îndemnul episcopului Policarp, „al cărui nume însă nu-l găsim trecut în lista episcopilor din Adrianopol" și dînd unele indicații mai precise despre întinderea poemului — 422 versuri — și locul unde sînt citați românii — în versul 414. În mod inexplicabil, G. Popa-Lisseanu care a consultat evident ediția și comentariul din Migne, trimite greșit la p. 961, în realitate locul citat figurînd, cum arătase Iorga, în coloana 970. Același autor încearcă să explice epitetul acordat în poemă românilor, prin amintirea „epocii de strălucire războinică" a lui Mircea cel Bătrîn și Alexandru cel Bun, de la care nu trecuseră decît cîteva decenii pînă în momentul cînd scria Ioan Diaconul.

Atît Nicolae Iorga, cît și G. Popa-Lisseanu se conduc în datarea poemei encomiastice, identificarea autorului și a destinatarului ei, ca și în caracterizarea împrejurărilor în care ea a fost alcătuită, după comentariul ce însoțește textul în ediția Migne, *P.G.*, t. CLVIII, col. 959—961. De fapt, Migne nu făcuse decît să reproducă și în acest caz textul și comentariul primului său editor și anume ale lui Angelo Maria Bandini. În al său *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, Florența, 1764, vol. I, p. 373—377 [1] Bandini a publicat textul descoperit de el în Codex Medic. Laurent. VIII, 23, identificîndu-l pe Ioan Paleologul căruia poema îi e adresată cu Ioan al VIII-lea (1425—1448). Tot el a legat scrierea poemului de călătoria lui Ioan al VIII-lea la Florența, unde a participat la conciliul unirii (1439). Și tot Bandini, căutîndu-l zadarnic pe Policarp în lista episcopilor Adrianopolului întocmită de Michel Le Quien (*Oriens Christianus*, I, p. 1171 și urm.), a emis ipoteza că acesta ar putea fi anonimul mitropolit pe care-l reprezintă și pentru care semnează Georgios Synadenos, în 1450, actul de respingere a unirii bisericilor, elaborat de sinodul constantinopolitan [2].

Și Gyula Moravcsik, în *Byzantinoturcica*, I, Berlin, 1958, p. 316, înregistrînd în repertoriul său de surse bizantine poema lui Ioan Diaconul, pentru informațiile despre bulgari și unguri pe care ea le cuprinde, rămîne la datarea și identificările lui Bandini.

De curînd însă, în articolul *The Conquest of Adrianopole by the Turks*, publicat în „Studi Veneziani", XII, 1970, p. 211—217, Elizabeth A. Zachariadou s-a ocupat din nou de acest izvor „neglijat" care e poema lui Ioan Diaconul. Supunîndu-l unei riguroase analize, domnia-sa a dovedit că poema nu e adresată, cum se credea, lui Ioan al VIII-lea ci lui Ioan al V-lea Paleologul (1341—1391). Ea celebrează întoarcerea împăratului în mijlocul

---

[1] O nouă ediție, augmentată a acestui catalog, a apărut în 1961, la Leipzig cu colaborarea lui E. Rostagno și N. Festa și sub îngrijirea lui Fr. Kudlien.

[2] Bandini plasează acest sinod „prin 1440", cu trimitere la L. Allatius. În realitate e vorba de sinodul din 1450, ale cărui acte sînt, se pare, chiar dacă sinodul a avut loc, un fals din secolul al XVII-lea. Cf. H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959, p. 60.

poporului său, după călătoria la Buda, unde se dusese pentru a căpăta ajutor în lupta împotriva ofensivei otomane. Această călătorie a avut loc spre sfîrșitul anului 1365, pe Dunăre. Poema face aluzii clare în acest sens. La întoarcere, împăratul a fost însă reținut la Vidin de țarul bulgar Ivan Strașimir (cca 1360—1396); episodul e amintit și el, aluziv, în poemă. Eliberat în urma energicei intervenții a contelui Amedeu de Savoia, cu puțin înainte de Crăciunul anului 1366, Ioan al V-lea se găsea în ianuarie 1367 la Sozopolis, iar în aprilie 1367 la Constantinopol. În jurul acestor date se plasează deci elaborarea poemei.

E. A. Zachariadou a reușit să-l identifice și pe „necunoscutul" Policarp, autorul moral al versurilor lui Ioan Diaconul. El era mitropolit al Adrianopolului în momentul căderii acestuia sub turci și e menționat ca atare în două acte patriarhale din 1379 și 1380. După cucerirea orașului, alungat din scaun, s-a refugiat la Constantinopol unde a și murit la o dată necunoscută, între septembrie 1379 și iunie 1380. Ale acestui Policarp sînt „lacrimile și rugăciunile" datorită cărora Adrianopolul a fost salvat din fața unui atac al „necredincioșilor", așa cum reiese din versurile ce urmează pasajului citat de N. Iorga și G. Popa Lisseanu. Menționăm că, pe baza constatării prezenței lui Policarp în scaunul metropolitan din Adrianopol în 1366, E. A. Zachariadou conchide că la această dată orașul nu fusese încă ocupat de otomani și plasează acest eveniment, în acord cu alte surse, în 1369. Dar nu acest lucru ne interesează aici.

Ținînd seamă de concluziile la care ajunge E. A. Zachariadou, istoriografia noastră va trebui să interpreteze acum în alt context de evenimente mențiunea despre români semnalată în urmă cu patruzeci de ani de Nicolae Iorga; valoarea ei ni se pare încă mai mare decît o bănuia ilustrul învățat. Să mai adăugăm în încheiere că numele exact al autorului poemei este Ioan Katakalon — la Bandini, greșit, Katakaloun — iar funcțiile sale erau de diacon și econom al mitropoliei Orestiadei (Adrianopolului).

ÎNCĂ UN MANUSCRIS AL *ESOPIEI*

De curînd, a apărut în excelente condiții grafice, în Editura enciclopedică română, sub îngrijirea lui Alexandru Chiriacescu, cunoscuta lucrare a lui N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*. Dan Zamfirescu semnează un *Cuvînt înainte*, iar Mihai Moraru o *Postfață*, subintitulată *Cărțile populare o încercare de definire structurală*. Printre meritele ce nu mai trebuie subliniate ale acestui excelent studiu, datorat lui Mihai Moraru, amintim și completarea listelor de manuscrise ale cărților populare date de Cartojan, cu manuscrise care i-au scăpat marelui învățat sau care au fost descoperite după apariția cărții sale. În nota 3 de la p. 509—510 sînt indicate mai multe manuscrise ale *Esopiei*, aflate în diferite biblioteci din țară și pe care N. Cartojan nu le-a înregistrat în lucrarea sa. Mai toate

datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Ne îngăduim să completăm la rîndul nostru lista lui Mihai Moraru, amintind că în revista craioveană „Ramuri", an. VI, nr. 9 (63) din 15 septembrie 1969, p. 20, am semnalat existenţa, într-o bibliotecă particulară, a unui manuscris necunoscut al *Esopiei*, scris de Măinea grămăticul în Mănăstirea Comana, în 1708, aşa cum ne arată o însemnare autografă a copistului. Manuscrisul cuprinde în întregime *Viaţa lui Esop* şi cîteva din *Pildele* sale. Textul este al doilea ca vechime din cele cunoscute, cel mai vechi fiind cel datorat lui Costea Dascălul, transcris la Braşov, în 1703. El prezintă deosebiri faţă de această din urmă versiune. E vina noastră că nu am publicat încă, aşa cum promisesem, textul descoperit, într-o revistă ştiinţifică, consultată în mod obişnuit de specialişti. Adăugăm că în afara *Esopiei*, manuscrisul cuprinde cîteva interesante *Oraţii*.

Nicolae-Şerban Tanaşoca

Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, vol. XXII (1634), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, Edit. Acad., 1974, XLVII + 487 p.

Noul volum din colecția de interes național *Documenta Romaniae Historica*, cel de-al XXII-lea al seriei A, Moldova, se înscrie printre realizările de seamă ale istoriografiei românești în anul 1974. Deși cuprinde un singur an, 1634, aduce în circuitul științific un număr important de documente inedite, de mare interes pentru istoria Moldovei la începutul domniei lui Vasile Lupu.

Cea mai mare parte a actelor sînt emise de cancelaria domnească, fiind hrisoave și cărți de întărire a proprietății feudale boierești și mănăstirești sau chiar a țărănimii libere; o altă parte emană de la autoritățile orășenești și cîteva de la marii dregători. Volumul cuprinde și peste 50 de acte particulare.

Documentele oglindesc importante procese sociale, lupta de clasă a țărănimii, concretizată în special prin fuga vecinilor de pe moșii și prin nesupunerea la obligații, contradicțiile neantagoniste din sînul clasei stăpînitoare, starea economiei agrare (agricultura cerealieră, viticultura, creșterea vitelor, apicultura), a economiei de schimb (comerț, circulație monetară, prețurile anumitor mărfuri pe piața moldovenească), organizarea administrativă și militară, fiscalitatea apăsătoare ș.a.

Volumul, lucrat la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol" din Iași de către cunoscuți specialiști în domeniul editării izvoarelor, respectă principiile moderne ale textologiei, adoptate de colecție la apariția primului volum (1965).

Materialele anexă și în special indicii analitici de nume și materii sînt un auxiliar prețios pentru toți cei care consultă luorarea.

Semnalăm și cîteva erori sau omisiuni — rezultate, probabil din scăpările colaționării textelor transcrise cu originalul — pe care le-am găsit prin comparația textului tipărit cu fotocopiile de la sfîrșitul cărții. Astfel: în doc. nr. 138, r. 2, scrie „dzicînd că au cumpărat..." în loc de „dzicînd *Grama stolnicul* că au cumpărat...", cum este în original; în doc. 143, r. 3, scrie „cum de bună voia noastră", în loc de „cum *noi* de bună voia noastră"; în doc. 100 scrie cînd „Andrei Némișul", cînd „Andrei némișul"; în doc. 133 scrie „să vai" în loc de „săvai" = măcar; în doc. 155, la sfîrșitul adresei în limba slavă au rămas netraduse unele cuvinte; în doc. 263 s-a scris „i-au" în loc de „iau".

Noul volum adăugat prestigioasei colecții *Documenta Romaniae Historica* de către istoricii ieșeni va constitui, fără îndoială, un prețios ajutor în munca medieviștilor.

Marieta Adam

TRAIAN IONESCU-NIȘCOV, MARIA SOVEJA, *Acte de cancelarie domnească. Ornamente și miniaturi*, București, Edit. Meridiane, 1974, 120 p. (studiu introductiv + 50 pl.)

Paralelă volumului consacrat artei miniaturistice în vechile manuscrise românești — editat de Ion Bianu cu peste jumătate de secol în urmă — recenta lucrare semnată de Traian Ionescu-Nișcov și Maria Soveja este totuși unică în literatura noastră istorică și de artă prin obiectul ei: ornamentele și miniaturile actelor de cancelarie.

Studiul semnat de Traian Ionescu-Nişcov (p. 5—31) constituie — în prima parte — o veritabilă şi accesibilă introducere în diplomatica românească pentru publicul larg căruia i se adresează lucrarea. Autorul înfăţişează succint o serie de elemente ale actului de cancelarie din Ţara Românească şi Moldova (scrierea, limba, formularul) în evoluţia lor din secolul al XIV-lea pînă la sfîrşitul secolului al XVII-lea.

În cea de-a doua parte a studiului introductiv autorul stăruie asupra actului de cancelarie ca obiect de artă miniaturală prezentînd invocaţia simbolică, iniţiala, monograma, emblema şi, în sfîrşit, frontispiciul, adică acele elemente ale actului în jurul sau pe fondul cărora s-a dezvoltat arta miniaturală.

Analizînd evoluţia ornamentării documentelor din cele două ţări române, Traian Ionescu-Nişcov subliniază că numai actele solemne au făcut obiectul unor încercări compoziţionale şi coloristice, cancelaria domnească a Ţării Româneşti dovedindu-se receptivă mai devreme şi în mai mare măsură împodobirii actelor decît cea a Moldovei. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea actul de cancelarie din Ţara Românească „trece cu succes proba contactului cu arta plastică" pentru ca, mai apoi, în timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu, să fie „admis fără nici o rezervă în sfera artei miniate" (p. 19). În secolul al XVIII-lea ornamentaţia actului solemn ia — pe baza moştenirii artistice şi a realităţilor româneşti — o nouă amploare, care merge pînă la a subordona textul miniaturilor.

În încheierea interesantului său studiu introductiv autorul apreciază că prin implicaţii şi evoluţie „actul de cancelarie domnească rămîne una din creaţiile cele mai limpezi ale spiritului românesc din cursul evului mediu" (p. 31).

Volumul cuprinde în continuare (p. 36—115), 50 de reproduceri color ale unor ornamente şi miniaturi de pe diferite documente din perioada 1605—1818, însoţite de note bibliografice şi explicative.

Reproducerile incluse în volum oferă posibilitatea marelui public de a veni în contact cu realizări artistice de ţinută ale unui gen mai puţin cunoscut şi cercetat în ţara noastră.

Bogat ornamentate, executate în multe cazuri cu deosebită măiestrie, documentele reproduse demonstrează nivelul artistic ridicat atins de arta miniaturală din cele două ţări române în ultimele secole ale evului mediu.

Pe de altă parte, o serie de compoziţii miniaturale ale actelor solemne emise de cancelariile domneşti reţin atenţia prin conţinut şi semnificaţii. Întîlnim astfel documente pe al căror frontispiciu sînt redate — uneori într-o manieră primitivă, alteori cu destul rafinament — portrete de domni: Radu Mihnea (pl. III), Matei Basarab (pl. IX şi X), Ion Gheorghe Caragea (pl. L).

De remarcat prezenţa — puţin obişnuită în actele de cancelarie — a unei compoziţii simbolizînd paza hotarelor ţării, pe un document emis în 1742 de Mihai Racoviţă (pl. XXXI).

Atrage de asemenea atenţia reproducerea stemelor Moldovei şi Ţării Româneşti pe frontispiciul aceluiaşi act (stemele sînt prezentate alăturat sau uneori reunite). Fenomenul, destul de frecvent în perioada domniilor fanariote (vezi pl. XXI, XXVII, XXXIV, XLIV, XLVII, XLIX), a contribuit, după părerea autorilor, la dezvoltarea ideii de unitate naţională a poporului român.

Abundenţa reproducerilor de pe documentele din secolele XVII—XIX (35 din 50) ar fi necesitat, credem, o prezentare mai amplă în cadrul studiului introductiv a specificului artei miniaturale din ultima parte a evului mediu.

Observăm, de asemenea, că planşa XXIII nu îşi avea locul în volum: ea reprezintă un document latin care nu a fost emis de cancelaria domnească a Moldovei sau a Ţării Româneşti. Autorii dealtfel o prezintă ca o diplomă a Patriarhiei. Menţionăm că la Arhivele Statului din Bucureşti, la cota indicată de autori este depozitat un alt document.

După părerea noastră nici ultima reproducere nu intră în specificul volumului, fiind o miniatură — este adevărat, realizată cu măiestrie — de pe un manuscris, şi nu de pe un act de cancelarie.

Aceste observaţii nu ştirbesc însă meritul deosebit al autorilor de a fi lansat în circuitul ştiinţific intern şi extern un tezaur de o certă valoare artistică şi istorică.

Marieta Adam

M. MAXIM, *Culegere de texte otomane*, fasc. I, *Izvoare documentare şi juridice* (*sec. XV—XX*), Centrul de multiplicare al Universităţii Bucureşti, Bucureşti, 1974, 179 p.

Salutăm în iniţiativa publicării unei *Culegeri de texte otomane*, alcătuite de asist. univ. Mihai Maxim, un fapt de o însemnătate aparte : lucrarea marchează un început de mult aşteptat, este o premieră a genului în turcologia românească, venită să umple un gol de mult resimţit. De la bun început se cuvine subliniată reuşita autorului în ansamblu, la care se adaugă meritul şi cinstea de a fi deschizător de drumuri.

În cuprinsul volumului pe care-l recenzăm sînt prezentate 34 de piese documentare şi juridice care îmbrăţişează pe o întinsă arie geografică şase secole de istorie otomană. Beneficiarii direcţi ai acestei lucrări sînt — după cum afirmă autorul — studenţii Facultăţii de istorie, interesaţi în studiul limbii şi paleografiei turco-osmane, precum şi studenţii de la secţia turcă a Facultăţii de limbi romanice, clasice şi orientale ; în consecinţă, materialul este organizat conform scopului didactic ; are menirea declarată să ilustreze printr-o variată — şi reuşită ! — selecţie a genurilor diplomaticii osmane „măcar cîteva elemente reprezentative" din viaţa Imperiului otoman şi, implicit, să ofere tinerilor un mijloc ajutător în „studiul lingvistic-paleografic al limbii turco-osmane".

Cît priveşte valoarea informaţiilor cuprinse în documentele publicate, ea depăşeşte cu mult rostul strict didactic-ilustrativ al culegerii : sînt contribuţii documentare de o covîrşitoare importanţă pentru istoriografia noastră şi explcatarea lor ştiinţifică oferă interesante perspective asupra evoluţiei haraciului şi, în genere, a regimului de obligaţii ale ţărilor române faţă de Poartă, asupra locului ocupat de Moldova şi Ţara Românească în cadrul economiei Imperiului otoman (de ex. scrisoarea din 28 iulie 1574 a lui Selim al II-lea către hanul Crimeii subliniază că „majoritatea zaharelei Istanbulului bine păzit vine de acolo" ⟨Moldova — n.s.⟩) ; în sfîrşit, asupra statutului politic al ţărilor române, în această privinţă se remarcă raportul („telhis") din 1600 al marelui vizir Derviş Mehmed Paşa către sultanul Ahmed I în cuprinsul căruia se arată că „voievodatul se dă cu acordul ţării", afirmaţie revelatoare pentru aspectele politice ale regimului dominaţiei otomane la începutul secolului al XVII-lea. Valorificarea informaţiilor puse acum la îndemîna istoricilor români va contribui, fireşte, la elucidarea unor probleme fundamentale ale istoriei raporturilor româno-otomane. Este meritul neîndoielnic al autorului că a reuşit să depisteze şi să aleagă documentele cu ochiul sigur al istoricului format.

Celălalt scop al culegerii, aflăm din prefaţă, este atent urmărit pentru a înlesni doritorilor cunoaşterea „atît a grafiei arabe a lexicului turco-osman, cît şi transliteraţia acestuia în caractere latine, în alfabetul adoptat în Republica Turcia în 1928, pentru a-i deprinde şi cu pronunţia cea mai probabilă a cuvintelor turco-osmane (în varianta pe care ne-o propun savanţii turci de astăzi)" (p. 6). Dar „motive didactice" şi carenţe tipografice se împletesc într-o originală „metodă variată de prezentare a documentelor : în caractere arabe, în caractere latine şi în fotofacsimile" (p. 6). (În treacăt fie spus, curioşii se pot convinge că fotofacsimilele nu reproduc ieroglife, ci tot caractere arabe !). Ce înţelege autorul prin „metodă variată"? Ne-am aştepta ca, în ciuda dificultăţilor tehnice, pe care de altfel, autorul le rezolvă în bună măsură *manu propria* — o dovedesc facsimilele care reproduc copiile, într-un fel de *nesih*, ale autorului — să găsim acelaşi document scris cu litere arabe, transliterat cu caractere „latine" şi urmat de traducerea românească ; în fapt însă, doar două din cele 34 de documente se bucură de acest „tratament", în celelalte cazuri apare, fie numai textul cu caractere arabe, fie numai transliteraţia în „alfabet latin", însoţite de traducere. „Metoda variată" astfel practicată îngustează sensibil utilitatea didactică promisă. Desigur, culegerea de faţă nu e un manual de paleografie şi, ca atare, nu i se poate pretinde să expună tehnicile de descifrare, transliterare, traducere etc. ale documentului, dar o oricît de sumară explicaţie a sunetelor alfabetului turc folosit din 1928 încoace e indispensabilă, mai ales dacă autorul vrea să-i deprindă pe studenţi, „şi cu pronunţia cea mai probabilă a cuvintelor turco-osmane" ; spre pildă, litera „c" din turcescul „haracından" (p. 30) este întîmplător fonetic apropiată de „c" (urmat de „i") din românescul „haraciul" (p. 29) şi deci n-ar mai trebui o explicaţie a lecţiunii, dar fără un prealabil avertisment, pronunţarea corectă a acestei litere în „sancak" (p. 11), „bac" (p. 14), „hüccet" (p. 111) rămîne la discreţia inspiraţiei personale. Alfabetul turco-osman din anexa I (p. 147) nu e de nici un folos în chestiune, iar autorul redă fluctuant sunetul în versiunile româneşti : cînd „ge" („sangeac"), cînd „dj" („badj"). Pe de altă parte, „k" din „kanun" (p. 8) şi „q" din „sıya-„qat" transcriu, în definitiv, acelaşi sunet arab. Am fi dorit ca o carte atît de imperios necesară

şi plină de calităţi să fie lipsită şi de alte inconsecvenţe: „raiyyet" (p. 43) — „rayet" (p. 65), „hûkm" (p. 27) — „hükm" (p. 43), „rei's'ül küttab" (p. 28) — „reis-ülküttab" (p. 107), ‚alîş-veriş" (p. 18) — „aliş-veriş" (p. 22), iar cît priveşte semnul care marchează vocala lungă, acesta pare absolut facultativ: „kanun" (p. 8) — „kanûn" (p. 14) etc. Penultimul paragraf de la pagina a şaptea este cam abscons. Tot în această pagină sîntem informaţi că autorul a avut a face cu redactări „în clarul stil *nesih* sau *divanî*, fie mai ales în stilul secret al finanţelor otomane — *siyaqat*". Dacă *sıayakat*-ul ar putea fi, în accepţie lejeră, şi un stil, *nesih* şi *divanî* sînt fără discuţie grafii. Întrebuinţarea majusculei are şi ea caracter flotant: „Vlahilor" (p. 8), dar „frînc" (p. 164), „zilhicce" (p. 43), dar „Cemaziülahir" (p. 123). Cît îl priveşte pe „hüve" (scris cu litere arabe, p. 108) constatăm cu surprindere că în traducere (p. 110) îi corespunde „tuğra", care, se explică corect în nota 1 de la p. 112, este „monograma sultanului". Despre documentul turco-osman nr. 29 se spune că ar fi „Textul tratatului... confirmat de..." (p. 118), cită vreme în traducerea corespunzătoare ar fi vorba despre „Copia confirmării... articolelor tratatului..." (p. 121).

Textelor propriu-zise li se adaugă o anexă şi un glosar. Anexa reproduce tabele privind alfabetul turco-osman, zilele şi lunile calendarului musulman, cifrele turceşti, arabe şi persane, precum şi 11 pagini, de la unităţi pînă la zeci de milioane, „în stilul financiar siyaqat" (poate prea mult în economia lucrării). Glosarul sistematizează alfabetic notele din carte — fără să le reia *tale quale* — explicînd termenii cei mai uzuali referitori la istoria otomană. Selecţia lor este făcută, aşadar, conform importanţei şi frecvenţei termenilor şi de aceea pare neaşteptat să întîlnim, alături de „bey", „haraç", „liva" etc., cuvinte ca „gümüş" care înseamnă pur şi simplu argint sau „kalafat — ungerea crăpăturilor corăbiilor (bărcilor) din lemn cu smoală, călăfătuire"; apoi, dacă se indică etimologia românescului „surguci" din turcescul „sorguç", ne întrebăm de ce operaţia nu continuă la toate cuvintele, spre exemplu „razie" de la „gâzâ" etc.... Pluralul de la „sikke" (p. 171) nu este „meskûkât" (care este într-adevăr un plural, dar cu singularul „mesküke"), ci „sikek".

Am făcut aceste observaţii cu intenţia de a îndrepta micile scăpări inerente marilor greutăţi ale oricărui început; am stăruit poate exagerat asupra unora, ceea ce ar putea lăsa falsa impresie a unor erori abundente, dar am făcut această lectură mai atent cu singurul gînd de a plivi cartea de, în fond, neglijabile impurităţi, astfel ca acest început, datorat lui Mihai Maxim, — şi care, după cum ni se anunţă în prefaţă, va fi continuat — să fie exemplar şi definitiv.

Virgil Ciocîltan

ŞTEFAN ŞTEFĂNESCU, *Demografia, dimensiune a istoriei*, Timişoara, Edit. Facla, 1974, 171 p.

Între lucrările importante de demografie istorică, apărute în vremea din urmă în ţara noastră, se înscrie şi lucrarea istoricului Ştefan Ştefănescu, cu un titlu semnificativ, pe care o prezentăm cititorilor publicaţiei *Studii şi materiale de istorie medie*. Ea reuneşte cîteva studii — unele publicate, altele inedite — axate toate pe aceeaşi problemă, a însemnătăţii demografiei pentru istorie în general şi pentru cea românească în special, cu sublinierea permanentă şi accentuată că pentru o mai deplină înţelegere a modificărilor intervenite în mersul istoriei este neapărat necesară şi studierea variaţiilor demografice, a fluctuaţiilor populaţiei.

Cap. I, intitulat *Demografie şi istorie*, în esenţă relevă interdependenţa dintre factorul demografic pe de o parte şi cel economic, politic şi cultural pe de alta. Exemplele alese de autor din istoria patriei pentru dovedirea acestei relaţii strînse sînt cu adevărat elocvente. Documentar este atestat fenomenul pătrunderii elementelor romanice în secolele IV—VI din Peninsula Balcanică la nordul Dunării şi care nu este altceva decît „o prelungire a romanizării". Asimilarea de către străromâni a unor migratori a mărit efectivul populaţiei şi a determinat creşterea numărului de aşezări umane (secolele IX—X mai ales). În secolele XII—XIII există un curent de emigrare din Transilvania în spre sud şi est de Carpaţi, fenomen ce continuă şi în veacurile următoare, constituind o permanenţă a istoriei românilor. El a contribuit la dezvoltarea economică a acestor regiuni şi la maturizarea raporturilor feudale, întregind astfel cadrul

intern necesar formării statelor feudale de sine stătătoare Țara Românească şi Moldova. Odată formate, ele au asigurat mai bine securitatea populaţiei. Numărul şi mărimea aşezărilor umane, în special a oraşelor, au avut o mare importanţă pentru istoria diferitelor state feudale. Căderea sub dominaţia otomană a încetinit ritmul de dezvoltare a ţărilor române, implicit şi creşterea populaţiei. Exploatarea crîncenă ş.a. au dus la fuga ţărănimii peste hotare, la depopulare. Aceasta a atras după sine legarea de glie, care la rîndul ei a provocat scăderea interesului pentru cultivarea pămîntului, provocînd slăbirea puterii economice a satelor şi oraşelor din ţările române. Pe baze documentare, autorul constată existenţa unei puternice depresiuni demografice la noi de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea şi pînă la începutul celui următor. În secolul al XIX-lea se constată apoi o masivă creştere, prin spor natural şi printr-un puternic curent de imigrare.

Exemplele alese de autor, fără excepţie, evidenţiază marea importanţă pentru istorie a demografiei cantitative. „Forţa statelor — subliniază autorul — ... este în mare măsură influenţată şi uneori determinată de potenţialul uman ; istoria, în ansamblul ei, nu poate fi scrisă şi explicată fără luarea în considerare a demografiei cantitative". În încheierea capitolului, găsim date despre însemnătatea demografiei calitative şi a „piramidei vîrstelor".

Cap. al II-lea, *Concentrări demografice şi semnificaţia lor istorică*, este consacrat aglomerărilor de populaţie de origine latină de pe teritoriul de azi al României, aşa-numitelor „ţări", desemnate în izvoare adesea cu numele de *Vlahii* sau *Blachii*. Ţara Severinului, Ţara Haţegului, Ţara Amlaşului, Ţara Făgăraşului, Ţara Bîrsei, Ţara Maramureşului au constituit tot atîtea rezervoare umane pentru formarea şi consolidarea statelor feudale de la sud şi est de Carpaţi. Se analizează de către autor cauzele deplasărilor de populaţie din aceste regiuni spre Moldova şi Ţara Românească. Această populaţie s-a oprit în general pe versantul celălalt al Carpaţilor, în regiunea de munte şi deal şi numai mai tîrziu a coborît, împreună cu populaţia de aci, şi spre cîmpie. Regiunea subcarpatică a fost un permanent loc de refugiu în cazul primejdiilor unor invazii străine. Aci s-au păstrat şi cele mai multe sate de ţărani liberi şi tot aci au apărut cele mai importante oraşe. Capitolul se încheie cu o elogiere a Carpaţilor şi a regiunilor pericarpatice, care „au concentrat tot ce istoria românească a avut mai semnificativ. Aci s-a păstrat printre locuitori mai mult ca oriunde conştiinţa apartenenţei lor la o civilizaţie superioară, cea romană, de aci a pornit formarea statelor româneşti independente, aci a fost nucleul rezistenţei poporului român împotriva agresiunilor străine, de aci s-a aprins şi s-a ridicat făclia culturii ce a luminat drumul şi a întărit conştiinţa românească. Carpaţii şi regiunile pericarpatice au fost centrul motor al fiinţei poporului român".

Cap. al III-lea, se ocupă de *Mişcări demografice în ţările române pînă în secolul al XVII-lea şi rolul lor în unitatea poporului român*. Este profund analizată însemnătatea deplasărilor de populaţie în istoria românilor, menţinerea şi întărirea blocului etnic al românilor, a unităţii organice a poporului român, deşi aflat pe îndelungă vreme în state diferite. Contactul permanent între provinciile istorice locuite de români a fost înlesnit mai ales de elementele comune din viaţa rurală şi de conştiinţa originii comune, a unităţii de neam şi de limbă. Încercările regalităţii maghiare de a desfiinţa autonomiile locale româneşti, persecuţiile religioase, reprimarea crîncenă a răscoalei lui Doja au cauzat masive emigrări din Banat şi Transilvania spre Ţara Românească şi Moldova. În secolele XVI—XVII se constată documentar existenţa multor sate înfiinţate de românii transilvăneni („ungurenii") peste Carpaţi. Încet, se ajunge la ideea unităţii politice a tuturor românilor, peste graniţele statale de atunci.

Cap. al IV-lea, *Conjuncturi social-politice şi situaţia demografică în Ţara Românească în secolele XIV—XVI*, şi **Cap. al V-lea,** *Invazii străine şi calamităţi naturale în Moldova în secolele XIV—XVI*, cuprind analize ale dependenţei dintre factorul politic şi cel demografic. Se constată că în ambele ţări, ori de cîte ori au fost domnii mai lungi, cu domni vajnici apărători ai libertăţii ţărilor lor, a existat şi un fenomen de creştere a populaţiei, atestat documentar; ori de cîte ori însă avem de a face cu perioade de anarhie feudală, de lupte pentru domnii, de războaie şi invazii, se constată şi existenţa unor puternice depresiuni demografice. Scăderilor de populaţie le urmează mai întotdeauna preocupări ale domniei de atragere a populaţiei din alte ţări. Autorul face şi unele aprecieri asupra numărului populaţiei ţărilor române în această vreme. Exemplele alese sînt ilustrative.

Cap. al VI-lea, *Oraşul în secolele XVI—XVIII*, cuprinde constatările autorului cu privire la mutaţiile adînci de natură economică, politică, socială şi culturală, care au loc în ţările române în secolul al XVI-lea. Principala cauză rezidă în instaurarea dominaţiei otomane, care încetineşte ritmul de dezvoltare economică la noi. Se schimbă direcţia principală a comerţului. De aci, apariţia şi dezvoltarea unor oraşe aşezate în drumul spre Dunăre şi decăderea celor de la munte.

Viaţa oraşelor româneşti tinde să fie dominată de negustori străini din imperiu : turci, greci, evrei, armeni. Aceştia, prin mari afaceri bănoase, cîştigă şi importante poziţii în viaţa orăşenească. Pe baza informaţiilor din diverse izvoare, se descriu organizarea teritorială şi administrativă a diferitelor oraşe româneşti, numărul populaţiei; este subliniat avîntul cultural al oraşului românesc în secolul al XVII-lea, urmare a prosperităţii economice, şi sînt scoase în evidenţă schimbările intervenite în modul de trai al orăşenilor (îmbrăcăminte, hrană, locuinţă).

Cap. al VII-lea, *Date de demografie a Banatului*, este consacrat mişcărilor de populaţie din Banat, mai ales pe baza datelor din cronica lui Nicolae Stoica de Haţeg, dar şi a altora, din alte surse documentare sau din lucrări. Autorul face observaţii pertinente referitoare la populaţia Banatului, evoluţia şi numărul ei, în special în secolul al XVIII-lea.

Cartea lui Ştefan Ştefănescu este o lucrare nu de fapte, ci de idei şi sugestii de certă valoare ştiinţifică şi de mare importanţă pentru istorici.

D. Mioc

DINU C. GIURESCU, *Ţara Românească în secolele XIV–XV*, Bucureşti, Edit. ştiinţifică, 1973, 496 p. + 16 pl.

De curînd a apărut o lucrare ce îşi propune „să arate Ţara Românească din secolele XIV–XV în cîteva din principalele ei alcătuiri : realităţi demografice, marcate de vechimea şi continuitatea poporului român; producţia bunurilor materiale, inclusiv echiparea tehnică şi circulaţia mărfurilor; întocmirea societăţii cu antagonismele sale; organizarea vieţii de stat în sectoarele mai importante; idei, mentalităţi, norme juridice", după prezentarea făcută de însuşi autorul ei.

Nu ne vom opri aci asupra conţinutului lucrării, pe care l-am prezentat cu alt prilej [1], ci ne vom îngădui să zăbovim asupra unor probleme care nu ni se par rezolvate într-un chip satisfăcător sau care pot fi interpretate şi altfel decît o face autorul, aceasta cu convingerea că schimbul de opinii este una din condiţiile indispensabile progresului ştiinţific.

Citind cartea, rămîi cu impresia că societatea românească din secolele XIV–XV a fost o societate oarecum *statică*, în care nu s-au petrecut transformări notabile; încă din secolele X–XII, deci înaintea formării statelor feudale, a existat producţie şi schimb intens de mărfuri, care s-ar fi accentuat în secolul al XIII-lea ; oraşe înfloritoare au existat încă înainte de apariţia domniei; domnii au avut grijă totdeauna de interesele tîrgoveţilor şi negustorilor autohtoni; încă de la constituirea sa, statul a fost „centralizat" şi a dispus de mijloacele necesare pentru administrarea întregului teritoriu al ţării; nu a existat fărîmiţare feudală şi deci nici aşa-numita centralizare a statului şi aşa mai departe.

În felul acesta, combătînd unde este cazul ideile înnoitoare ale lui B. T. Câmpina, ca şi *Istoria României*, vol. II, autorul încearcă să reducă istoria secolelor XIV–XV la „o imagine simplă, uniformă şi statică, în care se şterg diferenţele de la veac la veac, după cum se şterg marile contraste şi aprigile încleştări lăuntrice care au dus societatea mai departe" [2].

Vom începe cu aşa-numita economie de schimb şi cu producţia de mărfuri, a căror existenţă este acceptată de autor încă din secolele X–XII, cînd s-ar fi dezvoltat „paralel cu economia naturală", (p. 310). Deşi dominaţia economiei naturale este una din cele patru caracteristici ale orînduirii feudale, autorul admite existenţa acesteia numai în secolele X–XII (şi atunci coexistînd cu economia de schimb, nu ştim în ce proporţie) şi combate teza potrivit căreia pînă către mijlocul secolului al XV-lea ar fi predominat economia naturală şi că după această dată ar fi avut loc o creştere sensibilă a producţiei de mărfuri (p. 8–9, 208–209, 310).

În construcţia sa — nesprijinită pe dovezi convingătoare, documentare sau arheologice — autorul omite două importante teze : mai întîi teza lui Marx, potrivit căreia *producţia devine*

[1] Vezi „Revue Roumaine d'Histoire", t. XIV, 1, 1975, p. 136–138.

[2] M. Berza, *Introducere*, la B. T. Câmpina, *Scrieri istorice*, I, Bucureşti, 1973, p. 9.

marfă cînd industria orăşenească se separă de cea agricolă[3] şi apoi precizarea lui Lenin potrivit căreia *intensitatea schimburilor este direct proporţională cu gradul de dezvoltare pe care l-a atins diviziunea socială a muncii*[4].

Întrucît industria orăşenească nu se separase de agricultură în secolele X—XIV, cînd nici nu existau oraşe, iar diviziunea socială a muncii era încă slabă, schimburile de produse în interiorul ţării nu puteau fi şi nu au fost decît sporadice[4 bis] şi ele constau îndeosebi din procurarea acelor produse pe care oamenii nu le puteau obţine altfel decît prin schimb (de pildă sarea şi peştele, în unele regiuni).

Cît priveşte comerţul extern, acesta consta din surplusul de produse (*nu din producţia de marfă!*) ce erau comercializate îndeosebi prin intermediul negustorilor braşoveni şi sibieni, ca şi din produsele de lux sau manufacturate aduse de aceştia mai ales pentru necesităţile feudalilor. În asemenea condiţii, se înţelege că nu se poate vorbi de „evoluţia progresivă" a producţiei de mărfuri în secolele X—XII (p. 310), cînd nu existau oraşe şi cînd domina cu autoritate economia naturală (vezi şi nota 11).

Mai departe autorul afirmă că domnia a sprijinit totdeauna pe negustorii autohtoni şi că privilegiile negustorilor braşoveni nu au stînjenit dezvoltarea comerţului local (p. 176—177). Aşa să fie oare? Vlad Călugărul — unul din sprijinitorii negustorilor braşoveni — mărturisea cu o sinceritate pe care nu i-o putem pune la îndoială că, dînd libertate braşovenilor „să cumpere ce le place" din Ţara Românească, nu se mai puteau hrăni „săracii" (negustorii) din ţară din pricina lor[5]. Domnul era deci conştient de faptul că libertatea acordată braşovenilor stînjenea dezvoltarea negoţului local, pe care îl lipsea totuşi de sprijinul său.

Autorul nu uită faptul că de la mijlocul secolului al XV-lea domnii nu mai acordă privilegii negustorilor braşoveni (proces similar petrecut în Moldova de la 1460), dar consideră că aceasta se datoreşte faptului că negoţul lor în condiţii privilegiate „intrase în ordinea normală a legăturilor economice dintre Ţara Românească şi Transilvania" (p. 152). Autorul omite şi aici un fapt important: anume că unii domni din a doua jumătate a secolului al XV-lea (Vlad Ţepeş, Radu cel Frumos, Basarab Ţepeluş) nu au considerat că un asemenea negoţ era în „ordinea normală" a lucrurilor şi au interzis practicarea lui în condiţiile vechi. Respingînd cererea braşovenilor de a-şi păstra vechile privilegii, Basarab Ţepeluş le-a răspuns că nu poate face aceasta deoarece „*dacă vă vom slobozi negustorii să cumpere şi să vîndă prin oraşele noastre, atunci săracii şi negustorii noştri cum se vor mai hrăni şi cui vor vinde peştele şi cum se vor înlesni să se plătească de dajdia domniei mele?*"[6]. Acelaşi Ţepeluş — solidarizîndu-se, ca şi Vlad Ţepeş, cu interesele negustorilor munteni — ceruse braşovenilor: „să veniţi să luaţi marfa de la neguţătorii noştri la hotar"[7].

Avem deci de-a face cu două atitudini net diferite ale domniei: unii domni acordă libertate deplină negustorilor braşoveni pentru a face comerţ în Ţara Românească (deşi înţelegeau că această libertate stînjenea dezvoltarea comerţului local), iar alţii limitează această libertate tocmai pentru a asigura negustorilor locali posibilitatea de a face comerţ. Autorul ar fi înţeles el însuşi mai bine această problemă, dacă nu ar fi lăsat deoparte unele documente care nu-i slujesc teza (deşi declară că a analizat „în totalitate" mărturiile documentare, p. 209).

În ceea ce priveşte clasele sociale, autorul reia vechile teorii ale lui C. Giurescu — de mult depăşite — potrivit cărora toţi stăpînii de pămînt — indiferent de întinderea stăpînirii —

---

[3] K. Marx, *Capitalul*, vol. III, partea I, Bucureşti, 1953, p. 325.

[4] V. I. Lenin, *Opere complete*, I, Bucureşti, 1960, p. 95.

[4 bis] Deşi exagerează puţin importanţa schimburilor comerciale în secolele X—XIV, cărora le-a dedicat un studiu special, Ştefan Olteanu recunoaşte că, în această vreme, avem de-a face cu „o producţie orientată mai ales spre realizarea valorii de întrebuinţare" şi că numai „o anumită parte din produse intra, în genere, prin vînzare, în circulaţie sub forme variate, *fără a avea un caracter general şi permanent*" (*Comerţul pe teritoriul Moldovei şi Ţării Româneşti în secolele X—XIV*, în „Studii", XXII, 1969, nr. 5, p. 851).

[5] I. Bogdan, *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul...*, Bucureşti, 1905, p. 188—189.

[6] Gr. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române...*, Bucureşti, 1931, p. 257.

[7] I. Bogdan, *op. cit.*, p. 175—176. Vezi şi Radu Manolescu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (sec. XIV—XVI)*, Bucureşti, 1965, p. 53 şi urm., unde se analizează atitudinea domniei faţă de negustorii braşoveni în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

erau boieri ; denumirea de boier „corespunde unui element fundamental . . ., şi anume proprietatea asupra pămîntului, indiferent de suprafaţa lui" (p. 222). Toţi proprietarii mari şi mici fiind boieri în secolele XIV—XV, în viziunea autorului avem de-a face în această vreme cu o *societate boierească* (rumânii erau încă puţini) ; nu exista o ţărănime liberă în secolele XIV—XV decît pentru „mai mulţi cercetători" care denumesc astfel pe „stăpînii de ocine mici !" Netemeinicia unei asemenea teorii a fost relevată în mai multe rînduri [8], astfel încît nu este cazul să ne mai oprim asupra ei.

Autorul arată că nu a luat în discuţie termenii care desemnează ţărănimea liberă (judeci, megiaşi, moşneni) deoarece aceştia apar în documente după anul 1500 [9], iar scopul lucrării sale este „analiza societăţii muntene din primele două secole ale statului feudal unitar" (p. 222, n. 60). Dar tot d-sa, în alte împrejurări, utilizează numeroase izvoare din secolele XVI—XVII pentru a ilustra stări de lucruri din secolele anterioare. Să se fi transformat oare parte din boierimea din secolele XIV—XV în ţărănime liberă numai în secolele următoare cînd apar termenii care o desemnează în chip explicit ? Se înţelege că lucrul acesta nu este posibil.

Considerînd — aşa cum face autorul — că o categorie socială apare numai cînd există termenii care o desemnează, ar însemna să admitem că pînă în ultimul sfert al secolului al XV-lea nu a existat ţărănime dependentă în Ţara Românească, aceasta deoarece numai „la sfîrşitul secolului al XV-lea ţărănimea dependentă începe să fie desemnată printr-o denumire specială", aceea de vecini [10].

Relaţiile dintre clase sînt prezentate puţin cam idilic : pămîntul „fusese luat în stăpînire (se înţelege de boieri, pentru că alţi stăpîni nu existau) din cele mai îndepărtate timpuri" (p. 216 ; vezi şi p. 237), iar „micii stăpîni de ocine" se „închinau" sau îşi „donau" libertatea şi pămîntul boierilor fără ca noi să putem cunoaşte „motivele care i-au obligat la acest gest" (p. 249—250). O comparaţie cu situaţia din secolul al XVI-lea, cînd documentele sînt mai explicite, l-ar fi ajutat pe autor să înţeleagă motivele acestor „donaţii" şi „închinări".

Pentru a ne convinge că satele ce se bucurau de imunitate nu reprezentau decît o mică parte din teritoriul ţării (p. 308), autorul raportează numărul satelor imunitare amintite în documentele de pînă la 1500 (313) nu la numărul satelor pomenite în actele din aceeaşi perioadă (514, p. 27), ci la totalul de 3 000 de sate amintite în documentele de pînă la 1625, sate care nu au existat *toate* în secolele XIV—XV. În felul acesta, comparînd realităţi din două epoci diferite, autorul ajunge la concluzia că numai 10,43% din totalul satelor se bucurau de imunitate ; dacă le-ar fi raportat la numărul satelor amintite *numai* în aceeaşi epocă, procentul ar fi fost de peste 60%, ceea ce este cu totul altceva.

Legată de problema imunităţilor este aceea a aşa-numitei *fărîmiţări feudale*, înţeleasă ca o împărţire a puterii politice, nu a teritoriului ţării. Autorul neagă această fărîmiţare,„net contrarie realităţilor epocii", considerînd că fărîmiţarea politică a încetat „odată cu intemeierea Ţării Româneşti" (p. 11, 300—301, 308—309, 311, 388), cînd s-a creat aparatul de stat „bine organizat în stare să cuprindă întreg teritoriul ţării" (p. 304) sau „cea mai mare parte a teritoriului ţării" (p. 300).

Observăm mai întîi o contradicţie în demonstraţia autorului : pe de o parte acceptă ideea potrivit căreia „originile imunităţii trebuie căutate înainte de constituirea statului feudal unitar" (p. 305) ; pe de altă parte, constată existenţa a 313 sate imunitare din cele 514 amintite în documentele de pînă la 1500. Dacă imunitatea a precedat domnia, iar aceasta — deşi dispunea de aparatul de stat „bine organizat" necesar — a fost silită să o respecte în numeroase cazuri, nu înseamnă oare că a acceptat să împartă unele din atributele suveranităţii cu stăpînii care se bucurau de imunitate ? Acceptat ca voievod şi domn de stăpînii feudali ai ţării,

---

[8] Ultima oară de Şerban Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă*, Bucureşti, 1971, p. 211—212, n. 234.

[9] Deşi cnezii apar în documente separat de boieri (boier, slugă domnească, cneaz şi sărac, *D.R.H.*, B, vol. 1, p. 62 ; vezi şi p. 66), sau „boieri, cnezi şi vlahi" (I. Bogdan, *op. cit.*, p. 282 284), iar autorul remarcă şi el diferenţierea pe care o fac contemporanii şi cancelaria domnească, îi trece totuşi pe cnezi în categoria boierilor, motivînd că documentele din secolul al XV-lea „nu ne dau răspunsul" (p. 220). Ce alt răspuns mai pot da documentele cînd ele fac diferenţa între boier şi cneaz ?

[10] Ştefan Ştefănescu, *Consideraţii asupra termenilor „vlah" şi „rumân" pe baza documentelor interne ale Ţării Româneşti din veacurile XIV—XVII* (*S.M.I.M.*, IV, 1960, p. 67).

Basarab I a acceptat la rîndu-i să respecte privilegiile mai vechi ale acestora, printre care imunitatea juca un rol de seamă.

Admiţînd împreună cu autorul că imunitatea înseamnă interdicţia expresă pentru dregătorii statului de a-şi exercita atribuţiile lor administrativ-fiscale şi judecătoreşti asupra satelor aparţinînd unor feudali (p. 303, 306) nu înseamnă aceasta că în acele sate — şi nu sînt puţine ! — aceste atribute ale suveranităţii erau cedate (sau recunoscute — greu de spus) stăpînilor locali ? Nu înseamnă aceasta o fărîmiţare a puterii politice, o împărţire a ei între domnie şi marii stăpîni feudali cărora li se recunoşteau imunităţile ?

Legată de această problemă este aşa-numita *centralizare a statului*. După opinia autorului, dezvoltarea economică a Ţării Româneşti în secolul al XIII-lea a impus societăţii româneşti la sfîrşitul acestui secol „trecerea de la fărîmiţarea politică existentă (cnezate, voievodate) (*este vorba aci evident de fărîmiţarea teritorială — N.S.*) la constituirea unui stat centralizat (în alte părţi „unitar", p. 143), cuprinzînd tot teritoriul dintre Carpaţii meridionali şi Dunăre" (p. 208 ; vezi şi p. 7, 27, 150, 245). Este interesant de subliniat faptul că autorul pune şi el „centralizarea" tot pe seama dezvoltării economice (ca şi Barbu Câmpina), doar în altă epocă, pentru care nu aduce însă nici o dovadă, pentru simplul motiv că asemenea dovezi nu există [11].

Statul „centralizat" apărînd pe la 1300, este de la sine înţeles că autorul respinge teza potrivit căreia lupta pentru centralizarea statului ar fi început de abia la mijlocul secolului al XV-lea, odată cu dezvoltarea producţiei de mărfuri, idee susţinută de B. T. Câmpina şi reluată în *Istoria României*, vol. II.

Avem impresia că autorul confundă două noţiuni distincte : apariţia autorităţii centrale, a domniei, care duce la *unificarea teritorială a statului*, cu centralizarea, sau mai exact spus cu procesul de întărire a autorităţii centrale, procese ce nu pot fi şi nu au fost sincronice nici în istoria statelor feudale româneşti, nici în aceea a altor state europene [12]. După cum s-a mai

---

[11] La consfătuirea arheologilor de la Suceava, din 18—19 mai 1974, consacrată feudalismului timpuriu, s-a arătat *cît de puţin ştim despre secolele XII—XIII*. În referatul lui Panait I. Panait privind situaţia din Ţara Românească, se afirmă : „*Cultura acestor veacuri rămîne aproape neidentificată*". În asemenea condiţii, este greu de acceptat ideea unui progres economic în secolul al XIII-lea, aceasta cu atît mai mult cu cît nici circulaţia monetară nu a fost prea intensă în această epocă.

Deşi nu considerăm că tezaurele descoperite cu totul întîmplător pot fi luate ca indice absolut pentru circulaţia monetară, vom aminti aci constatările făcute recent de C. Preda cu privire la circulaţia monedelor bizantine. Iată situaţia pe secole : 45 secolul al XI-lea, 216 secolul al XII-lea şi numai 13 în secolul al XIII-lea (*S.C.I.V.*, 23, 1972, nr. 3, p. 381). În aceste condiţii, cum se poate vorbi de circulaţie monetară intensă în secolul al XIII-lea ?) (p. 208).

Pentru comparaţie, amintim aici constatarea făcută recent la aceeaşi consfătuire a arheologilor de Mircea Matei, potrivit căreia, în secolele XII—XIII, în Moldova, „*descoperirile arheologice nu lasă să se întrevadă o circulaţie monetară nici măcar de nivel mediocru*", ceea ce l-a îndreptăţit pe acest cunoscut cercetător al istoriei oraşelor medievale să presupună că,în schimbul de produse, „*locul precumpănitor îl ocupă transferul reciproc de bunuri şi nu relaţia comercială mijlocită de monedă*".

Cît priveşte regiunea Dunării de jos, unde schimburile au fost mai intense, datorită prezenţei genovezilor, aceasta nu a influenţat formarea statului feudal Ţara Românească pentru motivul că această regiune a intrat în stăpînirea lui Basarab în secolul al XIV-lea, deci *după* formarea statului „centralizat". *Aşa-zisa „centralizare" de care vorbeşte autorul nu poate fi pusă deci pe seama unei dezvoltări economice ipotetice.*

[12] N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii aregători* ..., Bucureşti, 1968, p. 54.

O comparaţie cu situaţia din ţările europene (pe care autorul o întreprinde în alte domenii) l-ar fi ajutat să înţeleagă că procesul de aşa-zisă centralizare este general european. Această problemă a fost îndelung discutată în ultima vreme ; din bogata literatură amintim : Elekes Lajos, *Az európai feudális államok központositásának néhány kérdéséről* Cîteva probleme relative la centralizarea statelor feudale în Europa], („Történelmi Szemle", 1959, p. 273 290 ; idem, *Système diétal des Ordres et centralisation dans les Etats féodaux*, în *La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650)*, Budapest, 1963; W. K. Fergusson, *Europe in transition, 1300—1520*, Boston, 1962 ; Bernard Guenné, *Y a-t-il un État des XIVe et XVe siècles ?* („Annales", 1971, nr. 2, p. 399—406) ; idem, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les états*, Paris, 1971, etc.

arătat, politica de întărire a autorităţii centrale întreprinsă de domnie „a fost unul din aspectele fundamentale ale vieţii politice şi ea a constituit principalul factor al conflictului dintre domn şi boieri"[13].

Întărirea autorităţii centrale în a doua jumătate a secolului al XV-lea este evidentă şi ea s-a manifestat pe mai multe planuri: mai întîi, printr-un început de limitare a imunităţilor, ilustrat de cunoscutul document al lui Basarab Ţepeluş, din 23 martie 1482[14]; apoi printr-o mai bună organizare a statului feudal începînd îndeosebi din vremea lui Vlad Ţepeş, despre care Laonic Chalcocondil spunea că „*a prefăcut cu totul organizaţia Daciei*"[15]; în sfîrşit, prin eliminarea din sfatul domnesc a boierilor fără dregătorii şi alcătuirea sfatului numai din dregători,auxiliari ai domniei[16].

Întărirea autorităţii domneşti a fost un proces îndelungat şi el nu s-a încheiat nici în secolul al XVIII-lea. Începuturile acestui proces datează însă în mod indiscutabil din a doua jumătate a secolului al XV-lea, astfel încît nu putem vorbi de stat „centralizat" la anul 1300. *Nici un stat european nu a apărut dintr-o dată „centralizat"*; toţi suveranii şi-au întărit autoritatea şi şi-au extins teritoriul cu timpul, iar Ţara Românească nu face excepţie de la această regulă. Aparatul de stat, „bine organizat" de care vorbeşte autorul nu putea să apară odată cu domnia, ca un *deus ex machina*.

În afară de aceste observaţii generale, avem impresia că unele probleme puteau fi prezentate ceva mai bine şi mai complet. De pildă, se vorbeşte prea puţin despre numele Ţării Româneşti (p. 17—19). Autorul omite să ne explice numele de Muntenia[17], Basarabia[18] sau Iflak[19], nume purtate de Ţara Românească, precum nu aminteşte nimic despre polemica cu privire la numele Ungrovlahia dintre Al. Papiu-Ilarian şi B. P. Hasdeu.

Relaţiile cu Poarta otomană sînt prezentate puţin cam neutru (p. 393 şi urm.); nu se subliniază importanţa luptei pentru independenţă, nu se încearcă o periodizare a acestor relaţii etc.

Ar fi trebuit apoi să se sublinieze că secolele XIV—XV reprezintă perioada de glorie a oastei celei mari şi să se fi vorbit mai mult despre organizarea oastei (despre cetăţi se scriu 14 p., iar despre oaste numai 8 p.; vezi 333—349, respectiv 326—333). Nici rolul Ţării Româneşti în susţinerea bisericii ortodoxe din Peninsula Balcanică (despre care se vorbeşte la relaţiile statului cu biserica, p. 369—372) nu este suficient de bine scos în relief.

În lucrare se întîlnesc apoi şi unele afirmaţii nu prea întemeiate sau care au nevoie de unele corectări. Iată cîteva dintre acestea:

La p. 6 se admite existenţa asolamentului trienal în secolele XIV—XV. Se ştie însă că acesta a fost utilizat mult mai tîrziu. „Pe noi ne-a prins pătrunderea capitalismului în agricultură pe treptele inferioare ale desţelenirii permanente şi ale celor două cîmpuri... Sistemul de moină şi desţelenire permanentă este caracteristica regiunilor cu populaţie redusă care dispune de un mare fond funciar"[20].

Licostomo nu este tot una cu Chilia (p. 22, 159), după cum a dovedit de curînd Octavian Iliescu[21].

Cătunul nu era sinonim cu satul mic (p. 26); în plus, termenul a fost larg utilizat de vlahii din Peninsula Balcanică[22], dar nu apare în documentele Ţării Româneşti.

---

[13] Florin Constantiniu, *Fărîmiţarea feudală: opinii pentru o discuţie* (*S.M.I.M.*, VI, 1973, p. 304).

[14] *D.R.H.*, B, vol. I, p. 291.

[15] *Expuneri istorice*, trad. de V. Grecu, Bucureşti, 1958, p. 283.

[16] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 51—54. Explicaţia dată acestui fenomen de D. C. Giurescu (p. 275) mi se pare greşită.

[17] I. Conea, *O problemă veche încă nerezolvată — originea numelui Muntenia* („Probleme de geografie", VII, 1960, p. 27—51).

[18] Hurmuzaki, I/2, p. 374.

[19] H. Dj. Siruni, *Haşmetlù. Pe marginea titulaturii domnilor români în cancelaria otomană* („Hrisovul", II, 1942, p. 151—154).

[20] H. H. Stahl, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, I, p. 299. Vezi şi mărturia lui Weismantel („Revista istorică", 1930, p. 27—28).

[21] *Localizarea vechiului Licostomo* („Studii", XXV, 1972, nr. 3, p. 435—462).

[22] Ov. Densuşianu, *Cuvinte referitoare la locuinţe primitive* („Grai şi suflet", 1937, p. 85—94) şi *Sympozijum o srednovekovnom Katunu odrejan 24 i 25 novembra 1961*, Sarajevo, 1963.

Domnul ţării nu putea locui la Sîn Nicoară la Argeş (p. 126—127) pentru motivul că săpăturile lui N. Constantinescu au dovedit că această construcţie datează numai din secolul al XVI-lea.

Alianţa cu Polonia nu a fost „o constantă" a politicii externe a lui Mircea cel Bătrîn (p. 185); la 1396 Vlad Uzurpatorul — duşmanul lui Mircea — a încheiat el însuşi un tratat cu Vladislav Iagello, care l-a sprijinit [23].

Autorul afirmă că ţăranii care nu „ascultau" de stăpînii lor „aveau să se aştepte la acţiunea represivă a aparatului de stat" (p. 251). În această vreme însă aparatul de stat nu intervine de regulă în relaţiile dintre stăpîni şi vecini, primii rezolvînd cu mijloace proprii conflictele, încă nu prea grave, dintre ei şi ţăranii aserviţi [24]. Să nu uităm că boierii şi mănăstirile dispuneau de un număr de „slugi" cu care realizau constrîngerea extraeconomică [25].

Nici afirmaţia după care „multe tîrguri preced formarea statului feudal al Ţării Româneşti" (p. 254—255) nu este exactă, deoarece tîrgurile de pe teritoriul Ţării Româneşti s-au format în general în secolele XIV—XV, deci după apariţia domniei şi statului feudal [26]. În plus, s-a dovedit că sediile conducătorilor politici locali nu devin întotdeauna oraşe [27].

Obligaţiile ţăranilor faţă de domnie nu alcătuiesc renta feudală (p. 312 şi urm.). (Renta feudală propriu-zisă este prezentată sub titlul „Obligaţiile celor dependenţi", p. 250—254).

Posada nu înseamnă suburbia unui tîrg (p. 319), ci punct obligatoriu de trecere, aşa cum păzitorii acestor puncte erau numiţi posădari [28] etc.

Bibliografia utilizată de autor este destul de bogată. Din ea lipsesc însă cîteva studii importante (de pildă lucrările lui D. Mioc despre organizarea fiscală).

Indicele lucrării este în general bine alcătuit, cuprinzînd şi numeroşii autori citaţi în note. Remarcăm însă că o serie de localităţi şi persoane au fost trecute de cîte două sau chiar de trei ori în acest indice (Budoni şi Bodoni, Cereaşov şi Cireaşov, Costanţa şi Constanţa, Colonia, Colunia şi Köln, Cozia şi Nucet, Drăghici din Cricov şi jupan Drăghici, Ipres şi Ypres, Laşco şi Laţco, Luciani şi Luciiani, Mahomed şi Mohamed, Maniaci şi Măneci, Săseni şi Săseani etc.).

Am mai remarca apoi o serie de greşeli de tipar, care ar fi necesitat o erată, ce lipseşte: Ocna Mare în loc de Mică (p. 80); document din 1317 de la Neagoe Basarab cu trimitere la D.I.R., XIV (p. 80); Moise Movilă la 1529 (p. 201); pentru a-şi motiva „noţiunea" (p. 386); Corgan în loc de Gorgan (la indice))etc.

În sfîrşit, o problemă de metodă: mi se pare că istoricul nu trebuie numai să lase documentele să vorbească, cum spune autorul, mai ales cînd acestea sînt atît de laconice ca cele din secolele XIV—XV. Adevăratul istoric trebuie să se străduiască să depăşească această fază, să ajungă la înţelegerea mai largă şi la explicarea faptelor relatate de documente. În această privinţă, N. Iorga ne poate sluji tuturor ca exemplu strălucit.

În concluzie, considerăm că monografia lui D. C. Giurescu — deşi bine informată — nu reuşeşte să rezolve o seamă de probleme importante din istoria Ţării Româneşti în secolele XIV-XV, astfel încît, pentru a cunoaşte mai bine societatea românească din această vreme, vor trebui făcute noi eforturi. Se înţelege că întoarcerea la ideile şi concepţiile vechi nu înseamnă un pas înainte, ci dimpotrivă.

N. Stoicescu

---

[23] Hurmuzaki, I/2, p. 374—375. Vezi şi *Istoria României*, II, p. 366.

[24] N. Stoicescu, *Rolul curtenilor şi slujitorilor din Ţara Românească şi Moldova ca instrumente de reprimare a luptei ţărănimii* („Studii", XV, 1962, nr. 3, p. 633—648).

[25] Idem, *Despre subalternii marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova* (*S.M.I.M.*, VI, 1973, p. 62—65).

[26] Ştefan Olteanu, *Cercetări cu privire la geneza oraşelor medievale din Ţara Românească* („Studii", XVI, 1963, nr. 6, p. 1 268). Nu avem în vedere oraşele existente în Dobrogea, care au intrat în stăpînirea Ţării Româneşti *după* constituirea statului feudal.

[27] Radu Popa, *Maramureşul în secolul al XIV-lea*, Bucureşti, 1971.

[28] N. Stoicescu, *Curteni şi slujitori*, Bucureşti, 1968, p. 142.

DAN BERINDEI, *L'année révolutionnaire 1821 dans les Pays Roumains*, Bucureşti, Edit. Acad., 1973, 246 p.

Puţini sînt istoricii modernişti care să fi rezistat tentaţiei de a nu se ocupa, într-un fel sau altul, de revoluţia condusă de Tudor Vladimirescu. Piatră de încercare pentru consacrarea oricărui cercetător, o monografie privind începuturile României moderne stîrneşte interesul şi curiozitatea lumii ştiinţifice chiar prin simpla ei apariţie editorială. Şi, oricît de mult şi de felurit s a scris pe această temă, ea continuă să rămînă subiect predilect pentru cercetători cu bogată şi valoroasă activitate ştiinţifică. E cazul lui Dan Berindei, una din prezenţele cele mai active în istoriografia românească care şi-a conceput lucrarea într-o viziune calitativ nouă, integrînd pe de o parte evenimentele petrecute acum mai bine de 150 de ani în ţările române cadrului universal, iar pe de alta analizînd cu profund spirit critic condiţiile interne care le-au generat.

Ceea ce reţine în primul rînd atenţia la monografia găzduită de „Bibliotheca Historica Romaniae" este, în afara unei impecabile şi concentrate prezentări a faptelor, arhitectura ei solidă şi în acelaşi timp grăitoare. Simpla enumerare a capitolelor — a căror analiză spaţiul afectat nu ne-o iartă — vine să confirme această susţinere : I. *Les pays roumains dans le contexte sud-est européen durant la période de désagrégation du système féodal (jusqu'à la deuxième décennie du XIXe siècle)*; II. *Les volontaires et les pandours roumains pendant le demi-siècle précédant le mouvement révolutionnaire de 1821*; III. *Période de préparation du mouvement révolutionnaire de 1821 (1812—1820)*; IV. *Le mouvement révolutionnaire en Valachie et le mouvement hétairiste en Moldavie jusqu'à l'entrée de „L'Assemblée du peuple" à Bucarest*; V. *„L' Assemblée du peuple" à Bucarest*; VI. *La fin des mouvements révolutionnaires.*

Conştient că se adresează mai cu seamă publicului străin, Dan Berindei a selectat acele evenimente indispensabile din realităţile româneşti — ante, postrevoluţionare şi, fireşte, mişcarea propriu-zisă — unei înţelegeri plenare a anului 1821, văzut pînă acum prea adesea prin prisma unui ardent patriotism local sau ca vioara a doua în mişcările de eliberare naţională şi socială ce cuprinseseră Balcanii la începutul secolului al XIX-lea. Or, volumul argumentează fără putinţă de replică faptul că pe fundalul luptei antifeudale, proprii unei largi arii geografice şi reprezentînd un fenomen legic necesar, revoluţia condusă de Tudor Vladimirescu a urmărit ţeluri naţionale şi sociale viguros exprimate într-un program revoluţionar. Contradicţiile violente, interesele divergente ale diferitelor facţiuni sociale, miza pusă pe sprijinul uneia sau alteia din marile şi avidele imperii înconjurătoare, condiţia mizeră a cvasitotalităţii ţărănimii sînt prezentate cu o putere de convingere remarcabilă. Unită în idealurile naţionale şi dezbinată asupra ţelurilor sociale, societatea română se înfăţişa Europei la 1821 ca o entitate plină de dinamism, aptă să răstoarne regimul fanariot, expresie a unui sistem social revolut, şi în acelaşi timp capabilă a se angaja pe calea dezvoltării capitaliste.

Întreaga carte captivează atenţia cititorului, dar paginile referitoare la personalitatea lui Tudor Vladimirescu se detaşează prin căldura şi verva cu care au fost scrise. Organizator înnăscut, patriot în sensul cel mai nobil al cuvîntului, îmbinînd o duritate şi o disciplină de fier cu o adîncă şi funciară înţelegere a suferinţei ţăranului, cu disponibilităţi rar întîlnite de adaptare la cele mai potrivnice împrejurări, iubit şi hulit, Tudor Vladimirescu rămîne şi după moarte un martir, o permanenţă a istoriei noastre, un ales subiect de meditaţie pentru neamul românesc.

Ar fi hazardat a încerca o comparaţie între recenta monografie publicată de Dan Berindei şi amplele volume publicate anterior. Meritul ei de căpetenie rezidă însă în organizarea inteligentă a materialului, în forţa argumentaţiei şi în faptul, capital, că pentru prima dată acest moment crucial al istoriei noastre este conceput şi tratat şi pentru cititorul străin. Din acest motiv, neîndoios, istoriografia română trebuie să-i fie recunoscătoare lui Dan Berindei.

Georgeta Penelea

Mešovita Gradja (Miscellanea), II, Beograd, 1973, 338 p.

Sub egida Institutului de istorie din Belgrad s-a editat al XI-lea volum de documente care este al doilea de acest gen de materiale. El este o culegere de surse referitoare la istoria Serbiei şi Bulgariei, cuprinzînd patru catastife ale unor recensăminte din secolele XV şi XVIII, efectuate de Poartă şi publicate de cunoscutele orientaliste iugoslave Dušanka Bojanić şi Radmila Tričković.

Primul este un recensămînt general al sangeacatului de Vidin din 1466, iar al doilea un recensămînt al aceleiaşi regiuni din anii 1478—1481; ambele sînt publicate în traducere sîrbă. Cel de-al treilea este un catastif care cuprinde un recensămînt al haraciului din regiunile Krajna şi Ključ din nordul Serbiei în anul hegirei 1153 (29 martie 1740 — 18 martie 1741). Ultimul este un recensămînt funciar al aceleiaşi regiuni, efectuat de turci în 1741. Celor patru izvoare le premerg studii aprofundate; se dau de asemenea şi reproducerile fotografice ale respectivelor registre, precum şi ample rezumate în limba franceză. Toate patru izvoarele se păstrează în arhivele din Instanbul.

Catagrafia din 1466 este o sursă însemnată care ajută la cunoaşterea organizării social-administrative într-un vilaiet, a organizaţiei timarurilor, a numărului şi structurii populaţiei, a aşezărilor şi mărimii lor. Din aceste motive autoarea îl consideră un izvor istoric, geografic şi etnografic de mîna întîi. În studiul introductiv se ajunge la concluzia că *timarurile* nu sînt altceva decît vechile *pronii* bizantine şi sud-slave, proprietăţi condiţionate, deţinute de timarioţi în aceleaşi condiţii ca altădată proniarii. În sangeacatul de Vidin cele mai multe timaruri le stăpîneau *spahiii*, aceşti cavaleri de elită ai oastei otomane. Timarul, care cuprindea de obicei un sat, uneori mai multe, era obţinut de spahiu pe baza unui *berat* al sultanului, care-i dădea împuternicire să strîngă de la săteni anumite redevenţe (renta feudală). În fruntea spahiilor stătea un beg. Timarul devine acum nu numai o unitate militară şi administrativă, ci şi una socială. Sangeacatul de Vidin se întindea cam în aceleaşi hotare ale vechiului ţarat bulgar de Vidin şi aşa a rămas pînă în secolul al XIX-lea. Importanţa registrului este marcată şi de faptul că are nu mai puţin de 281 de toponime, multe din ele azi dispărute.

Recensămîntul detaliat cuprinde date din ultimii ani ai sultanului Mehmed Cuceritorul despre întreaga populaţie din regiunea Vidinului, creştină şi musulmană, despre organizarea administrativă şi fiscală, veniturile statului şi ale feudalilor ş.a. Autoarea studiului introductiv, pornind de la datele catagrafiei, ajunge la extrem de interesante concluzii referitoare la gospodăria ţărănească, *baştina*, cu tot ce se leagă de ea: mărimea, cantitatea de sămînţă necesară cultivării ei, sistemul de asolament, măsurile medievale de suprafaţă şi capacitate la cereale, obligaţiile ţăranilor faţă de stăpînii lor, dările către stat etc. Se dovedeşte existenţa unui sistem fiscal foarte precis şi bine fixat încă din această vreme. Poarta moşteneşte şi păstrează sistemul fiscal şi raporturile feudale existente anterior în Serbia şi Bulgaria. Abia în 1536 s-au abrogat unele părţi din vechile legiuiri fiscale, introducîndu-se un nou sistem; aceasta, sub presiunea vlahilor din această regiune şi din nordul Serbiei, care beneficiau de unele privilegii ale propriei organizări *(jus valachicum)* şi nu voiau să admită cu nici un chip noul sistem fiscal. Ei cereau impunere proporţională cu recolta, nu în cotă fixă pe gospodărie. Se subliniază explozia demografică a vlahilor la începutul secolului al XVI-lea şi expansiunea lor în regiunea Smederevo. Anii 1530—1536 sînt plini de mişcări ale vlahilor. În deceniul al patrulea al secolului al XVI-lea în această regiune din vestul Bulgariei şi nordul Serbiei se practicau convertiri ale rentei în produse în rentă în bani, urmîndu-se, cum observă autoarea, tendinţa generală a evoluţiei rentei feudale. Se dau apoi date despre cuantumul în bani al fiecărei obligaţii fiscale sau feudale.

În celelalte două remarcabile introduceri la textul catagrafiilor se subliniază însemnătatea lor istorică, aşa cum reiese din analiza conţinutului lor. Recensămîntul haraciului din 1740—1741 cuprinde pe cei înscrişi la haraci, pe localităţi, în cele două regiuni, Krajna şi Ključ, anume toţi bărbaţii de la 15 la 70 de ani, supuşi dării numite *gizie*.

Mai interesant şi mai important ca izvor istoric este recensămîntul agricol din 1741 al aceloraşi regiuni, făcut direct pe teren, nu pe baza vechilor catastife, cum se mai obişnuia. Sînt cuprinşi în el numai nemusulmanii, supuşi capitaţiei *(ispenge)* şi haraciului. Sistemul de impunere, descoperit de editoarea catagrafiei, se baza pe o unitate fiscală ideală, pe care se aplica o dare, după cuantumul ei fixîndu-se altele. Se descrie apoi sistemul social administrativ cnezial, foarte asemănător cu cel din Banat.

Poate că ar fi fost bine ca la sfîrşitul volumului să se fi dat un indice toponimic, care ar fi înlesnit studierea de către istorici a registrelor editate.

Toate cele patru catagrafii publicate şi studiate de către cercetătoarele iugoslave amintite sînt de reală importanţă pentru studiul aprofundat atît al sistemului feudal otoman, cît şi al trecutului unor regiuni cu care românii au fost în permanent contact vreme de multe veacuri.

D. Mioc

ROSTISLAV NOVÝ, *Přemyslovský stát 11. a 12. století* (Statul Přemyslizilor în secolele XI şi XII), Acta Universitatis Carolinae, Praha, 1972, 184 p.

Despre statul Přemyslizilor — dinastie care a cîrmuit ţările cehe vreme de cîteva secole — există o bogată literatură de specialitate; cu toate acestea monografia, de care ne ocupăm aci, constituie nu numai o reluare, dar mai cu seamă o adîncire a unor probleme legate de o anumită perioadă, bine determinată: de la domnia lui Boleslav al II-lea (999—1002) pînă la începutul celei de a doua domnii a lui Přemysl Otakar I (1197—1230). Autorul precizează în *Introducere* că e vorba de o sinteză a evoluţiei structurii economice, sociale şi politice a statului ceh din perioada amintită. Cele două secole (XI şi XII) constituie, în adevăr, o fază foarte caracteristică pentru evoluţia unor instituţii feudale proprii statului přemyslid. Importanţa istorică a acestei perioade sporeşte şi prin aceea că structura feudalismului şi platforma politicii externe a monarhiei přemyslide aruncă lumini neaşteptate asupra secolului anterior.

S-a afirmat altădată că procesul de constituire a statului ceh din secolul al X-lea nu poate fi definit fără o analiză sistematică a epocii următoare. Se aplică deci o metodă regresivă care, pentru perioada închegării statelor feudale, este adesea cea mai indicată. Trebuie s-o spunem, chiar de la început, că lucrarea prezintă o importanţă deosebită pentru istoria instituţiilor medievale şi ca atare vom semnala şi noi cîteva particularităţi ale feudalismului ceh din această perioadă.

Pe lîngă o *Introducere*, în care autorul defineşte evoluţia politică a statului ceh, monografia cuprinde patru capitole. Primul tratează despre *Structura socială a statului ceh în secolele XI şi XII*. Se înţelege că nu e vorba numai de aspectele sociale, ci accentul cade precumpănitor pe cîteva instituţii a căror provenienţă trebuie căutată în secolele anterioare, mai precis în perioada feudalismului timpuriu. *Drujinile* şi *nobilimea* sînt iniţial cei doi factori care determină pînă în pragul centralizării statului, uneori peste voinţa suveranului, evoluţia societăţii cehe. Dealtfel, drujinile ca organ prestatal au avut, în această privinţă, un rol hotărîtor la începutul formaţiilor statale. În secolul al XI-lea, ele ating un stadiu superior şi au un caracter militar, pentru ca în secolul următor să se transforme total în „marea drujină'' a suveranului. Această din urmă fază constituie începutul apariţiei aristocraţiei feudale, adică nobilimea.

Interesantă mi se pare formarea *dietei*, sau — cum spunem noi — „adunarea ţării''. Surse narative vorbesc despre existenţa acestei instituţii încă înainte de începutul secolului al XI-lea. Conţinutul ei se diferenţiază şi capătă cu vremea funcţii deosebite. Se ajunge chiar la stabilirea unor criterii, în ceea ce priveşte componenţa şi atribuţiile dietei. De pildă, adunarea convocată cu prilejul instalării unui nou suveran avea altă componenţă, decît aceea care urma să hotărască începutul unei campanii militare. Fără să ne lăsăm ispitiţi de a face unele apropieri cu instituţii similare din ţările noastre, evident într-o epocă mai tîrzie — ne referim la boierii răsplătiţi de domn „pentru dreaptă şi credincioasă slujbă'', — e necesar să subliniem totuşi că aspectul cel mai interesant este lupta dintre suveranii přemyslizi şi membrii drujinilor. Pentru a frîna procesul de feudalizare a acestora, monarhii creează oprelişti specifice evoluţiei feudelor din Europa centrală.

Se realizează, pe de o parte, o reţea de aşezări „sub castelane'', iar pe de alta se limitează sfera de activitate a drujinilor.

În subcapitolul despre *oameni liberi* şi *neliberi* (iobagi), autorul recunoaşte că, în acest domeniu persistă încă dificultăţi în identificarea terminologiei din izvoarele narative. Unele

denumiri sînt ambigue. Pentru semnificaţia lor instituţională reţinem modul nuanţat în care autorul urmăreşte cazurile decăderii din drepturi ale omului liber, de la excomunicarea din sînul comunităţii pînă la comutarea pedepsei în bani din secolul al XII-lea. Orice sancţiune penală atrăgea după sine pierderea libertăţii.

Cum era şi firesc, o atenţie deosebită acordă autorul rolului pe care l-au jucat *clerul* şi *biserica* — în înţelesul cel mai larg al cuvîntului — în dezvoltarea societăţii şi statului přemyslid. Pe bază de izvoare, autorul defineşte poziţiile cucerite de catolicism înlăuntrul statului ceh. La început a fost o luptă între biserică şi dinastia přemyslizilor, de pe urma căreia, spre finele secolului al XII-lea, biserica devine un partener puternic, învestit cu largi atribuţii pontificale şi întinse proprietăţi funciare. Reţinem informaţia că, la această dată, se aflau în Cehia — exceptînd regiunea Praga — nu mai puţin de 193 biserici.

În capitolul următor, autorul se ocupă de *Formarea şi evoluţia proprietăţii feudale în Cehia, în secolele XI — XII*. Trei sînt factorii care participă — pentru multă vreme — cel puţin pînă la declanşarea revoluţiei husite (1420) — la marile transformări social-economice dinlăuntrul ţării : *suveranul*, *nobilimea* şi *biserica*. Într-un stat medieval cu vechi tradiţii instituţionale, în care procesul de feudalizare se desfăşoară sub impulsul contradicţiilor sociale, în mod firesc vechile instituţii generează noi instituţii. Autorul relevă faptul că acest proces a avut tot timpul, parţial şi în secolul al XIII-lea, un caracter instituţional. Chiar sistemul reşedinţelor princiare, fortificate, construite de suveranii cehi pe tot cuprinsul ţării, pentru administrarea statului, a îndeplinit o atare funcţie. Începînd cu a doua jumătate a secolului al X-lea şi pînă la începutul secolului al XIII-lea, această reţea de cetăţi, în jurul cărora gravitau sate şi aşezări umane, scoase de sub competenţa teritorială a drujinilor, a parcurs trei faze cu funcţii deosebite : *militară*, *de drept public* şi alta *administrativă descentralizatoare*. Se înţelege că acest sistem instituţional, complicat în aparenţă, însă ingenios şi operativ, a îndeplinit continuu şi un important rol economic. Însă trăsătura dominantă a epocii este lupta pentru dobîndirea pămîntului, care se desprinde treptat din marele „dominium eminens'' în faovarea nobilimii şi bisericii. În condiţiile consolidării statului ceh din secolele XI şi XII, dobîndirea proprietăţii feudale era posibilă numai în limitele raportului funcţional faţă de suveran. Acţiunea era pusă în mişcre de săvîrşirea unor acte de fidelitate şi curaj, fie în timp de pace sau pe cîmpurile de luptă. Răsplata „pentru credincioasă slujbă'' a îmbrăcat de-a lungul timpului forme diferite : la început (finele secolului al X-lea), obiecte de preţ, bani, iar mai tîrziu, acordarea de privilegii, dregătorii, donaţii de moşii şi altele.

În ceea ce priveşte *biserica*, cronologic vorbind, era o instituţie nouă. O veche legendă precizează că cel dintîi prinţ ceh, din dinastia Přemyslizilor, Bořivoj († 895), a fost botezat de Metodiu († 885), însă săpături arheologice mai noi atestă urme de creştinism în spaţiul ceho-morav încă înainte de sosirea în Marea Moravie a celor doi apostoli, Chiril şi Metodiu (863). În sfîrşit, tradiţia spune că după botez Bořivoj ar fi ridicat biserica de la Levý Hradec şi tot el a izbutit să egaleze în drepturi puterea laică reprezentată la data aceea de suveran şi nobilime. Încă înainte de secolul al XI-lea, biserica universală a redactat un document prin care se justifica dogmatic necesitatea de a dispune de mijloace materiale proprii, pentru realizarea scopurilor sale pastorale. Pînă la sfîrşitul secolului al XII-lea, curia papală a construit în Cehia — pe lîngă numărul de biserici amintit mai sus — 27 mînăstiri. Unele din ele au fost ridicate de suverani şi de nobili, cîştigînd astfel de partea lor un partener puternic şi influent.

În sfîrşit, istoria statului ceh din cursul acestor două secole se completează cu procesul de integrare a Moraviei în spaţiul statului přemyslid — proces care, din pricini dinastice şi social-economice, a fost de lungă durată. Pe la 1207 integrarea politică era definitivă, însă în cursul secolului al XIII-lea, Moravia devine o „marcă'' independentă înlăuntrul coroanei cehe. Din punct de vedere metodic, problemele examinate aci par o continuare a celor din capitolele anterioare : organizarea statală şi bisericească din Moravia, structura socială a Moraviei în secolele XI şi XII şi raporturile dintre Moravia şi Cehia în aceeaşi perioadă de timp.

O lucrare bine documentată, în care fenomenele social-economice şi evenimentele politice sînt analizate din perspectivă marxistă. Monografia e însoţită de un rezumat în limba germană, însă îi lipseşte un indice pe materii, care ar fi fost util.

Tr. Ionescu-Nişcov

Kavkaz i Vostočnaja Evropa v drevnosti (Caucazul şi Europa răsăriteană în timpurile vechi), Moscova, „Nauka", 1973, 264 p.

Culegerea de care ne ocupăm este dedicată memoriei eminentului arheolog sovietic Evgenij Ignat'evič Krupnov, care s-a stins timpuriu din viaţă, în anul 1970. Articolele incluse în această culegere se ocupă de o arie largă de probleme legate de arheologia Caucazului şi Europei de răsărit din timpurile străvechi şi pînă în evul mediu tîrziu, depăşind astfel perioada indicată în titlu. Materialele publicate sînt extrem de variate: de la descrierea unor monumente arheologice pînă la studii cu caracter general istoric sau schiţe de istoria artei etc. Ne vom ocupa, în cele ce urmează, doar de cîteva dintre aceste materiale care se referă la perioada medievală.

Astfel, V.A. Kuzneţov în *Contribuţie la problema prelucrării oţelului în Alania* se ocupă de rămăşiţele arheologice — datînd din mileniul I — începutul mileniului al II-lea al erei noastre — de pe teritoriul Alaniei, una din primele formaţiuni statale nord-caucaziene care ocupa întinse teritorii între Kuban şi Terek şi a jucat un rol important în viaţa internaţională a Europei de sud-est. Arătînd importanţa studierii meşteşugurilor în evul mediu, autorul se ocupă de siderurgie şi prelucrarea metalelor la alani, îndeletnicire care a cunoscut la ei o înflorire nebănuită; el ajunge la concluzii interesante cu privire la aşa-numitele săbii „de tip chazar larg răspîndite în secolele VIII şi IX în sud-estul Europei. Combătînd afirmaţiile lui V.V. Arendt conform cărora aceste săbii ar fi fost răspîndire de maghiari, V.A. Kuzneţov ajunge la constatarea că cel puţin 17 din cele 31 de săbii evidenţiate de V. V. Arendt, sînt de provenienţă caucaziană sau chiar alană. Autorul, în urma unor cercetări de laborator, conchide că alanii caucazieni din secolele X — XIII au ştiut să fabrice oţelul şi obiecte din oţel, folosind o tehnologie extrem de avansată ceea ce atestă existenţa acestei ocuapţii încă din secolele de mai înainte.

M. V. Fehner în articolul *Mătasea în legăturile comerciale ale Rusiei Vladimiro-Suzdaliene cu Asia Centrală* relevă rolul important jucat de schimbul de mătăsuri care se desfăşura prin drumul comercial Marea Caspică — oraşul Bulgar de pe Volga.

Ja. A. Fedorov, în *Moştenirea cumană în regiunile de lîngă Elbrus*, porneşte de la mărturia izvoarelor despre fuga poporului kîpceak (cumani) în munţi, în urma invaziei tătarilor. El presupune că o parte dintre cumani şi-au găsit refugiu în munţii Caucazului Central la prietenii lor alani, poporul cu care au convieţuit mai înainte şi în stepă şi cu care au avut de demult relaţii de bună vecinătate. Un vechi izvor gruzin *Kartlis Ţhovreba* arată, de exemplu, că încă în anul 1118 ţarul David Constructorul i-a împăcat pe alani şi cumani. Mai tîrziu, în ceasul de cumpănă, ei s-au ridicat strîns uniţi împotriva hoardelor lui Ginghis Han. Numai printr-o înşelăciune şi promisiuni perfide duşmanul a reuşit să-i dezbine dar cumanii au plătit scump fapta lor de a părăsi pe alani, iar cei care au scăpat după înfrîngere au fugit să-şi caute adăpostul tot la alani munteni pe care cîndva cumanii i-au împins din văile muntoase în cheile Elbrusului. În cea mai mare parte a lucrării autorul analizează monumentele rămase din secolele XIII—XIV în regiunile Elbrusului şi care pot fi atribuite cumanilor.

Materialul *Drumurile de caravană în Europa răsăriteană*, aparţinînd lui V.V. Kropotkin, se ocupă de transportul mărfurilor din Asia Centrală şi Caucaz în Sciţia şi Sarmaţia cu ajutorul cămilelor. Cercetînd aria de răspîndire a comorilor de dirheme orientale de argint (pînă în anul 833), autorul ajunge la concluzia că aceasta încă nu cuprindea atunci Moldova, regiunile subcarpatice, Volînia, pămînturile de pe Bug şi de pe malul drept al Niprului. Abia din secolul al X-lea dirhemele samanzilor se întîlnesc nu numai în Europa răsăriteană şi în Scandinavia, ci şi în multe locuri ale Europei Centrale şi de mijloc.

I. M. Miziev în studiul său *Despre aşezările şi casele balkarilor şi karaceailor în evul mediu tîr iu* îşi aduce contribuţia la stabilirea hărţii etnice a Caucazului de nord care a suferit schimbări substanţiale de pe urma evenimentelor petrecute în secolele XIII — XIV (invazia tătarilor, înfiinţarea Hoardei de Aur, expediţiile lui Timurlenk).

În *Unele detalii privind apariţia artei patinării metalelor în Caucaz*, E. V. Kolčevskaja apreciază această metodă decorativă ca o contribuţie a popoarelor caucaziene la patrimoniul culturii universale în domeniul bijuteriei.

Pentru cei care se ocupă de diferite tehnici medievale, menţionăm articolele semnate de T. A. Buneatov, *Contribuţie la istoria treierişului în Transcaucazia*, şi de A. R. Magomedov, *Date noi cu privire la prelucrarea metalelor la populaţia veche din Ceceno-Inguşetia*.

Bibliografia de bază anexată la fiecare studiu în parte, precum şi lista lucrărilor lui E. I. Krupnov, cuprinzînd şi unele studii referitoare la raportul şi interacţiunea între diferitele culturi din zona Caucazului, lumea scito-sarmată, Orientul Apropiat, vin să sporească valoarea acestei culegeri pentru cercetătorii care se ocupă de probleme asemănătoare.

Alvina Lazea

ERNST WERNER, *Ketzer und Weltverbesserer*, Berlin, Akademie-Verlag, 1974, 57 p.

Cunoscutul medievist est-german Ernst Werner, căruia îi datorăm, între altele, substanţiale contribuţii la istoria evului mediu balcanic, creştin şi musulman, reuneşte sub titlul *Ketzer und Weltverbesserer* două studii tematic înrudite, dar „fenomenal" şi istoric independente, privitoare la Europa sud-estică în veacurile XIII şi XV : *Sinodicul ţarului Borilă din anul 1211* şi *Şeihul Bedr-eddin, Bürklüge Mustafa şi Chios*. Deşi separate de două veacuri, timp în care Peninsula Balcanică devine din exclusiv creştină în mare măsură musulmană, erezia bogomilică şi heterodoxia de orientare sufită prezintă izbitoare asemănări : ambele sînt opuse doctrinar ortodoxiei oficiale creştine, respectiv sunnite, iar baza lor contestatară constituie necesarul suport ideologic al luptei antifeudale a ţărănimii exploatate. Titlul comun al celor două contribuţii separate îşi găseşte o justificare teoretică în faptul că „toate atacurile îndreptate împotriva bisericii, toate doctrinele revoluţionare — sociale şi politice — trebuiau să fie în acelaşi timp şi cu precădere erezii teologice"[1]; autorul, marxist consecvent, îşi precizează el însuşi, în altă lucrare[2], metoda de cercetare : „Es geht nicht um die Illustrierung bekannter, allgemeiner Gesetze, sondern um die Aufdeckung der spezifischen Erscheinungsformen dieser Gesetze in jeder Tatsache, in jedem Fakt. Die vom historischen Materialismus formulierten Gesetze und Kathegorien dienen allein als theoretisch-methodologische Grundlage".

Sinodicul ţarului Borilă e considerat în acest sens ca „reflex al situaţiei claselor (sociale) în Bulgaria în prima treime a veacului al XIII-lea" (p. 9), într-un moment cînd starea economică şi socială a ţăranilor şi meseriaşilor se agravase considerabil şi, în consecinţă, predica bogomilică găsea largă audienţă şi aderenţă în mase. Pentru a suplini puţinătatea şi lipsa de precizări a documentelor privitoare la specificul şi la amploarea mişcării bogomilice, autorul face o discuţie critică a izvoarelor „durch Entschlüsselung orthodoxer Terminologie" (p. 17) şi a lucrărilor de specialitate consacrate acestei probleme, arătînd că erezia bogomilică din cel de-al doilea ţarat bulgar a derivat din mişcările şi curentele social-religioase care frămîntaseră profund Bizanţul : paulicianismul şi mesalianismul.

Al doilea studiu privind „bedreddinismul" se adaugă extrem de vastei literaturi istoriografice consacrate acestei chestiuni ; am menţiona astfel dintre lucrările mai recente cartea lui N. Filipović, *Princ Musa i sejh Bedreddin*, Sarajevo, 1971, 767 p., la care istoricul est-german face repetate referiri. Primele două capitole ale studiului privesc contextul internaţional şi luptele interne din cadrul Imperiului otoman după bătălia de la Ankara, ca premise mai mult sau mai puţin directe pentru înţelegerea esenţei răscoalei inspirate de şeihul Bedreddin. Ernest Werner analizează în primul capitol poziţia insulei Chios în disputa genovezo-veneţiană pentru stăpînirile coloniale din Levant. Deşi insula a avut contingente „evenimenţiale" relativ reduse cu răscoala bedreddinistă, spaţiul şi detaliile care-i sînt consacrate ne fac să credem că în intenţia autorului ea reprezintă un eşantion semnificativ pentru complexitatea mobilă a situaţiei înainte şi după 1402. Capitolul al doilea urmăreşte lupta pentru putere dintre Musâ Çelebi şi Mehmed Gürüşçi. Despotul sîrb Ştefan Lazarevici şi Mircea cel Bătrîn, participînd activ la luptele interne otomane, îl sprijină pe Musâ care se bazează pe oşteni turci mărunţi, pe yaya şi müssellem, pe akıncı. „De asemenea, îl urmau vlahi creştini al căror fel de trai se asemăna cu cel al turcilor nomazi (yürük) crescători de vite ..., iar modul de a

[1] F. Engels, *Războiul ţărănesc german*, în K. Marx şi F. Engels, *Opere*, vol. 7, Bucureşti, 1960, p. 370–371.
[2] E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht — Die Osmanen*, Berlin, 1966, p. 21.

lupta al acestei pături corespundea cu tradiţia primilor otomani" (p. 35). Autorul lasă impresia că-i scapă deosebirea dintre nomadism şi transhumanţă; întemeiat pe această confuzie, îi vede pe vlahii creştini înregimentîndu-se pe baza unei pretinse afinităţi cu nomazii turci în oastea de gaziu a lui Musâ. Pînă aici, afirmaţia pare exagerată, dar surprinzătoare se dovedeşte cînd urmărind trimiterea pe care o face în acest loc se arată că de fapt este vorba de o conjectură a cercetătoarei bulgare Mutafčieva cu care Ernst Werner e în dezacord. „Für wenig wahrscheinlich halte ich die Vermutung Mutafčievas, nach der auch christliche Bauern mit ihm (Musâ) gezogen waren. Das Glaubenskriegertum der Sippen-und Stammesverbände war gerade für sie eine furchtbare Geissel, das zu fördern nicht in ihrem Sinne sein konnte"[3].

Chiar dacă autorul este de acord cu istoricul iugoslav N. Filipovic că Musâ s-a sprijinit pe pături de jos în politica sa de „restitutio imperii" acordîndu-i „eine sozial-kritische Note", respinge categoric imaginea unui Musâ „Volkstribun", ca exponent al unei mişcări a păturilor plebee, aşa cum avea să fie Bedr-eddin care, în totală opoziţie cu pretendentul princiar, renunţă la ideea de gâzî şi război sfînt, făcînd loc unei toleranţe confesionale absolute. Capitolul al treilea îi creionează profilul de sufit, prieten al creştinilor, văzut în geneza sa spirituală în timpul peregrinărilor „de studiu" în Egipt, Asia Mică şi în Balcani. Capitolul final tratează despre răscoalele populare conduse de müridul său Börklüge Mustafa şi Hû Kemal (căpetenia torlakilor) în Anatolia şi răscoala din Stara Zagora în fruntea căreia a stat însuşi şeihul. Evenimentele sînt urmărite pe două planuri; pe de o parte desfăşurarea faptelor pe fundalul crizei interne a statului otoman după 1402, iar pe de altă parte evoluţia şi conţinutul învăţăturii propovăduite de Bedr-eddin — ideea mesianică — conştiinţa de mahdî menit să fondeze statul ideal pe baze social-egalitariste, iar confensional să anuleze graniţele între religii, substituind celor două ortodoxii o comună „unio mistica" — a găsit ecou în masele asuprite care în lupta lor pentru libertate au zguduit Imperiul otoman.

Ciocîltan Virgil

* * * *Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450 — 1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, herausgegeben von Ingomar Bog, Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1971, XVI + 628 p.

Volumul întruneşte 27 de studii abordînd probleme de bază ale istoriei socio-economice a unei perioade care a transformat profund societatea şi economia Europei. Este perioada europenizării economiilor feudale, a închegării unui spaţiu economic continental. Necesităţile de consum ale ţărilor apusene încep să fie acoperite de producţia agrară răsăriteană, ceea ce imprimă zonelor apusene şi răsăritene ale Europei un profil socio-economic bine conturat care se prelungeşte pînă în era industriilor moderne şi a revoluţiilor industriale. De aici s-au născut relaţii şi raporturi economice atît de complexe şi complicate, încît s-a impus ca o necesitate, cooperarea în studierea acestor fenomene pentru a le putea înţelege în adevărata lor semnificaţie. Volumul de faţă reprezintă tocmai efortul colectiv al unor specialişti din Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Austria şi R. F. Germania, animaţi de dorinţa elucidării în comun a complexelor raporturi economice din acest spaţiu din perioada 1450—1650.

Studiile se grupează din punct de vedere tematic în cinci secţiuni:

I — bilanţul comerţului exterior al ţărilor Europei răsăritene cu Occidentul.

II — principalele centre de desfacere în procesul schimbului de mărfuri est-vest.

III — mărfuri şi căi comerciale.

IV — comerţul cu vite: căile de transport, organizarea, cantităţi, repercusiunile sociale asupra crescătorilor de vite.

V — mineritul ungaro-slovac şi comerţul cu cupru.

---

[3] E. Werner, *op. cit.*, p. 185.

Majoritatea articolelor se încadrează în noua ramură a istoriografiei cantitative. Primele cinci studii analizează balanţa comercială a unor ţări din răsăritul Europei şi relevă conexiuni economice general-europene de cea mai mare importanţă (Miroslav Hroch, *Die Rolle des zentral-europäischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz zwischen Ost- und Westeuropa 1550 — 1650*, p. 1—27; Antoni Mączak, *Der polnische Getreideexport und das Problem der Handelsbilanz (1557—1647)*, p. 28—46; Maria Bogucka, *Die Bedeutung des Ostseehandels für die Außenhandelsbilanz Polens in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, p. 47—55; Erik Fügedi, *Der Außenhandel Ungarns am Anfang des 16. Jahrhunderts*, p. 56—85; Györő Ember, *Ungarns Außenhandel mit dem Westen um die Mitte des 16. Jahrhunderts*, p. 86—104). Aceste conexiuni sînt exemplificate de alte nouă articole consacrate rolului jucat de importante centre comerciale în relaţiile economice est-vest în perioada 1450—1650 (Marian Grycz, *Die Rolle der Stadt Poznan im Innen- und Außenhandel bis Ende des 17. Jahrhunderts*, p. 105—119; Marian Wolański, *Schlesiens Stellung im Osthandel vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*, p. 120—138; Adelheid Simsch, *Die Handelsbeziehungen zwischen Posen und Nürnberg im 15. und 16. Jahrhundert*, p. 139—146; Franz Lerner, *Die Reichsstadt Frankfurt und ihre Messen im Verhältnis zu Ost-und Südosteuropa im Zeitraum von 1480 bis 1630*, p. 147—184; Hans Schenk, *Die Beziehungen zwischen Nürnberg und Prag von 1450—1500*, p. 185—203. Josef Janáček, *Prag und Nürnberg im 16. Jahrhundert (1489—1618)*, p. 204—228; Othmar Pickel, *Der Handel Wiens und Wiener Neustadts mit Böhmen, Mähren, Schlesien und Ungarn in der ersten Hälfte des 16, Jahrhunderts (Mit einem Exkurs über den Ochsenhandel von Ungarn nach Venedig im letzten Viertel des 16. Jahrhunderts)*, p. 320—341; Andraś Kubinyi, *Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts*, p. 342 433; Ivan Erceg, *Dubrovnik als Vermittler im Groß- und Fernhandel zwischen dem Osten und dem Westen im 15. und 16. Jahrhundert*, p. 434—450). Trei articole sînt consacrate unor probleme de bază ale structurilor economice sileziene şi poloneze (Eduard Šimek, *Die Zusammenhänge zwischen Währung und Handel im Böhmen des 16. Jahrhunderts*, p. 229—245; Henryk Samsonovicz, *Les foires en Pologne au XVe et XVIIe siècle sur la toile de fond de la situation économique en Europe*, p. 246—259; Andrzej Wyczański, *La base intérieure de l'exportation polonaise des céréales dans la seconde moitié du XVIe siècle*, p. 260—270). Alte două studii se ocupă în exclusivitate cu producţia unei mărfi tipice de export : producţia de fier din Austria şi Polonia (Benedykt Zientara, *Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und 17. Jahrhundert*, p. 271—285; Franz Fischer, *Die Sensenausfuhr aus Österreich nach dem Norden und Osten 1450—1650*, p. 286—319). Legate tematic de aceste două articole sînt cele consacrate creşterii şi exportului de boi din Ungaria şi producţiei de cupru din Ungaria Superioară şi Slovacia, articole în care găsim şi referiri la ţara noastră (István N. Kiss, *Die Rolle der Magnaten-Gutswirtschaft im Großhandel Ungarns im 17. Jahrhundert*, p. 451—482; László Makkai, *Der ungarische Viehhandel 1550—1650*, p. 483—506; Pavel Horváth, *Die Viehausfuhr aus der Südwest-Slowakei in die europäischen* ⟨sic!⟩, *österreichischen und böhmischen Länder während des fünfzehnjärigen Krieges*, p. 507—513; Miloslav Bělohlávek, *Die Rolle Pilsens im Transithandel des 16. Jahrhunderts*, p. 514—524; Oszkár Paulinyi, *Eigentum und Gesellschaft in den niederungarischen Bergstädten. Ein Beitrag zur Problematik der deutschen Kolonisationsstadt in Ungarn*, p. 525—568; Josef Vozár, *Die sozialen Folgen des Bergbaues für die Bevölkerung des mittelslowakischen Bergreviers im 16. Jahrhundert*, p. 569—583; Peter Ratkoš, *Das Kupferwesen in der Slowakei vor der Entstehung der Thurzó-Fuggerschen Handelsgesellschaft*, p. 584—599; Jozef Vlachovič, *Produktion und Handel mit ungarischem Kupfer im 16. und im ersten Viertel des 17. Jahrhunderts*, p. 600—627).

Adolf Armbruster

„Byzantina", Ἐπιστημονικὸν ὄργανον τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν ἐρευνῶν τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Byzantina. Annual Review of the Center for Byzantine Studies of the School of Philosophy, University of Thessaloniki, 1—5, 1969—1973, Salonic.

În 1969, Centrul de cercetări bizantine al Universităţii din Salonic a iniţiat publicarea unei noi reviste de bizantinologie— „Byzantina". Sub conducerea energică a profesorului I. E. Karayannopoulos, revista, apărută cu o remarcabilă regularitate în fiecare an, a ajuns acum la al cincilea număr. Ea s-a impus în lumea ştiinţifică prin seriozitatea contribuţiilor incluse în paginile ei şi care se datorează atît cercetătorilor greci, cît şi celor din străinătate, printre care şi specialişti români. Fiecare tom al revistei cuprinde un număr de studii şi articole, o rubrică nu foarte întinsă de recenzii şi o alta intitulată *Varia*. Revista publică materiale în limbi de circulaţie universală (franceză, germană, engleză, spaniolă) şi în limba greacă. De caracter enciclopedic în sensul deplin al cuvîntului, ea reuneşte contribuţii din domeniile cele mai variate ale bizantinologiei : istoria limbii, a literaturii, istorie politică, instituţii, drept, filologie, codicologie, numismatică, istoria artei, acordînd un spaţiu important şi problemelor privind epoca metabizantină, istoria balcanică în general, în măsura, fireşte, în care aceasta se leagă de istoria Bizanţului. La calitatea ştiinţifică a publicaţiei se adaugă şi deosebit de îngrijita prezentare grafică : sînt de remarcat frumoasele planşe fotografice ce însoţesc articolele de istoria artei sau de numismatică şi sigilografie.

În cele ce urmează încercăm să dăm cititorului o imagine de ansamblu asupra conţinutului primelor 5 numere ale acestui nou periodic, destinat, credem, unui viitor din cele mai promiţătoare.

Revista a publicat cîteva importante contribuţii de istorie literară privind personalităţi de frunte ale literaturii bizantine. Se cuvine pomenit în primul rînd amplul studiu dedicat de profesorul Em. Kriaras lui Mihail Psellos (4, 1972, p. 53—128), traducerea în limba greacă a articolului scris de cunoscutul savant din Salonic pentru *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly-Wissowa) , supl. XI, col. 1 124—1 182. De unele lucrări încă inedite ale lui Psellos s-a ocupat Günter Weiss (4, 1972, p. 10—52) care publică şi cîteva texte pînă acum necunoscute. Sten Ebbesen se ocupă de un manuscris filozofic al lui Psellos, reflectînd cunoştinţele sale în domeniul sofisticii (5, 1973, p. 427—444). E. Th. Tsolakis publică două articole consacrate lui Mihail Attaliates : în cel dintîi el se ocupă de cunoştinţele istoricului în materie strategică (1, 1969, p. 187—204), în al doilea de data elaborării operei sale istorice (2, 1970, p. 251—268). E. Moutsopoulos se ocupă de noţiunea de „kairicitate" (oportunitate) istorică la Nichifor Gregoras (4, 1972, p. 205—213). Observaţii critice, de natură filologică, privind „Jertfa lui Avraam" de Cornaros face Ap. Sahinis în nr. 5, 1973, p. 57—86 al revistei. Antonin Dostal publică un articol despre traducerile slave din Roman Melodul (5, 1973, p. 87—98). K. Mitsakis publică un „akathist" popular cretan din secolul al XV-lea (1, 1969, p. 31—38), pe care-l comentează pe larg, şi semnează un articol despre Simeon Mitropolitul Euhaitelor şi idealurilor ascetice bizantine în secolul al XI-lea (2, 1970, p. 310—334).

Problemele ridicate de editarea, critica şi interpretarea izvoarelor fac obiectul mai multor contribuţii remarcabile. Editorul revistei, prof. I. E. Karayannopoulos, cunoscut specialist în domeniul paleografiei şi diplomaticii, semnează o amplă prezentare a celor mai recente cercetări din domeniul paleografiei, codicologiei şi diplomaticii bizantine, anume din anii 1966—1971 (4, 1972, p. 129—191). Despre necesitatea unui *corpus* al inscripţiilor bizantine şi problemele ridicate de alcătuirea lui scrie Veselin Beševliev (5, 1973, p. 307—311). Între alte contribuţii privind cruciada a IV-a, Benjamin Hendrickx publică un studiu despre cartele lui Balduin de Flan-

dra şi valoarea lor ca sursă pentru istoria Bizanţului (1, 1969, p. 59—80) şi un altul despre documentele diplomatice pierdute privind cruciada a IV-a şi imperiul latin din Constantinopol în primii ani ai existenţei sale (1200—1206) (2, 1970, p. 107—184). Cel de-al doilea studiu al lui Hendrickx interesează în chip direct pe istoricii noştri, întrucît trece în revistă toate documentele diplomatice pierdute, amintite numai în alte izvoare, referitoare la vlahii lui Ioniţă Asan. Autorul aduce o serie de precizări cronologice şi de interpretări personale vrednice de atenţie. Tot de istoria noastră se leagă în chip direct interpretările de izvoare (Ioan Kinnamos, Constantin Manasses) pe care le face P. Ş. Năsturel în articolul despre vlahi, cumani şi bizantini în vremea domniei lui Manuel Comnenul (1, 1969, p. 167—186). Autorul aduce o serie de contribuţii de geografie istorică şi atrage atenţia asupra unor izvoare neglijate ale istoriei noastre, în care sub nume arhaizante par a se ascunde românii. De *Miracolele sfîntului Dumitru* şi valoarea lor de izvor istoric se ocupă A. Avenarius (5, 1973, p. 9—27) şi V. Beševliev (2, 1970, p. 285 300). I. Touratsoglou prezintă sigiliile bizantine de plumb din colecţia Mihail Ritsos, păstrată la muzeul din Salonic (5, 1973, p. 269—287).

Revista „Byzantina" a publicat, încă nu în întregime, actele simpozionului consacrat instituţiei monarhice în Bizanţ, evul mediu occidental şi în lumea slavă medievală (24—29 august 1969, Salonic). În cadrul acestei reuniuni internaţionale s-au prezentat 28 de comunicări privind cele mai variate aspecte ale problemei în discuţie, din unghiuri de vedere foarte diverse. Mai multe comunicări au fost consacrate raporturilor dintre stat şi biserică. Astfel J. Gill s-a ocupat de raporturile între Andronic al II-lea şi patriarhul Atanasie I (2, 1970, p. 11—19). I. M. Petritakis a tratat despre unele intervenţii dinamice ale împăraţilor bizantini în chestiuni bisericeşti (3, 1971, p. 135—146). C. Papoulidis fixează locul împăratului în Bizanţ în timpul sinoadelor ecumenice (3, 1971, p. 123—133). P. Chistou se ocupă de îndatoririle misionarice ale împăratului bizantin (3, 1971, p. 277—286), iar St. Harkianakis încearcă să determine poziţia împăratului în lumea bizantină din punctul de vedere al dogmelor bisericii răsăritene (3, 1971, p. 43—52).

E. Anastasiou analizează concepţiile privitoare la împăraţi din vieţile sfinţilor Chiril şi Metodiu (3, 1971, p. 1—14). Peter Schreiner interpretează noţiunile de „megas" şi „megas basileia" în titulatura imperială bizantină (3, 1971, p. 173—192). Costas P. Kyrris analizează cauzele dihotomiei instituţiei imperiale în Imperiul bizantin în perioada 1341—1354 (3, 1971, p. 367—380). E. Trapp, cunoscut editor al epopeii bizantine *Dighenis Akritas*, încearcă să elucideze problema ipoteticei tendinţe antiimperiale a acestei opere literare (3, 1971, p. 201—211). John W. Barker se ocupă de problema apanagiilor în Bizanţ în vremea Paleologilor (3, 1971, p. 103—122).

Raporturile între ideologia imperială bizantină şi teoriile despre stat din lumea balcanică au fost tratate de mai mulţi cercetători bulgari şi români. Astfel, V. Beševliev prezintă ideea imperială la protobulgari (3, 1971, p. 81—92). V. Tăpkova-Zaimova consacră mai multe pagini ideii imperiale la Bizanţ şi tradiţiei de stat bulgare (3, 1971, p. 387—395). D. Anghelov tratează despre întărirea şi baza ideologică a puterii regale în Bulgaria medievală (3, 1971, p. 15—27). P. Ş. Năsturel formulează consideraţii asupra ideii imperiale la români (5, 1973, p. 395—413). Octavian Iliescu urmăreşte moştenirea ideii imperiale bizantine în numismatica şi sigilografia din evul mediu (3, 1971, p. 253—276). I. Barnea prezintă cîteva sigilii de împăraţi bizantini descoperite în România (3, 1971, p. 147—172). Val. Al. Georgescu se ocupă de reacţiile realităţilor româneşti la ideea imperială bizantină în secolele XIV—XVIII (3, 1971, p. 311—339). Despre unele aspecte ale ideii imperiale în folclorul românesc scrie Petre Diaconu (3, 1971, p. 193—199). În sfîrşit, Constantin Şerban arată cum se reflectă concepţia imperială bizantină în protocolul şi ceremonialul diplomatic românesc în evul mediu (3, 1971, p. 297—309).

Între articolele privind istoria administrativă a Imperiului bizantin, publicate în revista din Salonic, găsim un amplu studiu al lui R. Guilland despre *curopalates* (2, 1970, p. 185—249), precum şi completările şi emendările pe care i le aduce A. Stratos pentru perioada secolului al VII-lea (5, 1973, p. 49—56).

Reţine în chip deosebit atenţia un studiu de sinteză datorat lui I. E. Karayannopoulos referitor la teoria politică a bizantinilor (2, 1970, p. 37—61).

De istoria dreptului românesc vechi se leagă în chip direct studiul lui Valentin Al. Georgescu despre receptarea lui *Nomos georgikos* în principatele danubiene (1, 1969, p. 81—134) şi articolul lui Pan. J. Zepos despre opera lui Mihail Fotinopoulos şi legislaţia lui Alexandru Ipsilanti (5, 1973, p. 457—464).

Revista ,,Byzantina'' cuprinde numeroase alte contribuţii la fel de valoroase ca cele pe care le-am enumerat mai sus, privitoare la domeniile lingvisticii, filologiei şi istoriei artei bizantine. O serie de alte articole aduc precizări şi interpretări noi în domenii foarte speciale ale istoriei bizantine. Ar fi fost cu neputinţă să le prezentăm aici pe toate. Ţinem de aceea să încheiem această scurtă prezentare a noii publicaţii bizantinologice din Salonic cu exprimarea convingerii că şi acestor contribuţii li se datoreşte, pe drept cuvînt, prestigiul pe care ea şi l-a dobîndit în cei cinci ani de apariţie în lumea ştiinţifică.

Nicolae-Şerban Tanaşoca

Tehnoredactor ELENA BOBOC

Bun de tipar 6 VI. 1975. Tiraj 980. Hîrtie scris IA tratată cu 83% grad de alb. Format 16/70×100 de 70 g/m². Coli de tipar 16,25. Planşe 2. C.Z. pentru biblioteci mari 9(498) «13:17» (082). C.Z. pentru biblioteci mici 9(R) «13:17» (082).

c. 2178 I. P. „Informaţia"
str. Brezoianu 23—25,
Bucureşti